

ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КИЄВА







Міністерство культури України
Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень

ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КИЄВА

За редакцією кандидата архітектури,
лауреата Державних премій України в галузі архітектури
В. Вечерського

*Присвячується пам'яті видатного українського пам'яткоохоронця,
почесного громадянина міста Києва, академіка
Петра Тимофійовича Тронька*

Київ
Фенікс
2011

УДК 711.4(477-25)(091)
ББК 85.118г(4Укр-2к)
І-90

Рецензенти: доктор архітектури, професор *Бевз М. В.*
доктор архітектури, професор *Слепцов О. С.*
доктор історичних наук, професор *Горбик В. О.*
архітектор *Романченко О. Д.*

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень

Відповідальна за випуск *Сердюк О. М.*

Історико-містобудівні дослідження Києва / За ред. Вечерського В. В.; Відп. за вип.
І-90 Сердюк О. М. — К.: , 2011. — 454 с.; 147 іл. — Бібліогр.: с. 244—277. (Науково-
дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень).

ISBN 978-966-651-959-0

Ця наукова монографія присвячена історико-містобудівним дослідженням Києва, а саме – розробленню науково-проектної документації, яка включає коригування історико-архітектурного опорного плану, визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток, а також територій історичних ареалів. Без такої науково-проектної документації розроблення нового генерального плану Києва не допускається.

Монографія продовжує серію, започатковану в 2008 р. монографіями «Історико-містобудівні дослідження Чернівців», «Історико-містобудівні дослідження Одеси» та монографіями 2011 р. «Історико-містобудівні дослідження міст України» (міст Васильків Київської області, Ізмаїл Одеської області, Вінниця, Горлівка Донецької області), «Історико-містобудівні дослідження Керчі». Тут узагальнено напрацювання Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень щодо розроблення такої науково-проектної документації по Києву 2009—2011 рр. Результатами зазначених досліджень є забезпеченість столиці України повним комплектом науково-проектної документації, спрямованої на збереження нерухомої культурної спадщини. Відтак ця монографія може бути методичним орієнтиром, посібником при розробленні такої документації для інших великих історичних міст, таких як Львів, Харків, Сімферополь.

Видання розраховане на істориків архітектури та урбаністики, культурологів, істориків, археологів, краєзнавців, мистецтвознавців, музейних працівників, працівників органів охорони культурної спадщини, органів містобудування і архітектури, органів місцевого самоврядування, студентів і викладачів навчальних закладів, активістів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських організацій, а також усіх, хто цікавиться історією й культурною спадщиною столиці України.

УДК 711.4(477-25)(091)
ББК 85.118г(4Укр-2к)

ISBN 978-966-651-959-0

© Авторський колектив, 2011
© Видавництво «Фенікс», оформлення, 2011

ВСТУП

Ця наукова монографія присвячена історико-містобудівним дослідженням Києва, а саме — розробленню науково-проектної документації, яка включає коригування історико-архітектурного опорного плану, визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток, визначення меж та режимів використання територій історичних ареалів. Без такої науково-проектної документації розроблення нового генерального плану Києва (як історичного міста) не допускається.

Монографія продовжує серію, започатковану в 2008 р. монографіями «Історико-містобудівні дослідження Чернівців», «Історико-містобудівні дослідження Одеси», «Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX — першої третини XX століття» та монографіями 2011 р. «Історико-містобудівні дослідження міст України» (міст Васильків Київської області, Ізмаїл Одеської області, Вінниця, Горлівка Донецької області), «Історико-містобудівні дослідження Керчі». Тут узагальнено напрацювання Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень щодо розроблення історико-містобудівної науково-проектної документації по місту Києву.

На виконання Указу Президента України № 157/2008 «Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва» та рішення Київської міської ради від 18.09.2008 р. № 262/262 «Про розробку нового Генерального плану розвитку міста Києва та його приміської зони до 2025 року» комунальна організація «Інститут Генерального плану м. Києва» розпочала розроблення «Генерального плану розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 року». Розділ «Збереження та охорона історико-культурної спадщини» в складі цього документу було доручено виконувати НДІ пам'яткоохоронних досліджень.

На першому етапі був розроблений розділ «Збереження та охорона історико-культурної спадщини» в складі «Концепції стратегічного розвитку міста Києва». Ця робота була розглянута на засіданні президії Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури і туризму України 29.12.2009 р. (протокол № 35). При цьому суть даної роботи на першому етапі — Концептуальна схема історичних ареалів та зон охорони пам'яток м. Києва — була схвалена і рекомендована для продовження роботи в цьому напрямі.

Концепція розділу «Збереження і охорона культурної спадщини» була розглянута і погоджена Головним управлінням охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації (лист від 15.04.2010 р. № 2784).

Концепція стратегічного розвитку міста Києва як перша стадія розроблення Генерального плану м. Києва та його приміської зони до 2025 р., до якої увійшов розділ «Збереження та охорона культурної спадщини», була схвалена рішенням Київської міської ради від 16.09.2010 р. №35/4847. Після цього НДІ пам'яткоохоронних дослі-

джень продовжив роботу над розділом «Збереження і охорона культурної спадщини», у складі якого виконано, як і передбачалося, коригування Історико-архітектурного опорного плану в складі Генерального плану м. Києва.

Склад і зміст роботи був визначений «Програмним завданням на проведення досліджень культурної спадщини та розробку розділу «Збереження та охорона культурної спадщини» у складі генерального плану розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 р.» і «Програмним завданням на проведення досліджень культурної спадщини для розробки історико-архітектурного опорного плану із уточненням історичних ареалів у складі Генерального плану розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 р.», наданими замовником цієї роботи — КО «Інститут Генерального плану м. Києва».

Відтак упродовж 2009—2011 рр. колектив НДІ пам'яткоохоронних досліджень під науковим керівництвом В. Вечерського розробив значну за обсягом науково-проектну документацію, яка і є пам'яткоохоронним розділом нового Генерального плану м. Києва. Це історико-архітектурний опорний план, межі й режими використання територій зон охорони пам'яток та історичних ареалів міста.

Мета роботи полягала в забезпеченні збереження пам'яток й об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Києва шляхом коригування історико-архітектурного опорного плану міста та зон охорони пам'яток, визначення меж і режимів використання територій історичних ареалів міста.

Для досягнення цієї мети вирішено такі завдання:

- історико-архітектурні та історико-містобудівні дослідження міста;
- аналіз археологічної спадщини міста;
- дослідження наявних розпланування і забудови міста, етапів і принципів їх формування;
- визначення історико-культурної цінності території міста;
- вивчення джерельної бази;
- визначення меж зон охорони пам'яток;
- визначення режимів використання територій зон охорони пам'яток;
- визначення меж історичних ареалів міста;
- визначення режимів використання територій історичних ареалів міста.

Методика дослідження, використана в цій роботі, відповідає загальноприйнятій методології історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень, яка найповніше висвітлена в науковій монографії автора¹ та у колективній монографії 2011 р.², тож на цьому питанні немає потреби зупинятися детальніше.

Стан справ і проблеми збереження нерухомої культурної спадщини м. Києва визначаються тим, що місто внесене до Списку історичних населених місць України (міста та селища міського типу), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878.

Київ простягнувся на 42 км з півночі на південь уздовж Дніпра, на 35 км в поперечному напрямі — зі сходу на захід і займає територію 820 кв. км. До міської мережі Великого Києва входить лісопарковий пояс, що займає площу 367 кв. км, і велика

¹ Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К.: НДІТІАМ, 2003. — 560 с.

² Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл / За ред. Вечерського В. В.; Відп. за вип. Сердюк О. М. — К., 2011. — 276 с.

рекреаційна зона Дніпра. Загальна площа його водних просторів становить близько 40 кв. км. Площа історичного центру — 22 кв. км.

Нерухома культурна спадщина Києва охоплює найширший хронологічний, типологічний і видовий діапазон пам'яток V—XX ст. Загальний фонд історичної забудови сягає до 10 тис. об'єктів. На території міста зареєстровано 2569 нерухомих пам'яток культурної спадщини. На державний облік узято 719 пам'яток архітектури та містобудування (з них 390 — національного значення); 308 пам'яток монументального мистецтва (з них 11 — національного значення); 1484 пам'ятки історії (з них 26 — національного значення); 58 пам'яток археології (з них 20 — національного значення).

Два комплекси пам'яток — собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами та ансамбль Києво-Печерської лаври включені ЮНЕСКО до Списку всесвітньої культурної спадщини як єдиний об'єкт.

У місті на базі комплексів пам'яток культурної спадщини створено 6 заповідників та 2 історико-архітектурні музеї: Національний заповідник «Софія Київська», Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Державний історико-культурний заповідник «Стародавній Київ», Державний історико-меморіальний заповідник «Лук'янівське кладовище», Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», а також Національний музей «Київська фортеця», Національний музей народної архітектури та побуту України.

Усі ці осередки нерухомої культурної спадщини разом з окремими пам'ятками архітектури та містобудування, історії, археології, монументального й садово-паркового мистецтва, ландшафту, разом з неповторним київським ландшафтом формують традиційний характер середовища м. Києва та утворюють історичні ареали міста.

Більшість пам'яток національного значення і тих пам'яток місцевого значення, що перебувають у складі заповідників та музеїв, мають добрий і задовільний технічний стан. Майже 50 % пам'яток місцевого значення та щойно виявлених об'єктів культурної спадщини перебувають у незадовільному технічному стані, а близько 5 % — в аварійному.

Пам'ятки культурної спадщини м. Києва перебувають у всіх формах власності, передбачених чинним законодавством: державній, комунальній, приватній. Найбільш проблемними є пам'ятки приватної форми власності, які не використовуються і не утримуються в належному технічному стані з огляду на перспективні наміри власників (інвесторів) забудувати земельні ділянки, які звільняться після знесення аварійних пам'яток. Другою проблемною групою є будівлі-пам'ятки, у яких окремі приміщення чи групи приміщень перебувають у власності різних власників, що не дає змоги скоординувано проводити профілактичні, консерваційні та ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках. Ще однією проблемою в м. Києві є широко розповсюджена суборенда пам'яток (в основному комерційними структурами), заборонена законодавством.

Особливо загострилася в останнє десятиріччя проблема сучасної забудови в зонах охорони пам'яток. Ця забудова своїми немасштабними формами спотворює традиційний характер середовища і знецінює конкретні пам'ятки, позбавляючи їх належного композиційно-видового впливу.

Для вирішення означених проблем передбачено системні заходи щодо збереження історичного ландшафту, нерухомої культурної спадщини й традиційного характеру середовища м. Києва відповідно до вимог чинного законодавства.

Для цього скориговані історико-архітектурний опорний план міста та зони охорони пам'яток. Скориговані також номенклатура, межі й режими використання територій історичних ареалів.

Крім того, для збереження унікальної культурної спадщини міста **передбачено такі заходи:**

- проведення реставрації й реабілітації пам'яток, реконструкція інших будівель і споруд;
- реставрація фасадів історичних будівель;
- завчасне інформування Центру всесвітньої спадщини в м. Парижі про заплановані архітектурні перетворення в об'єднаній охоронній (буферній) зоні собору Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами та ансамблю Києво-Печерської лаври;
- охорона природного довкілля у зонах охоронюваного ландшафту, збереження й відтворення цінних природних і пейзажних якостей пов'язаного з пам'ятками ландшафту, візуальна нейтралізація будівель, споруд, які спотворюють цей ландшафт.
- заборона будівництва будівель підвищеної поверховості, а також висотних будівель на територіях пам'яток, заповідників, буферних, охоронних зон, зон охоронюваного ландшафту;
- забезпечення проведення археологічних досліджень та музеєфікації виявлених розкопками стародавніх будівель і споруд на територіях пам'яток археології та в межах їхніх охоронних зон.

Зміст історико-архітектурного опорного плану зумовлений вимогами нормативних документів. Історична довідка включає опис розвитку Києва, що розкриває основні його етапи, умови й події, що безпосередньо впливали на становлення населеного місця і його структуру, особливості історичного формування забудови та її сучасний стан і цінність. Зазначені втрачені об'єкти архітектурної спадщини.

Аналіз ландшафту включає характеристику природної складової ландшафту як найбільш сталого структуро- та формоутворюючого чинника, виявлених природних особливостей місцевості, що визначають своєрідність розпланування й просторової побудови Києва.

У складі текстової частини роботи (пояснювальної записки) опрацьовано також розділи:

Опис розвитку розпланування Києва та його сучасний стан;

Аналіз об'єктів культурної спадщини:

- ландшафтні об'єкти;
- об'єкти археології;
- об'єкти історії;
- об'єкти монументального мистецтва;
- об'єкти архітектури та містобудування;
- об'єкти садово-паркового мистецтва;
- об'єкти науки і техніки;

Характеристика архітектурно-художніх особливостей будівель та споруд, традиційних для Києва, а також озеленення й благоустрою;

Комплексна історико-культурна оцінка території Києва;

Аналіз архітектурно-просторової композиції і пейзажно-видової структури історичного центру та композиційного впливу об'єктів культурної спадщини;

Середовищне зонування історичного центру;

Узагальнена оцінка культурної спадщини Києва, що розкриває характерні риси і цінність сукупності об'єктів культурної спадщини;

Перелік державних історико-культурних заповідників;

Аналіз охоронного зонування;

Загальна характеристика історичних ареалів Києва;

Аналіз чинної містобудівної документації щодо її відповідності законодавству і нормативам з охорони культурної спадщини;

Аналітичний розділ з концептуальним визначенням територій, що мають історико-культурну цінність, їх меж та режимів використання.

Зони охорони пам'яток охоплюють значну частину території міста. Межі історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток м. Києва та затверджено рішеннями виконкому Київської міської ради народних депутатів від 16.07.79 № 920, від 10.10.88 № 976, розпорядженнями Київської міськдержадміністрації від 16.05.02 № 979 та від 25.12.07 № 1714.

Відповідно до вимог нормативних документів детально орацьовані **режими використання територій пам'яток, зон охорони пам'яток та історичних ареалів**. Ці режими встановлюють не стільки обмеження містобудівної діяльності, скільки правила, за якими ця діяльність має відбуватися. Сучасна забудова, не пов'язана з пам'ятками, заборонена тільки на територіях самих пам'яток і на територіях заповідників. На всіх інших територіях забудова регламентується диференційовано, з установленням граничних параметрів по висоті.

Науково-проектна документація «Історико-архітектурний опорний план м. Києва; межі та режими використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Києва» була розглянута Науково-методичною радою з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України 9 вересня 2011 р. (протокол № 48). За результатами розгляду прийнято рішення зазначену науково-проектну документацію схвалити та рекомендувати до затвердження в установленому порядку. Наказом Міністерства культури України від 21.10.11 № 912/0/16-11 затверджено межі й режими використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Києва, визначених науково-проектною документацією, про яку йдеться у даній монографії.

Успішне завершення цієї масштабної науково-проектної розробки, що тривала понад три роки, уможливила велика підготовча робота й системні польові дослідження (історико-архітектурна інвентаризація), здійснені працівниками НДІ пам'яткоохоронних досліджень.

До складу авторського колективу зазначеної роботи входили фахівці різних спеціальностей, причому не тільки штатні працівники НДІ пам'яткоохоронних досліджень, а й інших установ. Далі подається повний перелік учасників роботи.

1. **Сердюк О.М.** — директор Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України). Координатор робіт, автор розділів «Історико-культурний потенціал м. Києва. Пам'ятки архітектури та містобудування, класифікація пам'яток архітектури та містобудування», «Заходи зі збереження та реставрації пам'яток та об'єктів культурної спадщини».

2. **Вечерський В.В.** — заступник директора Департаменту охорони культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України (кандидат архітектури, заслужений працівник культури України). Науковий керівник роботи, автор концепції охоронного зонування, «Основних положень» Історико-архітектурного опорного плану та проектно-регулятивного розділу, співавтор розділу «Етапи містобудівного розвитку м. Києва».

3. **Бобровський Т.А.** — заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (кандидат історичних наук). Автор дослідження пам'яток археології, співавтор охоронного зонування (визначення зон охорони пам'яток археології).

4. **Зливкова О.О.** — завідувач відділу історичних ареалів населених місць та заповідників Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (історик). Відповідальний виконавець роботи, співавтор розділів «Етапи містобудівного розвитку м. Києва», «Заходи зі збереження та реставрації пам'яток та об'єктів культурної спадщини».

5. **Осадчий Р.М.** — завідувач відділу охорони археологічної спадщини Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (історик). Автор дослідження земляних укріплень Київської фортеці, співавтор дослідження пам'яток археології, опису меж територій пам'яток археології, охоронного зонування пам'яток археології.

6. **Виноградова М.В.** — завідувач відділу вивчення пам'яток Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ» (мистецтвознавець). Формування ілюстративного матеріалу до розділу «Етапи містобудівного розвитку м. Києва».

7. **Попельницький О.О.** — завідувач сектором відділу науково-методичного та програмного забезпечення формування державного реєстру Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (історик). Робота з геопідосною, нанесення матеріалів дослідження на креслення «Історико-архітектурний опорний план м. Києва»; співавтор розділу «Історико-культурний потенціал м. Києва. Пам'ятки історії», класифікація пам'яток історії.

8. **Звіряка А.І.** — старший науковий співробітник відділу історичних ареалів населених місць та заповідників Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (мистецтвознавець). Дослідження історичного ландшафту, опис меж історичних ареалів і зон охорони, автор розділу «Історико-культурний потенціал м. Києва. Пам'ятки ландшафту», класифікація пам'яток ландшафту, опис меж та режимів використання території пам'ятки ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра».

9. **Єрзіна І.В.** — учений секретар Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (культуролог). Інвентаризація пам'яток та об'єктів культурної спадщини, складання переліків пам'яток.

10. **Савостіна Л.Є.** — заступник директора Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (юрист). Інвентаризація пам'яток і об'єктів культурної спадщини, складання переліків пам'яток, співавтор розділу «Історико-культурний потенціал м. Києва. Пам'ятки історії», класифікація пам'яток історії.

11. **Томілович Л.В.** — головний спеціаліст відділу історичних ареалів та охоронюваних археологічних територій Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій (кандидат історичних наук). Інвентаризація пам'яток та об'єктів культурної спадщини, складання переліків пам'яток, автор розділу «Історико-культурний потенціал м. Києва. Пам'ятки садово-паркового мистецтва», класифікація пам'яток садово-паркового мистецтва.

12. **Вара О.А.** — науковий співробітник відділу історичних ареалів населених місць і заповідників Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (історик). Інвентаризація пам'яток та об'єктів культурної спадщини, складання переліків пам'яток.

13. **Градун Е.Ю.** — завідувач сектором відділу історичних ареалів населених місць та заповідників Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (історик). Інвентаризація пам'яток та об'єктів культурної спадщини, складання переліків пам'яток.

14. **Мохонько Л.М.** — старший науковий співробітник відділу історичних ареалів населених місць та заповідників Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (історик). Інвентаризація пам'яток та об'єктів культурної спадщини, складання переліків пам'яток.

15. **Полонська Т.А.** — науковий співробітник відділу історичних ареалів населених місць та заповідників Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (музеезнавець). Інвентаризація пам'яток та об'єктів культурної спадщини, складання переліків пам'яток, формування та оформлення текстових матеріалів.

16. **Черновол С.Є.** — старший науковий співробітник відділу охорони археологічної спадщини Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (історик). Інвентаризація пам'яток Київської фортеці, складання переліків, визначення зон охорони пам'яток Київської фортеці, автор розділу «Історико-культурний потенціал м. Києва. Пам'ятки Київської фортеці», класифікація пам'яток Київської фортеці.

17. **Хазіна О.О.** — молодший науковий співробітник відділу науково-методичного та програмного забезпечення формування державного реєстру Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (історик). Інвентаризація пам'яток та об'єктів культурної спадщини.

18. **Копил М.А.** — молодший науковий співробітник відділу науково-методичного та програмного забезпечення формування державного реєстру Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (історик). Інвентаризація пам'яток та об'єктів культурної спадщини.

19. **Ісвлева В.П.** — завідувач відділу досліджень об'єктів науки і техніки, архітектури та містобудування Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (кандидат архітектури). Автор розділу «Історико-культурний потенціал м. Києва. Пам'ятки науки і техніки», класифікація пам'яток науки і техніки.

20. **Литвиненко І.А.** — науковий співробітник відділу загальних проблем Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (історик). Інвентаризація пам'яток та об'єктів культурної спадщини.

21. **Закружецька А.Ю.** — завідувач лабораторією відділу охорони археологічної спадщини Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (історик). Автор розділу «Історико-культурний потенціал м. Києва. Пам'ятки археології», класифікація пам'яток археології.

22. **Ізотов А.О.** — провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу охорони та вивчення пам'яток історико-культурної спадщини Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (мистецтвознавець, кандидат архітектури). Фотофіксація історичної забудови м. Києва.

23. **Мокроусова О.Г.** — головний спеціаліст відділу обліку пам'яток Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій (історик). Автор розділу «Історико-культурний потенціал м. Києва. Пам'ятки монументального мистецтва», класифікація пам'яток монументального мистецтва.

24. **Кожушко О.А.** — старший науковий співробітник відділу досліджень об'єктів науки і техніки, архітектури та містобудування Науково-дослідного інституту пам'ятко-

охоронних досліджень (архітектор). Виявлення й дослідження об'єктів містобудування, визначення видового розкриття об'єктів містобудування.

25. Касяненко І.О. — науковий співробітник відділу історичних ареалів населених місць та заповідників Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень кандидат архітектури. Видове розкриття пам'яток і об'єктів культурної спадщини, панорамне розкриття історичної частини м. Києва.

До авторського колективу даної монографії увійшли лише ті із названих фахівців, які написали такі розділи монографії:

Вступ — В. Вечерський;

Розділ 1 — Л. Томілович;

Розділ 2 — В. Вечерський, О. Зливкова;

Розділ 3 — А. Закружецька (пам'ятки археології), О. Сердюк (пам'ятки архітектури та містобудування), С. Черновол (пам'ятки Київської фортеці), А. Звіряка (пам'ятки історичного ландшафту), Л. Томілович (пам'ятки садово-паркового мистецтва), О. Попельницький, Л. Савостіна (пам'ятки історії), О. Мокроусова (пам'ятки мистецтва), В. Ієвлева (пам'ятки науки і техніки), В. Вечерський (втрачені об'єкти архітектурної спадщини);

Розділ 4 — В. Вечерський;

Розділ 5 — В. Вечерський, Т. Бобровський, А. Звіряка.

Розділ 6 — О. Сердюк, О. Зливкова;

Висновки і рекомендації — В. Вечерський;

Перелік використаних бібліографічних і архівних джерел — О. Зливкова, А. Звіряка;

Перелік об'єктів археології — Р. Осадчий, А. Закружецька;

Перелік об'єктів природно-заповідного фонду — А. Звіряка;

Невідкладні (першочергові) заходи зі збереження культурної спадщини — О. Сердюк, О. Зливкова;

Заходи щодо збереження київських некрополів — О. Зливкова, А. Звіряка.

Наведені наприкінці монографії кресленики виконані О. Попельницьким та А. Звірякою під керівництвом В. Вечерського, О. Сердюк та Т. Бобровського за участю членів авторського колективу. У виданні використані матеріали фотофіксації, виконані співробітниками Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень, а також картографічні й іконографічні матеріали з джерел, список яких наведено в прикінцевому бібліографічному переліку.

Окрему подяку висловлюємо О. Зливковій за значну роботу по організації збору та впорядкуванню матеріалів розділу «Збереження та охорона історико-культурної спадщини м. Києва» в складі Генерального плану розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 року і матеріалів цього видання, а також О. Попельницькому за виконання всієї графічної частини зазначених робіт.

Автори дослідження вдячні за практичну допомогу в цій складній роботі керівництву Комунальної організації «Інститут Генерального плану м. Києва»: директору С. Броневицькому, заступнику директора В. Присяжнюку, а також директору Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України А. Вінграновському.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ КИЄВОЗНАВСТВА ТА ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КИЄВА

Дослідження історії м. Києва, як і окремих його визначних об'єктів та комплексів, має глибокі традиції. Ще у «Повісті временних літ» її автор — Нестор-літописець наприкінці XI ст. торкнувся питання походження Києва і вніс до свого твору легенду про його заснування трьома братами — Києм, Щеком, Хоривом та сестрою їх Либіддю. Проблема виникнення й історії одного з найзначніших давньоруських монастирів, на той час розташованого в околицях Києва, — Києво-Печерського — присвячений визначний історико-літературний твір «Києво-Печерський патерик» (кін. XI ст.). Не менш глибокі традиції має справа відбудови визначних архітектурних об'єктів Києва — до часів правління князя Семена Олельковича (1455—1470) належить відновлення Успенського собору Києво-Печерського монастиря, що значно постраждав під час ординських нападів 1399 та 1416 рр. Масштабні роботи по відновленню храмів і монастирів, відомих з давньоруських часів, належать до часів посідання київської митрополичої кафедри Петром Могилою (1632—1647): було відремонтовано Софійський собор, споруди Видубицького монастиря, Успенський собор Києво-Печерського монастиря, церкву Спаса на Берестові, церкву св. Василія Великого, фактично відновлено, щоправда в значно менших розмірах й інших формах, Десятинну церкву.

Не зважаючи на такі глибокі традиції, зародження киевознавства як однієї з галузей української історичної науки, належить до кін. XVIII — поч. XIX ст. — часу, на який припадає становлення самої історії як науки в Україні. Засновником киевознавства обґрунтовано вважається археолог та історик М. Берлинський — автор перших систематичних наукових праць з історії Києва, в яких він, спираючись на досить широку базу писемних й археологічних джерел, подає виклад історії міста і доповнює його характеристикою найвідоміших пам'яток¹. У 20-х роках XIX ст. ще одним провідним фахівцем у галузі киевознавства стає митрополит Євгеній Болховітинов. Він опублікував перші історико-топографічні описи найславніших київських пам'яток — Софійського собору та Києво-Печерської лаври². Саме Є. Болховітинов підтримав археолога-аматора К. Лохвицького, який проводив дослідження у Києві й відкрив фундаменти Десятинної церкви, залишки Золотих воріт, двох церков, які він вважав Ірининською та Іллінською.

¹ Берлинский М. Краткое описание г. Киева. — СПб., 1820; Берлинський М. Історія міста Києва. — К.: Наукова думка, 1991.

² Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора. — К., 1825; Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской лавры. — К., 1826; Боховітинов Є. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995.

У 1835 р. було засноване перше в історії Києва історичне та пам'яткоохоронне товариство — Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві. Його членами були: перший ректор Київського університету св. Володимира М. Максимович, митрополит Є. Болховітін, професори С. Зенович, С. Орнатський, В. Цих, археологи О. Анненков, М. Берлінський та ін. З ініціативи товариства засновано перший у місті неprivатний музей — Музей київських старожитностей при університеті св. Володимира, колекції якого складали археологічні знахідки, виявлені на території міста, картографічні, іконографічні, нумізматичні матеріали, письмові документи. За сприянням товариства і за участю окремих його членів була здійснена перша консервація та укріплення нерухомої пам'ятки давньоруської доби — Золотих воріт за проектом видатного київського архітектора В. Беретті.

У другій чверті XIX ст. знання про історію Києва та його культурну спадщину продовжували збагачуватись як завдяки професійним науковцям, так і аматорам. Серед них найбільший внесок зробили М. Закревський, М. Максимович, І. Фундуклей, М. Сементовський та ін.³ Власне, з ім'ям М. Сементовського можна пов'язати зародження такого жанру в киевознавстві, як путівники та популяризацію культурної спадщини Києва взагалі.

Особливе значення для розвитку української історичної науки взагалі й киевознавства зокрема мала Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському генерал-губернаторі (Археографічна комісія), заснована у 1843 р. Її діяльність була надзвичайно плідною і багатопрофільною, головним чином виявлення, вивчення та видання документальних джерел, а також виявлення, обстеження, фіксація (найчастіше, замальовка) та дослідження нерухомих пам'яток. Вона проіснувала до 1921 р., коли внаслідок реорганізації була включена до складу Археографічної комісії ВУАН. За час існування членами комісії був зібраний, опрацьований і виданий величезний корпус матеріалів про історичний розвиток, топографію, економіку, статистику, культурне життя, особливості міського побуту Києва⁴. До комісії в різний час входили майже всі найвизначніші українські науковці другої пол. XIX — поч. XX ст. — історики, археологи, мистецтвознавці, філологи, мовознавці, етнографи тощо, серед них: В. Антонович, М. Іванішев, В. Іконников, І. Каманін, М. Костомаров, К. Козловський, О. Лазаревський, Ф. Лебединцев, О. Левицький, М. Владимирський-Буданов та ін.

Взагалі, друга половина XIX ст. стає періодом становлення української історичної науки: значно збагачується джерельна база за рахунок введення в обіг численних

³ Закревский Н.В. Описание Киева. — М., 1868. — Т.1; Закревский Н. Летопись и описание города Киева. — М., 1858; Максимович М. Письма о Киеве, сочинения М.А.Максимовича. — М., 1869; Максимович М. Собрания сочинений: В 3-х т. — К., 1876—1888; Максимович М. Киев явился градом великим... Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. істор.-біограф. нарису В.Замлинський. — К., 1994; Фундуклей И. Обзорение Киева и Киевской губернии по отношению к древностям: В 2-х т. — К., 1847; Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848; Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии: В 3-х т. — СПб., 1852; Сементовский Н. Киев и его достопамятности. — К., 1852; Сементовский Н. Десятинная церковь Рождения Пресвятой Богородицы. — К., 1857; Сементовский Н. Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. — К., 1859; Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. — К., 1864; Сементовский Н. Киевские пещеры и Киево-Печерская лавра. — К., 1864.

⁴ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии: В 3-х т. — СПб., 1852; Сборник материалов по исторической топографии Киева и его окоелиц. — К., 1874; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора давних актов. — К., 1845—1914; Архив Юго-Западной России. — К., 1845—1914; Древности, изданные Временной комиссией для разбора давних актов. — К., 1845—1914.

писемних джерел, матеріалів досліджень у галузі археології, нумізматики, лінгвістики, геральдики, генеалогії тощо; удосконалюється методика дослідження; утверджується народницький напрям; формується київська школа істориків-документалістів Володимира Антоновича. Усі ці процеси позначилися і на розвитку киевознавства: дослідження в цій галузі стають більш ґрунтовними, охоплюють різні напрями розвитку міста, провадяться із залученням різних видів та типів джерел. З іншого боку, виділяється як окремий напрям видання, які можна було б назвати науково-популярними, розрахованими на широкого читача, в тому числі на гостей міста — численні путівники, зокрема, по «святих місцях» — об'єктах паломництва⁵.

Науковому вивченню Києва, його історико-культурної спадщини надзвичайно сприяли численні наукові, краєзнавчі, громадські товариства, створені у другій половині XIX — на поч. XX ст. Серед них — Історичне товариство Нестора-літописця, засноване у 1871 р. Воно видавало часопис «Чтения в Обществе Нестора-летописца» і проводило регулярні засідання, його члени виступали з публічними доповідями на історичні, етнографічні, лінгвістичні теми. Вони публікувалися на сторінках «Чтений» разом зі статтями, повідомленнями. Товариство було одним з організаторів III (1874) і XI (1899) Археологічних з'їздів у Києві. У 1873 р. було відкрито Південно-Західний відділ Російського Імператорського Географічного Товариства, який видавав газету «Київський телеграф» і став одним з потужних осередків історичних досліджень, в тому числі й стосовно Києва. У 1897 р. виникло Київське товариство старожитностей і мистецтв, головним результатом діяльності якого стало створення Київського художньо-промислового і наукового музею. У 1912 р. товариство заснувало музейну комісію «Старий Київ», серед напрямів діяльності якої був збір матеріалів про окремі пам'ятки, історичну топографію міста; розроблення пропозицій щодо збереження історичного вигляду вулиць, площ, окремих будинків, які гинули в процесі перепланування та розбудови міста. У 1872 р. було створене Церковно-археологічне товариство та музей при Київській духовній академії, які також зробили помітний внесок в дослідження київських старожитностей. Особливе значення у збагаченні знань про історію і культурну спадщину Києва мала діяльність Миколи Івановича Петрова — історика, археографа, археолога, музеєзнавця, літературознавця, одного із засновників Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею. Серед численних його праць стосовно минулого Києва гідне місце в історіографії зайняли твори «Киевская академия во второй пол. XVII ст.» і особливо — «Историко-топографические очерки древнего Киева»⁶, яка удостоєна Великої золотої медалі Московського археологічного товариства. Крім того, М. Петров виступив співупорядником п'ятитомного археологічного серіалу «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии»⁷.

У 1910 р. було створене Київське товариство охорони пам'яток, яке налагодило систематичне спостереження за земляними роботами у Києві під час будівництва, розпланування і прокладання вулиць. Усі знайдені пам'ятки передавались до музею товариства, що розташовувався у приміщенні Педагогічного музею (нині Будинок вчителя на вул. Володимирській, 57). Його організатор і хранитель А. Ертель здій-

⁵ Горчакова Е. Киев. — 2-е изд. — М., 1886; Захарченко М. Киев теперь и прежде. — К., 1888; Спутник по Киеву. — К., 1910; Яцевский Ч. Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. — К., 1913.

⁶ Петров Н. Киевская академия во второй пол. XVII ст. — К., 1895; Петров Н. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897.

⁷ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — К., 1904—1907.

снів розкопки на Звіринці, в Китаєві, на Кирилівських висотах, у Віті-Литовській, Проневщині, брав участь у дослідженні Золотих воріт⁸. Завдяки зусиллям товариства було ініційовано дослідження та реставраційні роботи таких об'єктів, як Звіринецькі та Китаївські печери, брама Заборовського, Золоті ворота, Софійський собор тощо.

Серед дослідників Києва та його культурної спадщини кін. XIX — поч. XX ст. особливе місце належить В. Антоновичу та В. Хвойці. Професор Київського університету св. Володимира Володимир Боніфатійович Антонович — знакова постать в українській історіографії взагалі. Це особа, з ім'ям якої пов'язано становлення вітчизняної археології, нумізматики, археографії, заснування київської школи істориків-документалістів. Багато часу й зусиль він присвятив і дослідженню Києва⁹, насамперед в археологічному аспекті, значно збагативши відомості про найдавніші періоди розвитку міста. В. Хвойка — першовідкривач трипільської, зарубинецької, черняхівської культур, дослідник таких визначних пам'яток на території Києва, як Кирилівська палеолітична стоянка, капища на Старокиївській горі тощо¹⁰. Він став одним із засновників Київського художньо-промислового музею, завідував його археологічним відділом, був автором численних наукових праць, створених на основі матеріалів власних досліджень. Крім щойно згаданих дослідників другої пол. XIX — поч. XX ст., необхідно зазначити, величезний внесок у вивчення Києва таких науковців як М. Біляшівський, К. Болсуновський, С. Вельмін, С. Голубев, В. Данилевич, Л. Добровольський, В. Ляскоронський, Д. Мілеєв, А. Прахов, І. Хойновський, К. Шероцький, Д. Щербаківський, В. Щербина та ін.¹¹ На цей же період припадають перші спроби наукової реставрації визначних архітектурних об'єктів, зокрема монументального живопису Софійського собору, Кирилівської церкви, церкви Спаса на Берестові тощо. Таким чином, на цьому етапі зростає не тільки фаховий рівень досліджень, а й поглиблюється спеціалізація — відбуваються дослідження пам'яток архітектури, археології, нумізматики, розширюється джерельна база, поглиблюються знання про окремі періоди розвитку Києва, його історичну топографію тощо.

Можемо підсумувати, що для другої пол. XIX — поч. XX ст. в розвитку киевознавства та охорони культурної спадщини було характерним таке явище, як спрямованість дослідників на виявлення, вивчення і введення до широкого наукового й суспільного

⁸ Зртель А. Древние пещеры на Зверинце в Киеве. — К., 1913.

⁹ Антонович В. Археологічні знахідки і розкопки в Києві і Київській губернії. — К., 1879; Його ж. Київ, його доля і значення з XIV до XVI ст. — К., 1882; Археологічна карта Київської губернії. — К., 1895; Армашевский П., Антонович В. Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные в историческом обществе Нестора-летописца в марте 1896 г. — К., 1897.

¹⁰ Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья. — К., 1913.

¹¹ Беляшевский Н. Раскопки на Верхней Юрковице в г. Киеве // АЛЮР. — Т.1. — К., 1899; Його ж. Курган-могики на территории Киева // АЛЮР. — №6. — К., 1903; Його ж. Следы великокняжеской эпохи на горе Киселевке // КС. — Т. XXII. — К., 1888; Болсуновский К. Жертвенник Гермеса-Световида. Мифологическое исследование. — К., 1909; Голубев С. Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве. — К., 1899; Його ж. О древнейшем плане города Киева 1638 г. — К., 1898; Добровольский Л. Михайло і Золоті ворота. — К., 1913; Ляскоронский В. Судьба одной исторической находки. — СПб., 1913; Милев Д. Археологические исследования Киевской губ. // ИАК. Прибавление в вып. 37. — СПб., 1910; Його ж. О результатах раскопок в усадьбе Киево-Софийского митрополитского дома // ИАК. Прибавление к вып. 39. — СПб., 1911; Прахов А. Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. // КС. — Т. VI. — К., 1883; Його ж. О вновь открытых мозаиках Киево-Софийского собора и о Киевском кладе 1885 // ЗРАО. — СПб., 1887; Щербина В. О Киевской старине. — К., 1896; Хойновский И. Раскопки великокняжеского двора древнего города Киева, произведенные весной 1892 г. — К., 1893; Шероцкий К. Киев. Путеводитель. — К., 1917.

обігу усіх типів і видів джерел з історії київських пам'яток. Розпочалося систематичне археологічне обстеження міста, яке здійснювалось як окремими дослідниками, так і науковими товариствами. Накопичувався теоретичний та практичний досвід пам'яткоохоронної діяльності. З іншого боку, бурхливий економічний розвиток цієї доби призвів до прискорення процесів урбанізації, що, в свою чергу, стало причиною стрімких темпів розбудови Києва і призвело до руйнування багатьох пам'яток. Зупинити ці процеси тільки зусиллями громадськості було неможливо, це можна було здійснити лише на державному рівні. На жаль, у дореволюційну добу так і не було створено державного органу з охорони культурної спадщини, як, зрештою, і державної наукової інституції, яка б координувала наукові дослідження, в тому числі в галузі історії (наприклад, Академія наук), не було створено і реставраційної школи.

Період 1917—1920 рр. є складним і неоднозначним як у вітчизняній історії, так і в розвитку історичної науки та, зокрема, киевознавства й пам'яткоохоронної справи. З одного боку, економічна криза, викликана Першою світовою війною та подальшими внутрішньополітичними катаклізмами, політичне протистояння, часта зміна влади — все це не сприяло розвитку наукової діяльності, а навпаки, спричиняло руйнування пам'яток (особливо значні втрати відбулися під час захоплення Києва Червоною армією на чолі з Муравйовим), втрати для архівних та бібліотечних фондів, надзвичайно складні умови роботи для науковців. Проте саме відродження української державності стимулювало інтерес до вітчизняної історії, культури, охорони культурної спадщини. У квітні — травні 1917 р. було створено Центральний комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва України. До його складу ввійшли: М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, І. Стешенко, Л. Чикаленко, М. Бойчук, М. Бурачек, Ф. Ернст, М. Жук, В. Зуммер, В. Козловська, В. Кричевський, О. Мурашко та ін. Головою став М. Біляшівський, який паралельно очолив відділ музеїв і охорони пам'яток старовини та мистецтва, створений влітку 1917 р. в структурі департаменту мистецтв Генерального секретаріату освіти. В лютому 1918 р. комітет створив спеціальну комісію (Ф. Ернст, В. Кричевський, В. Обремський, Д. Щербаківський) з метою обстеження архітектурних пам'яток Києва, що постраждали від артилерійського обстрілу під час захоплення міста більшовицькими військами Муравйова в січні 1918 р. Відразу після повернення до Києва Центральної Ради і відновлення її державних структур у березні 1918 р. розпочався ремонт пошкоджених пам'яток архітектури міста. В добу Гетьманату (квітень-листопад 1918 р.) також значна увага приділялась розвитку української науки та культури. Була створена Академія наук, Національна бібліотека, Національний архів, відкрито університети у Києві та Кам'янці-Подільському. Відділ охорони пам'яток було включено до структури Головного управління мистецтв і національної культури Міністерства народної освіти Української Держави, продовжувалась розпочата раніше реставрація архітектурних пам'яток, проводилось дослідження об'єктів культурної спадщини, зокрема Софійського собору, інших храмів та монастирів, некрополів міста. Велику роботу в цьому напрямі проводили: Ф. Шміт, Д. Айналов, О. Бобринський, М. Бойчук, Ф. Ернст, Ф. Красицький, Г. Нарбут, Г. Павлуцький. Після встановлення радянської влади у Києві у лютому 1919 р. державні органи охорони пам'яток були ліквідовані і до 1923 р. обов'язки щодо охорони культурної спадщини брали на себе або окремі ініціативні особи (М. Біляшівський, Ф. Ернст та інші співробітники київських музеїв та УАН), або вони покладалися на державні органи, як от Головне управління у справах мистецтв і культури Народного комісаріату УСРР, Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва, який багато разів

змінював підпорядкування, музейно-виставкову секцію Київського губвідділу народної освіти тощо. В складних політичних і економічних умовах, при наявності великої кількості практичних завдань щодо охорони культурної спадщини в цей період не було можливості опрацювання і публікації теоретичних праць; такі публікації були поодинокі¹².

1920-ті рр. характеризуються в Україні впровадженням в життя політики «українізації», яка попри певні ідеологічні штампи та завдання, яких розраховувала досягнути радянська влада (передусім, повернення на свій бік національно свідомої інтелігенції), стала періодом розквіту української науки та культури. Не випадково в нашій країні цей період отримав в історіографії назву «українське відродження». В українській історіографії і киевознавстві зокрема цей період пов'язується з діяльністю М. Грушевського після повернення з еміграції у 1924 р., його учнів та однодумців, численних наукових установ та видань, які були створені завдяки невтомній праці й енергії видатного науковця¹³. У цей період продовжували свою діяльність як науковці, що сформувалися ще в дореволюційну добу, так і молода генерація. Але всі вони працювали переважно в традиціях національної історіографії, що утвердилися у XIX ст.

У пам'яткоохоронній справі також спостерігалися позитивні зрушення. У лютому 1923 р. було утворено Археологічний комітет ВУАН. До цього увійшли академіки М. Біляшівський, М. Василенко, Ф. Шміт (голова) і О. Новицький (секретар). У 1924 р. комітет було реорганізовано у Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), президію якого в січні 1924 р. очолив акад. О. Новицький. Одним з першочергових його завдань став облік історико-культурних пам'яток, що було особливо актуальним в умовах зміни власності як цивільних, так і культових будівель — через політику націоналізації та воєнничого атеїзму, яка проводилась в СРСР. Так, уже у 1923 р. було взято на облік 220 пам'яток архітектури Києва. У 1921 р. почалися планові дослідження Софійського собору, була утворена Софійська комісія на чолі з Ф. Шмітом, перед якою стояло завдання вивчення мистецьких шедеврів Софії і постійний нагляд за її станом збереження. Як уже зазначалося, із встановленням радянської влади в Україні поширилась практика передачі пам'яток культової архітектури під охорону релігійних громад, а з часом припинення їх діяльності як культових осередків і перепрофілювання під музеї, архіви, бібліотеки, державні установи, а подекуди і під житло. Так, за вимогою уряду України Київський окрвиконком створив комісію з представників Академії наук і Наркомосу, яка мала вирішити долю Києво-Печерської лаври. Наслідком роботи цієї комісії стало прийняття постанов ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним державним заповідником і про перетворення її у Всеукраїнське музейне містечко». У 1929 р. державним історико-культурним заповідником була визнана Кирилівська церква, у

¹² Айналов Д. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сб. в память равноапостольного князя Владимира. — Пг., 1917; Ернст Ф. Київські архітекти XVIII віку. — К.: Друкар, 1918.

¹³ Ернст Ф. Київська архітектура XVII ст // Київ та його околиці в історії та пам'ятках, — К., 1926; Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування. — К., 1925; Щербаківський Д. Перший театральний будинок у Києві і його садиба. — К., 1925; Київ: Провідник Під ред. Ф. Ернста. — К., 1930; Київ та його околиці в історії та пам'ятках, — К., 1926; Зельницький О. Старі плани Києва та Київщини // Україна. — Кн. 2—3. — К., 1926; Добровольський Л. Київські укріплення і Золоті Ворота // Наук. збірник за рік 1926. — Т. XXI. — К., 1926; Козловська В. Експерсії і догляд за знахідками під час комунальних робіт у Києві за 1926 рік: Коротке звітання ВУАК за 1926 р. — К., 1926; Щербина В. Нові студії з історії Києва. — К.: Вид. УАН, 1926.

1934 р. — Софія Київська. У 1928 р. Володимирський собор стає музеєм, філією Всеукраїнського музейного містечка. Одночасно у 1920-ті рр. у Києві було зруйновано або перетворено на службові приміщення 20 церков, 1928 р. ліквідовано Щекавицький цвинтар, який існував з 1772 р., знесено церкву при ньому.

1930-ті рр. характеризуються встановленням тоталітарного режиму в Радянському Союзі, утвердженням марксистсько-ленінської ідеології, в тому числі і в історіографії, як єдино можливої, репресіями проти політичних, військових діячів, інтелігенції. Не випадково ця доба отримала назву «українського розстріляного відродження». Тоді ж була знищена українська національна історіографія — як фізично, оскільки були репресовані її представники, так і морально та формально — радянська влада виключала будь-яку іншу ідеологію та методологію, окрім марксистсько-ленінської у вульгаризованому догматичному вигляді. Для Києва увесь цей період був ускладнений додатковою обставиною — перенесенням столиці Радянської України з Харкова до Києва у 1934 р. У зв'язку з цим було прийнято рішення перетворити Київ на зразкове соціалістичне місто, позбавивши його «буржуазно-міщанського» вигляду: ухвалено рішення про будівництво в історичній частині Києва — на Михайлівській горі — Урядового центру, наслідком чого стало знесення унікальних історико-культурних пам'яток — Михайлівського Золотоверхого монастиря (XII ст.), Трьохсвятительської церкви (XII — XVI ст.). Продовженням політики войовничого атеїзму стало знесення Десятинної церкви (30-ті рр. XIX ст.), Микільського військового собору (кін. XVII ст.), церкви Богородиці Пирогошії (XII ст.), Богоявленської церкви, дзвіниці і мурів Братського монастиря (XVII-XIX ст.), Петропавлівської церкви (XVII ст.), споруд Кирилівського монастиря (XVII—XVIII ст.) та безліч інших, які визначали історико-містобудівне обличчя Києва. Водночас на «зачищених» ділянках проводилися масштабні археологічні дослідження, які сприяли значному приростові знань у галузі історичного розвитку міста, топографії, історії найбільш відомих споруд тощо. В цей період у Києві працювали як місцеві науковці, так і фахівці з провідних наукових установ Москви та Ленінграда, а створені в цей період наукові праці були значним внеском у киевознавство, не зважаючи на ідеологічне спрямування. Серед найбільш визначних дослідників цього періоду — В. Козловська, С. Магура, Т. Мовчанівський, М. Каргер, Л. Голубева, І. Іванцов, М. Макаренко¹⁴. Продовжувались дослідження архітектурних пам'яток — у 1938 р. створено спеціальну комісію для вивчення стану фресок і мозаїк Софійського собору (у її складі — І. Грабар, Б. Фармаковський, В. Фролов, П. Юкін). У 1934 р. проведено обстеження стану збереження Андріївської церкви. В цей ж період виникла ідея створення узагальнюючої праці з історії Києва, але її реалізацію перервала Друга світова війна.

Київ, як відомо, значно постраждав під час військових дій у перебігу Другої світової війни: знищені визначні пам'ятки, зокрема Успенський собор та інші споруди Києво-Печерської лаври; істотних втрат зазнали музейні колекції, архівні та бібліотечні фонди. Все це неабияк вплинуло на подальший розвиток киевознавства та на напрями пам'яткоохоронної роботи. Одним з першочергових завдань стала відбудова міста, реставрація найцінніших об'єктів культурної спадщини, що стимулювала

¹⁴ Вальта З. Щоденник розкопів Київської археологічної експедиції 1939 р. на садибі Слюсаревського у 1939 р. // НА ІА НАН України, 1939; Іванцов І. Древній Київ (праця 1941 р.). — К., 2007; Магура С. До питання про стару слов'янську кераміку часів родо-племінного ладу (з приводу розкопок на горі Киселівці в Києві 1932 р.) // НЗ ІІМК. — Кн. 1. — К., 1934; Самойовський І. Археологічні спостереження під час розкопування решток фортифікаційного валу біля Перунова горба в 1934 р. // НЗ ІІМК. — Кн. 2. — К., 1937; Багрій Н. Київ. Історичне минуле Києва. — К., 1936.

історичні, мистецтвознавчі, археологічні дослідження. Очолювали та координували ці дослідження створені у післявоєнну добу Академія архітектури України, Науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в Києві, відділ охорони пам'яток у складі Управління у справах архітектури при РНК УРСР. Найбільший внесок в дослідження пам'яток архітектури Києва у повоєнну добу зробили Ю. Асеев, Г. Логвин, І. Ігнаткин, С. Грабовський, Л. Сакович¹⁵. У цей же період, не зважаючи на соціально-економічні труднощі, продовжується дослідження археологічних пам'яток — відновила роботу Київська археологічна експедиція ІІМК СРСР і ІА АН УРСР під керівництвом М. Каргера, що працювала тут ще з 1938 р.; проводились роботи під керівництвом В. Богусевича, В. Гончарова, П. Єфіменка¹⁶. Створені за матеріалами цих досліджень праці значно збагатили киевознавство, зокрема у галузі вивчення історико-культурної спадщини. Вони, попри певне ідеологічне забарвлення, зберігають свою наукову цінність. У цей період створена перша узагальнююча праця з історії Києва, робота над якою розпочалася ще у довоєнну добу¹⁷. Попри вади, притаманні історіографії даної доби (передусім заідеологізованість, класовий підхід, вибірковість у підборі фактажу та персоналій тощо) «Історія Києва» має велике значення для киевознавства як перша узагальнююча праця, побудована на широкій джерельній базі, із залученням історіографічних надбань останніх десятиріч. У цей же період було опубліковано ще одну працю узагальнюючого характеру — «Нариси історії архітектури Української РСР»¹⁸, в якій було проаналізовано етапи розвитку архітектури в Україні (в тому числі на прикладі київських пам'яток) від давньоруської доби до поч. XX ст., узагальнено теоретичні та практичні дослідження в галузі архітектурознавства за останні десятиріччя.

1960-ті — поч. 1970-х рр. — особливий період в українській історіографії радянської доби, зокрема в проблематиці, яка стосується дослідження та охорони пам'яток

¹⁵ Архітектурні пам'ятки // 3б. наук. праць / За ред. С. Грабовського. — К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1950; Грабовський С., Асеев Ю. Дослідження Софії Київської // Арх. пам'ятки. — К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1950. — С. 27—48; Асеев Ю. Архитектура Кирилловской церкви: Дис... канд. арх.: Машинопис. — К., 1946; Асеев Ю. Архитектура древнего Киева. — К.: Будівельник, 1982; Його ж. Древний Киев. X—XVII вв. — М.: Госстройиздат, 1956; Його ж. Мистецтво стародавнього Києва. — К.: Мистецтво, 1969; Игнаткин И. Киев. — М.: Академия архитектуры СССР, 1948; Игнаткин И. История планировки и застройки Киева в начале XIX в: Дис. ... канд. арх.: Машинопись. — К., 1962; Корж Е. Золотые ворота в Киеве: Дис. ... канд. арх.: Машинопись. — М., 1952; Логвин Г. Киево-Печерская лавра. — М.: Искусство, 1958; Логвин Г. Архитектура Андреевской церкви в Киеве. — К.: Госстройиздат УССР, 1959; Логвин Г. Киев. — М.: Искусство, 1967; Логвин Г. Украинское искусство (X—XVIII вв.). — М., 1963; Логвин Г. По Україні: Стародавні українські пам'ятки. — К., 1968; Сакович Л. Архитектура індивідуального житла XIX ст. в м. Києві / Інститут історії та теорії архітектури Академії архітектури УРСР: Машинопис. — К., 1947 // ДНАББ ім. В. Заболотного.

¹⁶ Археологические исследования древнего Киева (Отчеты и материалы 1938—1947 гг.). — К.: АН УССР, 1950; Богусевич В. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // Археологія. — Т. XI. — К., 1954; Його ж. Робота по розборці руїн Великої Лаврської церкви // Археологія. — Т. II. — К., 1948; Його ж. Розкопки на горі Киселівці // АП УРСР. — Т. III. — К., 1952; Його ж. Споруда XI ст. у дворі київського митрополита // Археологія. — Т. XIII. — К., 1961; Гончаров В. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. // Археологія. — Т. X. — К., 1957; Каргер М. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — Т. 1. — М., 1958; Каргер М. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — Т. 2. — М., 1962; Єфіменко П., Богусевич В. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві // ВАН УРСР. — К., 1952. — №12.

¹⁷ История Киева: В 2 т. — К.: Изд-во АН УССР, 1959, 1963.

¹⁸ Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період) / Редкол.: В. Заболотний та н. — К.: Держбудвидав УРСР, 1957.

м. Києва. Це період так званої «шелестівської українізації», яка частково збіглася в часі з «хрущовською відлигою» — добою відносної лібералізації у внутрішньополітичному житті Радянського Союзу. Лібералізація стосувалася і національної політики. Це створило значно сприятливіші умови для розвитку української культури і науки. Наслідком стали активізація досліджень у галузі історії, мистецтвознавства, етнографії, мовознавства тощо. Паралельно зростала зацікавленість широких кіл громадськості, насамперед інтелігенції, до власної історії, культури, в тому числі їх матеріального втілення — пам'яток. Як наслідок створено громадську організацію — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке зробило неоціненний внесок у дослідження та охорону культурної спадщини у 60—80-ті роки ХХ ст. Серед найвідоміших дослідників цього періоду — М. Брайчевський, С. Кілієвич, П. Толочко, Г. Логвин, Ю. Асеев, С. Висоцький, М. Кресальний, В. Ясієвич, С. Кохан, Є. Максимов¹⁹. Значним науковим доробком став вихід у світ узагальнюючої багатотомної праці «Історія українського мистецтва»²⁰, в якій значне місце посідала історико-культурна спадщина Києва, а також ґрунтового багатотомного видання, завдяки якому фактично було відроджено регіонаознавство та краєзнавство в Україні, знищене у 1930-ті рр., — «Історія міст і сіл УРСР», в якій перший том присвячено Києву²¹. В цей же період вперше відбулася масштабна паспортизація і реєстрація найцінніших об'єктів архітектури, археології, монументального та садово-паркового мистецтва, в тому числі на території Києва. Найбільшою вадою цього періоду, зрештою, як і попереднього та наступного до поч. 80-х років ХХ ст. було те, що підхід до охорони культурної спадщини не набув комплексного й системного характеру — окремі дослідники або науково-дослідні установи займалися вивченням окремих пам'яток (зазвичай, найбільш відомих), або окремих видів культурної спадщини (архітектура, археологія, садово-паркове мистецтво тощо); управління і координування досліджень у галузі пам'яткоохоронної справи також було поділене довгий час між відомствами: пам'ятки архітектури перебували у віданні Держбуду, пам'ятки археології, монументального мистецтва, історії — Міністерства культури.

Надзвичайно важливим етапом у розвитку киевознавства, особливо щодо дослідження й охорони пам'яток став період кінця 70 — поч. 80-х років ХХ ст. У 1978 р. було прийнято перший український закон в галузі охорони культурної спадщини — Закон УРСР «Про охорону та використання пам'яток історії і культури»²². На його виконання у першій пол. 1980-х рр. була проведена масштабна інвентаризація об'єктів культурної спадщини, в тому числі Києва, проведено попередні дослідження і взято на державний облік велику кількість пам'яток різних видів та категорій²³. У цей же період охорона пам'яток у м. Києві перейшла на якісно новий етап — від пооб'єктного принципу до територіального: була прийнята постанова «Про створення в Києві археологічних заповідних зон і архітектурних заповідників, зон регулювання забудови і зон охоронюваного ландшафту» (ухвалено Київським міськвиконкомом у 1973 р.), у серп-

¹⁹ Брайчевський М. Коли і як виник Київ. — К., 1963; Асеев Ю. Мистецтво стародавнього Києва. — К.: Мист-во, 1969; Асеев Ю. Новые данные о соборе Дмитриевского монастыря в Киеве // СА. — 1961. — № 3; Логвин Г. Киев. — М.: Искусство, 1967; Висоцкий С. Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв. — Вып. 1. — К., 1966; Висоцкий С. Древнерусские надписи Софии Киевской по материалам граффити XI-XVII в. — К., 1966.

²⁰ Історія Українського мистецтва: В 6 т. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1966—1970.

²¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. — Т. I. Київ. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1971.

²² Закон УССР «Об охране и использовании памятников истории и культуры». — К., 1980.

²³ Історико-архитектурная инвентаризация застройки Киева / Киев НИИТИ. — К., 1983.

ні 1979 р. затверджено додаткове рішення «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури у м. Києві»; у 1986 р. був прийнятий Генеральний план розвитку м. Києва — перший генеральний план міста, у складі якого було розроблено історико-архітектурний опорний план, що дало змогу систематизувати, картографувати культурну спадщину міста і перевести справу охорони пам'яток у практичну площину, адже документ надавав можливість архітекторам та містобудівникам враховувати історико-культурну спадщину при опрацюванні напрямів розвитку міста. Результатом проведеної інвентаризації стало перше узагальнююче видання, присвячене архітектурній спадщині України, в якому перший том присвячений пам'яткам Києва²⁴.

Іншою важливою подією цього періоду стало святкування 1500-річного ювілею Києва, яке відбулося у 1982 р. У зв'язку з підготовкою до ювілею значно активізувалися киевознавчі дослідження різних напрямів, було проведено численні конференції, видано велику кількість наукової та науково-популярної літератури, проведено дослідження й реставрацію деяких пам'яток архітектури (зокрема, фасадів Миколаївського костюлу на Червоноармійській, 75; окремих споруд Софійського заповідника, Києво-Печерської лаври, Кирилівської церкви, Андріївської церкви, церкви Спаса на Берестові), реконструкцію цілих кварталів — Червоної площі (нині Конtrakтова), Поштової площі, вул. Жданова (нині вул. П. Сагайдачного), Андріївського узвозу, створено Пейзажну алею на Старокиївській горі, здійснено побудову архітектурного павільйону над залишками Золотих воріт, відбудову фонтану «Самсон» і Гостинного двору на Конtrakтовій площі. Не зважаючи на певну штучність святкування, пожвавлення досліджень у різних напрямках киевознавства і вивчення культурної спадщини Києва, безумовно, стало позитивним явищем. Не зважаючи на наявність певних ідеологічних штампів у радянській історіографії, публікації цього часу відзначаються глибиною і фаховістю, введенням до наукового обігу великого кола нових джерел, широким діапазоном тем та напрямів дослідження²⁵. Серед науковців, які зробили неабиякий внесок у справу дослідження історії та культурної спадщини Києва в цей час: Ю. Асеев, Г. Логвин, С. Висоцький, С. Кілесо, В. Ясієвич, Г. Івакін, С. Кілієвич, П. Толочко, М. Сагайдак, В. Харламов та ін. Окрім того, в цей період була зроблена ще одна спроба створити узагальнюючу працю про історію Києва, яка врахувала результати

²⁴ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4т. — Т. 1. Киев. — К.: Будівельник, 1983.

²⁵ Архитектура Киева: Сб. / Ред. В. Дахно и др. — К.: Киев ЗНИИЭП, 1982; Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII в.: Историко-архитектурный очерк. — К.: Наук. думка, 1982; Асеев Ю. Архитектура древнего Киева. — К.: Будівельник, 1982; Асеев Ю. Лики древнего Киева. — К.: Мист-во, 1981; Боровський Я. Походження Києва: Історіографічний нарис. — К.: Наук. думка, 1981; Высоцкий С. Киевские граффити. XI—XVII вв. — К.: Наук. думка, 1985; Высоцкий С. Золотые ворота в Киеве. — К.: Наукова думка, 1982; Древнерусский город: Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева. — К.: Наук. думка, 1984; Древнерусское искусство. Монументальная живопись XI—XVII вв. — М.: Наука, 1980; Ивакин Г. Киев в XIII-XV вв. — К.: Наук. думка, 1982; Ігнаткін І. Київ архітектурний. — К.: Т-во «Знання», 1981; Київ: Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи) / Відп. ред. А. Кудрицький. — К.: Головна редакція УРЕ, 1982; Килиєвич С. Дитинець Києва IX — першої пол. XIII в.: По матеріалам археологічних досліджень. — К.: Наук. думка, 1982; Килиєвич С. На горі Старокиївській. — К.: Наук. думка, 1982; Логвин Г. Киев: Очерк. 3-е изд., доп. — М.: Искусство, 1982; Мовчан І. Древние Выдубичи. — К., 1982; Мозаики и живопись древнего Киева. Альбом / Автор статьи и сост. Д. Лихачов. — К.: Художник РСФСР, 1982; Новое в археологии Киева / Институт археологии Киева. — К.: Наук. думка, 1981; Сагайдак М. Великий город Ярослава. — К.: Наук. думка, 1982; Толочко П. Древний Киев. — К.: Наук. думка, 1983; Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. XII—XIII вв. — К.: Наук. думка, 1980.

досліджень останніх десятиріч²⁶. Створена найвідомішими фахівцями в галузі дослідження Києва — істориками, археологами, архітекторами, не зважаючи на ідеологічне забарвлення, вона не втратила актуальності, особливо щодо проблематики, яка стосується ранніх періодів розвитку Києва.

Новий етап в дослідженні історії Києва, зокрема його культурної спадщини, розпочався після здобуття Україною незалежності у 1991 р. Складності соціально-економічного та політичного розвитку цієї доби позначилися і на історіографічних процесах та справі охорони пам'яток. Найбільшими здобутками цього періоду в правовому аспекті стало прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) та численних підзаконних актів, завдяки чому продовжує утверджуватися комплексний територіальний підхід до охорони культурної спадщини, зокрема завдяки запровадженню в пам'яткоохоронну практику поняття «історичного ареалу». Історико-архітектурний опорний план у складі Генерального плану м. Києва, затверджений у 2002 р., був виконаний частково з дотриманням нових вимог законодавства, зокрема, були визначені історичні ареали. Найбільшим недоліком цієї роботи стало те, що на першому етапі історико-містобудівних досліджень не була проведена інвентаризація об'єктів історико-культурної спадщини і недостатньо чітко прописані режими використання охоронних зон та історичних ареалів.

Ще одним надзвичайно важливим здобутком даного періоду стала публікація двотомного Зводу пам'яток історії та культури України, присвяченого культурній спадщині Києва²⁷. У виданні представлені пам'ятки всіх видів і категорій. Статті, які їм присвячені, написані на високому фаховому рівні найвідомішими дослідниками представленої проблематики, доповнені історичними іконографічними матеріалами та матеріалами фотофіксації. Виданню передувала інвентаризація об'єктів, які увійшли до Зводу. Таким чином, зазначена праця може вважатися узагальнюючим комплексним дослідженням енциклопедичного характеру, що підсумовує всю попередню історію дослідження культурної спадщини Києва.

Окрім того, в період розбудови незалежності України вийшло чимало узагальнюючих праць, в яких помітне місце присвячено історії, культурі та пам'яткоохоронній справі Києва²⁸. В означену добу українській історіографії вдалося позбутися ідеологічних штампів, нав'язаних у радянський період, вона повернулася до кращих традицій, сформованих у XIX — на поч. XX ст. Подібні тенденції притаманні і киевознавству: в останні десятиріччя питаннями дослідження історії Києва та його культурної спадщини займаються численні наукові установи й окремі дослідники. Вивчення охоплює широкий спектр проблем: дослідження історії міста в цілому, його окремих етапів, визначних особистостей, пов'язаних з Києвом (підприємців, посадовців, релігійних діячів, митців, у тому числі художників та архітекторів, які брали участь у розбудові міста), окремих об'єктів і комплексів (передусім, найбільш визначних та відомих, як-

²⁶ *История Киева: В 3 т., 4 кн. — К., 1986—1987.*

²⁷ *Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. / Київ. — Кн. 1., ч. 1. — К.: Гол. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1999. — 608 с.; Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. / Київ. — Кн. 1., ч. 2. — К.: Гол. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. Енциклопедія» ім. М. Бажана, 2004. — С. 585—1216.*

²⁸ *Митці України: Енциклопедичний довідник / Упоряд.: М. Лабінський, В. Мурза / За ред. А. Кудрицького. — К., Укр. енциклопедія, 1992; Історія української культури: У 5 т. — К.: Наук. думка, 2005—2007; Історія української архітектури / Ю. Асеев, В. Вечерський, О. Годованюк та ін. / За ред. В. Тимофійенка. — К.: Техніка, 2003.*

от: Софія Київська, Києво-Печерська лавра, Кирилівська церква, Маріїнський палац, Михайлівський Золотоверхий собор тощо), вулиць (Андріївський узвіз, Володимирська, Хрещатик); етапів містобудівного розвитку і притаманних їм стилів тощо. Бібліографія цього періоду досить значна за обсягом, напрямками дослідження, жанрами, стилістикою (література наукового характеру, науково-популярного, довідкового, путівники), рівнем фаховості тощо²⁹. Як новий напрям дослідження цього періоду можна визначити вивчення втрачених об'єктів культурної спадщини, а також спроба їх відбудувати (прикладом можуть слугувати споруди Михайлівського Золотоверхого монастиря, церква Богородиці Пирогощої, Успенський собор Києво-Печерської лаври тощо)³⁰. Серед відомих дослідників історії Києва (різних напрямів і тематики) останнього двадцятиріччя: Г. Івакін, І. Мовчан, М. Сагайдак, Д. Малаков, В. Ковалинський, О. Друг, В. Галайба, Т. Бобровський, М. Кадомська, О. Сердюк, В. Вечерський, Т. Скібіцька та ін.

Дослідження з історії Києва і його багатой культурної спадщини тривають. Однією з нагальних проблем є створення узагальнюючої праці з урахуванням сучасних методологічних підходів, нових досягнень у вивченні історії Києва за останні десятиріччя. Щодо пам'яткоохоронної галузі найбільш актуальним залишається створення і затвердження науково-проектної документації, яка враховувала б сучасні вимоги пам'яткоохоронного законодавства, результати інвентаризації, а також прийняті у світовій теорії і практиці підходи та погляди на збереження нерухомої культурної спадщини.

²⁹ Галайба В. *Хроніка старого Києва*. Вип. 1. — К.: Вид-во «Бібліотека українця», 2003; Галайба В. *Фотоспомин. Київ, якого немає: Анотований альбом світлин 1977—1988 рр.* — К.: Головкивархітектура: НДІІАМ, 2000; Бобровський Т. *Підземні споруди Києва від найдавніших часів до сер. XIX ст. (спелео-археологічний нарис)*. — К.: АртЕк, 2007; Друг О. *Особняки Києва*. — К.: Кий, 2004; Івакін Г. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.* — К., 1996; Ієвлева В. *Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX — першої третини XX ст.* — К.: Прес-КІТ, 2008; Ковалинський В. *Меценати Києва*. — К.: Кий, 1998; Ковалинський В.В. *Київські мініатюри*. — Кн. 1. — К.: Літопис, 2002; Ковалинський В., Ветрова Л. *Андреевский спуск*. — К.: Плеяды, 2001; Малаков Д. *Прибуткові будинки Києва*. — К.: 2009; Малаков Д. *Архітектор Городецький: архівні розвідки*. — К.: Кий, 1999; Малаков Д. *Київ. 1939—1945: Post scriptum*. — К.: Варто, 2010; Павленко Ю. *Нарис історії Києва [з найдавніших часів до 2000 р.]*. — К.: Фенікс, 2004; Петров С. *Київ. Погляд крізь століття*. — К.: Експрес-поліграф, 2010; Пляшко Л. *Літописний Київ: Структура і пейзаж*. — К.: Хрещатик, 1994; Сагайдак М. *Давньокиївський Поділ*. — К., 1991; Рibaков М. *Хрещатик відомий і невідомий*. — К.: Кий, 2003; Рibaков М. *Вулиця архітектора Городецького*. — К.: Фенікс, 2007; Вечерський В. *Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць*. — К.: НДІІАМ, 2003.; Сердюк О. *Київське житло другої половини XIX — початку XX ст.: Науково-довідкове видання*. — Львів: Центр Європи, 2010.

³⁰ Геврик Т. *Втрачені архітектурні пам'ятки Києва*. — Нью-Йорк, 1987; Галайба В. *Фотоспомин. Київ, якого немає: Анотований альбом світлин 1977—1988 рр.* — К.: Головкивархітектура: НДІІАМ, 2000; Вечерський В. *Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України*. — К.: НДІІАМ, 2002.

Розділ 2. ЕТАПИ ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНОГО РОЗВИТКУ КИЄВА

Київ — одне з найстаріших східноєвропейських міст. Його півторатисячолітня історія бере витoki з доби раннього середньовіччя. У Х—ХІІІ ст. Київ був центром могутньої східнослов'янської держави. Красу і велич стародавнього Києва порівнювали з Римом та Константинополем. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. №878 м. Київ внесено до Списку історичних населених місць України з зазначенням початкової дати — V ст.

Це одне з найкрасивіших європейських міст, що мальовничо розкинулося на дніпровських схилах. Історичною забудовою міста сьогодні зайнято близько 8 відсотків його території. Це невелика і найцінніша частина, де зосереджено основну кількість історичних споруд, більшість яких мають статус пам'яток та об'єктів культурної спадщини, які у структурі міста, яке невинно розвивається, наближаючись до найновіших світових норм містобудування, потребують постійного піклування і уваги.

На всіх етапах свого розвитку місто відігравало роль адміністративно-територіального центру східних слов'ян.

У VII—VIII ст. Київ — центр раннього державного об'єднання слов'ян Полянського князівства, з IX ст. — столиця держави під назвою «Русь» або «Руська земля».

Київ був і залишався історичним центром становлення української народності, що стала етнічною основою земель-князівств Південно-Західної Русі XII — XIII ст. і власної незалежної держави в наступні століття. З Києва поширилася на великий обшир нашої землі назва — Україна.

У період золотоординського панування Київ, як і всі українські землі, не увійшов безпосередньо до складу Монгольської імперії, залишаючись центром Київського князівства, де діяльність князя контролювалася ханським намісником — баскаком.

У 60-ті рр. XIV ст. Київ у складі Великого князівства Литовського. 1362 р. місто стає центром Київського удільного князівства, після 1471 — Київського воєводства у складі Литви. 1569 р. Київ увійшов до Речі Посполитої.

З 1654 р. Київ — центр Київського полку — адміністративно-територіального округу України. Після укладеного «Вічного миру» між Росією Польщею у 1686 р. він увійшов до складу Московської держави. У 1708 р. Київ став центром Київської губернії (у 1780—1796 рр. — Київського намісництва), 1832 р. — Київського генерал-губернаторства, яке об'єднувало Київську, Подільську та Волинську губернії Російської імперії.

Впродовж усієї історії українського народу Київ був центром тяжіння всіх українських земель, осередком економіки, культури, суспільної думки України. У період

1917—1918 рр. був столицею Української Народної Республіки і Української Держави, місцем перебування урядів — Генерального секретаріату і Ради народних міністрів УЦР, Гетьманського уряду й Директорії, а в березні — серпні 1919 р. — столицею України. Після встановлення радянської влади столицею Української СРР став Харків, у січні 1934 р. її знову було перенесено до Києва. Сьогодні Київ є адміністративно-політичним, промисловим, культурним і науковим центром держави.

Визначення етапів початку містобудівного розвитку Києва пов'язане насамперед з історичною хронологією. Це питання неодноразово досліджувалося видатними істориками та археологами (В. Хвойка, Б. Греков, Б. Рибаків та інші). Активні дослідження здійснювалися за радянських часів — особливо з кінця 1960-х до середини 1980-х рр. Зокрема, у монографії П. Толочка «Історична топографія стародавнього Києва» певною мірою було узагальнено різні версії про виникнення міста та відображено наукову базу, що свідчить на користь версії про початок заснування Києва в VI ст., тобто за часів існування так званого «Найдавнішого Київського городища» князя Кия, відомого з давньої легенди про братів Кия, Щека і Хорива та їхню сестру Либідь.¹ Існують також гіпотези про ще більш давнє виникнення Києва (2 — 2,5 тис. років тому).

Відомо, що на сучасній території міста десятки тисяч років існували численні поселення, які не мали ознак комплексного містобудування, проте свідчать про те, що місцевість понад Дніпром здавна була привабливою для заселення і розвитку господарства. 1893 р. зусиллями видатного українського археолога В. Хвойки на ділянці, яка відповідає сучасним №№ 59—61 по вул. Фрунзе (Кирилівської, біля підніжжя гори Юрковиця), було розкопано залишки поселення пізнього палеоліту, яке існувало понад 20 тис. років тому, з рештками кісток мамонтів, різноманітними виробами з кісток та рогу. Тут було знайдено одну з найдавніших пам'яток образотворчого мистецтва на території Києва — фрагмент ікла мамонта з різьбленням на ньому, а також інші унікальні артефакти.²

Подібні поселення було виявлено у багатьох історичних місцевостях Києва — на Оболоні, Троєщині, вже не існуючій Вигурівщині, у Протасовому Яру, на території Караваєвих дач і навіть у межах сучасної вул. Ярославів вал. Наприклад, на Кирилівській горі, де знаходиться пам'ятка архітектури та містобудування XII ст. Кирилівська церква, існувало поселення Трипільської культури 3-го тисячоліття до нашої ери. Залишки давніх культур, у тому числі зарубинецького та черняхівського типу, було знайдено на Подолі, Печерську, у центральній частині Києва, на його околицях — Феофанії, Межигір'ї тощо. Більшу частину знахідок становили не лише предмети місцевого вжитку, а й давньоримські та інші скарби (зокрема, тисячі давньоримських монет першого — другого — четвертого сторіччя н. е.), вироби, привезені з грецьких колоній Північного Причорномор'я тощо.³ Але ці знахідки чи відкриття мають суто історико-археологічне значення.

Археологія архітектури того часу для Києва є дуже складною, оскільки давній «містобудівний ареал» і парцеляція неодноразово змінювались та порушувались пізньою різночасовою забудовою. Забудова раннього періоду була зруйнована численними

¹ Толочко П. *Історична топографія стародавнього Києва*. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 32-34, 43-50.

² Шулькевич М., Дмитренко Т. *Київ: Архитектурно-исторический очерк*. — К.: Будівельник, 1982. — С. 13—14.

³ Там само.

війнами і внаслідок цього значною мірою змінено функціональне використання територій.

В історії Києва були не тільки тривалі періоди поступової еволюції, а й катаклізми, кардинальні зміни, які переривали розвиток містобудівних структур або радикально змінювали їх. Ці переломні моменти дають підставу визначити таку періодизацію містобудівного розвитку:

1-й етап: від «града Кия» (VI ст. н.е.) — до навали Батия (1240 р.);

2-й етап: друга половина XIII ст. — середина XVII ст.;

3-й етап: друга половина XVII ст. — кінець XVIII ст. (від ренесансу і бароко до класицизму й здійснення перших проектно-планувальних робіт у 1785 та 1787 рр. на Подолі й Печерську⁴);

4-й етап: початок XIX ст. — 1917 р. Цей етап поділяється на такі стадії:

- а) 1800—1837 рр. (плани забудови окремих частин Києва 1803, 1806, 1809 рр., 1811 р. А.Меленського, ⁵ план післяпожежної відбудови Подолу 1812 р. В.Гесте, проект будівництва Нової Печерської фортеці 1830 р.);
- б) 1837—1861 рр. (від першого в історії міста узагальнюючого містобудівного документа — Генерального плану В. Беретті 1837 р., який визначив загальні напрями розвитку Києва майже на вісім десятиріч, — до другого Генерального плану 1861 р., яким було розподілено міські вулиці на розряди та визначено адміністративні структури;
- в) 1861—1917 рр. (індустріальний період, коли містобудівний розвиток відбувався за локальними планами та прийнятими у різні роки «регулярними» й іншими «височайше затвердженими» правилами забудови (1851, 1873—1874, 1913—1914 рр.), які визначали вуличну мережу, архітектурні вимоги та стилеві особливості тощо.

5-й етап: 1917 — 1941 рр. (радянський довоєнний етап; ситуаційний план Києва 1923—1931 рр., розроблений у 1936—1938 рр. генеральний план міста та його реалізація, з урахуванням переведення 1934 р. столиці України з Харкова до Києва).

6-й етап: 1943—1991 рр. (радянський повоєнний етап, що поділяється на такі стадії:

- а) 1943—1953 рр. (від часу визволення Києва, початку післявоєнної відбудови, реалізації генерального плану міста 1949 р.);
- б) друга половина 1950-х — 1967 р. (визначені окремими партійними та урядовими постановами містобудівні процеси, зумовлені нагальними потребами розвитку будівництва й розвитку міських інфраструктур);
- в) 1967—1986 рр. (втілення у життя генерального плану 1967 р.);
- г) 1986—1991 рр. (розроблення й реалізація генерального плану 1986 р., який у скоригованому вигляді був розрахований до 2005 р. ⁶);

7. Сучасний етап.

⁴ Ксеневич М. Містобудівні основи сталого розвитку міста Києва. — К.: Головкивархітектура, 2002. — С. 13.

⁵ Вечерський В. Історія української архітектури. — К.: Техніка, 2003. — С. 267.

⁶ Ксеневич М. Містобудівні основи сталого розвитку міста Києва. — К.: Головкивархітектура, 2002. — С. 13.

1 етап: від «града Кия» (VI ст. н.е.) — до навали Батия (1240 р.)

Початковим етапом історико-містобудівного розвитку Києва можна вважати так званий «град Кия».

«Град Кия» наприкінці V — у VIII ст. займав домінуюче місце серед інших поселень Київської височини і за своїм характером поступово набув рис дитинця — укріпленого центру, майбутнього ядра міста Києва. Він займав невелику (близько 2 га) ділянку Старокиївської гори, що починалася від сучасного місця розташування Андріївської церкви, перетинала садибу Національного музею історії України (далі — НМІУ) і закінчувалась над урочищами Гончари та Кожум'яки. Природними укріпленнями слугували круті схили гори, підхід з півдня захищався земляними укріпленнями — валом і ровом, виявленими під час розкопок (у 1980-х рр. здійснено часткову реконструкцію валу та рову). Рів йшов від північного обриву Старокиївської гори спочатку на південь, потім — на південний захід, вздовж північної стіни Десятинної церкви, потім — через північно-східну частину садиби НМІУ — до саду садиби № 6 по Десятинному провулку і, перетинаючи його, завершувався біля обриву Старокиївської гори над урочищем Кожум'яки.

У VI—VIII ст. на території городища існували житлові та господарські споруди. Розкопками виявлено житла, печі, господарські ями тощо. Найдавніше житло на території городища було досліджене у 1971 р. (розкопки П. Толочка, В. Гончарова) у західній частині «града Кия», під фундаментом найдавнішого кам'яного князівського палацу Києва. У житлі виявлена піч, наповнена ліпними керамічними посудинами корчакського типу, датування яких сягає кінця V — початком VI ст. Західніше цього житла розташовувалося ще одне, прямокутне в плані (досліджене у 1939 р., розкопки М. Каргера). У його північно-західному куті теж збереглася піч з проваленим склепінчастим верхом. На підлозі житла було виявлено велику кількість обгорілого дерева, а також кістки тварин і фрагменти ліпної кераміки VII—IX ст. Житла VII—VIII ст. виявлені і на північно-західних схилах Старокиївської гори.

Язичницькі капища. У центрі «града Кия» було облаштовано язичницьке капище (святилище), розкопане В. Хвойкою у 1909 р. і повторно досліджене М. Каргером у 1937 р. Споруда еліпсоїдної форми розмірами 4,2 x 3,5 м була зведена з блоків сірого піщаника на глиняному розчині. З чотирьох боків капища знаходилися чотирикутні виступи, орієнтовані за сторонами світу. Святилище пов'язується з культом слов'янських богів Світовиди або Перуна і датується VI—VII ст. Навколо капища були житла V-VIII ст. У 1980-х рр. пам'ятку було законсервовано та реконструктивно позначено на місцевості.

Літописні статті «Повісті врем'яних літ» під 945 та 980 рр. та археологічні джерела свідчать, що у X ст., в часи правління князя Ігоря, головне київське святилище було винесене за межі укріплень «града Кия». З новим капищем ототожнюють залишки культової споруди X ст., віднайдені у 1975 р. під будинком по вул. Володимирська, 3. Споруда розмірами 1,75 x 7 м, орієнтована за віссю північ-південь, мала по периметру шість напівкруглих виступів, які, не виключено, призначалися для встановлення ідолів шести згаданих у літописі слов'янських богів — Перуна, Хорса, Дажьбога, Стрибога, Симаргла і Мокоші. Поблизу південного виступу капища було відкрито зольник — місце ритуального багаття — у заглибленні діаметром близько 3 м. Шари попелу та вугілля збереглися на висоту понад 1 м, у них було знайдено численні кістки

тварин, фрагменти кераміки X ст., залізу бойову сокиру. Періодично місце багаття вирівнювали та підсипали глиною. Археологічні дані свідчать, що капище було зруйноване навмисне — очевидно, це відбулося у 988 р., після впровадження князем Володимиром християнства як державної релігії. Навколо капища на різній відстані було виявлено залишки невеликих багать з перепаленими кістками тварин, що, ймовірно, свідчить про здійснення жертвопринесень. Наразі пам'ятку законсервовано.

Некрополь. У язичницький період частину території майбутнього «Міста Володимира» займав великий курганний некрополь, що розташовувався південніше найдавніших міських укріплень на Старокиївській горі. Загалом тут зафіксовано близько 120 поховань, серед яких виділяються багаті поховання в зрубних гробницях. Останні були виявлені під фундаментами Десятинної церкви (зокрема, т. зв. «будинок варяга», останні дослідження якого свідчать на користь поховального призначення споруди) та поблизу неї, в межах садиб по вул. Володимирській, 1 (садиба Я. Кривцова), по вул. Великій Житомирській, 4 та по вул. Десятинній, 2. Вочевидь, некрополь припинив своє функціонування не пізніше першої половини X ст. у зв'язку із розширенням міської забудови.

Наприкін. IX — на поч. X ст. Київ був містом з цілком сформованою феодальною структурою, яка не зазнала в майбутньому істотних змін. Дитинцю на Старокиївській горі, де зосереджувалися житла князів, бояр та багатих дружинників, протистояв торговельно-ремісничий Поділ, розташований між підніжжям київських гір і Дніпром. Обидві частини міста забудовувались у IX-X ст. кварталами дерев'яних будівель; проте існували й муровані палаци. Про це існують літописні свідоцтва, це ж підтвердили й археологічні розкопки, які виявили залишки двох палацових будівель X ст.⁷

На Подолі, як свідчить літопис під 944 р., діяв перший на Русі християнський храм — соборна церква св. Іллі, необхідність в якій диктувалася, передусім, широкими торговельними зв'язками Києва з багатьма країнами, в т. ч. й християнськими — Візантією, Болгарією та ін.⁸

Значним явищем в історії Київської Русі та її столиці був період великого княжіння Володимира Святославича (980—1015 рр.). Київський князь Володимир вжив найрішучіших заходів для об'єднання всіх східнослов'янських земель в єдину державу. З цією метою він поставив на пагорбі «вне двора теремного» новий язичницький храм з кумирами шести богів. Великі роботи було розгорнуто на будівництві старої фортеці, а також міського центру. Могутнім земляним валом з дубовими заборолами була оточена десятигектарна площа. В науковій та історичній літературі дитинець часів Володимира Святославича одержав назву «міста Володимира». У системі фортечних стін було три брами, з яких парадна, що увійшла в літературу як Софійська, була кам'яна сторожова вежа з проїжджою аркою. Фундаменти Софійської брами збереглися на вул. Володимирській.

Головною будівлею Києва X ст. була знаменита Десятинна церква, споруджена у 989—996 рр. як кафедральний храм у зв'язку з прийняттям на Русі християнства та встановленням митрополії.

До архітектурного ансамблю «міста Володимира» також входили княжі палаци, які розташовувалися на схід, південь і захід від Десятинної церкви. Фрагмент однієї зі стін палацу, яка проходить паралельно вул. Володимирській, і сьогодні можна бачити поряд із входом до садиби Національного музею історії України.

⁷ Археологічні дослідження стародавнього Києва // 36. статей. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 179, 188—199; Каргер М. Древний Киев. — М.;Л.: Академія наук СССР, 1961. — С. 59-77.

⁸ Там само.

«Місто Володимира» у X — XI ст.

Ще до вокняжіння Володимира на тій території некрополя, яка, очевидно, була вільною від курганів, з'являються житлові комплекси. Житла X ст. виявлені у південній та східній частинах майбутнього «Міста Володимира». За часів Володимира під міську забудову потрапила вже значна частина некрополя, яку було охоплено новою лінією оборони, що складалася із земляних фортифікаційних споруд — валу та рову.

Оборонні споруди «Міста Володимира» та Софійську браму вдалося частково дослідити археологічними розкопками. Простежені фрагменти укріплень «Міста Володимира» свідчать, що від урочища Гончари земляний вал проходив по північно-західному краю гори до яру, що відокремлював Михайлівське відділення на південному сході, потім повертав на південь в напрямку вул. Великої Житомирської, далі проходив уздовж її правого боку до перетину з вул. Володимирською, де знаходились головні ворота в місто — Софійські. Окрім них, місто мало ще двоє воріт: південні з боку Михайлівського монастиря та північно-східні над Андріївським узвозом. Деякі дослідники вказують також на вірогідність існування в системі давньоруських укріплень підземних ходів-потерн.

Залишки укріплень «Міста Володимира» добре простежувалися ще у XVII ст., зокрема, вал та брами були зафіксовані 1695 р. полковником І. Ушаковим в «Кресленні града Києва», укладеному за дорученням Петра І. У валах зазначено три брами: Софійську (Батієву), що з'єднувала «Місто Володимира» з «Містом Ярослава», Київську, що вела на Поділ, та Михайлівську, що вела до т. зв. Михайлівського відділення.

Головний в'їзд до Києва за часів Володимира пролягав через Софійську (Батієву) браму, що розташовувалася поблизу перетину сучасних Володимирської та Великої Житомирської вулиць (садиба по вул. Володимирській, 11). Її руїни було добре видно ще у середині XIX ст. У 1913 р. залишки брами, що займають ділянку розмірами понад 10 x 10 м, було повністю відкрито розкопками В. Стефановича за дорученням Київського товариства старожитностей і мистецтв. Збережені залишки брами є фрагментами фундаментів двох паралельних стін, складених з бутового каменю на глиняному розчині, вище якого йшло мурування з плінфи, скріплене цем'янкою. Загальна довжина споруди сягає понад 10 м, товщина стін — понад 2 м, ширина проїзду — близько 6 м. Наразі пам'ятку законсервовано та реконструктивно позначено на місцевості.

Впродовж X—XI ст. відбувалася активна розбудова «Міста Володимира». У цей період були зведені його ключові споруди — Десятинна церква та князівські палаци.

Десятинна церква. Десятинна церква (церква Святої Богородиці Десятинної) — перша кам'яна церква у Київській Русі — була зведена у 989—996 рр. і стала композиційним центром єдиного архітектурного ансамблю «Міста Володимира». Поява першого соборного храму була символом становлення давньоруської християнської держави.

Зведення Десятинної церкви візантійськими майстрами («мастерами от грек»), запрошеними до Києва Володимиром Великим, та свято, влаштоване князем для городян з нагоди завершення будівництва й освячення храму, описані у «Повісті временних літ» під 989 та 996 рр.

Десятинна церква була зведена на ретельно спланованій ділянці київського дитинця (для цього, зокрема, засипали частину рову, що входив ще до укріплення «града Кия», хоча це не дало в подальшому уникнути перевантаження фундаментів на від-

повідній ділянці); у районі абсид було вирито котлован, на дні якого розміщувалася укріплена платформа (підшва) під фундаменти з дерев'яними субструкціями, залити-ми розчином. Храм мав розміри близько 45 x 40 м і був одним з варіантів купольної базиліки типу «вписаного хреста», з центральним куполом, нартексом та екзонартексом, бічними галереями. Церква була пишно оздоблена мозаїкою, фресковими розписами, мармуровими деталями. У 1039 р., очевидно, після перебудов та ремонтів, церкву вдруге освятив київський митрополит Феопемпт.

У грудні 1240 р. під час захоплення Києва військами хана Батия Десятинна церква була зруйнована. Неподалік від неї кияни облаштували велику братську могилу захисників Києва, що загинули під час штурму міста ордами Батия.

Князівські палаци. З давніх часів в межах «міста Володимира» розташовувалися резиденції київських князів. Археологічними дослідженнями тут відкрито залишки чотирьох палацових споруд.

У літописі «Повість временних літ» під 945 р. (прибуття послів древлян до княгині Ольги) вказується на існування двох князівських дворів — один на території городища («в городе», в межах найдавніших укріплень), а другий («за святою Богородицею; надъ горою», де був кам'яний палац — «терем камень») — за його межами.

«Палац княгині Ольги». Залишки найдавнішого князівського палацу — першої монументальної кам'яної споруди в Києві — були виявлені в 1970—1972 рр. (розкопки Київської археологічної експедиції під керівництвом В. Харламова) на відстані близько 20-30 м на південний захід від сучасної будівлі НМІУ. Цей палац ототожнюється з палацом княгині Ольги, згаданим у літописі під 945 р. Залишки фундаменту та мурування стін палацу залягали на глибині понад 1,4 м від сучасної поверхні. Палац мав значні розміри (понад 18 м у довжину), міцні стіни (ширина мурування, що трималося на глиняному розчині — близько 1,6 м), складне розпланування з бічними приміщеннями й не менш ніж два поверхи, нижній з яких був мурований з каменю, а верхній, очевидно, з дерева. Дах був критий червоною та жовтою черепицею. У південній частині розкопу, біля фундаменту палацу на глибині близько 0,7—0,8 м були виявлені руїни обвалені стіни палацу з суцільним шаром зруйнованого фрескового розпису (фрагменти фресок — рожевого, червоного, жовтого кольорів з вузькими зеленими смужками в окремих місцях). Під загиблими фресками знаходився шар попелу із залишками горілого дерева. Фрески, а також знахідки полив'яних керамічних плиток, різьблених деталей з овруцького шиферу, уламки мармуру свідчать про багатий декор палацу.

Археологічний матеріал, отриманий під час розкопок, як і літописні згадки, вказує на те, що палац був зведений принаймні на 50 років раніше за Десятинну церкву. У середині — другій половині XI ст. він був знищений пожежею; на його території виникли чотири боярські садиби, що також підтверджується як археологічними знахідками, так і згадкою у літописі.

«Терем камень вне града». Другий палац був розташований над сучасним Андріївським узвозом (в районі сучасних садиб по Андріївському узвозі, 36—38). Його ототожнюють з літописним кам'яним теремом «вне града» «за святою Богородицею» (за Десятинною церквою), що також належав княгині Ользі, а згодом став особистою резиденцією рівноапостольного князя Володимира Великого (980—1015 рр.). Залишки цієї монументальної споруди (розмірами не менше 21 x 40 м) — фундаменти і фрагменти мурування — досліджувалися у різний час В. Хвойкою, Ф. Молчановським, М. Каргером, П. Толочком. Палац, зведений на кам'яному фундаменті, був трикамер-

ною будівлею у два або більше поверхів. Залишки мурування з тонкої цегли (не більше 2,5 см завтовшки) свідчать на користь датування палацу X ст.

Південний палац розміщувався на південний схід від Десятинної церкви. Вперше його залишки відкрито у 1868 р. під час земляних робіт у садибі Десятинної церкви, а у 1910—1914 рр. — частково досліджено Д. Мілеєвим. Палацова споруда мала прямокутну форму, розміри сягали приблизно 45 x 12 м; у плані виділяється велике центральне приміщення та два малі бічні. Палац був декорований мозаїками і фресками. Імовірно, «Південний палац» був ґридницею — палацовим приміщенням для великих зібрань та бенкетів бояр, княжої дружини, «нарочитих мужів». Нині фундаменти палацу законсервовано та реконструктивно позначено на місцевості. Надзвичайно близьке сусідство фундаментів Південного палацу та Десятинної церкви дозволяє стверджувати, що обидві пам'ятки входили до складу цілісного церковно-палацового комплексу. Існує думка, що палац міг бути збудований водночас з Десятинною церквою для перебування в ньому митрополита, який прибув «з грек» до Києва разом з князем Володимиром у 989 р.

Західний палац. Залишки т. зв. Західного палацу відкриті у 1914 р. С. Вельміним по Десятинному провулку, 3—5. Від нього збереглися мурування фундаментів у вигляді великих блоків, заповнення фундаментних ровів та ін., що згодом дало можливість дослідникам уточнити технологічні особливості спорудження палацу, його розпланування (палац мав центральний ряд залів, до яких зі сходу та заходу прилягали довгі галереї) і загальну площу території, на якій фіксуються його залишки (не менше 1182,7 кв.м). Поява нових археологічних даних у результаті досліджень 2008—2009 рр. актуалізує питання реконструкції його архітектурного вигляду та етапів будівництва. Археологічні матеріалами й стратиграфічні дані свідчать, що «Західний палац» було закладено наприкінці X ст. і проіснував він недовго: під фундаментами палацу виявлено 13 поховань X ст., тоді як досліджені об'єкти XI—XII та XII—XIII ст. (господарські ями і поховання) перерізають залишки вже розібраної або зруйнованої палацової споруди. Наразі пам'ятку законсервовано й реконструктивно позначено на місцевості.

Інші споруди «Міста Володимира». Неподалік від майданчика будівництва Десятинної церкви (в районі садиби Національного музею історії України по вул. Володимирській, 2) розташовувалося кілька виробничих комплексів, що були безпосередньо пов'язані з будівництвом Десятинної церкви та палацових споруд «Міста Володимира». На південний захід від Десятинної церкви виявлені залишки об'єкта, що, можливо, був каменеобробною майстернею (дослідження В. Хвойки 1907—1908 рр.). Неподалік від нього на невеликій ділянці площею близько 400 кв. м у 1974 р. було відкрито залишки печей другої половини X ст., складених з сирцевої цегли на глині і призначених для випалювання плінфи, яку потім використовували на будівництві. Поблизу пічок на тому ж рівні тогочасної денної поверхні було відкрито схематичне зображення тринавового храму, нанесене просто на землю розведеною жовтою глиною — можливо, давнє «креслення» Десятинної церкви. Печі наразі законсервовано.

Ще одна піч по випалу плінфи розташовувалася на північний захід від Десятинної церкви. Вона була досліджена у 1936 р. й до сьогодні не збереглася.

Окрім Десятинної церкви та палацових споруд і пов'язаних з ними виробничих комплексів, на території «міста Володимира» розміщувалися боярські садиби, а на північний схід від Десятинної церкви перед князівським палацом («Теремом вне града») було розплановано міську площу, згадану в «Повісті временних літ» під назвою «Бабин

торжок». За літописними свідченнями, площа була прикрашена античними статуями та бронзовою квадригою, вивезеними князем Володимиром з Херсона-Корсуня у 988 р.

«Місто Володимира», у т. ч. схили Старокиївської гори, впродовж X—XI ст. швидко забудовувалося. При цьому неподалік розкішної Десятинної церкви і князівських палаців селилися не лише представники знаті, а й ремісники та челядь. Житло ремісника X ст., який виготовляв різьблені вироби з кістки, було відкрите в саду садиби по Десятинному провулку № 10, поруч із ним розташовувалися ще три небагаті будинки. Житла заможніших киян вирізнялися розмірами і декором. Так, під час дослідження житла X ст. в районі сучасної садиби по вул. Володимирській, 10 були виявлені фрагменти фрескового розпису.

Житлова забудова X—XI ст. досліджувалася також у північно-східній частині дитинця (на території сучасної садиби НМІУ), у східній частині (по вул. Десятинній, 2). Досить щільно забудованими в X—XI ст. були і схили Старокиївської гори, де будівлі зводилися на спланованих терасах. Розкопками 1965—1969 рр. тут було відкрито понад 20 споруд житлового та господарського призначення, що належали робочому люду; стіни будинків, за спостереженнями дослідників, тинькувалися та вибілювалися. В одному з комплексів було досліджено найбільш ранню з відомих на території Русі гончарну піч (X—XI ст.). Цікавими знахідками з цього району міста є шиферні прясла з дарчим написом та граффіто із зображенням людини, хрест-енколпійон та ін.

Будівельні роботи, що розгорнулися в Києві за князя Володимира, продовжив його син Ярослав Мудрий (1019—1054 рр.). Головна увага, як і раніше, приділялася Верхньому місту, де пізніше виросла могутня фортеця і новий репрезентативний центр Києва. Фортечний вал починався від «міста Володимира», проходив над схилами Михайлівської гори. Спускався по сучасній вул. Костьольній до Майдану Незалежності, далі піднімався по вул. Малопідвальної до Золотих воріт, а потім вздовж вул. Ярославів Вал виходив на Львівську площу і по вул. Великій Житомирській підходив до укріплень «міста Володимира». Загальна довжина стін Ярославової фортеці, висота яких разом з дерев'яними заборонами сягала 16 м, дорівнювала 3,5 км. Площа нового міста становила близько 80 га. Таких розмірів і могутності не знали фортифікаційні споруди жодного з міст Київської Русі. До «міста Ярослава» вело три брами: Лядська, Жидівська та Золота. Остання була головним, парадним в'їздом у столицю Київської Русі.

Центром архітектурного ансамблю «міста Ярослава» став Софійський собор — резиденція київських митрополитів, збудований 1017 р. або 1037 р. Навколо митрополії розміщувалися ще три храмові будівлі. Дві з них — храми Георгіївський та Ірининський. Залишки цих споруд досліджені археологами. Поблизу південної стіни Ірининського храму розміщувався кам'яний палац, архітектура якого була близькою до палаців «міста Володимира». Митрополича садиба була обнесена могутньою кам'яною стіною, залишки якої досліджувались у 1948—1950 рр. Час її спорудження — 30—40-ві роки XI ст. Загальна площа митрополичого двору — близько 3,5 га.

Після смерті Ярослава Мудрого будівництво Києва продовжували київські князі Ізяслав, Святослав і Всеволод, які по черзі займали великокняжий стіл. У 1060-ті рр. у південно-східній частині Верхнього міста формується ще один архітектурний ансамбль, який складався з будівель Димитрівського (пізніше — Михайлівського Золотоверхого) монастиря.

Найбільшим районом старовинного Києва був Поділ (Нижнє місто). В період найвищого розвитку (XII ст.) площа цього торговельно-ремісничого посаду становила

200 га. В центрі Подолу розміщувався головний торг Києва — літописне «торговище», що правило також за майдан, де збиралося віче. Вже в XI ст. на Подолі проводилося монументальне будівництво (церква Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощі (1131—35 рр.), фундаменти якої зведено з будівельних матеріалів більш ранньої мурованої споруди). У XII ст. на Подолі збудовано храми св. Михаїла та св. Бориса і Гліба, а також муровану чотиристовпну церкву невідомого посвячення на вул. Нижньоюрківській, відкриту археологами на початку XXI ст.

До складу центрального міського ядра входив літописний Копирів кінець, який до «міста Ярослава» примикав з північного заходу і мав площу близько 40 га.

Територія центрального міського ядра Києва не вичерпувала всієї його площі. Навколо розташовувалися приміські слободи, села, князівські та боярські двори, монастирські садиби, безпосередньо пов'язані з Києвом як складові й невід'ємні його частини. Це Кирилівський, Печерський і Видубицький монастирі, князівські села Предславине, Берестове, урочища Дорогожичі, Угорське, Церковщина та ін. Характерною особливістю київських околиць є те, що вони, як і центральна частина міста, стали місцем інтенсивного монументального будівництва.

Загалом у X—XIII ст. для київської архітектури найбільш притаманними були фортечні, монастирські або змішані комплекси, а також масиви здебільшого дерев'яної і глинобитної житлової та господарчої забудови. Причому, численні ремісничі майстерні споруджувалися, звичайно, з каменю або випаленої глини.

2 етап: друга половина XIII ст. — середина XVII ст.

Після навали Батия 1240 р. у Києві настав етап, який можна назвати руїною і одночасно — періодом подальшого розвитку, зокрема на основі зростання внутрішньої та міжнародної торгівлі. Через страшні руйнації Верхнього міста громадським і господарчим центром Києва став Поділ. Про це свідчать розкопки середини 1970-х рр. (частково, під час прокладання лінії метрополітену), коли було виявлено залишки численних дво-триповерхових житлових будівель (зрубів), ремісничих майстерень, гончарних і ливарних печей, унікальні предмети вжитку, ювелірні вироби тощо.⁹ Навіть у перші роки після Батиевої навали на Подолі діяв міський торг.¹⁰

Основи архітектурно-містобудівної своєрідності Києва були закладені ще за княжої доби і слугували основою розвитку міста на наступних етапах. Саме тоді сформувалася дисперсна багатоядерна система розселення уздовж високого правого берега р. Дніпра, система укріплень, визначилися місця постановки основних архітектурних домінант, усталилася розпланувальна мережа (вулиці в межах міст Володимира і Ярослава, на Подолі, а також основні шляхи, що пов'язували ці структурні частини між собою та з довкіллям). Тому не буде перебільшенням висновок, що в часи Київської Русі було визначено містобудівний каркас Києва з основними реперними точками, межами, розпланувально-просторовими зв'язками. Тоді ж були сформовані й основні риси об'ємно-просторової композиції.

Містобудівний розвиток Києва впродовж XIV—XVII ст. нерозривно пов'язаний з ландшафтними властивостями та особливостями території, на якій він розташований.

⁹ Толочко П., Гупало К., Харламов В. Розкопки Києво-Подолу 1973 р. // *Археол. дослідження стародав. Києва*. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 19—46.

¹⁰ Івакін Г. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.* — К.: Ін-т археології НАН України, 1996. — С. 200.

Місто має своєрідний ландшафтний образ, зумовлений особливостями орографії та гідрографії, які змінювалися під час історичного розвитку. Найважливішим компонентом завжди була р. Дніпро — головна природна й розпланувальна вісь усієї системи розселення. Як і в давньоруські часи, ключову роль у містобудівному розвитку відігравала та обставина, що Київ лежав у середній течії р. Дніпра, посеред великого транспортного шляху, замикаючи широко розгалужену систему річок верхньої частини Дніпровського басейну.¹¹

Київ розвивався на правому березі р. Дніпра, нижче впадіння лівого допливу — р. Десни. Впродовж XIV—XVII ст. місто займало територію, витягнуту вздовж р. Дніпра з південного сходу на північний захід. Своєрідність і різноманітність київського ландшафту пов'язані з розташуванням міста на межі фізико-географічних зон — лісостепової та мішаних лісів. Сельбищна територія розташована на Придніпровській височині. Поверхня правобережжя — підвищена платоподібна лесова рівнина, розчленована глибокими ярами та балками, долинами невеликих річок. Відтак характерні форми рельєфу правобережжя — гори-останці, зокрема Старокиївська, Щекавиця, Юрковиця, Замкова, Звіринська, Михайлівська, Андріївська, а також яри: Реп'яхів, Вознесенський, Спаський, Лаврський та ін. Перепад висотних позначок рельєфу на правобережжі сягає 100—105 м. Це плато трохи відступає від річища в районі Подолу — тож там, на низькій надзаплавній терасі ще у давнину сформувався ремісничий посад, який був центром міського життя в XIV—XVII ст., незважаючи на несприятливі природні умови (часті весняні повені на р. Дніпро зі значним підйомом рівня води).

Характерні київські оро- і гідрографія у пізньосередньовічний та ранньомодерний часи були важливими військово-стратегічними чинниками. У цьому відношенні Київ не мав собі рівних у Наддніпрянщині. Місто зусібіч оточували природні оборонні рубежі, до складу яких входили не тільки р. Дніпро з крутими горами правобережжя, а й заболочена заплава р. Либеді, що протікала з північного заходу на південний схід на відстані 3 — 4 км. від р. Дніпра, відтинаючи від масиву правобережного плато великий за площею витягнутий мис. Його неприступність посилювали й невеликі річки та струмки, які впадали в р. Либідь (Хрещатик, Клов) і в р. Дніпро (Почайна, Глибочиця, Киянка, Юрковиця та ін.). Вони разом з численними ярами створювали природний захист міста і спрощували формування й розвиток системи укріплень. І, зрештою, Київ мав першокласну гавань — у гирлі р. Почайни.¹²

Гори дніпровського правобережжя є головними містобудівними платформами у розвитку міста, які взаємодіяли з долиною р. Дніпра. Об'ємно-просторову композицію Києва визначали вододільні ландшафтно-містобудівні комплекси, розташовані на краю плато (перепад вертикальних позначок, порівняно із заплавою, 60—100 м). Схилів й заплавні комплекси, як зони інертного ландшафту, у формуванні об'ємно-просторової композиції брали участь тільки як тло. А акваторія з численними протоками й островами, в цілому долина і заплава р. Дніпро є ніби природним п'єдесталом для виразних форм рельєфу мисоподібного міжрічкового плато (між річками Дніпро і Либідь), на якому розвивалися протягом XIV—XVII ст. дві з трьох основних частин Києва — Верхнє місто і Печерськ. Ці форми рельєфу позитивної кривизни увінчувалися забудовою з архітектурними домінантами, які з часом набували активних силуетних характеристик. Проміжки між масивами забудови були озелененими, тобто укриті деревами й чагарниками, серед яких було багато садів — монастирських, приватних і державних.

¹¹ Толочко П. Древний Киев. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 22.

¹² Там само.

За давньою київською традицією поблизу краю рельєфу, у зонах найвищої композиційної активності розміщували соціально найпрестижніші, функціонально найголовніші й композиційно найактивніші у місті архітектурні споруди. Так були розташовані ще за княжої доби найдавніший палац київської княгині Ольги IX ст., Десятинна й Василівська церкви, Михайлівський Золотоверхий, Дмитрівський, Печерський Михайлівський та Кирилівський монастирі.

Саме ці дві константи містобудівного розвитку — неповторний ландшафт на стику різних природно-ландшафтних зон та принципи постановки в ньому головних архітектурних домінант — визначили містобудівну своєрідність Києва у розглядувану добу.

Верхнє місто у післямонгольський час відбудовувалося повільно й на його території залишалося багато руїн. Оборонні споруди були напівзруйнованими. На території Софійського собору був невеликий монастир. Михайлівський монастир опинився поза валами Верхнього міста. Місцевість ця була малозаселеною до другої половини XVI ст., коли воєвода Київський князь К. Острозький заснував слободу поблизу Софійського монастиря, що і активізувало заселення терену. У другій половині XVI ст. на Старокиївській горі з'являються нові садиби.

Поділ, де концентрувалося торговельно-ремісничє життя Києва, розбудовувався найінтенсивніше, порівняно з Верхнім містом і Печерськом. На початку XVII ст. забудова розширювалася в бік Куренівки та Пріорки, вздовж вулиці Кирилівської. Поділ складався з торговельно-ремісничої частини та так званої Біскупщини — земельних володінь Київського католицького єпископства. Їх розмежовував канал, або канава, вздовж його пізніше були прокладені вулиці Верхній вал та Нижній вал). З боку р. Почайни та Оболоні Поділ був огорожений ровом і дерев'яною стіною.

Містобудівний розвиток Києва станом на поч. XVII ст. відображений на гравюрі А. Кальнофойського 1638 р.²³ Це умовний перспективний малюнок, на якому Києво-Печерський монастир та найближче до нього містобудівне оточення показані порівняно збільшеними, аніж віддалений старий Київ та частина Подолу.

Спадщина епохи XVI — середини XVII ст. у системі розселення, фортифікації, типології споруд та їх стилістиці, в організації будівельної справи стала основою розвитку архітектури Києва в пізнішу так звану добу Гетьманщини (друга пол. XVII — кін. XVIII ст.). Місто на середину XVII ст. налічувало кількасот літ, мало розвинену містобудівну систему й типологічно та стилістично різноманітну архітектуру.

Київ мав один з найзначніших дерев'яних замків (на Замковій горі, або Киселівці) — характерний зразок архаїчної, як на той час, баштово-стінової фортифікації. Його звали у 1380-х рр., спалили татари хана Менглі-Гірея під час нападу на Київ 1482 р. У 1532—1545 рр. замок відбудовано київським «городником» Іваном Служкою. Згідно зі старими описами й малюнками, цей замок мав нерегулярний план і оборонну огорожу, рублену із соснового дерева, що складалася з 133 городень довжиною до 8 м з бланкуванням (бойовою галереєю), яке мало підсябиття і двосхилий дах. По периметру стояли, значно виступаючи назовні за лінію стін, 15 рублених башт, 14 з яких були шестигранными, а одна — чотиригранною. Всі вони вивисувалися понад стінами, мали підсябиття і три яруси бійниць, вінчалися наметовими дахами. З протипожежною метою стіни й башти зовні до рівня бланкувань були обмазані глиною. Дві башти були надбрамними — Воєводина і Драбська. Перед останньою був рів, а через нього — звідний міст на двох ланцюгах. У замку в XVI ст. були Покровська, Ми-

²³ План Києво-Печерской лавры и Киева / Кн. «Тератургима» А. Кальнофойського. — К., 1638 г. (Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника).

колаївська й Василівська церкви та католицька каплиця, а також будинки гарнізону, воеводський палац, різноманітні господарські споруди. Замок згорів у 1608 р., після чого його відбудували у дещо спрощених формах. Таким його змалював голландський художник Абрагам ван-Вестерфельд у 1651 р., якраз перед тим, як козаки, котрі підтримували Богдана Хмельницького, спалили замок.¹⁴

У масовому дерев'яному будівництві Києва найпоширенішою конструкцією був зруб, хоча відомі й великі за розмірами будівлі каркасної конструкції (переважно дзвіниці). У монументальних будовах зруби досягали іноді значної висоти й перекривалися різними типами рублених наметових перекриттів — від простого чотиригранного намету до ярусних восьмигранних композицій із застосуванням залому.

У монументальній сакральній архітектурі XV — першої половини XVII ст. найзначнішими досягненнями є опрацювання мурованих склепінчастих конструкцій та дерев'яних конструкцій залому, а також застосування класичних архітектурних ордерів. Нервюрні готичні циліндричні з розпалубками та зімкнені зрізані склепіння (максимальні прогони — до 12 м) з'явилися в Україні раніше — ще в XIV—XV ст. Ці склепіння широко застосовувалися в оборонному, цивільному і сакральному будівництві. Загалом, у першій пол. XVII ст. майстер-архітектор оперував такими типами склепінь: хрестовими, циліндричними, зімкненими, нервюрними, комбінованими, а також банями на підпружних арках і пандативах (або тромпах), на ступінчасних арках, зі світловим ліхтарем, із залами.¹⁵

Професія архітектора у XVI — на поч. XVII ст. вимагала від фахівця різноманітних знань і вмінь. Поряд з володінням успадкованими навичками, що ревно оберігались корпораціями будівничих (розмітки плану будівлі за допомогою кілочків, шнура та інших мірних інструментів, системи пропорціональних побудов тощо), архітектор мав бути людиною вченою. В Україні поширюються західні архітектурні трактати — Вітрувія, А. Палладіо, В. Скамоцці, С. Маролуа, А. Фрейтага та інших.¹⁶ Їхні впливи простежуються в тогочасній архітектурі. Так, О. Манчіні, який на замовлення Петра Могили відбудовував київські храми, користувався трактатом В. Скамоцці. Таким чином, праця архітектора, інженера й фортифікатора починає вичленятися із середньовічного синкретизму: архітектор поступово перестає бути підприємцем, підрядником, муляром, а стає проектувальником і керівником будівництва. Цей процес набуде розвитку у XVII—XVIII ст. і логічного завершення — у другій половині XVIII ст.

Впродовж XV — першої пол. XVII ст. у Києві важливого значення надавалося «репараціям», тобто відбудові, відновленню зруйнованих храмів, зведених у попередню епоху. Це був засіб збереження історичної та духовної тяглості, укоріненості, а також ідентичності.

Одним із перших це здійснив київський князь Симеон Олелькович у 1470 р., відбудувавши Успенський собор Києво-Печерського монастиря. У 30-х — 40-х рр. XVII ст. цю справу продовжив київський митрополит Петро Могила. Зміни архітектурного устрою давньоруського собору полягали в оточенні центрального ядра каплицями, хрещальнями й бічними вівтарями та поступовому збільшенні їхніх масштабів.

¹⁴ Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ, 2002. — С. 98—99.

¹⁵ Логвин Г., Нельговский Ю., Колобанов С. Строительство в период феодализма (вторая половина XIII — первая половина XVII в.) // Развитие строит. науки и техники в Украин. ССР: В 3 т. — К.: Наук. думка, 1989. — Т. 1. — С. 50—71.

¹⁶ Липа К. Французький трактат з фортифікації в українській книгозбірні // Пам'ятки України: історія та культура. — 1998. — № 3-4. — С. 81—83.

Те ж саме можемо бачити на прикладі київської церкви Спаса на Берестові, яка зазнала серйозних руйнацій унаслідок монголо-татарського погрому Києва 1240 р. У 1640—1642 рр. з ініціативи Петра Могили церкву відбудовано і в 1644 р. наново розмальовано інтер'єр. Від давнього храму залишився тільки нартекс на 2/3 своєї первісної висоти, увінчаний новими трьома верхами. До нього зі сходу прибудували гранчасту вітарну апсиду, увінчану верхом, а на зламі XVII—XVIII ст. із заходу замість дерев'яного притвору звели мурований. Ці перебудови надали залишкам давньоруського тринавового хрестовокупольного храму характер української хрещатої, п'ятидільної, п'ятиверхої церкви, тобто повністю змінили і стилістику, і архітектурний тип, і композицію.

Особливої уваги митрополита Петра Могили удостоївся перший мурований православний храм на Русі — Десятинна церква, зруйнована під час штурму Києва ханом Батиєм наприкінці 1240 р. Близько 1636 р. з ініціативи митрополита розпочалися перші дослідження поруйнованого храму. Освячення нової церкви, збудованої з використанням підмурків, частини стін і бічного вітаря княжого храму, відбулося значно пізніше — у 1654 р.

У 1605 р. київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький доручив ігумену В. Красовському обновити Кирилівську церкву та однойменний монастир у Києві. Ремонт і тут обернувся перебудовою: склепіння відновлені на нових позначках, нижче первісних; попередні позакомарні завершення кожного фасаду були знівельовані влаштуванням нового чотирихилого даху.

У 1613-1614 рр. церкву Богородиці Пирогощі на київському Подолі було реконструйовано італійським архітектором Себастьяно Браччі. У цей час, коли з 1613 по 1633 рр. собор Св. Софії був у руках уніатів, подільська церква стала кафедральним собором київських православних митрополитів.

Київський Софійський собор впродовж своєї багатовікової історії зазнав численних руйнувань та перебудов. У 1240 р. його спустошили монголо-татари; у XVI ст. він був напівзруйнованим. У першій половині XVII ст. собор частково відбудовано стараннями Петра Могили, котрий залучив до роботи італійського архітектора Октавіано Манчині. Відтак у декорі собору з'являються ренесансні мотиви.

Заходами Петра Могили та його наступників сакральні пам'ятки домонгольської доби не тільки набували нового вигляду, а й були врятовані від цілковитої загибелі. Отже, «репарації», тобто оновлення, перебудова, відбудова, реконструкція давніх храмів у контексті архітектурної діяльності розглядуваної доби були явищем досить поширеним і цілком органічним. Це забезпечувало зв'язок різних архітектурних епох і традицій, включало старовинні архітектурні витвори у тогочасний суспільний контекст. При цьому навіть найрадикальніша розпланувально-просторова, композиційна і стилістична трансформація дуже шанованих стародавніх храмів (київських церков Спаса на Берестові й Десятинної, Софійського собору) була в межах культурної норми і сумнівів у сучасників не викликала.

3 етап: друга половина XVII ст. — кінець XVIII ст.

Середину XVII ст., за висновками авторитетних істориків та архітектурознавців, ознаменувала найзначніший перелом в усій історії архітектури України.¹⁷ Це було пов'язано з новими геополітичними реаліями. У 1648 р. закінчилася Тридцятилітня війна в Європі, яка спустошила Центральну Європу й зменшила її населення майже вдвічі¹⁸. Того ж року в Україні розпочалася національно-визвольна революція, що закарбувалася в нашій історії під найменуванням Хмельниччини. Ця революція переросла в низку воєн, які тривали, з невеликими перервами, майже 30 років і скінчились у 1678 р. знищенням гетьманської столиці Чигирини і спустошенням Правобережної Наддніпрянщини й частково — Поділля, проте з утриманням Києва під владою Московської держави.

У перебігу цих подій на теренах України радикально змінилися соціально-економічні відносини й відродилася держава — у формі так званої Гетьманщини. На практиці це означало поширення на Волю (колишні воєводства Польсько-Литовської Речі Посполитої Київське, Брацлавське, Чернігівське, частину Волинського та південно-східні райони Білорусі) влади й суспільних структур Запорозької Січі. У 1652—1654 рр. ця територіальна організація влади трансформувалася в автономне державне утворення перехідного республікансько-монархічного типу. Ця мілітаризована держава мала офіційну назву «Військо Запорозьке». Формою правління був гетьманат. Впродовж 50 років — від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи — гетьмани за своїми функціями й суспільним статусом перетворилися з військових провідників на глав держави. Ця тенденція відобразилася як у політичній еволюції гетьманату (спроби запровадити спадкову монархію), так і в містобудівних заходах та архітектурних фундаціях гетьманів як загальнонаціональних лідерів.

У 1654 р. Військо Запорозьке увійшло в союзницькі відносини з Московським царством — як автономне державне утворення зі своїм урядом, військом, дипломатією, фінансами, судочинством. Відтоді аж до кінця XVIII ст. точилася вперта боротьба між централістичною політикою Москви й автономістичними прагненнями України. Поступова, впродовж 130 років інкорпорація України зрештою дала змогу колись окраїнному Московському царству перетворитись на європейську наддержаву під іменем Російської імперії. Політика Москви, а потім — Петербурга позначилась не тільки на суспільно-політичному розвитку, а й на архітектурі та містобудуванні Києва, а саме — тенденціями до загальноімперської уніфікації.

В епіцентрі військово-політичної боротьби та культурних процесів 2-ї пол. XVII ст. — 80-х рр. XVIII ст. перебував Київ, що і визначило значну, хоча й нерівномірну, динаміку його розвитку.

¹⁷ Грушевський М. *Ілюстрована історія України*. — К.; Львів: Друкарня Кульженка, 1913. — С. 320; Дорошенко Д. *Нарис історії України: В 2 т.* — Мюнхен: Дніпр. хвиля, 1966. — Т. 2. — С. 49; Січинський В. *Історія українського мистецтва: Архітектура*. — Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка в Америці, 1956. — Т. 1. — С. 115; *Історія українського мистецтва: В 5 т.* — К.: Гол. ред. УРЕ, 1968. — Т. 3. — С. 5—6; Цапенко М. *Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков*. — М.: Стройиздат, 1967. — С. 6, 28—29; *История русского искусства*. — М.; СПб.: Издание I. Кнебель, 1912—1914. — Т. 2. — С. 383; Логвин Г. *Украинское искусство. X—XIII вв.* — М.: Искусство, 1963. — С. 179, 183; *Всеобщая история архитектуры: В 12 т.* — М.: Стройиздат, 1968. — Т. 6: *Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV — первой половины XIX вв.* — С. 383.

¹⁸ *История средних веков / Абрамсон М., Кириллова А. Колесницкий Н. и др. / Под. ред. Колесниченко Н.* — М.: Просвещение, 1980. — С. 524—525.

Архітектура Києва, як і решти України, у XVII ст. у стильовому відношенні пройшла шлях від ренесансу до бароко. Поява на українських теренах нової, барокової стилістики в архітектурі й образотворчому мистецтві у XVII ст. була пов'язана з Контрреформацією і викликаним нею значним впливом з Італії членів ордену єзуїтів, а також архітекторів, скульпторів і малярів — вихідців з Італії.

Загалом розрізняють два напрями стилю бароко: динамічне бароко, притаманне Італії та країнам Центрально-Східної Європи, і класичний напрям бароко, властивий Франції та Великобританії. Простежується така закономірність: у великих країнах, де була сильна централізована влада, переважав класичний напрям; у малих країнах і тих, де не було сильної централізованої влади, переважало динамічне бароко. У регіоні Центрально-Східної Європи, з яким тоді найтісніше були пов'язані землі України, домінуючим був вплив італійського динамічного бароко.¹⁹

Доба бароко привела до створення зовсім нових розпланувально-просторових типів будівель. Цей новий стиль був найбільш інтернаціональним з усіх стилів, які панували до і після нього в Європі, бо ніколи національні риси окремих народів не були до такої міри знівельовані, як впродовж двохсотрічного панування бароко.

Архітектура Києва і України протягом XVII-XVIII ст. пройшла ті самі етапи стилістичного розвитку, що й решта країн Центрально-Східної Європи — пізній ренесанс, маньєризм, бароко, рококо, класицизм, щоправда, з певною ретардацією, тобто із запізненням українських стильових явищ щодо країн Західної Європи. Це запізнення було зумовлене географічною віддаленістю українських теренів від провідних європейських центрів розвитку архітектури й мистецтва, а також складними перипетіями соціально-політичної історії нашого краю.

Найбільший вплив на розвиток архітектури Києва та його околиць справила своя, українська влада, що постала в горнилі Хмельниччини. Гетьман, який стояв на чолі Війська Запорозького, був формально виборним і мав усю повноту влади, об'єднуючи її законодавчу, виконавчу і судову гілки. Він очолював уряд, так звану Старшинську раду, куди входили генеральні особи: писар, суддя, обозний, підскарбій, бунчужний, хорунжий і два осавули.²⁰

Адміністративно територія держави поділялась на 16—20 військово-територіальних округів, які називалися полками. На чолі їх стояли виборні полковники з полковою старшиною (полковий уряд).

З 1648 р. центром Київського полку був Київ, що мав 15 тис. мешканців — друге за величиною місто в Україні (після Львова, населення якого становило 30 тис. мешканців). Пізніше, у 1669 р., центром Київського полку стало лівобережне міс-

¹⁹ Батьківщиною бароко як світового стилю є Італія доби пізнього ренесансу. Поштовх до формування і розвитку цієї нової стилістики дала архітектурна творчість Мікеланджело Буонаротті та його молодших сучасників і послідовників — Джакомо Бароцці да Віньйоли, Карло Мадерна та інших римських архітекторів. Бароко є стилем Контрреформації, стилем Католицької Церкви в активному наступі: звідси — ускладнення архітектурної мови, засадничі атектонічність та ілюзіонізм, що особливо яскраво проявились у вирішенні церковних куполів та розписах склепін. Ці риси, а також виявлена в архітектурній пластиці боротьба суперечностей зумовили загальний ірраціоналізм барокової архітектури. Відтак набули значного розвитку різні складні типи склепін — овальні, еліптичні, на ускладнених планах, які зумовили криволінійність стінових поверхонь як на фасадах, так і в інтер'єрах. Прикметними рисами бароко є дуже активна архітектурна пластика, розрахована на світлотіньові ефекти, а також атектонічне, тобто декоративне, застосування класичних римських ордерів. Бароко ще називали «штукатурним стилем» з огляду на важливу стильоформівну роль штукатурного ліпленого декору, що широко застосовувався як на фасадах, так і в інтер'єрах.

²⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. — Мюнхен: Дніпр. хвиля, 1966. — Т. 2. — С. 113—119.

течко Козелець, а Київ впродовж 1708—1781 рр. був центром Київської губернії, від 1781 р. — Київського намісництва. Ще з попередньої польсько-литовської доби місто мало самоврядування за Магдебурзьким правом. Упродовж XVII—XVIII ст. Київ не був цілісним містобудівним утворенням, а складався з трьох відносно автономних частин, які мали окреме управління: Верхнє місто, Поділ, Печерськ. Верхнім містом управляли Софійський та Михайлівський монастирі, а також московські воєводи. Подолом керував магістрат, а Печерськом — спершу Успенський Печерський монастир, а після 1708 р., коли там були розміщені губернські установи — російський генерал-губернатор. Отже, тільки Поділ мав місцеве самоврядування. Водночас українська державна влада (Гетьманат) майже не мала прямого адміністративного впливу на урядування в Києві.

Київ із середини XVII ст. фактично був головним містом України. Але внаслідок збігу низки несприятливих обставин (руйнування міста військами Я. Радзивілла у 1651 р., прикордонний статус Києва після Андрусівського перемир'я 1667 р., віддаленість від Запорозької Січі, зрештою — політика Москви щодо утримання Києва від контролем своїх воєвод з гарнізонами стрільців) адміністративними центрами тієї частини України, яка перебувала під гетьманським регіментом, були послідовно Чигирин, Батурин та Глухів.²¹ Ці гетьманські столиці впродовж 1648—1781 рр. виконували досить обмежені функції військово-адміністративних і політичних центрів тих частин України, на які поширювалася гетьманська юрисдикція.

Проте справжнім столярним градом України-Руси, її духовним, культурним та економічним центром був і завжди лишався Київ. І саме так ставилися до Києва всі гетьмани, починаючи від Богдана Хмельницького. Показово, що Іван Мазепа вклав у розбудову Києва понад півтора мільйона золотих — фантастичну як на той час суму, яка на порядок перевищила кошти, вкладені в Батурин. Пам'ятаючи знаменний вислів київського митрополита Сильвестра Косова про те, що «Київ — наше небо»,²² політичний провід Гетьманщини вважав за краще відвести подалі від цього священного міста небезпеки й злигодні військово-політичної боротьби свого часу, не наражаючи на загрозу руйнувань київські святині. Саме тому жоден з гетьманів навіть не намагався зробити Київ своєю постійною резиденцією, хоча всі вони дбали про «місто наше столичное», а Іван Мазепа мав тут свої будинки й любив не лише мешкати, а й збирати на наради козацьку старшину.

Найзначніше будівництво в цей період провадилося у великих містах, де концентрувалися значні суспільні функції і капітали. У цьому сенсі Київ був поза конкуренцією — це засвідчує кількість архітектурних пам'яток розглядуваної доби, які збереглися попри всі руйнування.

У тогочасній суспільній свідомості була міцно закорінена ідея спадковості Гетьманщини стосовно Княжої держави. Гетьмани трактувалися тодішніми інтелектуалами як продовжувачі справ, мало не спадкоємці великих князів Київських. Митрополит Іов Борецький проголошував: «Ми взяли за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили і віддали, чим ми й раніше користувалися, і те, що нам дозволяють Божі закони і звичаї, а ще й шістсотлітня традиція».²³ Цей комплекс спадковості відобразився повною мірою в архітектурно-будівельній діяльності, зокрема в містобудівних

²¹ Вечерський В. Гетьманські столиці України. — К.: Наш час, 2008. — С. 26—27.

²² Липа Ю. Київ — вічне місто // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997. — № 3. — С. 12.

²³ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.: Генеза, 1997. — С. 143.

заходах (фундація патрональних монастирів гетьманами й представниками генеральної старшини), типології споруд (відродження типу тринавових хрестовокупольних соборів) «репараціях» (реконструкціях) святинь, збудованих у добу Київської Русі.

Окрім «комплексу спадковості», в архітектурі розглядуваної доби відобразився також не менш важливий «комплекс перемоги». Він пов'язаний з ліквідацією національно-релігійного і соціального гноблення, розвитком освіти й науки, формуванням національного самоусвідомлення.²⁴ Так, Богдан Хмельницький чи не першим почав уживати термін «українська нація». А вже за часів гетьмана Івана Мазепи об'єднуючою назвою всіх козацьких земель остаточно стала «Україна».²⁵

Духовному клімату доби була властива ще й релігійна толерантність, попри ексцеси Хмельниччини і Гайдамаччини. Тому в Києві та інших українських містах досить мирно співіснували різні національно-релігійні громади зі своїми специфічними будівлями, що не тільки збагачувало загальну архітектурну палітру, слугувало трансляції культурних взаємовпливів, а й вимагало адекватного об'ємно-просторового виявлення того «комплексу перемоги», про який ішлося вище.

Світогляд творців і споживачів архітектури став новим. Людям вільним, належним до лицарського стану, нікому непідлеглим, що враз запанували в багатому й квітучому краї, необхідна була нова архітектурна естетика, базована, проте, на національних просторових архетіпах. Їм подобались будівлі високі, піднесені, вільно розташовані в довкіллі й пишно декоровані. Тому в архітектурних образах церковних споруд цієї доби Києва та Наддніпрянщини, як давно зазначили дослідники,²⁶ втілюються почуття тріумфу, радості, свободи. Цього було досягнуто такими засобами, як: збільшення майже вдвічі, порівняно з попередньою добою, пересічної висоти церковних будівель; переважання висотних центричних композицій зі строгою ієрархічністю побудови; зростання значення лінії силуету; застосування нових конструкцій. Як у жоден інший період розвитку української архітектури, в елітарне й масове муроване монументальне зодчество було перенесено естетику народного дерев'яного монументального будівництва, причому зроблено це було настільки талановито й органічно, що муровані будівлі, попри явну залежність їх формоутворення від дерев'яних прототипів,²⁷ цілковито позбавлені рис вторинності й запозиченості.

Доба Гетьманщини характерна тим, що попри військово-політичну нестабільність тодішнє суспільство і політичний провід надавали пріоритетного значення архітектурі — «мистецтву королів». Зодчество отримало таке метафоричне визначення з огляду на те, що з усіх мистецтв воно вимагає найбільших матеріальних ресурсів і капіталів. Таку розкіш можуть собі дозволити тільки заможні й стабільні суспільства. Парадокс Києва часів Гетьманщини полягає в тому, що розквіт архітектури тут хронологічно збігається з численними війнами й соціальними потрясіннями. Відтак спростовується один за давнини стереотип: вважалося, що для розвитку архітектури потрібен мир, спокій, економічне процвітання. Але найвизначніші шедеври української архітектури XVII—XVIII ст., які є нашим оригінальним національним внеском до скарбниці світового зодчества, постали в часи суцільних воєн і нестабільності. Причина такого бурхливого розвитку архітектури

²⁴ Шевчук В. *Козацька держава*. — К.: Абрис, 1995. — С. 68—86

²⁵ Яковенко Н. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* — К.: Генеза, 1997. — С. 243—244.

²⁶ Таранушенко С. *Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII—XVIII віків* // Питання історії архітектури та буд. техніки України. — К.: Держбудвидав УРСР, 1959. — С. 44—80.

²⁷ Таранушенко С. *Покровський собор у Харкові: Обміри І.Тенне*. — Х., 1923. — 32 с., 22 табл.

полягала в тому, що після національно-визвольної революції 1648—1654 рр. найширші народні маси отримали повну свободу підприємницької діяльності й сповна нею скористалися, що й зумовило значний економічний і культурний поступ.

Щоб реально уявити суто матеріальну вартість архітектури, наведемо такі дані: на початку XVIII ст. річна платня фахівця найвищої кваліфікації (ректора колегіуму) становила від 50 до 100 злотих (або карбованців).²⁸ Річний бюджет Гетьманщини, вперше обчислений за гетьмана Д. Апостола, складав 144 тисячі злотих. При цьому будівництво невеликого мурованого будиночка (кам'яниці) коштувало 500 злотих, дерев'яної церкви — до 10 тисяч злотих, мурованої церкви — 15 — 30 тисяч злотих. Великі мазепинські собори коштували до 100 тисяч злотих, а мур із баштами довкола Києво-Печерської лаври обійшовся гетьманському скарбові в один мільйон злотих.²⁹

Отже, широкий розмах архітектурної діяльності в цю епоху свідчить як про значний господарський поступ, так і про те, що архітектура справді стала загальнонаціональним пріоритетом.

У цьому контексті вельми показовою є будівнича діяльність гетьмана І. Мазепи. За 21 рік свого урядування він став фундатором 12 новозбудованих та 20 реконструйованих храмів, а з урахуванням тих, які не збереглися, — всього 43 споруд.³⁰ Серед них такі шедеври, як Микільський (Військовий) і Богоявленський братський собори в Києві. Він фінансував і перебудову Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києво-Печерської лаври. Загалом на ці справи гетьман витратив понад 1,5 мільйона злотих — суму, що майже у 10 разів перевищувала річний бюджет тодішньої Української держави. То не була меценатська діяльність у звичному розумінні. Справа в тім, що в часи І. Мазепи державна скарбниця (бюджет) ще не була відділена від особистої скарбниці гетьмана. Тому й Мазепина амбіційна архітектурно-будівельна програма не була проявом меценатства, а скоріше, реалізацією державної програми створення представницького архітектурного середовища, співмірного зрослим суспільним потребам і можливостям.

Ми приєднуємось до думки А. Макарова, який вважає спорудження гетьманом І. Мазепою великих тринавових хрестовокупольних храмів у Києві свідомим зверненням до державної величі Київської Русі.³¹

Згідно з традиціями, поширеними в тогочасній Європі, фундатори храмів прикрашали їх своїми гербами, відповідними написами, або тим і другим одночасно. Так, північний фасад Всіхсвятської надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, фундованої гетьманом І. Мазепою, прикрашає його герб, який був знищений, але нещодавно відновлений. Стародубський полковник Михайло Миклашевський профінансував спорудження у 1696—1701 рр. Георгіївського собору й трапезної Спасо-Преображенської церкви у київському Видубицькому монастирі. Відтак на фасадах обох будівель в ідентичних за формою картушах були вміщені герби М. Миклашевського (зберігся лише герб на південному фасаді трапезної).

Успенський собор Києво-Печерської лаври дуже потерпів від пожежі 1718 р., відтак у 1722—1729 рр. його відбудовано за проектом архітектора Федора Васильєва під керівництвом майстра Івана Каландіна. При цьому всі бічні вівтарі й каплиці над-

²⁸ Багалій Д. *Історія Слобідської України*. — Х.: Основа, 1990. — С. 193.

²⁹ Дорошенко Д. *Нарис історії України: В 2 т.* — Мюнхен: Дніпр. хвиля, 1966. — Т. 2. — С. 184.

³⁰ Возняк М. *Бендерська комісія по смерті Мазепи // І. Мазепа / Зб.* — Варшава, 1938. — С. 130—131.

³¹ Макаров А. *Світло українського бароко*. — К.: Мистецтво, 1994. — С. 194—201.

будовано та об'єднано під одним дахом. Утворилися нові фасади (окрім східного), поділені декоративним карнизом на два яруси. У 1767—1769 рр. фасади Успенського собору за участю майстрів Степана Ковніра та Йосипа Білинського були увінчані бароковими фронтонами з пишним орнаментальним різьбленням рослинного характеру по свіжому тиньку. В такій самій техніці були виконані облямування наличників вікон та порталів. Фриз декоровано круглими полив'яними керамічними розетками. Апсиди теж прикрашено ліпниною з мотивами виноградної лози, квітів барвінку, соняшника та троянд, що переплітаються. Таким чином, храм домонгольської доби не тільки отримав нові фасади, вирішені у бароковій стилістиці, а й змінив свій архітектурний устрій і вигляд, включно з кількістю й формою церковних бань.

Троїцька надбрамна церква Києво-Печерського монастиря також не уникла радикальних трансформацій. Так, на відомій гравюрі 1677 р. вона зображена з трьома фігурними фронтонами, що увінчують західний фасад. На гравюрі І. Мигури 1706 р. церква зображена трибанною з більш розкішним декором. У 1731 р. храм зазнає перебудов, унаслідок яких отримує ті архітектурні форми, в яких він дійшов до нашого часу: на давніх стінах надбудовують фігурні фронтони, підвищують підбанник, з північного боку прибудовують притвор з активною бароковою пластикою пілястр, карниза і фронту, а східний та західний фасади майстер В. Стефанович прикрашає розкішним ліпленням орнаментом.

За ігумена І. Монастирського (1687—1697 рр.) на Кирилівській церкві зробили новий дах, звели чотири бічні бані, півколони на фасадах замінили пілястрами, фасади завершили профільованим бароковим карнизом, розкріпованим на пілястрах. Після пожежі 1734 р. над західним фасадом храму влаштували високий бароковий фронтон і всі фасади прикрасили ліпленням орнаментом.

У 1770-х рр. церкву Богородиці Пирогощі на київському Подолі ще раз реконструювали, цього разу — в барокових формах. Це зробив знаменитий київський архітектор І. Григорович-Барський, який, згодом, тут і похований. Церква з одnobанної перетворилася на п'ятибанну, як і Кирилівська.

Наприкінці XVII — у середині XVIII ст. унаслідок кількох перебудов, одна з яких була щедро профінансована гетьманом І. Мазепою, Софійський собор отримав форми українського бароко: над галереями було надбудовано 6 нових бань, зроблені нові дахи, фасади оформлені фронтонами та ліпними прикрасами, верхи всіх бань отримали барокову форму.

Так само, як і Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий собор однойменного київського монастиря досить істотно змінив свою розпланувальну й об'ємно-просторову композицію внаслідок перебудов XVII—XVIII ст.: храм розширився, став семиверхим, з прибудовами і аркбутанами. Після завершення перебудови 1746 р. пластичні засоби вирішення фасадів собору стали різноманітнішими й набули барокового характеру. З'явилося декоративне штукатурне ліплення. Орнаментальні мотиви рослинного характеру в техніці барельєфа й горельєфа з маскаронами, раковинами, гербами, купідонами утворювали фризи, облямовували вікна, заповнювали тимпани сандриків, фронтонів і порталів, накладалися на лопатки, пілястри й фризи антаблементів. Застосовувалися також керамічні полив'яні поліхромні розетки. При цьому єдність і чіткість композиційної побудови була досягнута завдяки використанню ордера.

Ще одним характерним взірцем київських «репарацій» ранньомодерного часу була Василівська (Трьохсвятительська) церква, яка не збереглася. Нам невідомо, наскільки вона постраждала під час монголо-татарського погрому Києва. Вперше після того її згадано в

документах під 1573 р. Після Берестейської унії церква належала уніатам, у яких її відібрав перед 1639 р. митрополит Петро Могила, передавши в управління Братському монастирю. Церкву тоді перебудували й пересвятили в ім'я Св. Василя Великого, Григорія Богослова та Іоана Златоуста (Трьох Святителів) — звідки й пішло її друге найменування — Трьохсвятительська. У 1658—1660 рр. церква настільки потерпіла від пожежі, що у 1686 р. її навіть планували розібрати на будівельний матеріал. Наслідком цих спустошень стала втрата церковних склепінь і бані. Відбудову розпочав у 1693 р. київський митрополит Варлаам Ясинський, а завершив у 1706—1707 рр. генеральний суддя В. Кочубей. При цій перебудові до церкви із заходу добудували гранчастий бабінець, перекрили новими склепіннями і влаштували восьмигранну баню, апсиди й західний фасад увінчали елегантні фронтони.

Заходи з «репарації» стосувалися таких старовинних київських пам'яток, як уже згадувана церква Спаса на Берестові й особливо — Михайлівського собору Видубицького монастиря. Після того, як східна частина собору обвалилася десь у 80-х рр. XVI ст., він стояв у руїнах. За Петра Могили в першій половині XVII ст. до уцілілої мурованої частини прибудували дерев'яний вівтар, який проіснував до 1760 р., коли Михайлівський собор потерпів від пожежі. Відбудовано його було у 1766—1769 рр. під керівництвом архітекторського помічника Михайла Юрасова. У цей час заново зведена східна стіна з трьома апсидами; водночас зроблені нові склепіння та баня, в храмі влаштований другий поверх, до якого вели сходи давньої північної башти. Ці добудови XVIII ст. надали храмові окремих рис барокової стилістики.

З першої третини XVIII ст. поступово перемагає новий спосіб організації архітектурно-будівельної справи, в рамках якого формується професія архітектора в сучасному розумінні. Муроване будівництво провадиться відповідно до проектів. Розвивається архітектурна графіка, а від архітектора вимагається досконало володіти нею. Підготовка архітекторів зосереджується вже не стільки в будівельних цехах чи артілях, скільки в згаданих вище «архітектурних командах» визнаних майстрів архітектури. З вільного підприємця архітектор перетворюється на службовця, що перебуває на державній, нерідко — на військовій службі, маючи офіцерське звання (Д. Дебоскет дослужився до генеральського чину), на службі магістрату (І. Григорович-Барський), на службі в духовному відомстві (Й. Г. Шедель). Соціальний статус професійного архітектора був високим; у своїй індивідуальній творчості він, попри державну регламентацію, мав значну свободу. Архітектура стала в результаті цього значно індивідуальнішою, а тогочасне суспільство визнало її «знатнейшим из художеств».³²

Законодавцем архітектурної політики в Києві як центрі підросійської України протягом XVIII ст. були Петербург і, меншою мірою, Москва. Звіти надсилали як проекти (царський палац і Андріївська церква в Києві), так і архітекторів для зведення найважливіших споруд (А. Квасов, І. Мічурін). У середині XVIII ст. посилюється централізований державний контроль у сфері архітектурно-містобудівної діяльності, запроваджуються перші галузеві стандарти. Ще 1737 р. архітектор П. Єропкін створив трактат «Должность архитектурной экспедиции», в якому подав систематизовані дані про знання, навички і завдання діяльності архітектора. Від архітектора вимагалось знати грамоту, арифметику, геометрію, історію, цивільне право, механіку, іноземні мови, володіти рисунком, живописом, скульптурою.³³

³² *Історія української архітектури* / Асеев Ю., Вечерський В., Годованюк О. та ін. / За ред. Тимофієнка В. — К.: Техніка, 2003. — С. 193—195.

³³ *История русской архитектуры*. — 2-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Стройиздат, 1994. — С. 298.

На цьому етапі дуже плідною була особиста архітектурна творчість київського архітектора І. Григоровича-Барського, який за 40 років діяльності створив багато першокласних споруд у Києві та його околицях, виконав значні інженерні роботи на Києво-Подолі. Його можна вважати найвидатнішим київським зодчим пізнього бароко, який не тільки лишив непересічні зразки власної творчості, а й надав нового стилістичного звучання старовинним архітектурним витворам (Кирилівська і Успіння Богородиці Пирогощої церкви в Києві).

Доба Гетьманщини (друга пол. XVII—XVIII ст.) пов'язана зі значним розвитком київського містобудування на основі питомих традицій попередніх епох. Це парадоксально, оскільки у цю добу Київ формально не мав столичного статусу, проте фактично був головним містом України. Як центр будівничої діяльності він був на теренах України поза конкуренцією — це засвідчує значна кількість архітектурних пам'яток доби Гетьманщини, які збереглися в місті попри всі руйнування впродовж XX ст. Можна стверджувати, що архітектурна й містобудівна діяльність цієї доби була зосереджена, головним чином, у Києві, який став найпотужнішим центром архітектурного процесу в Україні. Саме під кінець розглядуваної доби, у 2-й пол. XVIII ст. у Києві завершується кількасотлітній процес відродження міста після монголо-татарської навали 1240 р.: у 1763 р. тут обліковано 42 тис. мешканців — майже стільки ж, як у першій третині XIII ст.³⁴

Із серед. XVII ст. маємо відомості про характер озеленення у Києві. Сирієць П. Алепський зазначає, що звернені в бік Дніпра схили гір в районі Києво-Печерської лаври були засаджені виноградниками. З поч. XVIII ст. фіксуються державні заходи щодо озеленення міста. У 1706 р. за наказом царя Петра I на пагорбах між Верхнім містом і Печерськом заснували шовковичний сад, у якому висадили плодові дерева й виноград. Тоді ж засновано ще два державні шовковичні сади й шовкові заводи. Пізніше, у 1758 р. на території першого шовковичного саду створили декоративний Царський сад на штучно утворених терасах. Великі державні виноградники насадили у 1736 р. на тих же правобережних пагорбах, а в 1758 р. — на схилах Кловського яру біля однойменного палацу. На схилах Андріївської гори у 1754—1770 рр. створили аптекарський ботанічний сад. У XVIII ст. на Печерському плато лаврські ченці насадили липовий гай (між Кловським і Царським палацами). На його місці після 1832 р. виріс район престижної забудови Липки.³⁵

У 2-й пол. XVII — XVIII ст. Київ був досить великою за площею лінійною агломерацією, витягнутою вздовж Дніпра на 17 км і шириною від 2,5 до 5,5 км. Її поліцентричне ядро складалася з топографічно відокремлених трьох основних історичних поселень: Верхнього міста, Подолу, Печерська. Верхнє місто і Печерськ посідали панівні висоти на наддніпрянському плато, причому на досить значній відстані одне від одного. Поділ лежав на правобережній надзаплапавній терасі під Верхнім містом. Останнє складалося з таких структурних одиниць, як місто Володимира (Мале Верхнє місто), місто Ярослава (Велике Верхнє місто) та місто Ізяслава (Михайлівське відділення). Печерськ розвивався як типове монастирське містечко довкола Києво-Печерського монастиря (з 1598 р. монастирю офіційно підтверджено статус лаври).

Впродовж розглядуваного періоду Київ не мав єдиного адміністративного центру. У ці часи центр громадського життя Києва перемістився на Поділ як осередок торговельно-ремісничої діяльності і найбільш заселений район. Тут навколо торгу гру-

³⁴ Київ: Енциклопедичний довідник. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1981. — С. 15.

³⁵ Там само. — С. 453.

пувалися не тільки торгові ряди, магістрат і житло заможних киян, а й Богоявленський Братський монастир з колегією (з 1701 р. — академією) — провідним навчальним і науковим закладом тогочасної України.

Навколо цих основних найдавніших поселень існувала дисперсна система розселення, характер якої був визначений ландшафтом і системою комунікацій: села й хутори виникали в урочищах поблизу водойм і шляхів. Вузловими пунктами цієї системи були окраїнні міські та позаміські монастирі, як стародавні (Видубицький, Кирилівський), так і новопосталі — Микільський, Йорданський, Богословський, Китаївська і Голосіївська пустині. Розростання сельбища відбувалося від укріплених міських ядер вздовж основних шляхів. Так, у 1695 р. на плані полковника І. Ушакова позначено слободи за брамами Подолу і вздовж шляху, який вів з Верхнього міста на Печерськ. Після 1706 р. з'явилося поселення Васильківські Рогатки — перед Васильківською брамою Печерської фортеці. У 1706 р. місту адміністративно підпорядкували передмістя Кожум'яки, Пріорку, гору Щекавицю, а також деякі острови на Дніпрі (Труханів, Муромець, Осецина). Проте окремі поселення, територіально наближені до міста (Сирець і Куренівка) не входили до його меж.

Під кінець розглядуваної доби, у 1770-х рр. навколо трьох давніх міських центрів налічувалося близько 30 новіших відокремлених поселень — таких як села Либідь, Совки, Шулявка (Шулявщина), Мишалівка (Мишоловка), Корчувате, Віта-Литовська, Жиліани, Пирогів, хутори Яма (Ямки), Паньківщина, Голосіївський, Лазарівщина (Шавравщина) і Берковець; Микільська, Михайлівська, Петропавлівська та Софійська Борщагівки. На лівобережжі розвивалися численні поселення, які, будучи територіально відділеними від Києва, функціонально дедалі більше пов'язувалися з ним. Це села Вигурівщина, Троєщина, Осокорки, Позняки, Бортничі, Воскресенська, Микільська і Кухмістерська слобідки, хутір Дарницький.

Функціональне зонування Києва було традиційним для тогочасних міст. У межах трьох укріплених ядер концентрувалися найважливіші суспільні функції. У Верхньому місті — військово-адміністративний центр (воєводський двір, Приказна палата в межах колишнього міста Володимира, Стрілецька і Рейтарська слободи поблизу Софійського монастиря) і сакральний центр (Митрополія у Софійському монастирі); на Печерську — сакральний центр (Києво-Печерська лавра); у 1708-1711 рр. сюди ж перемістився з Верхнього міста й військово-адміністративний центр. На Подолі був центр громадського життя, міський торг, житла міської еліти, Братський монастир з провідною навчальною функцією, а також інші монастирі. На березі Дніпра були влаштовані пристані й різні супутні виробництва. Млини, кузні, торгові лазні, інші виробничі об'єкти розміщувалися по ярах і долинах біля невеликих річок і струмків. Іноді один вид ремесла концентрувався в певному урочищі — як, наприклад, відомі київські Дегтярі, Гончарі і Кожум'яки. Найбільша київська промислова зона XVII-XVIII ст. містилася в долині р. Либеді, зокрема, там відомі численні цегельні XVIII ст. Померлих киян ховали на цвинтарях, які були при кожному парафіяльному храмі й монастирі. Ця практика, неприйнятна з точки зору санітарної безпеки, змінилася тільки після епідемії чуми 70-х рр. XVIII ст., коли у 1772—1786 рр. заснували перші міські цвинтарі: Подільський на горі Щекавиці, Кудрявський, а цвинтар на Аскольдовій могилі перетворили на міський.³⁶

Важливу функціональну й композиційну роль відігравали центральні міські майдани, простір яких був поліфункціональним. Так, подільський торг (сучасна Конт-

³⁶ Київ: Енциклопедичний довідник. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1981. — С. 424.

рактова площа) поділявся на чотири функціональні зони: торговельну, адміністративну, сакральну й навчальну. Тут містилися головні домінанти, займаючи, як правило, острівне становище, що забезпечувало їхній огляд зусібіч. З кін. XVII ст. дедалі більшу композиційну роль відіграють громадські й адміністративні будівлі, у т. ч. магістрат чи ратуша. Ця споруда впродовж розглядуваної доби зазнала кількох руйнувань і перебудов, дерев'яна попередниця була в 1697 р. замінена мурованою. Проте всі вони традиційно вінчалися вежами, що символізували міське самоврядування.³⁷ Більшу частину торговельних зон подільського торгу та інших великих міських майданів займали одноповерхові дерев'яні торгові ряди, ятки, рундуки.

Тогочасна масова міська забудова була, в основному, садибною, дерев'яною, одноповерховою, з переважанням двох та трикамерних народних типів житла. Будівлі містилися в глибині ділянок. Проте упродовж кін. XVII — 1-ї пол. XVIII ст. забудова Подолу значно ущільнилася. Відтак з'являються двоповерхові будинки, а також муровані житлові й господарські будівлі, які називали кам'яницями. Останні відомі в Києві, проте дотепер майже не збереглися.

Київ того часу мав досить складну поліцентричну систему розпланування, яка сформувалася історично ще за княжої доби і була зумовлена рельєфом місцевості та гідрографічною мережею, а також загальною структурою агломерації та формою і трасуванням укріплень. У межах Верхнього міста і Подолу вулична мережа була досить щільною, близькою до віялоподібної (Верхнє місто) і гіллястої (Поділ) систем. Це відповідало більшій функціональній наповненості середмістя. Оптимізації розпланувальних зв'язків слугували радіальні вулиці, орієнтовані на фортечні брами (Львівську і Печерську — у Верхньому місті), а також кільцеві вулиці, які повторювали трасування фортечних валів, як це бачимо на прикладі вулиці Підвальної (нині вул. Ярославів Вал). На передмістях вулиці йшли по вододілах і тальвегах, паралельно пругам рельєфу та берегам водойм, формуючи значні за площею і нерегулярні за формою плану квартали забудови.³⁸

Розпланування міста в цілому було суто функціональним, забезпечуючи раціональний зв'язок між вузлами містобудівної структури. Основні системи розпланування були таким: рядкове, віялоподібне, гіллясте. Рядкове розпланування фрагментарно присутнє в межах Печерська. В інших частинах міста бачимо складне поєднання кількох гілок віялоподібної або секторно-радіальної розпланувальної системи з гіллястою. Це, до певної міри, відображало стадійність розвитку міста. Проте стосовно Верхнього міста і Подолу простежується стабільність розпланування, включно з парцеляцією, від княжої доби аж до кін. XVIII ст.

Під кінець розглядуваного періоду (з середини XVIII ст.), у об'ємно-просторовій композиції Києва сталися найвиразніші зміни, порівняно з початком століття. Ці зміни, пов'язані з будівництвом мурованих високих храмів і висотних дзвіниць при храмах і в монастирях, радикально вплинули насамперед на панораму й силует Києва, які розкриваються з акваторії Дніпра та з лівобережжя. З'явилася найактивніша містобудівна домінанта — Велика лаврська дзвіниця, зона композиційно-видового впливу якої сягала до 40 км. довкола Києва. Ця дзвіниця в панорамі й силуеті міста не була одинокою — її підтримували трохи нижчі висотні об'єми Софійської, Михайлівської, Микільської та інших дзвіниць. Відтак містобудівна композиція розвивалася уздовж високого річкового берега з орієнтацією на заплаву, з лінійним розгортанням вздовж пругу плато ланцюжка архітек-

³⁷ Вечерський В. *Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України*. — К.: НДІТІАМ, 2002. — С. 81.

³⁸ Пономаренко Л. *Історичне планування Києва* // Журн. «А.С.С.». — 1998. — № 1. — С. 14—21.

турних домінант. Пізніше, у XIX ст., головний вектор містобудівного розвитку зміниться на перпендикулярний, углуб плато. Так завершився тривалий процес формування «річково-го фасаду» міста. Він і в ту епоху, і нині відіграє провідну роль у формуванні «умоглядного образу» Києва як історичного міста. Ці панорама й силует, що розкриваються з лівого берега Дніпра, мають знаковий, символічний сенс. Це відображено як у згаданому вище фрагменті поеми Т. Шевченка «Варнак», так і в образотворчому мистецтві — у гравюрах стародруків XVII-XVIII ст., літографіях XIX ст., рисунках М. Сажина, Т. Шевченка, полотнах Гроте «Під Києвом» 1850 р., В. Штернберга «Переправа через Дніпро біля Києва» 1857 р., тематичних картинах К. Трохименка, пейзажах інших митців.³⁹

Київ успадкував оборонну систему Києва княжої доби, яка структурно складалася з окремих фортифікацій Верхнього міста, Подолу, Печерська, причому укріплення Верхнього міста були багатодільними.

Головним фортифікаційним осередком впродовж 1654—1711 рр. залишалося Верхнє місто — Старокиївська фортеця. Оскільки Київ протягом 1654—1793 рр. був прикордонним містом Російської держави, його укріплення мали стратегічне значення. Українські козаки й московські стрільці у серед. XVII ст. звели нові дерев'яні стіни з баштами на давньоруських валах Верхнього міста. З метою пристосування цих архаїчних укріплень до умов ведення війни із застосуванням артилерії у 1680-х рр. їх доповнили дерев'яно-земляні конструкції бастионного типу з рavelінами. Наприкінці XVII ст. полковник П. Левінстон будує муровану Софійську браму Верхнього міста.⁴⁰

Для посилення обороноздатності вздовж пругу плато (по лінії теперішніх вул. Володимирської — Володимирського проїзду) спорудили так званий поперечний вал, що розділив колишнє місто Ярослава на дві половини: Велике Верхнє місто на плато та Печерське місто на схилі, що спускався в Хрещату долину. При цьому зберігалися вали навколо колишнього міста Володимира та Михайлівського відділення (Михайлівського Золотоверхого монастиря). За межами фортеці на схилах насипалися редути, а на території теперішнього Хрещатого парку збудували Скородам — прямокутну в плані земляну фортечку. Укріплення Подолу лишилися цілком архаїчними — його оточували дерев'яні стіни із заборонами й баштами. При всіх цих реконструктивних роботах трасування укріплених ліній не змінювалось.

На зламі XVII—XVIII ст. московська влада й гетьманська адміністрація надавали пріоритетного значення розбудові й укріпленню Києва. Тут були зведені найпотужніші фортифікації. Причому якщо Поділ і Гора зберігали досить архаїчну структуру укріплень, дещо модернізовану впродовж 2-ї пол. XVII ст., то на Печерську натомість було збудовано цілком нову бастионну фортецю. Її ядром стали муровані укріплення Києво-Печерської лаври.

Монастирські оборонні мури були зведені в 1698—1701 рр. коштом українського гетьмана І. Мазепи. Перед тим монастир оточувала дерев'яна огорожа, яка була посилена у 1679 р. Тоді у зв'язку з турецькою загрозою українські козаки під керівництвом гетьмана І. Самойловича насипали навкруг монастиря земляні вали прямокутного обрису в плані з двома наріжними «раскатами» (протобастионами).⁴¹

³⁹ Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII-XX ст. Живопис. Графіка: Альбом / Авт.-упоряд.: Ю. Белічко, В. Підгора. — К.: Мистецтво, 1982. — 335 с.

⁴⁰ Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века: Историко-архит. очерк. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 34.

⁴¹ Сіткарьова О. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. — К.: Довіра, 2005. — С. 35.

Мазепинські мури оточили тільки територію Верхньої лаври. Їх периметр — близько 1290 м. У плані вони мають форму неправильного десятикутника з баштами на чотирьох кутах та брамами на трьох кутах. Товщина стін у нижній частині 2,5—3,0 м, на рівні бійниць 1,0—1,5 м, висота різна, залежно від рельєфу місцевості, середня — близько 7 м.⁴² Тут було п'ять башт (Малярна, Онуфріївська, Північно-західна, Годинникова, Івана Кущника) та брами Південна або Печерна, Економічна з надбрамною церквою Всіх Святих, а також три запасні. Ці мури прилягли до зведеної в XII ст. Троїцької надбрамної церкви зі Святою брамою. З внутрішнього боку на широкому виступі муру у вигляді аркади по всьому периметру йшла бойова галерея та були влаштовані бійниці для стріляння з рушниць. Для початку XVIII ст. ці монастирські мури були грандіозним укріпленням, хоча й дещо застарілим технологічно.

Одночасно з монастирськими мурами була влаштована система підземних ходів. Під підшвою фундаментів мурів майже по всьому їхньому периметру на глибині 7 м знаходяться ходи — «слухи». Ці ходи висотою близько 2 та завширшки 1,2 м обкладені цеглою. У них через кожні 1,7 м у шаховому порядку зроблені ніші, не облицьовані цеглою, що давало змогу при облозі рити підземні ходи назустріч можливим підкопам супротивника для нейтралізації їх. Крім того, на всій території Верхньої лаври була збудована ціла система підземних ходів та великі підземні приміщення казематного типу для зберігання зброї, боеприпасів та запасів харчів.⁴³

На сьогодні в оборонних мурах 1698—1701 рр. збереглися чотири такі башти. **Онуфріївська (Палатна) башта**, зведена у східному куті монастирських стін між Малярною баштою та Південною брамою як церква Онуфрія, хрещата в плані, триарусна. Південно-східна її частина зміцнена контрфорсом. Восьмигранна **башта Івана Кущника** збудована як вартова башта на південно-західному розі монастирських мурів, між Південною баштою та Святою брамою з Троїцькою надбрамною церквою. Назва пішла від каплиці в ім'я Івана Кущника, яку збиралися відкрити, але так і не відкрили у верхньому ярусі башти. Первісно башта була двоярусною. Третій ярус надбудовано, можливо, при реконструкції в 1718—1727 рр. Нижні яруси відводилися для оборони. В першому ярусі містилися амбразури для гармат, в другому — бійниці для рушниць. Башта дуже виконута вперед за лінію мурів і лише однією своєю гранню прилягає до них. Це забезпечувало захист прилеглих мурів франкованим вогнем. З башти були виходи на бойові галереї. **Малярна (Північна) башта** була збудована як вартова на північно-східному розі монастирських мурів. Назва пішла від малярної (живописної) майстерні, що містилася тут на другому поверсі. Первісно була квадратною в плані, після перебудови 1838 р. — шестигранна. Стіни прорізають два ряди бійниць: у першому ярусі — низько над землею, в горішньому — майже під дахом. Південна башта стоїть у південному куті монастирських мурів між баштою Кущника та Південною брамою. Вона восьмигранна, двоярусна. Більш відома під назвою «Годинникова» чи «Дзигарська», що походить від годинника, який знаходився в башті з часу заснування до 1818 р.

Укріплення Києво-Печерської лаври належать до баштово-стінового типу і характерні для ранньомодерного часу. Вони є найпотужнішою монастирською фортифікацією, що збереглася в Україні.

⁴² Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / Вечерський В., Годованюк О., Тиманович Є. та ін. / За ред. Мардера А. та Вечерського В. — К.: Техніка, 2000. — С. 24—25.

⁴³ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4 т. — Т. 1. — К.: Будівельник, 1983. — С. 59.

Радикальним реконструктивним заходом щодо фортифікаційної системи Києва стало заснування у 1706 р. бастионної Печерської фортеці. Під час Північної війни, в якій Московське царство змагалося за вихід до Балтійського моря, Петро I, з огляду на вигідне географічне розташування Києва, перетворює його на опорний стратегічний пункт. У 1706 р. Петро I приїхав до Києва для підготовки міста до оборони на випадок шведської інтервенції. Після дослідження укріплень у Старому місті він дійшов висновку, що вони застаріли, й обрав нове місце для фортеці — район Києво-Печерської лаври.

Печерська фортеця була закладена 15 серпня 1706 р. у присутності Петра I. Перший відомий план фортеці підписаний інженером, генералом Галартом (Амлартом). Будували фортецю за проектом самого Петра I. Роботи закінчені в 1716 р., за іншими джерелами — в 1723 р. Ця фортеця стала найпотужнішою в Україні. Вона становила півколо земляних валів та бастионів з рavelінами. У бастионах були зведені чотири порохових льохи (збереглося два) та значно пізніше, в 1784—1801 рр. — монументальна споруда арсеналу. Будували укріплення українські козаки та московські солдати. Протягом XVIII—XIX ст. фортецю вдосконалювали й ремонтували. У різні часи роботами керували військові інженери: Д. Дебоскет, Лямот де Тампій, Бреклінг, Л. Шток, Ю. Трубецкой, І. Меллер, П. Дзичканець та ін.

Головний вал фортеці півколом охоплює ансамбль Києво-Печерської лаври і має 9 бастионів (Рождественський, Семенівський, Олексіївський, Андріївський, Кавалерський, Успенський, Петровський, Спаський, Павловський) та один Олександрівський напівбастион, а також 3 рavelіни. З боку р. Дніпра укріплення не були зімкнуті, оскільки тут захистом слугували крутосхили. Вали відповідали всім вимогам фортифікаційної науки того часу. Головний вал був 30—35 м завширшки, висота його становила від 6 до 20 м. Перед валом було викопано сухий рів завширшки 40 та глибиною до 6 м. Верхом валу проходив валганг, захищений земляним бруствером. На вал заходили й завозили гармати пологими насипами — апарелями, що знаходились у бастионах. На поч. XIX ст. на валах фортеці розміщувалося понад 500 гармат різних типів.

Єдиними мурованими спорудами в системі укріплень були брами та порохові льохи. Північна Київська та західна Васильківська брами були однотипними і склалися з головної та рavelінної брам зі звідними мостами через рів. Київська брама не збереглася, а від Васильківської брами збереглися руїни рavelінної брами.

У бік старовинного Наводницького шляху, що веде до переправи через р. Дніпро, була звернута Московська брама верхня (в головному валі, збудована в 1765 р.), та нижня, у валу ретраншементу, зведена в 1779 р.⁴⁴ Верхня Московська брама — це однопрогонова тріумфальна арка, що увінчана аттиком з напівциркульним фронтоном та двоколонними портиками тосканського ордеру на південному й північному фасадах. Нижня **Московська брама** — це арковий проїзд, перекритий циліндричним склепінням, що перерізає вал. Має вхідний та вихідний (з напільного боку) портали, декоровані в стилі класицизму. Нижня брама з'єднувалася з Верхньою дорогою і мостом через фортечний рів.

Пороховий льох збудовано за проектом військового інженера Д. Дебоскета у 1749—1751 рр. між Павлівським бастионом та Північною (Малярною) баштою мурів Києво-Печерської лаври. Впродовж 130-ти років він використовувався за призначенням та постійно загрожував території Лаври раптовим вибухом, доки у 1885 р. не був

⁴⁴ Кадомська М., Лякіна Р. Московська і Васильківська брами Києво-Печерської фортеці // Пам'ятки України: історія та культура. — 2003. — № 3. — С. 52-61.

переведений до Звіринського укріплення. Це мурована з цегли одноповерхова, витягнута у плані прямокутна споруда з глухими стінами, перекрита циліндричним склепінням. Фасади декоровані спареними пілястрами. На поздовжніх фасадах — низка глибоких аркових ніш, що відіграють певну конструктивну роль.

Зберігся ще один пороховий льох — в Олексіївському бастіоні, збудований у 1783 р. за проектом невідомого інженера 1768 р. Він значно більших розмірів (31 x 12 м), двокамерний, дещо заглиблений у землю. Перекритий циліндричним склепінням. Фасади укріплені контрфорсами. У стінах, завтовшки 1,5 м, влаштовано вентиляційні канали для відведення порохових газів.

Загалом Печерська фортеця, яку ще називали Київською цитаделлю, на той час була найпотужнішою і мала для Російської імперії найбільше стратегічне значення. Добре збережені земляні укріплення Київської цитаделі є унікальною пам'яткою бастионної фортифікації ранньомодерного часу.

Протягом 1730-х — 1750-х рр. фортифікації Верхнього міста зазнали модернізації. Функції головного в'їзду продовжували виконувати Золоті ворота, точніше — їх руїни. Для захисту цього в'їзду перед ним збудували кронверк, а руїни Золотих воріт у 1755 р. засипали землею, спорудивши поряд нову однойменну браму (проіснувала до 1798 р.). Того ж 1755 р. дерев'яну Печерську браму (на місці Лядської брами княжої доби) замінили мурованою спорудою (не збереглася).

Ще у 1678—1679 рр. розпочали будувати ретраншемент (земляний вал) завдовжки 3 км, що з'єднував Старокиївські та Печерські укріплення. У 1712 р. ці роботи продовжилися, протягом 1732—1737 рр. ними керував головнокомандувач російської армії фельдмаршал Б. К. Мініх і зрештою у 1740-х рр. кремальєрний фронт загальною довжиною близько 13 км як передовий рубіж оборони міста охопив Печерський і Кловський пагорби з частиною Хрещатицької долини, північну частину Подолу, Щекавицю, Юрковицю і Кудрявець. Укріплення Подолу й Печерська сполучалися ретраншементом, збудованим ще у 1713 р. Унаслідок цих заходів окреслилася єдина міська територія, яка стала заселятися наприкінці XVIII — на поч. XIX ст.

У містобудівному розвитку Києва розглядуваної доби найважливіша функціональна роль належала фортифікаційним комплексам. Проте ідеологічно й композиційно домінуючими комплексами протягом усієї доби були православні монастирі. Вони виконували, окрім суто сакральної, ще низку суспільних функцій — ідеологічну, культурну, соціальну, політичну, економічну і, зрештою, оборонну. Монастирі були центрами освіти, мистецтва, здійснювали функції соціальної опіки — майже при кожному монастирі були шпиталі.⁴⁵

У цю ж добу набули подальшого розвитку будівлі й споруди різних функціональних типів — сакральні, житлові, громадські (адміністративні, навчальні тощо), оборонні, господарські, виробничі і т. д. Проте провідним функціональним типом упродовж усієї доби були церковні будівлі як такі, що уособлювали найважливіші суспільні функції.

Значний розвиток монастирського будівництва в Києві мав поважні соціально-політичні передумови, головною з яких стало звільнення від національно-релігійного гніту та формування державної автономії. Не менш важливими були й економічні передумови: маєтності православної церкви після революційних зрушень 1648 р. лишилися єдиною формою латифундійного господарства.⁴⁶ Економічна могутність мо-

⁴⁵ Бусева-Давыдова И. Монастырские комплексы // *Рус. градостроит. искусство: Древнерус. градостроительство*. — М.: Стройиздат, 1993. — С. 292—301.

⁴⁶ Яковенко Н. Зазн. праця. — С. 229—230.

настирів дала змогу перебудувати давні монастирі, які вже мали муровані споруди (Києво-Печерський, Видубицький, Михайлівський, Богоявленський Братський, Софійський, Кирилівський); перебудувати давніші монастирі, що були цілковито дерев'яними, на муровані (Києво-Межигірський); спорудити нові муровані монастирські комплекси (Микільський (Військовий) та Микільський Слупський монастирі, Китаївська пустинь).

У просторовому устроєві й розплануванні всіх київських комплексів розглядуваної доби — як фортифікаційних, так і монастирських — спостерігаються спільні особливості: опанування ландшафтних зон високої композиційної активності; домінантна роль у забудові й ландшафті; ізоляція внутрішніх просторів від довкілля; чітка ієрархічна структура будівель і споруд; тенденція до регулярності в розплануванні й забудові. Найхарактернішою рисою розвитку монастирських комплексів у розглядувану добу була активізація їхньої провідної ролі в об'ємно-просторовій композиції за рахунок появи нових архітектурних домінант.

Незважаючи на те, що монастир, на відміну від міста, замку чи фортеці, призначався для непублічного й усамітненого чернецького життя, місцями розташування більшості монастирів стали вершини пагорбів (Печерський, Михайлівський Золотоверхий, Микільський і Кирилівський монастирі), закінчення мисів, що видаються в долину (ансамбль Дальніх печер Печерського монастиря) або фокусні точки природних амфітеатрів (Межигірський та Видубицький монастирі, Китаївська пустинь). Тобто монастирі виникали в ландшафтних зонах найвищої композиційної активності. Іншими словами, принципи розташування в ландшафті оборонних і монастирських комплексів були дуже подібним. У цьому можна вбачати певний парадокс, який, проте, має цілком раціональне пояснення. По-перше, на теренах Києва, як і всієї України, аж до кін. XVIII ст. монастирі мали безпосереднє оборонне значення, оскільки повинні були захищати своїх насельників і навколишню людність принаймні від татарських нападів. Друга причина полягає в специфічному характері київського та українського чернецтва, що походить ще з доби Київської Русі від св. Феодосія Печерського. Він надавав великого значення соціальному служінню, яке має виконувати Церква загалом і монастирі зокрема. Його історична роль у становленні українського чернецтва полягала в тому, що трудове й братське життя ченців він ставив вище за мовчання і споглядання, яким віддавалися схимники в печерах. Преподобний Феодосій уміло поєднав особисте спасіння з громадським служінням: не тільки не ізолював Печерський монастир від світу, а навпаки, поставив його в тісний зв'язок зі світом і його мирськими справами. Цим він визначив на наступне тисячоліття основний напрям для українського чернецтва, яке, перебуваючи в монастирських мурах, дбало не тільки про власне спасіння, а й одночасно служило ближнім своїм і працювало для їхнього спасіння. Роль Печерського монастиря, що стояв біля самого столяного града Русі, була ніби призначена йому самим його розташуванням для служіння народові й розвитку духовної культури нашої Батьківщини.

Центральними монастирськими спорудами Мазепиної доби у Києві стали два нові найвеличніші собори фундації гетьмана: Микільський (Військовий) і Братський Богоявленський, зведені майже одночасно, у 1690-х рр. У XVII—XVIII ст. композиції провідних київських монастирів стали набагато активнішими з появою нових висотних домінант — спершу дерев'яних, а згодом — мурованих дзвіниць. Їхнє розташування у комплексах пов'язувалося з головними входами, тому більшість із цих дзвіниць були надбрамними (у Микільському, Михайлівському Золотоверхому, Софійському, Видубицькому монастирях). Найвизначніша з цих будівель — Велика лаврська дзвіниця

архітектора Й. Г. Шеделя (1731—1745 рр.) — порушила традицію, віддавна усталену в українському церковному будівництві. Раніше дзвіниця ніколи не перевищувала соборну церкву. Але лаврську дзвіницю зробили набагато вищою від Успенського собору (96,6 м), чим започатковано нову традицію, продовжену у 2-й пол. XVIII ст. монастирськими дзвіницями в інших містах України. Завдяки цьому монастирські комплекси стали активнішими чинниками у формуванні міських силуетів і панорам.

Розпланування і забудова Києва з кін. XVII ст. добре простежується на планах міста, які склалися російськими картографами й військовими інженерами. Значна їх частина репродукована в цьому виданні.

Про те, який вигляд мало місто наприкінці XVII ст., свідчить «Чертеж Киеву граду...» 1695 р. виконаний полковником І. Ушаковим.⁴⁷ Цей план було складено окомірною зйомкою з кількох позицій (з пагорбів та шляхом обходу деяких вулиць із замальовкою ситуації). Це перший детальний план трьох частин міста — Гори, Подолу й Печерська. На ньому, окрім фортифікаційних (фортеця старого міста із земляними валами поділена на три частини: в першій розміщувались магазини та гарнізонні двори, у другій — площа з торговими лавками, житлові будинки офіцерів і солдат, комендантський двір, в третій — двори офіцерів і солдат гарнізону) та культових споруд, ескізно зображено трасування вулиць і характер житлової забудови.

Напрями містобудівельного розвитку міста того періоду визначалися потребами військового гарнізону.

У XVIII ст. термін «генеральний план» означав головний або загальний план і не мав значення документа перспективного містобудівного чи архітектурного розвитку міста. Проте в генеральних планах іноді відображували певні містобудівні, фортифікаційні та інженерні заходи. Це притаманне й плану Києва 1745 р. Генеральний план Києва 1745 р. був завізований інженер-полковником Д. Дебоскетом, що на той час очолював Київський департамент фортець, якому підпорядковувалась Київська інженерна команда. Очевидно, Д. Дебоскет був одним із головних ініціаторів і виконавців цього документа. Порівняно з планом Києва 1695 р. кресленик засвідчує значні зміни містобудівної ситуації та забудови міста. План було складено невдовзі після урочистих відвідин Києва імператрицею Єлизаветою Петрівною. На плані відображені правобережна нагірна частина Києва від гирла річки Либідь на півдні до Кирилівських висот на півночі, русло Либеді з прилеглими територіями на заході, річка Сирець, русла Дніпра та Чортория в межах міста з островами, обмілинами, затоками, рукавами, а також частина лівого берега. На той час Київ зберігав містобудівну структуру, архітектурні ансамблі й пам'ятки, успадковані від доби Київської Русі. Могутні земляні вали та рови окреслювали три головні частини стародавнього Києва. Окрім храмів і громадських споруд на плані позначена лінія валів та ровів захисного ретраншементу зі сторожовими редутами й блокгаузами.⁴⁸

Відповідно до плану 1745 р. значні території Києва залишалися незабудованими, тут розташовувались орні землі, поля, ліси, сади. В околицях та на території міста на плані позначені численні старовинні могили-кургани, укріплення й пам'ятні місця. На лівому березі Дніпра на плані позначені Печерська й Микільська слобідки. Нинішня Русанівка на ті часи була островом, оточеним річкою-протокою, сполученою з Дніпром. На кресленику нанесено головні дороги й вулиці Києва, броди, переправи, греблі, мости через Дніпро, Либідь та інші річки. На кресленику окремо виділено інженерно-

⁴⁷ ЦДІА України, Ф.52, оп. 1, спр.13а, «Чертеж Киеву граду...» 1695 р.

⁴⁸ Каталог документів з історії Києва 15—19 ст. — К.: Наук. думка, 1982.

будівельні заходи, спрямовані на зміцнення київських гір та берегів Дніпра. Схили гір рекомендувалося засаджувати деревами й чагарниками, засівати пирієм, а для відведення дощової і талої води джерел і ручаїв передбачалося прокласти чавунні та дерев'яні труби.⁴⁹

У 1782 р. Київ став центром Київського намісництва. Згідно із жалуваною грамотою містам, 1785 р. було створено міську думу та її виконавчий орган — міську управу, яка відала міським господарством. Указом від 18 вересня 1785 р. Київській казенній палаті передано магістратські маєтки: Кудрявець, Пріорку, Куренівку, Сирець. На кінець XVIII ст. Київ займав територію майже 17 км; в ньому було 57 вулиць, 101 провулок, 11 майданів, 8 мостів, 11 виїздів з міста.⁵⁰

7 квітня 1787 р. Катерина II затвердила генеральний план Києва, складений генералом Миллером і дійсним статським радником, графом Шуваловим. План передбачав все місто зосередити на висотах Печерська і Старого Києва. Поділ, який часто зазнавав повеней та пожеж, вважався для життя непридатним.⁵¹ В подальшому цей план був скасований Павлом I.

4 етап: початок XIX ст. — 1917 р.

З кінця XVIII ст. київське містобудування підпорядковувалося загальноросійським імперським правилам та нормативам. Ці правила і конкретні вимоги до забудови міст частково коригувалися чинними на той час міськими Думами, створеними у великих містах Російської імперії. Кожне будівництво і будь-яка, хоча б найменша перебудова, на кожній окремій садибній ділянці регламентувалася і затверджувалася «височайшими» дозволами.

Наприкінці XVIII і впродовж початку й середини XIX ст. набуває розвитку стиль російського класицизму, що ґрунтується на «регулярному» розплануванні вулиць і забудови, тобто на чіткій ортогональній системі: прямолінійні вулиці, перетинаючись під кутом 90°, утворювали квадратні або прямокутні у плані квартали.

Окремо варто зазначити у цьому аспекті введення у Києві посади міського архітектора, яким вперше фактично став А. Меленський (1766—1833 рр.) — спочатку керуючий креслярською майстернею при канцелярії Київського генерал-губернатора. Архітектор обіймав цю посаду з 1799 по 1829 рр. Крім низки визначних споруд, він є автором ідеї прокладення центральної київської вулиці — Хрещатики.

У 1808 р. А. Меленський⁵² розробив Генеральний план Києва. Старе місто на початку XIX ст. ще оточували вали і воно не мало вільної для забудови площі. Під забудову міста відводилось 119 десятин. Планувалося відводити земельні ділянки уздовж вулиці мірою 12 сажнів, в глибину — 3 сажні. Окрім того, ним був розроблений окремий проект реконструкції Старого Києва, в якому багато уваги було надано розплануванню Подолу. Передбачалося з'єднати шляхами три історичні райони міста.

Після пожежі Подолу 1811 р. до Києва було направлено петербурзького архітектора В. Гесте, який розробив план післяпожежної відбудови Подолу на «регулярній» основі, тобто вулиці мали бути прямими і перетинатися під прямим кутом, а кварта-

⁴⁹ Ленченко В. «Генеральний план Києва 1745 року» // Вісник геодезії та картографії. — 2006. — №3 (42).

⁵⁰ Київ: Енциклопедичний довідник. — К., 1981. — С. 16.

⁵¹ ПСЗ (Повне зібрання законів Російської імперії). — Т. 22. — № 16529.

⁵² Каталог документів з історії Києва 15—19 ст. — К.: Наук. думка, 1982.

ли — прямокутними в плані. Напівкруглу виїмку у розплануванні всього Подолу було залишено тільки для церкви Богородиці Пирогощі. Недоліки цього плану полягали в тому, що він не враховував історично складеної розпланувальної підоснови, особливостей рельєфу та історико-архітектурного середовища, особливостей подільського водопостачання і водовідведення тощо. Муровані будівлі, що збереглися після пожежі, опинилися під кутом до новоствореної вуличної мережі.

Характеризуючи інші частини міста початку XIX ст., треба зазначити, що до Подолу прилягала одна з найдавніших частин міста Плоська, забудова якої була досить не-впорядкованою та хаотичною. Печерськ того часу був адміністративним центром Києва, осередком його релігійного життя. Центральною вулицею Печерська стала вул. Московська (сучасна І. Мазепи — Лаврська).

Перспективним місцем для будівництва на Печерську стали Липки, розташовані за еспланадою і ровом фортеці. Ще на початку XIX ст. ця місцевість не була заселеною. Тут був липовий гай, виноградники, шовковичний (тутовий) сад (закладений за наказом Петра I). Забудова Липок почалась тільки в середині XVIII ст., коли були споруджені Кловський (1756 р.) та царський (1858 р.) палаці, а біля царського палацу заклали великий парк.

Упродовж 1796—1805 рр. у Києві під забудову було роздано велику кількість земельних ділянок.

На початку XIX ст. на Печерську було розгорнуто ремонтні роботи та нове будівництво оборонних укріплень. У 1810 р. розпочалося будівництво нового Звіринецького укріплення, яке повинно було з'єднатися з Печерською цитаделлю.

Чимало містобудівних змін відбулося у Києві під час і після будівництва Нової Печерської фортеці у 1830-х і наступних роках. Фортеця разом з еспланадою займала площу до 1000 га. У 1830 р. цар Микола I затвердив проект розширення фортеці, складений видатним військовим інженером, начальником Інженерного управління Військового міністерства генерал-лейтенантом К. Опперманом.

Проектом передбачалося розмістити фортецю разом з еспланадою⁵³ на площі близько 1000 га. Для її спорудження впродовж 1832—1846 рр. було зламано сотні будинків місцевих мешканців, яких виселили в долину р. Либеді, де виникла нова частина міста, так звана «Нова забудова».

Фортецю, яку назвали «Новою» — на противагу петрівській, «Старій», зводили протягом 1831—1852 рр. Її територія охопила Печерську височину між Кловським яром на півночі, Наводницьким яром на півдні, схилами долини р. Либідь на заході та берегом Дніпра. Вона складалася з південно-західного Васильківського укріплення, західного Госпітального укріплення, Лисогірського укріплення та низки цегляних казематових споруд. Загалом весь комплекс будівель як Старої, так і Нової Печерської фортеці отримав назву «Київська фортеця».

Споруди фортеці були капітальні, вимурувані з жовтої київської цегли. Зовнішній декор був виконаний переважно в стилістиці пізнього класицизму другої чверті XIX ст. і був покликаний підкреслити сувору простоту й функціональність споруд.

Васильківське укріплення (вулиці Чигоріна, Песпективна, Щорса) розташоване на південному заході Печерської височини. З цього укріплення почалося будівництво нової Київської фортеці. Споруджувалося впродовж 1831—36 рр. за проектом К. Оппермана як самостійний фортифікаційний комплекс. Зіркоподібну у плані форму укріплення складали головний вал і центральний равелін з цегляним капоніром та башти-

⁵³ Еспланада — територія між фортецею і містом для прострілювання артилерією.

казарми. До укріплення увійшов також Тюремний замок початку XIX ст. З кінця XIX ст. споруди укріплення використовувались як складські приміщення.

Госпітальне укріплення фортеці було споруджено на вершині Черепанової гори в межах сучасних вулиць Госпітальної та Щорса у 1836—1851 рр. Воно було самостійним оборонним комплексом, який складався з чотирьох полігонів з капонірами, північного фронту з брамою та напіввежею і військового госпіталю. Полігони були укріплені земляними валами з ескарповою цегляною стіною, ровом і гласисом.

Центральною спорудою укріплення був госпіталь (нині — вул. Госпітальна, 18), який зводився впродовж 1836-1842 рр. для військово-медичного закладу четвертого класу. Будинок включав лікарняний корпус та лазню.

Впродовж другої половини XIX — на початку XX ст. існуючі госпітальні споруди добудовувались, поряд з ними зводилися нові. В садибі госпіталю було споруджено окремі корпуси для терапевтичного, хірургічного, дерматологічного, очного відділень, над лазнею надбудовано водонапірну башту, зведено кілька господарських будівель. У 1845 р. на подвір'ї госпіталю було закладено сад.

На північ від госпіталю впродовж 1839—1842 рр. було зведено напіввежу (нині — вулиця Госпітальна, 16). Північну напіввежу було розташовано перед вбудованими у вал головними північними воротами Госпітального укріплення (1843—1844 рр.).

До оборонного комплексу Госпітальних укріплень входили чотири капоніри, споруджені у 1843—1844 рр., які були призначені для ведення артилерійського вогню вздовж підшви валу і для зберігання боєприпасів. На початку 1860-х рр. вони були пристосовані під в'язниці, а потім (крім капоніру 4 полігону, т. зв. «косого») під складські приміщення. «Косий» капонір з 1863 р. до 1918 р. був в'язницею Київського військового округу.

Лисогірське укріплення (вул. Саперно-Слобідська, 78) розміщене на приярку правого високого берега Дніпра, над долиною р. Либеді. Роботи за проектом генерал-ад'ютанта Е. Тотлебена було розпочато у 1871 р. Земляний форт у формі неправильного прямокутника було збудовано до 1877 р. Із заходу та півдня форт обіймав вал з бастіонами та капонірами. До укріплення входили тимчасові казарми для гарнізону, сараї та льохи для зберігання боєприпасів.

Для переселення мешканців Печерська до кварталів «Нової забудови» (для контролю розселення і стеження за порядком) було створено Либідську поліцейну дільницю.

В 1831 р. створено Тимчасовий комітет для благоустрою Києва,⁵⁴ яким були розроблені заходи щодо впорядкування міста.

Стадії розвитку з 1837 р. по 1917 р.

У січні 1833 р. імператор Микола I підписав указ про затвердження нового плану забудови міста. За новим планом імператор наказував відновити давнє значення Києва. За указом Сенату 1834 р. Київ було поділено на 6 міських частин (до цього часу існувало 5) — Печерську, Либідську, Двірцеву, Старокиївську, Подільську та Плоську.

7 січня 1834 р. затверджено нове «Положення про упорядкування міста», яке передбачало забудову центральних вулиць будівлями класичної архітектури і прокладання нових вулиць.⁵⁵ Згідно з положенням було створено Будівельний комітет під головуванням військового губернатора.

⁵⁴ Каталог документів з історії Києва 15—19 ст. — К.: Наук. думка, 1982.

⁵⁵ 2 ПСЗ (Повне зібрання законів Російської імперії (зібрання 2-е) в 55 т. — СПб., 1830—1836. — Т. 9. — Від 1. — № 6704. — С. 18—31.

Забудова Києва, особливо центру, дозволялася лише за затвердженими типовими проектами. Центральні вулиці можна було забудовувати тільки цегляними будинками або на кам'яних фундаментах.

З кінця 40-х рр. XIX ст. Київ починає розбудовуватись за єдиним планом.⁵⁶ Генеральний план Києва 1833 р. (частково змінений у 1837 р.) був затверджений Миколою І. План передбачав злиття Верхнього міста з Печерськом та Подолом. До цього часу до міста вже були приєднані передмістя Пріорка, Куренівка та Сирець. Місто було поділено на шість планувально-адміністративних районів. Їх межами слугували річки, урочища та інші місця, непридатні для забудови. Загальна площа, що була виділена під забудову, складала 5000 га.⁵⁷ Фактично з цього часу починається забудова Києва в районі Бессарабки, на міському вигоні за Золотими воротами, на території Старого Києва й Подолу.⁵⁸

Були розроблені типові проекти для будівництва адміністративних споруд, навчальних закладів, житлових будинків, торгових рядів.⁵⁹ Старе місто почало свій розвиток як центр великого губернського міста. Вулиці Старокиївської та Двірцевої частин міста, а також вулиці Олександрівська та Верхній Вал на Подолі було зараховано до 1 розряду.⁶⁰

За Хрещатиком на пустирі по проекту архітектура В. Беретті у 1834—1837 рр. були збудовані навчальні корпуси Київського університету.

З 30-х рр. XIX ст. починає впорядковуватись район біля Софійського монастиря. Впродовж 1837—1848 рр. були зриті вали, очищена площа між Софійським собором та Михайлівським монастирем. У 1857 р. на цій площі за проектом арх. Скаржинського була споруджена будівля Присутствених місць. Прокладено Володимирську вулицю, довжиною в три версти (від Андріївського узвозу та вул. Десятинної до русла р. Либідь). Ця вулиця стала своєрідним історико-архітектурним і культурно-освітнім центром Києва. Були зриті давні вали в районі сучасної Львівської площі й розплановані нові вулиці: Бульварно-Кудрявська, Володимирська, Михайлівська, Житомирська та ін.

В 40-х рр. XIX ст. на землях Паньківської дачі було прокладено вул. Тарасівську, Паньківську, Жандармську та Велику Жандармську (згодом останні дві вулиці було об'єднано в сучасну вул. Саксаганського).⁶¹

У районі новозбудованого університету проклали вулиці Кузнечну (сучасна Горького), Олексіївську (сучасна Терещенківська), Шулявську (сучасна Толстого). Трохи пізніше було прокладено Бібіковський бульвар.

На початку XIX ст. сталися зміни і в забудові Подолу. Саме в цей період проходить формування Магістратської (Контрактової) площі. Однією з найважливіших споруд ансамблю площі став Гостинний двір (1809 р., архітектор Л. Руска), споруджений замість старого, роботи І. Григоровича-Барського⁶² (1778 р.). Ще у 1801 р. за проек-

⁵⁶ ЦДАУК, Ф.442, оп.66, спр. 284.

⁵⁷ Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1. — С. 141.

⁵⁸ История Киева. — Т. II. — К., 1983. — С. 129.

⁵⁹ ЦДАУК, Ф. 442, оп. 1, спр. 1310.

⁶⁰ 2 ПСЗ, т. 36, від. 3, № 36540.

⁶¹ ЦДАУК, Ф.442, оп.5, спр. 340.

⁶² Архітектурна творчість І. Григоровича-Барського (1713—1785) була цілим етапом у розвитку стилю українського бароко. Він є розробником і будівником міського водогону на Подолі з відомим павільйоном-фонтаном «Самсон», автором надбрамної церкви з дзвіницею та інших споруд Кирилівського монастиря, Покровської церкви та церкви Миколи Набережного на Подолі, споруди Київської академії, багатьох унікальних будівель в інших містах України.

том А. Меленського тут було споруджено Контрактовий дім, який пошкодила пожежа 1811 р., через що у 1817 р. було споруджено новий за проектом В. Гесте.

У процесі реалізації генерального плану В. Беретті 1837 р. адміністративний і культурний центр Києва змістився у Верхнє (Старе) місто і на Печерськ. Загалом, у період 1838—1850 рр. у Києві було прокладено 37 вулиць та 4 провулки. У 1850 р. в Києві мешкало 56 тис. осіб, було 4813 будинків із них 361 — мурованих.⁶³

Подальший містобудівний розвиток Києва був на значний час спрямований «височайше затвердженими» правилами забудови 1851 р. Визначну роль у київському містобудуванні відіграли також правила забудови 1861 і 1873 рр., якими було поділено київські вулиці за чотирма розрядами, відповідно до яких відбувалася забудова — вищого або нижчого ґатунку (кам'яна, дерев'яна, змішана, одноповерхова чи кількоповерхова, фасадна чи флігельна тощо).

Відтоді у місті найбільше розповсюдився так званий «пізній класицизм», зумовлений тогочасними потребами упорядкування та уніфікації великих міст Російської імперії, запровадження єдиного адміністративного, фінансового й господарчого управління.

Сталися відповідні до загального суспільно-економічного розвитку зміни в архітектурі та будівництві: з'явилися «цегляний стиль», неоренесанс, необароко, неоготика, еклектика та історизм, прагнення до оригінальності приводило навіть до використання елементів «мавританського» стилю, елементів індійської та далекосхідної архітектури. Різноманіття стилів виробилося насамперед внаслідок нових функціональних потреб містобудування.

В 50—60-х рр. XIX ст. зростанню міста, його розбудові сприяє розвиток промисловості. Місто розширюється за рахунок передмість. У 1850-х рр. починається заселення територій уздовж Брест-Литовського шосе.

У 1861 р. було прийнято новий генеральний план Києва, що був затверджений указом імператора Олександра II.⁶⁴ Відповідно до цього плану вулиці Києва було поділено на розряди, визначено адміністративні структури. Впорядковувалась головним чином, центральні райони. В 1870-х рр. Хрещатик стає головною вулицею Києва. Від нього до Володимирської вулиці була прокладена вул. Прорізна. Між Хрещатиком і Липками були сплановані три вулиці: Мерингівська, Миколаївська, Ольгинська.

Після прийняття нового плану 1878 р. були сплановані Шулявська та Безаківська вулиці, об'єднані Мала і Велика Житомирські вулиці, прокладена дорога між Малою Володимирською та Галицькою площею.

У 1868—1870 рр. в долині р. Либеді, між Володимирським кадетським корпусом і селом Паньківщина, був споруджений перший в Києві Залізничний вокзал.

У 1879 р. Київ було поділено на 8 поліцейських дільниць: Печерську (входив увесь Печерськ з передмістям Звіринець, Лавра, Арсенал, Видубицький монастир, всі фортечні будови, товарна станція, берег Дніпра від гирла р. Либідь до Ланцюгового мосту); Двірцеву (Липки, Царський сад, Нижній пам'ятник Володимирі, Олександрівська лікарня); Либідську (університет, Ботанічний сад, Троїцький базар); Старокиївську (Старе місто, Перша і Друга Київські гімназії, Львівський базар); Подільську (всі пристані, Фролівський, Братський монастирі, Житній базар, Труханів острів, лугова місцевість між Дніпром і Чорториєм); Плоську (передмістя Куренівка, Пріорка, хутір Сирець, урочище Оболонь, Кирилівські богоугодні установи з цвинтарем), Бульварну (Нижня і

⁶³ *История Киева. — Т. II. — К., 1983. — С. 130.*

⁶⁴ *ЦДАУК, Ф. 2194, оп. 1, спр. 414.*

Верхня Солом'янки до Совок, Кадетський гай, залізничний вокзал, Галицький базар); Лук'янівську (передмістя Шулявка (правий бік Житомирського шосе), тюремний замок, Лук'янівський цвинтар).⁶⁵

У 1879 р. територія міста налічувала 7,5 тис. десятин. До 1900 р. вона збільшилась до 12,5 тис. десятин. Наприкінці XIX ст. в Києві було 230 вулиць, 16 площ, 5338 житлових та 22146 нежитлових споруд.⁶⁶

Розвитку та благоустрою міста заважала Печерська фортеця, яка підпорядковувалась військово-інженерному відомству. Відносини між містом та фортецею регулювалися так званими еспланадними правилами. У 1892 р. було створено комісію, що займалася розглядом питання про скасування цих правил. Це питання розглядалося в Сенаті, який визнав фортецю окремою, незалежною від міста територією, до якої входили Києво-Печерська цитадель, Госпітальне і Васильківське укріплення, Лисогірський форт з еспланадою на 130 сажнів вперед від зазначених укріплень.⁶⁷ Еспланадні правила були скасовані лише у 1909 р.⁶⁸

У 1887 р. був прийнятий новий план забудови Києва, складений землеміром Бошно. Цей план повинен був врахувати розпланування та розвиток передмість, що увійшли до території Києва. Також розширювалась територія міста вздовж Брест-Литовського шосе. Планувалося будівництво Політехнічного інституту та промислових підприємств.⁶⁹

Кінець XIX — початок XX ст. ознаменувався широким розвитком будівництва прибуткових будинків (здебільшого у стилі модерн), квартири у яких здавалися в оренду, а частково — під різноманітні контори, майстерні, ресторани, магазини тощо. Постійно зростаючі потреби розселення киян та зумовленого розвитком промисловості припливу найманих робітників привели до зростання поверховості житлових та громадських споруд — здебільшого до 4—7 поверхів. Зважаючи на це, активізувалася вся містобудівна система Києва: завозилися нові матеріали (наприклад, при спорудженні відомого «будинку з химерами» Владислава Городецького широко використовувався цемент), вдосконалювалися інфраструктури, зокрема, здійснювалася телефонізація (наприклад, садиби Терещенків), а ще — з'явилися другий у Європі електричний трамвай, фунікулер, водонапірні башти нового київського водогону і багато ін.

У Києві на той час працювали відомі не лише у Російській імперії, а й у Європі та цілому світі архітектори, вчені, інженери, винахідники. Містобудівний розвиток у другій половині XIX — на початку XX ст. визначався роботами архітекторів Л. Станзані (1793—1872 рр.), О. Шіме (1830—1897 рр.), В. Ніколаєва (1847—1911 рр.), І. Ніколаєва (1870 — після 1937 рр.), Е. Брадмана (1856 — після 1926 рр.).

Київ на початку XX ст. займав третє місце в Росії за розміром забудованої території після Петербурга та Москви. Напередодні Першої світової війни в місті нараховувалось близько 340 вулиць і понад 60 провулків загальною протяжністю більше 202 км.

У червні 1910 р. Радою Міністрів прийнято ухвалу про приєднання поселень Верхньої і Нижньої Солом'янки, Кучменого і Протасового ярів, Байкової гори з прилеглими до них землями до міської смуги.⁷⁰ Після приєднання цих передмість загальна площа міста досягла 123,47 кв. км.

⁶⁵ ЦДАУК, Ф. 442, оп. 517, спр. 72.

⁶⁶ *История Киева*. — Т. II. — К., 1983. — С. 203.

⁶⁷ ЦДАУК, Ф. 442, оп. 102, спр. 170.

⁶⁸ ЦДАУК, Ф. 442, оп. 102, спр. 170.

⁶⁹ Слюдікова Т. *Забудова і благоустрій м. Києва в XIX—XX ст. (за документами Київських державних архівів)* // *Архіви України*. — 2009. — №1—2. — С. 61—78; № 3—4. — С. 47—65.

⁷⁰ ЦДАУК, Ф. 442, оп. 66, спр. 175, с. 12, 17.

Незважаючи на збільшення території, місто не було компактним у плані. Поділ, Печерськ, Солом'янка й інші райони, що були розташовані навколо центру, не мали розпланувального зв'язку один з одним. Таким же хаотичним було розпланування зазначених районів. Досить різноманітною та неорганізованою залишалась і архітектура їх забудови. Чимало передмість Києва, зокрема такі промислові райони як Деміївка і Шулявка, що давно складали єдиний господарсько-економічний комплекс, формально не входили в межі міста.

На початку 1910-х рр. в місті активізувалось домобудівництво: у 1907—1908 рр. у місті щороку будувалось понад 200 житлових будівель, то у 1909 р. — 303, у 1910 р. — 382, у 1911 р. — 406. Всього з 1907 по 1912 рр. у місті було збудовано 1901 будинок (795 мурованих, 1050 дерев'яних та 56 змішаних). Збільшилась кількість багатоповерхових будинків (5—7-поверхових). Максимальна щільність забудови припадала на Бульварну дільницю міста — 95, 8%, далі йшли — Старокиївська — 77%, Подільська — 71, Лук'янівська — 53%, Двірцева — 49%, Либідська — 41%. Найменш забудованими залишались Печерська (17%), Плоська (15%) та Солом'янська (10%) дільниці.

Частину міської території займали сади та парки громадського користування. Одним з найбільших парків був Пушкінський на Брест-Литовському шосе (59 десятин). Сади над Дніпром займали 45 десятин, Ботанічний сад університету — 25 десятин, Миколаївський парк (сучасний парк Т. Шевченка) — 4,5 десятин. Характер приміського парку отримав ліс у Пуці-Водиці (орієнтовно 3000 десятин), який був зв'язаний з містом трамвайною лінією.

У 1913 р. було ухвалено нові правила забудови, за якими, на відміну від попередніх, зростала кількість вулиць вищих розрядів — першого і другого, розширювалися можливості їх забудови. Дозволялося якісніше і масштабніше багатоповерхове будівництво. На вулицях вищих розрядів заборонялося споруджувати дерев'яні будинки (а існуючі — ремонтувати), що давало можливість розвивати сучаснішу муровану забудову.

5 етап: 1917 — 1941 рр.

Після 1917 р. під час революції, війни та спричиненої ними розрухи будівництво у Києві майже не здійснювалося. Проте за часів існування Української держави 1918 р. було створено Українську академію наук на чолі з всесвітньо відомим академіком В. Вернадським. Окремо було організовано відділ картографічних досліджень та землемірних робіт з метою подальшого розвитку містобудування. Того ж року з ініціативи художників М. Козика, Ф. Красицького та архітекторів Д. Дяченка і В. Рикова було засновано Архітектурний інститут, який був прообразом відкритого в 1930 р. Київського інженерно-будівельного інституту, що відіграв значну роль у підготовці кадрів і розвитку теорії та практики містобудування.

За радянських часів виникла потреба переосмислення і перебудови старої системи містобудування, зокрема, з причини націоналізації нерухомості та її переведення у комунальну власність, а також для розроблення нової проектно-планувальної документації. Було запроваджено ситуаційний (або фіксаційний) план Києва 1923—1931 рр., який є досі унікальним, оскільки з великою на той час точністю на ньому зафіксовано рельєф, забудову Києва з історично складеною парцеляцією міських садибних ділянок, що існували раніше.

На жаль, прізвища виконавців цього плану на вступній «легенді» та на окремих аркушах не зазначені, але відомо, що цей ситуаційний план виконувався на замов-

лення і під контролем Окркомунгоспу. Можливо, до складання плану мали стосунок архітектори старої київської школи: Альошин П.Ф., Брадтман Е.П., Безсмертний В.А., Вербицький О.М., Кобелєв О.В., Риков В.М., які розпочинали свою професійну діяльність до 1917 р., а згодом продовжували працювати в нових умовах.

У 1924 р. було розроблено «Тимчасові Будівельні правила», а у 1927 р. — «Тимчасові правила, що регулюють забудування м. Києва», затверджені обов'язковою постановою Київського окрвиконкому та міськради 5 грудня 1927 р. Ці регулятивні документи визначили принципи забудови для житлового та громадського будівництва у Києві на той період.⁷¹

З 1934 р., тобто з моменту переведення з Харкова до Києва столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), у Києві розпочалася широкомасштабна реконструкція міста. Це мало свої позитивні й негативні наслідки. Спорудження нових будинків адміністративного та/або житлового призначення призвело до значного і часто невиправданого знесення старих споруд у центральній частині міста, в першу чергу, сакральних будівель, що мали для Києва непересічне духовне і культурне значення, а також відігравали роль містобудівних і архітектурних доміант.

Непоправної шкоди завдало «політичне» розпланування, яке передбачало переділ існуючих територій під будівництво. Врешті це призвело до того, що у 1934—1936 рр. був знищений Михайлівський Золотоверхий собор — одна з головних стародавніх святинь Києва. Передбачалося також знесення Софійського собору. Причиною цього стало інспірування ідеологічних архітектурно-будівельних планів, зокрема, під керівництвом архітектора П. Хаустова, який у 1930-х рр. розробляв окремі генеральні плани соціалістичної розбудови Києва, Запоріжжя, Луганська, Білої Церкви та інших українських міст. У той час було розроблено гіпертрофований план, яким передбачалося знесення давніх київських храмів і влаштування на їх місці плац-парадних майданів, зведення гігантських урядових палаців, пам'ятників вождям.

Руйнування історико-архітектурних пам'яток було тільки одним з напрямів атеїзму, як частини нової ідеології. Поряд з масовим знищенням давніх храмів відбувалося повальне закриття діючих релігійних громад, знищення історичної національної свідомості та моралі. Крім того, було знесено чимало цінних історичних споруд житлової забудови, зокрема, на території Липок на Печерську, де значно постраждали одноповерхові особняки початку і середини ХІХ ст.

Окрім безпосереднього знесення давніх історичних споруд, практикувався також сумнівний розподіл міської території на функціональні зони. Помітної шкоди містобудуванню завдали пов'язані з курсом на індустріалізацію міста Тимчасові правила регулювання забудови м. Києва, затверджені президією міськради ще 5 жовтня 1927 р. Було вирішено: «1) Всю територію міста розподілити: а) на фабрично-заводські райони, б) на складські райони, в) на житлові райони».⁷² Фабрично-заводськими визначалися території вздовж берега Дніпра до «Сталінки» (південна частина сучасного Голосіївського району), Петрівка і Куренівка, територія від Сирця — до берега Дніпра. Хоча зазначалося, що тут припустиме будівництво, яке «не загрозяє річці та гавані». Щоправда, на практиці виявилось зовсім інше.

Складськими було визнано території від вокзалу до вулиці Толстого, включаючи Жилинську і «задні межі садиб» по вулиці Короленка (Володимирській), тобто складські зони захоплювали значну частину історичного Києва. Причому, склади дуже час-

⁷¹ ДАК, Р-1, оп. 1, спр. 718, с. 5-10.

⁷² ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 718.

то влаштовувалися в приміщеннях церков, як наприклад — Притиско-Микільської, Воздвиженської, Феодосіївської та інших.

Решту міської території було розподілено на три житлові зони, які охоплювали центр міста і прилеглі частини.

У травні 1934 р. було створено дві архітектурно-художні майстерні, підпорядковані безпосередньо будівельному відділу Міськради, під керівництвом архітекторів Рикова В. М., Альошина П. Ф.,⁷³ а згодом і третя — на чолі з архітектором Шехоніним М. О.

До речі, відтоді фактично почалася історія «Головкивархітектури» (Головного управління містобудування та архітектури) — органу, якому в останні роки належить провідне місце в спрямуванні містобудівних процесів у столиці України. Формально попередником «Головкивархітектури» стало затверджене 9 січня 1939 рр. постановою президії Київської міськради АПУ (Архітектурно-проектне управління), у післявоєнні роки — ГоловаПУ. Цією постановою було затверджене положення про АПУ, у складі якого мали працювати художній відділ, архітектурно-розпланувальна майстерня, геодезичний, операційний і адміністративно-господарчий сектори та секретаріат. Щоправда, ще раніше, наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. діяла будівельна секція міськради, а також архітектурно-художня рада при ній, до якої входили здебільшого працівники адміністрації, представники трудящих. Фахівців (архітекторів, інженерів) туди не включали.⁷⁴

Активне створення міських архітектурно-будівельних підрозділів пов'язувалося з переведенням столиці, причиною чого називалося те, що Київ — це природний і географічний центр України. 23 січня 1934 р. була прийнята відповідна постанова виконавчого комітету так званої Президії Київської області, якою був визначений строк переїзду — осінь 1934 р.⁷⁵ Для забезпечення прийнятих рішень була створена спеціальна Урядова комісія з питань переведення столиці.

27 січня 1934 р. з'явилася обов'язкова постанова виконкому Президії Київської області «Про тимчасову заборону заселяти та перерозподіляти приміщення в м. Києві». Цією постановою заборонялося «всім без винятку установам, підприємствам та організаціям, а також приватним особам передавати будь-кому та займати без дозволу Урядової комісії по переведенню столиці «приміщення, що звільняються і є вільними незалежно від їхнього характеру (житлові, адміністративні тощо), а також приміщення у будинках, що їх закінчують будувати». Крім того, заборонявся будь-який обмін приміщень. Лише «за санкцією» Урядової комісії дозволялося відведення нових земельних ділянок, забудова, надбудова та перебудова будинків м. Києва.⁷⁶

Загалом, розвиток міста у 1920—1930-х рр. мав локальний характер. Це було лише вибіркове будівництво в центрі. Житлові будинки ретельно вписувалися в межі вільної ділянки. Найхарактернішими прикладами цього є: житловий будинок робітників заводу «Арсенал» на вул. М. Грушевського, 28/2 (1929-30 рр., інженери М. Анічкін, Л. Толтус), житловий будинок кооперативу «Радянський лікар» на вул. Великий Житомирській, 17/2 (1928—1930 рр., арх. П. Альошин), житловий будинок кооперативу «Сяйво» на вул. Костьольній, 6 (1927 р., арх. М. Холостенко).

Пошуки художньої своєрідності архітектури в перші пореволюційні роки розвивалися трьома принципово відмінними напрямками. Перший ґрунтувався на творчому осмисленні форм і прийомів українського бароко. Це творчість архітекторів Д. Дячен-

⁷³ Там само, спр. 6217, с. 52.

⁷⁴ Головні та міські архітектори Києва. 1799—1999. — К.: НДІТІАМ — Голокиївархітектура, 1999.

⁷⁵ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 6623, с. 2, 3.

⁷⁶ Там само. — С. 13.

ка, О. Вербицького, М. Даміловського та ін. Другий спирався на засади архітектурної класики, і цей напрям притаманний творчості київських зодчих О. Кобелева, В. Осьмака, П. Альошина, В. Рикова. Третій напрям орієнтувався на засади конструктивізму. Цей напрям представлений творчістю М. Шехоніна, Й. Каракіса, Я. Мойсеевича, М. Парусникова та ін. Серед найкращих архітектурних ансамблів Києва першого повоєнного десятиліття можна назвати комплекс будівель Української сільськогосподарської академії (тепер Український аграрний університет) у Голосієві, зведений за проектом архіт. Д. Дяченка.

Найбільшою транспортною спорудою країни став залізничний вокзал (1927—1932 рр., архіт. О. Вербицький). Проект відібраний в результаті проведення закритого конкурсу, в якому брали участь найвідоміші українські зодчі: п'ятеро киян — П. Альошин, О. Вербицький, Д. Дяченко, О. Кобелев, П. Андреев і чотири харків'янина — О. Бекетов, С. Кравець, М. Покорний, І. Ротерт. Головна позитивна якість об'ємно-просторової структури вокзалу — гранично чітка організація руху пасажирів (відправлення й прибуття в двох рівнях: через надколіїні — для від'їжджаючих, і через підземні — для прибулих). Саме така планувальна організація дала змогу використовувати цю унікальну транспортну споруду без реконструкцій впродовж багатьох десятиліть.

У ці роки було завершено розпочате ще до революції розширення комплексу університету — по обидва боки від основної будівлі, зведеної в серед. XIX ст., збудовано за проектами В. Осьмака у формах класики два триповерхових об'єми: бібліотеки (1914—1930 рр.) і корпусу гуманітарних наук університету (1940 р.; обидва — за участю архіт. П. Альошина).

Своєрідністю розпланувальної організації вирізнявся клуб «Харчовик» (тепер Центр мистецтв «Славутич», 1931—1933, архіт. М. Шехонін) на вул. Межигірській, 2. Споруда відзначалася не тільки функціональною довершеністю, а й своєрідністю типових для конструктивізму архітектурних форм. Новації конструктивізму притаманні і житловим будинкам кооперативів «Сяйво» та «Радянський лікар», клубу заводу «Більшовик». Великий громадський резонанс викликало будівництво комплексу кінофабрики (тепер Національна кіностудія ім. О. Довженка, 1926—1928 рр., архіт. В. Риков) — першої кіностудії, де було розроблено і здійснено технологічну поточну лінію знімання фільмів.

Як уже зазначалося, переведення до Києва столиці УСРР мало свої як негативні, так і позитивні наслідки. До 1934 р. Київ був забудований майже повністю у тогочасних офіційних межах. Домінантами його, не зважаючи ні на що, залишалися визначні історико-архітектурні ансамблі і комплекси Софійського собору, Михайлівського, Видубецького і Києво-Братського монастирів, Києво-Печерської лаври, Воєнно-Микільського собору, Кирилівська та Андріївська церкви тощо.

Розвиток міста здійснювався відповідно до генерального плану, розробленого у 1934—1938 рр. під керівництвом професора П. Хаустова. В цьому плані, загалом, враховувалось історичне розпланування та розроблялися основні напрямки забудови міста на 10—15 років. Територія міста формувалася компактно. Нові межі міста проходили на півдні в районі Мишоловки та Корчуватого, на півночі доходили до Оболоні та Пуща-Водицького лісу. Східна межа перетинала теперішній проспект 60-ліття Жовтня і доходила до Чорторію, західна — до Борщагівської залізничної станції і Святошина, на південному заході — до Голосіївського лісового масиву. Для промислових підприємств генеральним планом відводилась територія в районі Телички.⁷⁷

⁷⁷ Київ: Архитектурно-исторический очерк / Шулькевич М., Дмитренко Т. — К.: Будівельник, 1982. — С. 128.

Генеральним планом визначався розвиток міста з найбільш інтенсивним розширення території у південно-східному напрямку — Лівобережного та Печерсько-Звіринського районів.

У генеральному плані був чітко витриманий принцип розподілу територій на 11 планувально-функціональних районів — Центральний, Поділ, Куренівка, Лук'янівка, Новий (Святошин), Жовтневий (Шулявка), Караваєві дачі, Январка, Печерсько-Звіринський, Деміївка, Лівобережний.

На початку 1934 р. у Києві розпочалася широкомасштабна реконструкція великих масивів забудови у центрі міста, спорудження комплексів нових будинків адміністративного та житлового призначення, особливо для видатних діячів культури, які з різних причин виявили лояльність до радянської влади. Це, врешті, призвело до знесення в центральній частині, насамперед багатьох культових споруд, що мали для міста визначальне архітектурне й духовне значення.

Для забудови нового урядового центру було створено спеціальну урядову комісію на чолі з наркомом внутрішніх справ В. Балицьким. На початку 1934 р. було організовано конкурси проектів урядового центру. На останній (третій) конкурс було подано три проекти архітекторів з Москви і один ленінградського архітектора Й. Лангбарда, якого було визнано переможцем і навіть премійовано. Цей проект стилістично був подібний до помпезної архітектури нацистської Німеччини та фашистської Італії. Існували також конкурсні проекти урядових центрів П. Юрченка (на Печерську) та Д. Че-чуліна (охоплювалася територія від Михайлівського Золотоверхого собору до Софії, які мали бути знесені для звільнення місця під будинок уряду та плац для військових парадів, мітингів і демонстрацій трудящих).⁷⁸

За часів масового знищення архітектурно-історичної спадщини у Києві майже в чотири рази зросли обсяги будівництва іншого призначення: якщо у 1933 р. за планами житлового будівництва по місту роботи велися тільки на 16 об'єктах,⁷⁹ то у 1934 р. таких нараховувалося вже 65.⁸⁰ Серед них були, наприклад, будинки, які споруджувалися під житло працівників Держбанку, інших державних органів та установ. Тоді ж було проведено реорганізацію архітектурно-планувальних закладів — Архітектурно-планувальна Управа Київського комунгоспу у березні 1934 р. була переведена до виконкому Міської ради, а її директором призначено Гербова К.В.⁸¹

1930-ті рр. ознаменувалися будівництвом домінантних адміністративних споруд: будинків НКВД-ОГПУ, згодом Ради Міністрів (1938 р., архітектор І. Фомін), Верховної Ради (1939 р., за проектом архітектора В. Заболотного). У 1936—1939 рр. на Печерську за проектами архітекторів Й. Каракіса та С. Григор'єва було споруджено кілька будинків для Київського військового округу, які згодом перебудовано і з'єднано в один об'єм. Після війни сюди, на вулицю Орджонікідзе 11 (тепер їй повернуто історичну назву — Банкова), переїхав Центральний Комітет Компартії України — нині тут міститься Адміністрація Президента України.

У 1940 р. головним архітектором Києва було призначено В. Заболотного, у майбутньому — академіка, першого президента Академії архітектури УРСР, створеної 1945 р. (діяла у 1956—1964 рр. як Академія будівництва і архітектури).

⁷⁸ Геврик Т. *Втрачені архітектурні пам'ятки Києва // Пам'ятки України. — 1990. — № 1—3.*

⁷⁹ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5808, с. 9.

⁸⁰ *там само*, спр. 7104, с. 41—43 зв.

⁸¹ *Там само*, спр. 6222, с. 172.

У довоєнний період територія міста збільшилася за рахунок приєднання до меж міста 20 населених пунктів: Дарниці, Микільської Слобідки, Біличів, Совок та ін. До міської території увійшли 12,3 тис. га лісів, за рахунок яких був створений зелений пояс міста. На початку 1941 р. територія міста складала 68 тис. га.

Відповідно до проектів розвитку промислових зон у Києві велася промислова забудова. Одним із значних об'єктів Святошинської промислової зони став завод верстатів-автоматів ім. М. Горького. Деякі його цехи і нині можуть бути зразком промислової архітектури. Будівництво здійснювалося у 1934—1941 рр. за проектом московських і київських архітекторів Е. Масальського, О. Бурди, П. Долищинського, О. Хорхота, Й. Наймарка та ін. У 1935 р. в промисловій зоні Дарниці за проектом архітекторів Б. Гладкова і М. Кузнецова розпочато будівництво одного з найбільших у країні комбінатів штучного волокна, а для робітників зведено новий житловий район, забудований переважно чотириповерховими житловими будинками з розвинутою системою культурно-побутового обслуговування — школами, дитячими садками-яслами, магазинами (архітектори М. Холостенко, В. Кисилевич та ін.). Ще не повністю завершений будівельниками житловий район був повністю зруйнований під час 2-ї світової війни. На 22 червня 1941 р. було призначено урочище відкриття Центрального стадіону на 50 тис. місць, збудованого біля Черепанової гори за проектом архіт. М. Гречини.

6 етап: 1943 р. — 1991 р.

Великої шкоди Києву завдала Друга світова війна. Під час нацистської окупації було знищено третину житлового фонду, багато цінних споруд як житлової забудови, так і громадського призначення.

Стадія розвитку 1943—1953 рр.

Відбудова міста проводилась за Генеральним планом, затвердженим Радою Міністрів УРСР у 1949 р. Цей план був розрахований на 20 років (архітектори О.В. Власов, Б.І. Приймак, І.І.Малоземов). Цим першим післявоєнним планом передбачалася реконструкція міста та розвиток нового житлового будівництва, зокрема і приватного малоповерхового. Вже у 1947 р. розпочалося спорудження селищ для робітників лісохімічного заводу в Дарниці, заводів ім. Горького та «Більшовик» — у Жовтневому районі, для будівельників у селі Новобіличі, а також приватних будинків на Нивках. Велика увага в генплані приділялась функціональному зонуванню території міста. Для будівництва промислових підприємств були відведені території Дарниці, Подолу та Телички. Зони відпочинку планувалось розмістити в Пущі-Водиці та Конча-Заспі. Важливе місце в реалізації генерального плану міста зайняли роботи по реконструкції Хрещатика, які здійснювалися на основі конкурсу, проведеного ще у 1944 р. Було подано 22 проекти. На основі найкращих конкурсних рішень інститут Київпроект (архітектори О.В. Власов, А.В. Добровольський, Б.І. Приймак та ін.) розробили остаточний варіант забудови головної архітектурно-планувальної вісі центру міста.⁸²

Післявоєнний Генеральний план розвитку Києва розвивав ідеї генплану 1936—1938 рр. на тогочасному рівні технічного прогресу. Вперше в генплані висунуто нові композиційні ідеї розпланувального й просторового об'єднання в єдину структуру цен-

⁸² Київ: Архитектурно-исторический очерк / Шулькевич М., Дмитренко Т. — С. 146—147.

тру Старокиївської височини, Печерська і Подолу з лівобережною частиною міста. Для надійного транспортного зв'язку правобережної й лівобережної частин здійснювалися будівництво моста через Дніпро й організація під'їздів до нього по Набережному шосе й бульвару Дружби народів. Сталевий міст був споруджений уперше у світовій практиці за допомогою електрозварювання у 1953 р. і названий ім'ям його автора, видатного вченого в цій галузі Є. Патона, який розробив проект разом з інженерами В. Кириченком, І. Маркіним, О. Шумицьким і архітекторами Б. Приймаком, В. Ладним та І. Фокічевою. Велике значення в розпланувальній організації міста мало створення нових магістралей. Це, зокрема, бульвари Дружби народів, Лесі Українки, вул. Мечникова. Реконструкції підлягали Брест-Литовський просп., Повітрофлотське шосе, Червоноармійська вул. Уже в процесі реалізації генплану запроектовано і збудовано Подільський узвіз, який багато в чому вирішив проблеми зв'язку двох історичних районів.

До першого повоєнного генплану Києва були закладені й інші композиційні ідеї. Це насамперед водно-зелений діаметр уздовж Дніпра як провідний у містобудівній організації Києва. Тоді виникла пропозиція озеленити й упорядкувати систему островів і заток Дніпра. З ініціативи О. Власова заборонено відбудову селища річковиків на Трухановому острові, озеленено схили Дніпра, упорядковано Петрівську алею, збудовано Зелений театр, літній ресторан — місто почало поступово виходити до ріки. На Трухановому і Долобецькому островах і частково в районі Передмістної слобідки було запроектовано й почасті здійснено грандіозний парковий комплекс площею понад 2 тис. га (архітектори О. Власов, О. Заваров, Н. Пінчук, агроном-лісівник Н. Арендорук). Для зручного зв'язку з Трухановим островом було запроектовано пішохідний Парковий міст. Зони відпочинку з'явилися не лише на Трухановому острові, а й у Пущі-Водиці, Кончі-Заспі, Святошині. В місті створено нові парки і сквери — Наводницький парк, закладено новий Ботанічний сад Академії наук УРСР, парк Вічної Слави та ін.

Київ має чимало характерних прикмет, які вирізняють його серед інших міст України і надають йому особливої краси й своєрідності. Складний рельєф і неширокі вулиці в районах з усталеним розплануванням і забудовою створювали значні труднощі під час реконструкції. Але саме в абрисі цих вулиць, засаджених красеннями-каштанам, і зберігається неповторний образ Києва.

Характерною особливістю генплану було те, що авторський колектив ретельно розробив пропозиції щодо удосконалення розпланувальної та об'ємно-просторової структури основних площ міста — Лук'янівської, Сінної (тепер Львівська), Печерської (нині Лесі Українки), Червоної (тепер знову Контрактова), Солом'янської та Галицької (тепер Перемоги). На кожен з них підготовлено не тільки план реконструкції, а й усі розгортки та навіть перспективи.

Автори генплану прийшли до однозначного висновку про те, що подальша реалізація проекту Й. Лангбарда не тільки не прикрасить місто, а й спотворить його перед наступними поколіннями. Незважаючи на значні реконструктивні роботи, Київ зберіг властивий йому колорит і масштаб. Для архітектури Києва цього періоду характерна орієнтація на використання форм класики в поєднанні з елементами українського бароко.

Особливої своєрідності архітектурі Києва першого повоєнного десятиліття надає застосування світлої облицювальної і конструктивної кераміки, яка багато в чому замінила дефіцитну деревину. З будівельної кераміки й керамічних каменів спеціальної форми виконувалися не тільки стінові конструкції, а й армокерамічні міжповерхові перекриття і міжкімнатні перегородки. Довоєнний обсяг житлового фонду було досягнуто уже в

1951 р. За роки четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.) було здано в експлуатацію 886,8 тис. кв. м житлової площі, а за п'яту п'ятирічку (1951—1955) — 919,5 тис. кв. м.

1949 р. розпочато будівництво п'ятиповерхових житлових будинків на основі використання типових проектів. У таких будинках зручність розпланування поєднується з привабливими архітектурними формами: черепичні дахи на різьблених дерев'яних кобилках, портали з ліпленням і декоративні барокові фронтони. У Києві зведено багато житлових будинків на основі застосування серії 302 (архітектори А. Добровольський, Є. Іванов), розробленої групою архітекторів «Київпроект». Ця серія складалася з рядових, торцевих та наріжних об'ємів з різноманітними варіантами планування, що давало змогу застосовувати їх у будь-яких містобудівних умовах. «Київська секція» складалася переважно з двох та трикімнатних квартир. Незважаючи на широке використання типових секцій, обличчя центру міста значною мірою визначили житлові будинки, зведені за індивідуальними проектами.

Один з перших у республіці каркасно-панельний житловий будинок зведено у 1951 р. на вулиці Червоноармійській, 16 (архітектори В. Єлізаров, М. Єпіфанович, В. Конопацький, інженери О. Величкін, С. Нечаєв, В. Козлов) з використанням збірних індустріальних конструкцій. Він добре вписався у навколишню забудову вулиці, має вдале членування фасаду, гарне декоративне оздоблення.

Стадія розвитку другої половини 1950-х рр. — 1967 р.

Велику роль у містобудівному розвитку Києва відіграла постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». На початку 1960-х років понад 50% нового житлового будівництва в Києві складали великі житлові масиви на вільних від забудови територіях. Першим житловим масивом площею 121,6 га був Першотравневий, будівництво якого почалось у 1956 р. в Залізничному районі (архітектори О.І. Заваров, С.Б. Шпильт, О.І. Малиновський, Л.Г. Стависька). У 3 етапи було збудовано понад 200 житлових будинків, 6 шкіл, 19 дитячих закладів, поліклініка, магазини, їдальні.

Другим великим житловим масивом був Дарницький (архітектори О.В. Заваров, В.А. Суворов, Е.П. Репринцева, Л.В. Новіков та ін.). При будівництві цього масиву широко запроваджувалось типові проекти житлових будинків.

На початку 1960-х рр. почалось будівництво житлових масивів на лівому березі Дніпра — Русанівського, Лівобережного, Воскресенського, Лісового.⁸³

Численні транспортні проблеми допомогло вирішити будівництво Київського метрополітену.⁸⁴ Для його переведення на лівий берег було споруджено дворівневий міст з верхнім ярусом для електропоїздів і нижнім — для автотранспорту, який разом з мостом ім. Є.О. Патона дав змогу докорінно вирішити важливі транспортні завдання.

Стадія розвитку 1967—1986 рр.

До війни і від часу повоєнної відбудови до 1960—1980-х рр. містобудівний розвиток Києва визначався генеральними планами розвитку міста, зокрема, 1967 і 1986 рр., численними партійними державними постановами, директивами, регуля-

⁸³ Київ: Архитектурно-исторический очерк / Шулькевич М., Дмитренко Т. — С. 153, 156, 161.

⁸⁴ Будівництво метрополітену почалося у 1949 р. Перша дільниця Святошино-Броварської лінії стала до ладу 6 листопада 1960 р. Її довжина становила 5,2 км. Спочатку було відкрито 5 станцій: «Вокзальна», «Університетська», «Хрещатик», «Арсенал», «Дніпро».

тивними документами. Вони найчастіше мали локальне значення: будівництво окремих підприємств, важливих громадських споруд, стадіонів, пам'ятників, створення транспортних маршрутів і розв'язок та інших подібних об'єктів.

Генеральним планом 1967 р. було висунуто нові містобудівні ідеї, розроблено нові напрями будівництва. Другий повоєнний генеральний план розроблений великим авторським колективом у 1967 р. під керівництвом досвідчених архітекторів Б. Приймака, Г. Слуцького, В. Гречини, А. Іванової, І. Фоміна, А. Тер-Григорянца, А. Старинкевича та інших у розрахунку на 20—25 рр. із перспективою до 2000 р. У генеральному плані, з одного боку, дотримано наступність у традиційно-функціональному зонуванні території, з другого — висунуто принципово протилежні містобудівні ідеї і напрями територіального розвитку міста. В генплані вперше запропоновано варіант розвитку міста в заплаві Дніпра на намивних територіях. Дніпро ставав головною розпланувальною віссю міста.

Генеральним планом передбачався розвиток системи зелених насаджень, створення районних парків і об'єднання їх зеленим поясом лісів, що оточують Київ.

Одночасно з вирішенням містобудівних проблем у межах міської смуги в поле зору авторів генерального плану вперше потрапила й широка приміська зона, де розглядалися традиційні проблеми не тільки організації місць відпочинку, а й розміщення продуктивних сил шляхом розселення, що створювало можливість регулювання кількості населення Києва за рахунок розвитку міст-супутників, історично складених малих і середніх міст Київської області: Білої Церкви, Вишгорода, Фастова, Борисполя, Броварів та ін. Ці населені пункти повинні були становити з Києвом єдину промислову агломерацію.

У межах Києва промисловість розвивалася переважно в промислових зонах лівого берега Дніпра (Броварський промвузол) і меншою мірою — на Куренівці, у Святошині, Жулянах. З'явився і новий промисловий вузол, що прилягав до бульвару Лепсе. В основу розвитку планувальної структури Києва покладено комплексне районування міських територій, і кожен район (в генплані їх було визначено одинадцять, а в перспективі — тринадцять) повинен був мати виробничу (промислову) і житлову зони, розвинену ступінчасту систему обслуговування, створення громадських центрів, зон відпочинку, спорту. Автори проекту розраховували всю систему обслуговування, виходячи з кількості населення й радіусів пішохідної доступності в кожному конкретному районі. Кожен планувальний комплексний район міста мав від 120—150 до 200—300 тисяч мешканців.

Транзитний транспорт виносився на окружну магістраль, а через Дніпро для пропуску транзитного транспорту передбачалися нові мостові переходи. Це арковий залізобетонний метро-автомобільний міст (1965 р., інженери Г. Фукс, Л. Новоборський, Б. Ігнатюк, архітектори Г. Гранаткін, А. Ігнащенко, П. Красицький, С. Крушинський, скульптори Ф. Коцюбинський, Е. Кунцевич, І. Горовий, Б. Карловський), Московський (Північний) вантовий (1976 р., інж. Г. Фукс, архіт. А. Добровольський), Південний — також вантової конструкції (збудований у 1990 р., колектив під керівництвом інж. Г. Фука).

Генпланом передбачалося будівництво шляхопроводів у місцях перетину найдовших міських магістралей — на схрещенні Повітрофлотського і Брест-Литовського проспектів (1958 р., інженери Є. Степанов, І. Каневський, Г. Горобець, архіт. О. Ільяшенко), Караваєвського (1967 р., інженери І. Нефедов, Н. Шаровольський, В. Кваша, О. Козачков, архіт. О. Ільяшенко), на схрещенні Брест-Литовського просп. і вул. О. Дов-

женка (1968, інженери В. Коваль, В. Кваша, І. Нефедов, архіт. О. Ільяшенко) і низки ін. Для забезпечення зв'язку Києва з іншими містами України збудовані автовокзал (1961 р., архітектори А. Милецький, І. Мельник, Е. Більський), річковий вокзал (1961 р., архітектори В. Гопкало, В. Ладний, Г. Слуцький, інж. О. Линович) і один з найбільших міжнародних аеропортів у Борисполі (1965 р., архітектори А. Добровольський, О. Малиновський, Д. Попенко, Ю. Євреїнов, інженери Л. Дмитрієв, М. Панич).

Велике значення у формуванні архітектурного абрису центру Києва мали широко-масштабні роботи з реконструкції теперішнього Майдану Незалежності, який входить до архітектурного ансамблю Хрещатика і в той же час має самостійне значення. На площі збудовано готель «Червона Зірка» (тепер «Козацький»), житловий будинок і адміністративну будівлю профспілок, які, на жаль, не були досягненням архітектури. Однак сам майдан з мережею фонтанів і чудово виконаним озелененням (1977—1983 рр., архітектори О. Комаровський, Г. Кульчицький, В. Шарапов, О. Зибін, інженери В. Коваль, Ю. Лотоцький) було зіпсовано новою реконструкцією у 2001 р.

Було запропоновано розвивати забудову вздовж Дніпра. Вперше в СРСР було розроблено концепцію будівництва великих житлових масивів на наливних ґрунтах — Оболонь, Русанівка, Березняки.

Недоліком генерального плану 1967 р. виявилось те, що в ньому місто не розглядалось як динамічна система. Швидкий економічний розвиток Києва та прискорені темпи росту його населення, що перевищували передбачені генпланом показники, викликали непропорційність розвитку окремих структурних ланок міста, невиконання поставлених соціальних завдань та деяких містобудівних задумів, зокрема щодо створення нового лівобережного центру та ін.⁸⁵

У 1979—1984 рр. розроблявся новий генеральний план розвитку міста (архітектори В. Єжов, М. Дьомін, П. Кучмаренко, Є. Лишанський та ін.), який було затверджено у 1986 р. В його основу було покладено ресурсний підхід. Як і попередній генплан, він був спрямований на забезпечення потреб територіального розвитку та розміщення житлової забудови, що вважалося першочерговим завданням.⁸⁶

Стадія розвитку 1986—1991 рр.

Територіальні ресурси, закладені в генплан 1967 р., на 1985 р. вже були практично виснажені. Тому інший генеральний план отримав термін реалізації 2005 (архітектори А. Бондарчук, М. Дьомін, В. Єжов, П. Кучмаренко, Є. Лишанський, інженери І. Казимиров, В. Коваль, Я. Левітан, В. Михайленко, П. Ткач та ін.). У процесі створення цього плану на основі наукового аналізу альтернатив формування міста на різному рівні — локальному, регіональному, міському — розглянуто варіанти можливих напрямів територіального розвитку й формування моделі перспективного планування його структури урбі за межами розрахункового терміну дії. Ця модель передбачала інтенсивне використання територіальних ресурсів правого берега в межах міста, налив ґрунту для будівництва на прилеглих до міста малоцінних землях на лівому березі, а також освоєння нових територій за межами лісопаркової смуги у північній і південній його частинах.

Збереженню художнього обличчя Києва мало сприяти створення зон охорони пам'яток архітектури, зон регулювання забудови й зон охорони ландшафту. Збереже-

⁸⁵ Колосок Б. Містобудівна спадщина Києва в другій половині ХХ ст. // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 5. — К., 2003. — С. 41.

⁸⁶ Там само.

ні пам'ятки архітектури повинні були активно виявлятися в розпланувальній і об'ємно-просторовій структурі міста, входити до його нових архітектурних ансамблів.

Радіальні транспортно-комунікаційні зони правого берега розглядались у генеральному плані як своєрідні ріки, вздовж яких мали формуватися елементи планувальної макроструктури міста — планувальні зони. У проекті виділено такі планувальні зони з населенням 500 тис. осіб кожна — Північна, Західна й Південна в правобережній частині, які півколом оточують Центральну (вона окреслена із заходу Либідською долиною), а також Північна й Південна на лівобережжі. У відповідності до містобудівної моделі після 2005 р. могли б сформуватися ще дві планувальні зони за межами лісопаркової зони — Вишгородсько-Димерська на півночі й Ходосіївська на півдні.

Територія міста за планом мала зрости до 840 кв. км переважно за рахунок освоєння Троєщини, Позняків, Осокорків і Вишеньок. На вільних територіях (в тому числі на намівних землях у заплаві Дніпра) заплановано 57 відсотків від загального обсягу будівництва, на реконструйованих територіях центру — 30 відсотків, решта — на територіях, які звільняються в результаті знесення шкідливих промислових об'єктів і колективних садів.

За Генеральним планом 1986 р. житлове будівництво розвивалося на територіях, віддалених від Дніпра — Теремки, Виноградар. Відбувалася забудова нових масивів: Мінського, Ново-Біличів — на правому березі, Троєщина, Райдужний, Харківський — на лівому. Будівництво найчастіше здійснювалося на основі типових проектів шести-, дев'яти-, шістнадцятиповерхових житлових будинків. Навколо них створювалися соціально-побутові комплекси зі школами, дитячими садками, спортивними майданчиками, парками, універсами, замість яких згодом почали переважати супермаркети тощо. Всього за цей час збудовано 5585,4 тис. кв. метрів загальної площі.

Архітектори й будівельники Києва були піонерами в опануванні непридатних для сільськогосподарських угідь заплавлених територій. На намівних територіях вирости також житлові райони Березняки, Оболонь, Вигурівщина, Троєщина. Всі будівлі, за винятком готелю «Славутич», збудовані за типовим проектом шляхом компонування вежоподібних і видовжених споруд, чому на Русанівці певною мірою сприяв благоустрій й перекинуті через канал ажурні залізобетонні мости.

В архітектурі київського житла привертає увагу суперечлива спроба реконструкції історичних кварталів Подолу в районі вулиці Хорива. Так з'явилася нова забудова, що архітектурно випадає із середовища старовинного Подолу (1980-ті рр., архітектори В. Розенберг, С. Захарченко, Н. Титова, В. Юдіна, інж. В. Книжко). Принципово інші асоціативні зв'язки з київською традицією простежувалися під час реконструкції вулиць Горького і Боженка, де зводилися багатоповерхові житлові будинки з шумозахисним плануванням: до двору звернені спальні, а загальні кімнати й кухні — в бік магістралі. Архітектори сміливо чергують глухі поверхні, так схожі на типові для Києва брандмауери, з поверхнями, прорізнаними рядами вікон і лоджій, над якими прокладені світлі бетонні перемички (1986—1991 рр., архітектори І. Шпара, О. Тамаров, І. Чернявська, Ж. Коник, В. Розенберг, А. Носенко, інж. Н. Фузик). Творчим здобутком став житловий будинок на вул. Гоголівській, 37/2, де пружиниста ввігнута крива фасаду утворена виступами напівкруглих, надзвичайно затишних балконів (1984, архіт. О. Струтинський, інж. А. Бобровник). Автори змогли продумати взаємозв'язок житлових і допоміжних приміщень з коморами і вбудованими шафами, зручне розташування санвузлів та інші елементи розпланувальної організації.

Найвизначнішою громадською спорудою універсального призначення став Палац «Україна» (1970 р., архітектори Є. Маринченко, П. Жилицький, І. Вайнер). Він розрахований на проведення з'їздів, конгресів, урочистих засідань, масових концертів,

організацію театральних видовищ, демонстрацію кінофільмів. Палац «Україна» має гранично простий і компактний об'єм, в плані споруда близька до трапеції з ввігнутою частиною головного фасаду. Зала вміщує 3860 глядачів і за своїм технічним рівнем не поступається найкращим сучасним будівлям подібного типу.

У середині 70-х — на поч. 80-х років в Україні всупереч логіці тоталітарної ідеології виріс інтерес до національної архітектурної спадщини. Віддзеркаленням цих настроїв стало створення Музею народної архітектури і побуту України на околиці Києва біля с. Пирогів. На території 150 гектарів зібрано перлини архітектурної творчості українського селянства. Будуються в підкреслено етнографічних формах ресторани. В Києві до числа найкращих належить ресторан «Наталка» (архітектори А. і Г. Добровольські, П. Єрмак, О. Уманець), «Млин» (архітектори О. Малиновський, Л. Берлінська), «Курені» (архит. А. Добровольський, худ. Л. Миронова), органічно вписався в пейзаж Сирецького дубового гаю ресторан «Дубки» (архітектори В. Гопкало, В. Гречина, В. Коломієць). Помітним явищем стало й будівництво громадських споруд творчих спілок — Будинку художника (1977, архітектори А. Добровольський, А. Макухіна) і Будинку кіно (1974, архітектори З. Чечик, Ф. Боровик, С. Ходик, інж. І. Онищенко), а також комплексу нових корпусів Київського державного університету ім. Т. Шевченка (1973—1990, архітектори В. Ладний, Л. Коломієць, В. Морозов, В. Кацин, інж. В. Дризо).

Помпезна будівля Київського філіалу Центрального музею В. Леніна (тепер Український Дім; архітектори В. Гопкало, В. Гречина, Л. Філенко, В. Коломієць, інженери О. Линович, В. Коваль) є кубоподібним об'ємом розміром у плані 56,4 x 56,4 м, увінчаний циліндром діаметром 36 м і заввишки 8 м.

У 1981 р. був зведений Меморіальний комплекс «Український державний музей Історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» Комплекс увінчано постаттю «Вітчизни-матері» заввишки 108 м, яка зависає і тяжіє над Лаврою, Дніпром, Києвом. Цей об'єкт започаткував спотворення колись чудової панорами високого правого берега Дніпра, яке триває і дотепер.

Однак Генплан 1986 р. не передбачав необхідної для столиці інфраструктури, властивій сучасним столичним містам Європи. В ньому недостатньо розвинутий політичний центр, відсутня система великомасштабних комерційних і ділових комплексів.

7 етап: сучасний

Урбаністична ситуація дещо змінилася після 1991 р. Це викликано зміною статусу міста, яке стало столицею незалежної держави. Виникла необхідність розміщення багатьох посольств і консульств, торговельних представництв, фірм тощо. Новим підходом до розвитку міста сприяло прийняття Закону «Про столицю України — місто-герой Київ» та Закону «Про основи містобудування». Більшої ваги почали набувати рішення міської влади як органу місцевого самоврядування. Все це зумовило необхідність розробки такого генплану, який врахував би новий статус Києва. Відтак було розпочато роботу над новим Генеральним планом Києва.

У 2001 р. розроблення нового Генерального плану розвитку м. Києва було завершено. Він був затверджений Київською радою рішенням від 28.03.2002 р. № 370/1704. У ньому визначено основні напрямки й параметри розвитку міста.

Робота з реалізації генерального плану м. Києва, що проводиться Головним управлінням містобудування, архітектури та дизайну міського середовища Київської міської

державної адміністрації (далі — Головне управління), включала всі аспекти містобудівної політики, зумовлені чинним законодавством, зокрема законами «Про основи містобудування», «Про архітектурну діяльність», «Про планування та забудову територій», «Про охорону культурної спадщини», а також Державними будівельними нормами.

При вирішенні питань, пов'язаних з розміщенням об'єктів нового будівництва, реконструкцією існуючих будівель і споруд Головне управління дотримувалося положень нормативно-правових актів та державних будівельних норм.

Упродовж 2003—2004 рр. Головним управлінням розроблені і затверджені Київською міською радою «Правила забудови міста Києва» (рішення від 27.01.2005 р. № 11/2587). Відповідно до цього на підставі законодавства рішення про розміщення об'єктів містобудування приймаються на основі містобудівних та історико-містобудівних обґрунтувань, погоджених і затверджених в установленому порядку згідно з ДБН Б.1.1-4-2002. До розгляду відповідної проектної документації на постійній основі, як члени Архітектурно-містобудівної ради Головного управління, залучалися представники громадських організацій, у тому числі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Національної спілки архітекторів України, Спілки урбаністів України, Української академії архітектури, інші представники громадськості. В архітектурно-планувальних завданнях (АПЗ) зазначався пункт про обов'язкове погодження розробленої проектної документації з органами охорони культурної спадщини, у т. ч. з радою Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також з громадськістю.

Рішенням Київради від 15.04.2004 № 158/5368 було затверджено Програму розробки містобудівної документації у м. Києві на період 2004—2006 рр. Відповідно до неї впродовж 2004—2005 рр. розроблялися детальні плани територій (ДПТ) районів і мікрорайонів м. Києва. На 2005 р. Київрадою було виділено на розроблення ДПТ 6,8 млн грн. з місцевого бюджету. У першу чергу такою містобудівною документацією забезпечувалися центральні райони міста, в яких зосереджена історична забудова та цінні території природного середовища — Печерський, Шевченківський, Голосіївський, Подільський. Так, ДПТ Печерського району було розроблено, обговорено з громадськістю і направлено на погодження. Проте саме затвердження цього ДПТ так і не відбулося. Схему планування частини Південного планувального району в Голосіївському районі, до складу якої входять 7 ДПТ, було розроблено у 2005 р. і схвалено Архітектурно-містобудівною радою. У 2006 р. завершено розроблення ДПТ Шевченківського району (ця містобудівна документація також не була затверджена). Розроблялися також ДПТ району Бортничі, мікрорайону Жуляни, а також схеми планування територій та детальні плани окремих територій Деснянського, Дарницького та Дніпровського районів. Проте Київрадою були затверджені тільки ДПТ району Теремки-3, Схема планування мікрорайону Жуляни, ДПТ району вул. Сагайдака, 101, а також Комплексна схема транспорту м. Києва на період до 2020 р.

Упродовж 2004—2005 рр. була проведена велика робота щодо впорядкування питань врахування громадської думки при вирішенні проблем реконструкції і забудови Києва. Головним управлінням розроблено й подано на розгляд Київради проекти Порядку проведення громадських обговорень проектів та Порядку проведення громадських слухань щодо містобудівної документації.

Враховуючи звернення громадськості міста щодо припинення забудови окремих земельних ділянок та на виконання протокольного доручення Київського міського голови з 18 по 22 липня 2005 р. в Київській міській державній адміністрації та усіх районах м. Києва проведені громадські слухання «Про збереження історичної забудови, природно-заповідних територій та впорядкування територій зелених насаджень загального кори-

ствання м. Києва». В слуханнях взяли участь близько 5 тисяч киян, депутати усіх рівнів, керівники Київської міської ради та Київської міської державної адміністрації, начальники Головних управлінь, управлінь, служб виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), керівники міських підприємств та організацій. Учасники слухань внесли пропозиції і зауваження з проблем забудови міста, реконструкції окремих об'єктів та збереження історичної забудови м. Києва, збереження зелених насаджень й унеможливлення негативного впливу техногенного характеру на міське природне середовище. Створені зі складу учасників громадських слухань робочі групи підготували резолюції слухань з переліками проблемних питань, які були прийняті в результаті голосування та подані для узагальнення до Київської міської ради. У резолюціях громадських слухань у кожному районі найчастіше порушувались питання загального характеру, які потребують пильної уваги і конкретних дій місцевих органів влади, а саме:

- збереження історичної забудови та природного середовища вважати пріоритетним напрямом діяльності органів місцевої влади і самоврядування м. Києва;
- проведення у м. Києві чіткого розподілу земель по категоріях та розмежування прибудинкових територій;
- розроблення схем планування забудови територій районів м. Києва, розроблення детальних планів забудови територій, обговорення за участю громадськості й затвердження їх на сесії Київради;
- передбачення в бюджеті м. Києва на наступні роки фінансування робіт з розробки детальних планів забудови територій;
- рекомендації щодо перегляду окремих рішень Київської міської ради про відведення земельних ділянок в природоохоронних, рекреаційних, санітарних зонах, зонах оздоровчого та історико-культурного призначення;
- забезпечення інформування громадськості, врахування її думки при прийнятті рішень щодо зміни цільового призначення, вилучення і надання земельних ділянок, будівництві й реконструкції об'єктів і споруд, діяльність яких прямо або опосередковано впливатиме на навколишнє природне середовище, знижуватиме рівень екологічної безпеки тощо;
- призупинення виконання проектних та будівельних робіт у місцях виникнення конфліктних ситуацій до перевірки законності відведення земельних ділянок і надання дозволів на будівництво;
- проведення повної інвентаризації земель у м. Києві і після її завершення винесення в натуру меж прибудинкових територій, парків, скверів, зон зелених насаджень, об'єктів природно-заповідного фонду, дитячих та спортивних майданчиків, охоронних зон, зон історичної забудови і забезпечення вільного доступу громадян до результатів інвентаризації;
- запровадження мораторію на будь-яке надання у користування земельних ділянок, що розташовані на території зелених зон, зон відпочинку, дитячих та спортивних майданчиків, до завершення розробки детальних планів територій районів;
- інформування замовниками (забудовниками) перед початком будівництва мешканців про функціональне призначення та основні техніко-економічні показники об'єкта будівництва, а по окремих — практикування громадських обговорень;
- доопрацювання (внесення змін) до Генерального плану розвитку м. Києва на період до 2020 р., внесення відповідних змін до Правил забудови м. Ки-

ева щодо їх спрощення й посилення ролі в містобудівному процесі громадськості.

16 червня 2005 р. Київрада прийняла рішення «Про врахування громадських інтересів та захист прав громадян при здійсненні містобудівної діяльності в місті Києві» та «Про порядок громадського обговорення містобудівної документації». Розпорядженням Київського міського голови від 30.06.2004 № 169 у місті було створено експертну групу з розгляду питань відведення земельних ділянок у історичному центрі Києва, природно-заповідного призначення та впорядкування територій зелених насаджень загального користування.

У 2005 р. були опрацьовані й направлені до Верховної Ради України пропозиції щодо вдосконалення системи управління містобудівною діяльністю в Києві. Вони стосувалися кількох принципових моментів, які зазначені нижче.

1. Організаційні заходи:

удосконалити систему взаємодії органів містобудування і архітектури та земельних органів при виборі й відведенні земельних ділянок для містобудівних потреб.

2. Законодавче забезпечення:

забезпечити розроблення законопроектів щодо внесення змін до законів України «Про основи містобудування», «Про планування і забудову територій», «Про архітектурну діяльність», а також до відповідних постанов Кабінету Міністрів України та Державних будівельних норм, передбачивши спрощення дозвільної системи з метою залучення інвестицій, а також механізм врахування громадських інтересів і проведення громадських обговорень містобудівної документації.

Забезпечити розроблення проекту Закону України «Про державний контроль у сфері містобудування» та Містобудівного кодексу України.

3. Рекомендації для місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування:

створити комісії по вибору земельних ділянок для містобудівних потреб;

впродовж наступних років завершити розроблення й затвердження місцевих правил забудови з обов'язковими планами зонування територій;

здійснити коригування генерального плану міста;

розробити детальні плани територій (ДПТ), у першу чергу — на центральні райони міста;

Забезпечити збереження самостійних органів містобудування та архітектури у складі місцевих державних адміністрацій усіх рівнів.

На жаль, усі корисні напрацювання 2000—2005 років були відкинуті «молодою командою» нового мера Л. Черновецького, яка прийшла до влади у квітні 2006 р. й спричинила неймовірний містобудівний безлад, наслідки якого доведеться долати в наступні десятиліття.

Загалом, містобудівна система, яка склалася у Києві, є украй недолугою. Тож вона вимагає постійного вдосконалення, оновлення, реконструкції, реорганізації для забезпечення нормальної життєдіяльності, задоволення соціальних потреб мешканців, безперебійного функціонування інженерних і транспортних комунікацій, житлово-комунального господарства та інших сфер життєдіяльності столиці.

Розділ 3. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МІСТА

3.1. Об'єкти археології

Історія археологічного вивчення Києва

Історія археологічних досліджень стародавнього Києва налічує майже 150 років, оскільки систематичні розкопки в місті розпочались у першій чверті XIX ст. Ініціаторами цих робіт були київський митрополит Є. Болховітінов та чиновник 5-го класу К. Лохвицький. У 1824 р. К. Лохвицький розкрив фундаменти Десятинної церкви, а впродовж 1832—1835 рр. ним були розкопані залишки Золотих воріт, церкви на розі вул. Володимирської і Ірининського провулку, церкви біля Йорданівського струмка на Подолі тощо.

Археологічні дослідження Києва 30—40-х років XIX ст. здійснювались під керівництвом Тимчасового комітету розшуку старожитностей у Києві, який створено у 1835 р. До цього комітету увійшли М. Максимович, А. Анєнков, М. Берлінський, К. Лохвицький.

З 40-х років XIX ст. в Києві розпочинає діяльність Археологічна комісія по розбору стародавніх актів, яка, по суті, була першою офіційною археологічною інституцією в Російській імперії. На чолі Комісії став київський генерал-губернатор І. Бібіков. Після закриття у 1845 р. Тимчасового комітету Археологічна комісія стає єдиною археологічною інституцією, що діє в Києві.

Активізація розкопок у Києві спостерігається в 60 — 80-х роках XIX ст. В цей час археологічні дослідження київських пам'яток проводять Я. Волошинський (розкопки стародавніх курганів, 1876 р.), В. Антонович (розкопки цвинтаря на горі поблизу Йорданівської церкви, 1899, 1884 рр.), М. Біляшівський (розкопки курганів на Юрковищі, 1884, 1903 рр.). Енергійну діяльність по дослідженню Києва здійснювали також археологи-колекціонери Т. Кібальчич та І. Хойновський. Наприкінці XIX ст. масштабні розкопки Кирилівської палеолітичної стоянки були здійснені В. Хвойкою.

У 1907 — 1908 рр. В. Хвойка також здійснив важливі роботи в самому центрі найдавнішої території Києва, поблизу Десятинної церкви. Ним були відкриті залишки зруйнованих князівських палаців, ремісничих майстерень, жител, поховань тощо. Роботи В. Хвойки були продовжені Археологічною комісією за участю Д. Мілеєва і С. Вельміна. У 1909 р. Д. Мілеєв під час будівництва великого будинку на розі Георгіївського провулку і вул. Стрілецької дослідив руїни церкви та церковний цвинтар XI ст. Впродовж 1910—1914 рр. Археологічна комісія виконувала дослідження території садиб Трубецького, Селянського банку, Десятинної церкви, Звіринецьких печер тощо.

Роботи Археологічної комісії, перервані роками Першої світової і громадянської воєн, були продовжені вже в радянський час Всеукраїнською археологічною комісією (ВУАК). У 1925 р. під керівництвом В. Ляскоронського здійснено археологічні дослідження на садибі Софійського заповідника. Продовженням робіт Д. Мілеєва стали розкопки С. Гамченка у садибі Трубецького.

Характерною особливістю археологічних досліджень за роки радянської влади було те, що поряд з традиційними дослідженнями центральної частини дитинця Києва почались розкопки і його посадських районів. Так, у 1930 р. досліджувалась гора Дитинка (В. Козловська), у 1931—1940 рр. — гора Киселівка (С. Магура), у 1934, 1947, 1950—1954 рр., — Поділ (В. Богусевич). Серед цих робіт на особливу увагу заслуговують розкопки С. Магури на Киселівці, де були здобуті надзвичайно важливі матеріали для вивчення ранніх етапів історії стародавнього Києва. У 1936—1937 рр. Т. Мовчанівським були проведені надзвичайно результативні розкопки на Старокиївській та Михайлівській горах.

З 1938 до 1952 рр. на території Києва і його околицях розгорнула систематичні роботи Київська археологічна експедиція Інституту історії матеріальної культури народів СРСР та Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Каргера. Археологічні дослідження цієї експедиції проводилися на Старокиївській горі, у садибі Михайлівського монастиря, в районі вулиці В. Житомирської, у садибі Софійського заповідника, на Кудрявці та Видубичах.

Цінні археологічні матеріали були також здобуті в 50-х роках ХХ ст. розкопками київських археологів В. Богусевича та В. Гончарова на території Києво-Печерської лаври. В. Богусевичу вдалось відкрити на території Лаврського заповідника залишки склоробної майстерні, а також мури, які огорожували Печерський монастир у ХІІ ст.

Розкопки 1955 р., здійснені експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Гончарова, дали важливі матеріали для реконструкції розпланування та характеру забудови центральних районів Києва у ХІІ—ХІІІ ст. Водночас у 1951 р. були досліджені залишки Ярославового валу (П. Єфіменко, В. Богусевич).

З археологічних розкопок варто згадати роботи експедиції Київського державного історичного музею під керівництвом С. Кілієвич на Старокиївській горі (1958 р.), роботи Інституту археології АН УРСР на Клові (П. Толочко, 1967 р.), на Старокиївській горі (П. Толочко, 1965 р., С. Кілієвич, 1967 р.), на Юрковиці (Є. Максимов, Г. Шовкопляс), в межах «Міста Ярослава» та Копиревого кінця (П. Толочко, С. Кілієвич, В. Дяченко, 1969 р.). Розвідковими археологічними роботами 1963 р. на території садиби школи № 77 по вул. Карла Лібкнехта були частково досліджені залишки Кловського монастиря.

Археологічні дослідження Старокиївської гори 1958 і 1965—1968 рр. засвідчили, що її схили були заселені вже у VII—VIII ст. Відкриті тут житла Х ст. дають можливість скласти уявлення про характер міського планування цього району, а також про його соціальне обличчя.

Розкопки 1965 р. на горі Юрковиці, крім зарубинецьких матеріалів, виявили поховання IX—X ст., а також житло того ж часу. Ці нові матеріали підтвердили висновки дореволюційних дослідників Києва про те, що в районі Йорданівської церкви вже у IX ст. було значне поселення.

У вивченні історичної топографії стародавнього Києва велике значення мають археологічні спостереження за земляними роботами, що провадяться на території Києва і дають можливість визначити територію поширення культурних шарів, характер і

ступінь заселення окремих районів Києва. В різні роки до цієї роботи долучалися співробітники Інституту археології АН УРСР Ф. Копилов, В. Богусевич, І. Самойловський, Г. Мезенцева, Н. Лінка, В. Дяченко, П. Толочко (експедиція «Великий Київ», Київська постійно діюча археологічна експедиція тощо).

З 1972 р. в структурі Інституту археології АН УРСР було створено спеціалізований відділ археології стародавнього Києва (керівник — П. Толочко), який мав підрозділи, що опікувались різними районами міста («Місто Володимира» — С. Кілієвич, «Місто Ярослава» — Я. Боровський, Поділ — Г. Івакін, К. Гупало, М. Сагайдак, архітектурний загін — В. Харламов, околиці міста — І. Мовчан). Пізніше було створено Подільську постійно діючу експедицію (М. Сагайдак, В. Зоценко, нині — Центр археології Києва), архітектурно-археологічну експедицію (керівник — Г. Івакін), Старокиївську експедицію (О. Козловський, М. Ієвлєв). Зазначеними підрозділами здійснено масштабні розкопки в різних районах міста — Михайлівського та Успенського соборів, Десятинної церкви, ремісничих кварталів Подолу та Старого міста, залишків Вознесенського жіночого монастиря на Печерську тощо.

Впродовж 1989 — 2002 рр. київські печери цілеспрямовано досліджувались експедицією відділу «Київ підземний» Музею історії міста Києва (О. Воронцова, Т. Бобровський).

Основні результати археологічних досліджень території міста

За результатами проведеної роботи загальний стан археологічної спадщини у м. Києві є таким. Археологічна спадщина Києва репрезентована 69 пам'ятками та об'єктами археологічної спадщини. З них — 23 пам'ятками національного значення та 35 — місцевого й 11 — щойно виявлених об'єктів. Крім того, виявлено ще 87 об'єктів археологічної спадщини, які з різних обставин досі не взяті на державний облік. Усі ці об'єкти є різночасовими та різнохарактерними, однак кількісно переважають давньоруські пам'ятки. У своїй сукупності вони дають змогу реконструювати процес заселення території сучасного м. Києва та його околиць.

Перші люди на території сучасного Києва з'явилися близько 20 тис. років тому. Сліди перебування людини зафіксовані у північно-західних та південно-західних частинах міста. В першу чергу це Кирилівська стоянка (вул. Фрунзе, 59 — 61), відкрита і досліджена археологом В. Хвойкою наприкінці XIX ст. Стоянка була розташована на береговому підвищеному місці з крутими схилами. Під час розкопок було виявлено кострища, ймовірно, залишки жител, а також кістки тварин і знаряддя праці. Подібну стоянку відкрито на крутому схилі Батієвої гори, там, де вона прилягає до Протасового Яру. Знахідки кісток мамонтів, слідів кострищ відомі по вул. Ярославів Вал та в районі Караваєвих дач, тож можна казати, що територія сучасного Києва була місцем проживання невеликих колективів первісних мисливців.

За доби мезоліту (10 — 8 тис. років тому) відбувається зміна клімату, тваринного і рослинного світу, що покликала і зміну характеру життя й господарювання первісних людей. З'явилися невеликі рухливі колективи мисливців, що жили на короточасних стоянках. На території сучасного Києва відомо декілька археологічних об'єктів цього часу. Одна стоянка знайдена на північній околиці Києва, поблизу Дніпровської водозабірної станції; також мезолітичні матеріали фіксуються у верхньому шарі Кирилівської стоянки (вул. Фрунзе). Під час археологічних розкопок було виявлено сліди наметоподібних жител, знайдено крем'яні знаряддя (скребачки, різці, платівки, а також нуклеуси) та кістки тварин.

Неоліт, датований V — III тис. до н. е., був значним, як вважають, революційним етапом в розвитку людства. У ці часи з'явилася кераміка, вдосконалилась технологія обробки кременю; наприкінці неоліту відбувся перехід від привласнюючого типу господарства до відтворюючого, а також зафіксовані перші ознаки переходу людських колективів до осілого способу життя. Неолітичні поселення на території сучасного Києва тягнуться до піщаних дюн низької лугової та середньої берегової терас Дніпра. Групи таких поселень простяглися вздовж обох берегів Дніпра в районі Микільської Слобідки, Вигурівщини, Оболоні, на Трухановому острові тощо. У культурному шарі цих поселень виявлено сліди кострищ, уламки кераміки з гребінцевим орнаментом, крем'яні знаряддя, представлені переважно скребачками, ножами та наконечниками стріл.

Енеоліт або міднокам'яна доба характеризується появою мідних знарядь праці, зародженням металургії, переходом до мотичного землеробства. В межах Середнього Подніпров'я поширення нових технологій пов'язане з переселенням на ці терени носіїв пізньотрипільської археологічної культури (друга половина III тис. до н. е.). Поселення останніх традиційно розташовувалися на лесово-чорноземних плато (як на високому березі Дніпра, так і на берегах малих річок) та складалися з декількох десятків споруд, що розміщувалися колом. Житла зазвичай були наземними. Знахідки з трипільських поселень представлені розписною керамікою, крем'яними (ножі, скребки, наконечники списів та стріл) та кістяними (проколки, мотика) знаряддями. Трипільські поселення в межах сучасного Києва знайдені на Кирилівських пагорбах (вул. Фрунзе 81, 59 — 61), Верхній Юрковиці, на Сирці, у Киянівському провулку, на Львівській площі, по вулицях П. Осипенко, Ярославів Вал, на Замковій та Старокиївській горах. Окремі сліди перебування людини виявлені на Печерську, на мисі Чайка (Видубичі). Вірогідно, до трипільського часу належать штучні печери в районі Смородинського узвозу, які є найдавнішими підземними спорудами на теренах Східної Європи.

Наприкінці III тис. до н.е. посилилась посушливість клімату, а межа лісів змістилася на північ. У цей час на території сучасної Київщини з'явилися скотарсько-землеробські племена середньодніпровської археологічної культури, з якою дослідники пов'язують початок епохи бронзи, що тривала до I тис. до н.е. Поселення цього часу розміщувалися на незначних підвищеннях біля виступів надзаплавних терас або на берегах озер. Житла зводилися дерев'яні, наземні. Основними напрямками господарства були землеробство та скотарство; поширеними також були ткацтво й гончарство. В межах сучасного Києва більшість із цих поселень розташовані на схилах правого берега Дніпра, а також на піщаних дюнах чи невеликих підвищеннях лівобережжя, зокрема, на захід від Микільської Слобідки, на Трухановому острові, на Старокиївській та Замковій горах, Куренівці. Пам'ятки епохи пізньої бронзи відкриті на схилі гори Юрковиці, в районі Пирогова, Вигурівщини тощо. Окремі знахідки бронзових предметів фіксуються по вул. Фрунзе, Володимирській, Хрещатик.

З I тис. до н.е. в регіоні запанував більш вологий клімат, відбулося відновлення сприятливого для землеробства лісостепоного ландшафту. Орне землеробство поступово змінило мотичне та вирубне; матеріалом для виготовлення знарядь дедалі частіше ставало залізо. Впродовж раннього залізного віку політику у Північному Причорномор'ї диктували степові скотарські племена — киммерійці (VIII ст. до н.е.), а пізніше — скіфи (VII — III ст. до н.е.). В цей же час у Лісостепу проживало автохтонне землеробсько-скотарське населення, яке поступово підпадало під вплив південних сусідів.

Про життя на місці сучасного Києва за киммерійських часів інформації обмаль. Розкопане у 1959 р. житло на території Кирилівського заповідника та знахідки по-

одиноких предметів — це, фактично, усе, чим на сьогодні володіє наука. Інформації про скіфські часи набагато більше. Під Києвом, між Феофанією та с. Хотів розташоване велике скіфське городище. Воно було оточене валом висотою до 3 м та ровами і займало площу близько 31 га. Розкопками було відкрито залишки наземних жител, що традиційно для скіфських городищ розташовувалися вздовж валів. Центральна частина городища лишалася незабудованою і могла використовуватися як загін для худоби. Датується городище VI — V ст. до н.е. Його безкурганний могильник, ймовірно, відкрито біля с. Пирогово.

Також на території Києва досліджено пам'ятки підгірцевського типу (VI — IV ст. до н.е.). Неукріплене поселення Краснохутірське розташоване на краю піщаної тераси лівого берега Дніпра. Знахідки представлені ліпною керамікою, бронзовими та залізними наконечниками стріл, залізними ножами, бронзовими прикрасами. На краю тераси виявлено залишки бронзолivarної майстерні. Окремі предмети виявлені по всій території міста, зокрема: кераміка знайдена по вул. Фрунзе, на Куренівці, Лисій та Старокиївській горах; бронзові наконечники стріл — на Лисій горі, Вигурівщині, Жулянах, на території Софійського та Видубицького монастирів; мечі — на території Києво-Печерської лаври та у селищі Мишоловка.

Наприкінці I тис. до н. е. у Середньому і Верхньому Подніпров'ї на основі місцевого осілого землеробського населення сформувалася так звана зарубинецька культура, яка існувала до II ст. н.е. Поселення зарубинців розміщувалися на важкодоступних місцях високих берегів річок та складалися з декількох десятків наземних і заглиблених жител. Населення займалося землеробством, скотарством, частково рибальством та полюванням. На території сучасного Києва відома значна кількість зарубинецьких поселень — на горах Замковій, Юрковиці та Старокиївській, у верхів'ях р. Почайни, на Оболоні, Печерську, Пріорці, в районі Львівської площі, на схилах долини р. Либідь. Також досліджено великі зарубинецькі могильники у районі урочища Церковщина (біля с. Чапайка) та на Батиєвій горі.

Традиції пізніх зарубинців були продовжені носіями київської та черняхівської культур III — IV ст. н.е. В межах сучасного міста знайдено два поселення київської культури — на Микільській Слобідці та Кирилівських висотах. З археологічних розкопок відомі напівземлянкові житла, кераміка, ливарні форми. Кераміка носіїв черняхівської культури подекуди трапляється серед знахідок на Замковій горі, Оболоні, Печерську, Львівській площі; на Старокиївській горі відоме також одне поховання з черняхівським інвентарем.

Варто зауважити, що знахідки, датовані IV ст., на території Києва трапляються рідко, а датовані початком V ст. фактично не відомі. Усі перераховані археологічні об'єкти відображають особливості залюднення регіону, проте вони не засвідчують наявності тут безперервного поселення давніх киян.

Про існування власне Києва як сталого поселення можна казати щонайраніше з межі V — VI ст. У цей час на території сучасного міста з'являються поселення корчацької культури. Найдавнішим з них вважається поселення на Замковій горі, де ізолюваний останець висотою близько 70 м над рівнем Дніпра створив природні умови для виникнення укріплення. В подальшому розширення території цього поселення відбулося за рахунок сусідньої Старокиївської гори, яка також мала круті схили, а для захисту пологої південної частини тут було споруджено вал та рів. Розкопками по вул. Володимирській було досліджено цілі комплекси: житла з печами, господарські приміщення та ями. Також кінцем V — VII ст. датується язичницьке капище, розко-

пане В. Хвойкою на території садиби сучасного Національного музею історії України. Впродовж VI — VII ст. були заселені також гора Дитинка та Поділ. Ймовірно, ця розбудова відображає формування полянського союзу племен та становлення «града Кия», який більшістю дослідників ототожнюється з поселенням на Старокиївській горі.

Впродовж VIII — другої половини X ст. політична роль Києва зростала водночас із становленням Давньоруської держави. Відповідно розширювалися й межі міста. Археологічні знахідки дають змогу окреслити територію, яку охоплювали урбанізаційні процеси, Кирилівськими висотами на півночі та Печерськом на півдні. Дитинець знаходився на Старокиївській горі. Розкопками 70-х рр. XX ст. тут було відкрито монументальну споруду — дерев'яну, на кам'яному цоколі, прикрашену фресками, полив'яними керамічними плитками, шиферними деталями. Це дало змогу ототожнити споруду з князівським палацом «в городе».

Внаслідок значної скупченості забудови частину споруд було винесено назовні, за межі міста. З літописів відомо про існування князівського палацу «вне града» (співвідноситься із залишками споруди, дослідженої на Андріївському узвозі, 38). За межами «града Кия» розташовувалося і нове капище, споруджене князем Ігорем у 980 р. Залишки цього святилища розкопано по вул. Володимирській, 3.

Продовжувалось життя на поселенні на Замковій горі. Внаслідок існування на горі пізнішого цвинтаря Флорівського монастиря масштабні розкопки проводити було проблематично, проте є свідчення знахідок фундаментів монументальної давньоруської споруди, а також потужного культурного шару (серед знахідок — фрагменти кераміки, вироби із заліза, кістки, прикраси та арабські дирхеми). Довкола першого укріплення на Старокиївській горі розміщувався курганний могильник.

Є підстави ототожнювати ще одну гору — Лису — з літописною Хоревицею. У XIX ст. тут знаходили низку скарбів (у тому числі арабські дирхеми); пізніше, у 60-ті рр. XX ст. розкопками на одному з мисів Лисої гори — Юрковицькому — було досліджене городище, засноване не пізніше IX ст. Його курганний могильник простягнувся вздовж Кирилівських височин (над сучасною вул. Фрунзе). Протягом VIII — другої половини X ст. заселеною також була гора Дитинка (тут було розкопане житло та зафіксована кераміка салтівської культури).

Ремісничий посад міста розміщувався на Подолі. Заселення його розпочалося ще у VI — VII ст., та особливо інтенсивним освоєння території стало впродовж VIII — X ст. Археологічними розкопками тут досліджено зрубні житлові й господарські будівлі. Спираючись на відомості літописів, можна стверджувати і про існування на Подолі релігійних центрів: капища бога Велеса, покровителя торгівлі, та церкви св. Іллі — ймовірно, одного з перших християнських храмів Русі.

Подальша історія Києва як столичного міста пов'язана із завершенням об'єднання східнослов'янських племен, становленням давньоруської держави.

Наприкінці X ст. на зміну язичництву прийшло християнство, впродовж X — XII ст. відбувалося зміцнення князівської влади, ускладнення соціальної структури. Усе це позначилося на структурі та характері забудови Стародавнього Києва. Як і інші давньоруські міста, Київ складався з дитинця, околиного града, неукріплених посадів, а також низки об'єктів, що становили приміську околицю.

Наприкінці X ст. князь Володимир Святославич розпочав широкомасштабне фортифікаційне будівництво на Старокиївській горі, завдяки чому утворилося т. зв. «Місто Володимира». Територія його становила близько 10 га, обмежена трасами сучасних вулиць Володимирської, В. Житомирської та схилами Старокиївської гори. Дитинець

мав троє воріт: одні з них вели на північ — до Подолу, інші — у південному напрямку до Печерська, треті — на захід у бік р. Либідь. Фундаменти останніх — так званих Софійських або Батиєвих — були розкопані в районі вул. Володимирської, 11.

Тоді ж, близько X — XI ст., під час спорудження укріплень давньоруського міста відбувалося становлення підземної системи Києва. Саме в той час виникли найдавніші підземні ходи-потерни під валами київського городища (у межах пізнішої Старокиївської фортеці). Вони мали вигляд прямих печерних галерей, місцями укріплених деревиною. Одночасно з ними споруджувались господарські підземелля (розгалужені печерні галереї, подекуди укріплені деревиною) та різноманітні печерні скарбниці, зосереджені здебільшого у межах великих князівських та боярських дворів, монастирських садиб тощо.

Однією з найголовніших споруд не лише Дитинця, а й усього Києва, була зведена наприкінці X ст. Десятинна церква — перша мурована церква на Русі. Довкола неї розміщувалися князівські палаци, залишки яких розкопано на південь та на захід від Десятинної церкви. Це були витягнуті прямокутні споруди, оздоблені фресками, полив'яними плитками, шиферними та мармуровими деталями. На південних схід від Десятинної церкви, за межами палацового комплексу, локалізовано Бабин торжок — невелику площу, звідки розходились три основні вулиці (у напрямку відповідних воріт). Більша частина Дитинця була забудована дворами багатих киян (імена деяких відомі з літописів); ці двори були укріпленими комплексами, що складалися з житлових та господарських будівель.

Упродовж наступних ста років Київ швидко розростається — у тому числі за рахунок появи окольних градів. Зокрема, син Володимира, князь Ярослав Мудрий, звів нову лінію укріплень, охопивши територію близько 70 га. Укріплення мали потужний земляний насип (до 11 м заввишки), дерев'яні стіни, а також рів. «Місто Ярослава» мало троє воріт: залишки Золотих збереглися до наших часів; рештки Лядських розкопано на Майдані Незалежності; Жидівські локалізуються в межах сучасної Львівської площі. В межах «Міста Ярослава» була зведена Софія Київська — митрополича резиденція та усипальниця київських князів. Також з літописів та археологічних розкопок відомі Георгіївський собор, Іринська церква, ще один невідомий з писемних джерел храм, а також мурований палац.

За наступників Ярослава будівельні роботи охопили Михайлівську гору. Ця частина Верхнього Києва отримала умовну назву «Місто Ізяслава-Святополка». Фортифікаційні споруди його ніколи спеціально не досліджувались. З описів пізніших часів випливає, що складалися вони з дерев'яної стіни, що йшла по валу, а також рову. Єдині в'їзні ворота знаходилися поблизу Михайлівського Золотоверхого собору. Серед мурованих споруд найбільш відомий Михайлівський Золотоверхий собор (зруйнований у 30-тих рр. XX ст.); тут також розкопано фундаменти двох церков (імовірно, літописних храмів св. Петра та св. Дмитрія).

Впродовж XII — першої половини XIII ст. розбудова Верхнього міста тривала. У 30-ті рр. XII ст. було освячено собор св. Андрія (літописний «Янчин монастир»), що слугував усипальницею для нащадків князя Всеволода Ярославича. Поряд розміщувався Федорівський монастир — усипальниця династії Мстиславичів. Монастир цей витримав монгольський штурм і продовжував функціонувати в подальші роки. Фундаменти його розкопано на розі вул. Великої Житомирської та Володимирської. Наприкінці XII — на початку XIII ст. в межах Верхнього міста зводиться ще декілька церков (зокрема, св. Василія — пізніша Трьохсвятительська, що не збереглася).

До фортеці прилягали посади — торгово-ремісничі райони. Найбільшим з них був Поділ, що у часи розквіту сягав площі близько 200 га та мав три мурованих храми першої половини XII ст.: св. Богородиці Пирогощі (Успенська церква), св. Бориса і Гліба (Турова божниця) та св. Михайла. Одне з найцікавіших досліджень Київського Подолу було здійснено у 70-ті рр. XX ст. під час будівництва подільської гілки метрополітену. Тут в ході розкопок було виявлено комплекси дерев'яних садиб з житловими та господарськими приміщеннями, паркани, залишки вулиць тощо.

Набагато меншим (40 га) був посад, розташований у північно-західній частині давньоруського Києва — літописний «Копирів кінець». Окрім того, як свідчать археологічні джерела, до посадських районів X — XIII ст. належали гори Замкова, Щекавиця та Дитинка.

Довкола середньовічного Києва розташовувалась низка об'єктів, що попри певну віддаленість від міського ядра, становили з ним єдину соціально-економічну цілісність. Відповідно до виконуваної функції виділяються такі типи об'єктів, як князівські двори (заміські резиденції), села, монастирські садиби та форпости.

Серед князівських дворів насамперед варто назвати с. Берестове, розташоване на північ від Печерського монастиря. Саме Берестове назване у літописі як місце смерті великого київського князя Володимира Святославича. Пізніше князь Володимир Мономах скликав у берестовській резиденції з'їзд, наслідком діяльності якого стає так званий «Статут Володимира Мономаха», що входить до розширеної редакції «Руської Правди». У другій половині XI ст. у с. Берестовому зводиться церква Спаса, що зі значними втратами і перебудовами збереглася до наших часів. Ще одна резиденція великих київських князів знаходилася у с. Угорське (сучасне урочище Аскольдова могила). Володіння переяславського князя Всеволода Ярославича — так званий «Красний двір» — знаходився на території сучасного Ботанічного саду НАН України.

Літописне село Предславине, як припускається, локалізується в районі сучасної вулиці Великої Васильківської, де розкопками було зафіксовано давньоруський культурний шар. За літописом, у цьому селі князь Володимир Святославич оселив доньку полоцького князя Рогнеду, з якою одружився силоміць.

Ще одна заміська князівська резиденція перебувала на лівому березі Дніпра, неподалік гирла Десни та її рукавів, у місці, названому у літописах як Городець Пісочний (сучасне с. Вигурівщина), де відомі залишки давньоруського городища з посадом.

Також в околицях міста в XI — XII ст. з'явилась низка монастирів, у тому числі печерних. Традиція печерного чернецтва має сірійсько-палестинське походження. На територію Давньої Русі ця тенденція проникає завдяки афонським місіонерам лише на початку XI ст. Вперше вона проявляється, очевидно, в Києво-Печерському монастирі та згодом стає характерною для Києва. Печерні монастирі попервах мали характер відлюдницьких місіонерських осередків. Ці комплекси формувалися як скупчення ізольованих підземних жител та печерних галерей з господарськими або поховальними приміщеннями.

Перший печерний монастир у Києві був заснований в XI ст. преп. Антонієм і отримав назву Києво-Печерського. Печери стали тим ядром, з якого в подальшому розростався монастир. Наприкінці XI ст., з переходом до гуртожитного проживання братії, монастир перемістився на поверхню і почав розбудовуватися як наземний. У 1073 р. тут було закладено головний собор монастиря — Успенський. У 1089 р. до собору було прибудовано Іоано-Предтеченську хрещальню. На початку XII ст. в Печерському монастирі було зведено цегляну трапезну, а також ворота з Троїцькою надбрамною

церквою. У цей час монастирські печери лишилися місцем індивідуального відлюдництва, а згодом перетворилися на підземний монастирський цвинтар. У подальшому заснування печерних монастирів не лише у Києві, а й по всій Русі відбувалося за киево-печерською традицією.

Одним із перших скитів, заснованих вихідцями з Києво-Печерського монастиря, став скит в урочищі Гнилещина на південній околиці міста, де згодом було створено Гнилецький монастир. Він виник як печерне поселення ченців-відлюдників й лише близько середини XII ст. перетворився на чернецький гуртожиток. З того часу печери використовувалися як місце відлюднення, а згодом і поховання. Цей підземний цвинтар функціонував до XVI ст. Печери Гнилецького монастиря мали 4 яруси, які були з'єднані між собою переходами й мали у своєму складі залишки двох печерних церков, кількох десятків підземних келій та крипт, а також кістниці-кімітірії, в яких виявлено стародавні епіграфічні пам'ятки. На цей час тут розкопками відкрито близько 400 м печерного лабіринту.

Ще один — Звіринецький — печерний монастир у Києві був заснований у другій половині XII ст. та проіснував до початку XVII ст. Звіринецькі печери були відкриті випадково у 1911 р. і частково досліджувалися у 1913, 1990-1992 рр. Можна припустити, що цей печерний комплекс розвивався за однією схемою з Печерським монастирем. Сьогодні відкрито і досліджено лише частину печерного комплексу — монастирський цвинтар, де знаходиться понад 70 поховальних споруд, а також підземна каплиця з написами-графіті XIII ст.

Відомо також, що у давньоруські часи сформувалися ще кілька підземних монастирських комплексів, зокрема, у Видубицькому та Кирилівському монастирях, натомість детальні розкопки цих пам'яток досі не проводилися.

У 90-ті роки XI ст. були завершені будівельні роботи у монастирському Влахернському храмі на Клові. У 70-х роки XI ст., із закладанням церкви св. Михайла, починається зведення наземного монастирського ансамблю на Видубичах. Кирилівський монастир у місцевості Дорогожичі був заснований близько 1140 р. князем Всеволодом Ольговичем як родинна усипальниця чернігівської династії князів.

Деякі об'єкти давньокіївської околиці мали укріплення та розташовувались у стратегічно важливих місцях. Головним чином цими форпостами прикривався південний напрям, звідки очікували нападів кочівників. З літописів відома низка таких укріплень; насамперед це фортеця Пересічин, який ототожнюється з комплексом Китаївського городища, що розташовується за 12 км на південь від Старого міста. Вочевидь, Пересічин був частиною Либідсько-Сирецького оборонного поясу. Головним місцем локалізації останнього була болотиста заплава р. Либеді, на терасах якої розташовувались застави; оборонна лінія продовжувалась вздовж глибокої долини р. Сирець. Фортеці, що виникли тут упродовж X — XI ст., мали природні й штучні укріплення. Однією з таких залог були літописні Дорогожичі, що контролювали шлях на Вишгород.

Під час монголо-татарської навали 1240 р. Київ було спалено, а багатьох його мешканців вбито або забрано у полон. Плано Карпіні, що відвідав місто у 1246 р., нарахував там ледве 200 садиб. Монументальна архітектура зазнала значних втрат. Натомість археологічні дослідження останніх років свідчать про те, що місто не припинило свого існування. Перебільшеними здаються й свідчення мандрівників щодо його запустіння.

Безумовно, міська структура у часи після монгольської навали зазнала істотних змін. Поділ або Нижнє місто, ймовірно, перший відновив свої укріплення та садибну

забудову і перетворився на вагомий центр міського розвитку. З трьох відомих за літописами подільських давньоруських храмів два — церква Успіня Богородиці Пирогощей та Борисоглібська (Турівська) церква — продовжили існувати після 1240 р. Тут розкопками також відкрито фундаменти вірменського кам'яного храму.

Незначна кількість матеріалів XIV — XV ст. на території Верхнього міста може пояснюватись тим, що малопотужний культурний шар того періоду було зруйновано під час активних будівельних робіт XIX — XX ст. На Верхньому місті у післямонгольські часи продовжують своє існування три мурованих об'єкти — ротонда кінця XII — початку XIII ст. (на ній фіксуються сліди ремонту XIV ст.), Федорівський собор, а також Василівська (Трьохсвятительська) церква 1183 р. Окрім кам'яних споруд, що продовжували існувати у пізньосередньовічний час, у межах «міста Володимира» археологами відкрито залишки рядових жител, печей, сліди ремісничого виробництва, нумізматичний матеріал. Проте очевидно є зменшення щільності забудови та падіння статусу території. В межах «Міста Ярослава» зберігся та продовжив безперервне функціонування Софійський собор. Він фактично став центром найближчої околиці і нова забудова «міста Ярослава» концентрувалась вже навколо нього. Так само в межах «Міста Ізяслава-Святополка» життя концентрувалося довкола Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Печерський монастир з прилеглими слободами ремісників зазнавав розорень від кочовиків, проте, як випливає з письмових джерел, він залишився діючим. Батієву навалу пережили Успенський собор, Троїцька надбрамна церква, комплекси Ближніх і Дальніх печер, мурована трапезна XII ст. Археологічними розкопками також виявлено фундаменти тогочасних житлових споруд.

Включення у другій половині XIV ст. Середнього Придніпров'я до складу Великого Князівства Литовського та потреби оборони від кочовиків стимулювали зведення міських укріплень. Ймовірно, наприкінці XIV ст. на горі, що в подальшому отримала назву Замкова або Киселівка, зводиться фортеця. Перенесення укріплень з колишнього Дитинця на Замкову гору не є випадковим: сил військового гарнізону не вистачало для оборони усього периметру давньоруських валів, тоді як високий останець був меншим за периметром та мав додаткові природні укріплення. Стіни замку були дерев'яними й мали 16 башт. З письмових джерел відомо про неодноразові ремонти (1492 — 1502, 1508 — 1510 рр.). У замку розташовувалася резиденція князя (в подальшому намісника чи воєводи), постійна залага, військові та провіантські склади, будинки київської знаті, а також церкви.

У 1482 р. Київ було спалено татарським ханом Менглі-Гіреєм. Сліди руйнувань простежуються на Подолі та Печерську; Верхнє місто постраждало так відчутно, що життя на його території занепадає більш ніж на століття.

Київ XVI — XVII ст. не становив суцільного забудованого масиву, але, як і у попередні століття, складався з трьох центрів — Подолу, Верхнього або Старого міста та Печерську. Ці частини розвивалися нерівномірно у різні часи. Г. де Боплан у 1640 р. зазначав, що Поділ (або Нове місто) простягався від Дніпра до підніжжя гір і мав укріплення. Замок розміщувався на одній із гір (Киселівці) і височів над Подолом, в той час як над самим замком домінувало підвищення Верхнього (або Старого) міста.

Верхнє місто відбудовувалося повільно; у ньому залишалося багато руїн. Фортифікаційні споруди — вал, рів, брами та башти — перебували у напівзруйнованому стані. З письмових джерел відомо, що у післямонгольський час на території Софійського собору функціонував невеликий монастир. Михайлівський монастир, що мало постраждав від татар, перебував за межею валів Верхнього міста.

Місцевість була слабо заселеною до другої половини XVI ст., коли воєвода Київський — князь Острозький — проголосив заснування слободи поблизу Софіївського монастиря, що і спричинило деякий приток населення. Впродовж другої половини XVI ст. на Старокиївській горі зводиться низка садиб.

Поділ, де концентрувався ремісничий люд, розбудовувався найшвидше. На початку XVII ст. забудова йшла в бік Куренівки та Пріорки (вздовж сучасної вул. Фрунзе). Поділ складався з торгівельно-ремісничої частини та Біскупщини (земельних володінь Київського католицького єпископства); розмежовував їх канал (вздовж його в подальшому виникли вулиці Верхній та Нижній вал). З боку р. Почайни та Оболоні Поділ був огорожений ровом і дерев'яними укріпленнями.

На Подолі знаходився основний ринок, магістрат, кам'яний магістратський храм Різдва Богородиці, Богоявленський Братський монастир зі школою (в подальшому — колегіумом) та шпиталем. Загалом на Подолі нараховувалось близько 10 православних церков. У Біскупщині було зведено католицький костьол. У межах передмість ремісники однієї чи споріднених спеціальностей селилися компактно в межах окремих вулиць чи кутків. Назви їх залишилися у сьогоденній топонімії Києва: урочища Гончарі, Кожум'яки, Дегтярі, вул. Шевська тощо. Довкола Києва розташовувалася низка сіл: Вигурівщина, Мишоловка, Корчувате, Пирогів, Жуляни тощо.

Впродовж першої половини XVII ст. продовжувало зростати Печерське містечко: Печерський монастир сприяв зведенню на прилеглій території садиб міщан та залежних селян. Також у межах та околицях міста знаходилася низка великих православних монастирів: Печерський, Видубицький, Кирилівський, Михайлівський, Фролівський. Кожен мав окрему територію, укріплення, залежне населення. Наприкінці XVI — початку XVII ст. ченцями Києво-Печерської лаври був заснований скит, що розташовувався в місцевості Китаєво; саме тут з новою силою відроджується середньовічна традиція печерного чернецтва. Китаївські печери розташовані на території давньоруського городища; вони досліджувались у 1912—1913, 1992—1993 рр. Останні археологічні дослідження підтвердили датування підземної пам'ятки XVI — XVII ст.

У 1651 р. Київ був значно зруйнований військами гетьмана Радзивілла, проте поступово відроджувався. Особливо швидко здійснювалась відбудова Подолу, що зберігав роль торгово-економічного центру. Тут розміщувався комплекс Братського монастиря з Київським колегіумом. Забудова міста здійснювалась без плану, за рахунок дерев'яних одно- та двоповерхових садиб. У 1654 р. після Переяславської Ради до Києва був направлений російський гарнізон на чолі з воєводою В. Бутурліним. З цього часу відбувалося зведення дерев'яної фортеці на Старокиївській горі, для чого провадилася розчистка ровів та «ремонт» валів давньоруського Верхнього міста (в межах усіх його частин), зведення по трасі валу бастіонів, спорудження різнопланових печерних об'єктів фортифікаційного призначення. Зокрема, фортифікаційні підземелля Старокиївської фортеці представлені досить великими тунелями, що прокладались у материковому шарі під насипом валу на значну (до 100 м) відстань. Іноді вони укріплювалися дощатою дерев'яною обшивкою. У цей час з'явилася й інша категорія печерних пам'яток — т. зв. «підкопи» або «слухові» галереї. Виведені за межі фортеці, ці споруди призначались для попередження ворожого підземного мінування укріплень. «Підкопи» — це довгі звивисті печерні галереї, від яких відгалужувались менші проходи, що закінчувались невеликими камерами для зберігання пороху. Довжина цих споруд, згідно з письмовими джерелами, інколи сягала кількох сот метрів.

Поряд з цим здійснюється спорудження інших міських укріплень. На кінець 70-х років XVII ст. земляний вал охоплював територію Софіївського, Михайлівського Золотоверхого монастирів та Києво-Печерської лаври, в цілому ж на кінець XVII ст. Київ мав чотири укріплені райони, що складали єдину оборонну систему: Верхнє велике місто, Верхнє мале місто, Печерське місто та Михайлівське відділення. При цьому значні заселені міські та приміські території розташовувались за межею укріплень — вздовж доріг, що вели з Верхнього міста на Поділ, Печерськ, у Кирилівський монастир, у напрямку Білгорода та Василькова.

Загальна характеристика археологічної спадщини Києва

Таким чином, можна констатувати, що археологічна спадщина Києва нараховує мережу різноманітних об'єктів — стоянок, поселень, могильників, підземних споруд, які дотепер виявлені і досліджені не в повному обсязі. Тому нагальним є впровадження охоронних режимів використання для всієї території міста, де наявні археологічні об'єкти, а також можливе відкриття нових, раніше невідомих старожитностей.

3.2. Пам'ятки архітектури та містобудування

На державному обліку перебуває 719 пам'яток архітектури та містобудування, з них 390 — національного значення.

Найімовірнішою датою створення найдавнішого городища на Старокиївській горі може бути VII—VIII ст., і саме про ці споруди розповідає літопис часів легендарного Кия. У IX — на початку X ст. Київ був укріпленим центром на плато серед порізаної ярами місцевості. До берега Дніпра тяжіли неукріплені поселення, найбільшим з яких був Поділ, де здавна вирувало торговельне й ремісничє життя.

Головним структурним елементом Києва був дитинець — укріплення, навколо якого розташовувалось передмістя. Розпланування укріплення було пов'язане з рельєфом місцевості.

Ремісничо-торгова частина міста (посад) мала назву Поділ. Посад мав свої укріплення, що були не такими міцними, як навколо головної фортеці. Зокрема, Поділ у 1161 р. мав огорожу «столпієм».

Зі зростанням міста з'явилося Окольне місто та нові лінії укріплень. За своїми розмірами воно в декілька разів перевищувало дитинець. У Києві такий «град» займав площу 80 га. Тут розміщувалася княжа резиденція, поруч площа, на якій збиралося віче, та церковні споруди. Головні функції адміністративного й духовного центру зосереджуються в центральній фортеці. У передмісті біля стін головного укріплення розташовувався головний торг. Він був розпланувальним центром міста, до нього, як і до основних воріт фортеці, тяглися вулиці посаду, йшли головні дороги. Тут коштом купців будували храми на честь їх покровителів — Параскеви П'ятниці, Миколи, Власія.

З виникненням міста Володимира Київ набуває розвитку як місто сегментного типу. У бік материка від міста Володимира виростає місто Ярослава, а на мису, при з'єднанні рукавів Дніпра, Глибочиці й Почайни, розташовується укріплений Поділ.

З розвитком Київської держави стародавнє городище поступово набуває рис державного центру. Дитинець мав, певно, троє воріт: Київські, що вели на Поділ,

Михайлівські — на Печерськ та Софійські — на захід. Три дороги, що йшли до воріт, становили розпланувальну структуру міста. Дитинець, або місто Володимира, зайняв територію площею майже 10 га. Північно-західна частина дитинця, де в дохристиянські часи було язичницьке капище, стає місцем, на якому розташовується князівська резиденція, а в 989 — 996 рр. у центрі цієї території споруджується собор Богородиці (Десятинна церква). Біля нього будуються кам'яні палацові споруди. Перед палацом на північний схід від Десятинної церкви розташовувалась головна площа дитинця — Бабин торжок.

На схід від Десятинної церкви територія була забудована боярськими дворами, а в XII—XIII ст. — монастирями й церквами (Федорівський монастир, церкви Воздвиження й Трьохсвятительська). На південь від Десятинної церкви у 60-ті роки XI ст. споруджується собор Дмитрівського монастиря, а в XII ст. — собор Архангела Михаїла Михайлівського Золотоверхого монастиря.

В XI ст. починається новий етап у забудові Києва. Софійський собор стає «митрополією руською». В його садибі будується митрополича резиденція, а поруч — монастирі з церквами Ірини, Георгія. У XII ст. нова частина міста Ярослава охоплювала північно-західні околиці міста.

На захід від центру Києва зводяться Золоті ворота, від яких через заплаву річки Либідь проходив шлях на Білгород. Інші ворота міста Ярослава називалися Північними, або Жидівськими, бо за ними розташовувалось торговельно-купецьке єврейське поселення. Власне, вони були головними воротами Києва, бо від них пролягав шлях на захід, північ і частково на південь. У розплануванні міста Ярослава чітко проступають магістралі, які прямували до всіх воріт: від Золотих до Софійських і від Лядських до Жидівських. У цьому можна вбачати традицію візантійського містобудування, що йде від античної римської урбаністики.

У забудові та розплануванні Києва велику роль відігравав Поділ, з якого на Верхній Київ пролягали дві головні дороги. Вони приблизно відповідали сучасним Андріївському та Вознесеньському узвозам. Північна й південна частини укріплювалися могутніми валами та городнями, які й досі збереглися в сучасних назвах вулиць Верхній Вал і Нижній Вал.

Перший етап розвитку монументальної архітектури Києва охоплює кінець X — 1-шу половину XI ст. У цей час з'явилися такі видатні пам'ятки, як церква Богородиці, або Десятинна (989 — 996), Софійський собор (до 1037 р.). Будівництво церков і палаців у Києві було зумовлене тим, що столиця молодої держави повинна була мати храми, які б не поступалися константинопольським, а київський князь — палаци, не гірші, ніж у візантійських імператорів. Кам'яна архітектура Києва перед усім світом демонструвала міць і велич Давньоруської держави.

Впродовж усього XI ст. Київ лишався центром монументального будівництва. Приблизно в 60-х роках XI ст. закладено собор Дмитрівського монастиря, в 1070 році — Видубицького, а в 1073 р. — Успенський собор Печерського монастиря. Після цього почалося будівництво собору Кловського монастиря, у 1086 р. — Андріївського монастиря і в 1108 р. — Михайлівського Золотоверхого. У цей самий час збудовано церкви: Миколи Йорданського, на сучасному подвір'ї Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, а також надбрамну церкву Печерського монастиря.

В архітектурі 1-ї третини XII ст. взірцем залишався Успенський собор Печерського монастиря. Близьким за типом був собор Михайлівського Золотоверхого монастиря, збудований у 1108 — 1113 рр. на південній околиці Київського дитинця. Церква

Спаса-Преображення на Берестовому збудована в князівській резиденції біля Печерського монастиря в 1113 — 1125 рр.

Київ, навіть після татаро-монгольської навали, не втратив свого значення. Італійський чернець Пано Карпіні, котрий їхав з місією від папи Римського до хана Батия через Київ 1246 року, тобто лише через шість років після розгрому міста, писав, що Київ «... служить столицею Русії». Отже, місто функціонувало як адміністративний, політичний і ремісничий центр. Вже у 50-ті роки XIII ст. на Подолі, куди перемістився центр міського життя, розпочали будувати дерев'яні оборонні споруди.

В XIV—XVI ст. у містобудівному розвитку Києва сталися зміни, які свідчать про продовження будівельних традицій Давньої Русі. Характерне для Києва розпланування та принципи забудови житлових кварталів не зазнали докорінних змін. Центр міського життя того часу — Поділ — зберіг сформоване нерегулярне розпланування, а конфігурація його центральної площі відрізнялася від геометрично правильних площ європейських міст. У 2-й половині XV ст., зокрема в період князювання Симеона Олельковича, Київ інтенсивно забудовувався. Київські ремісники спорудили кілька значних будівель на Подолі, у Верхньому місті та на Печерську, а на кошти князя було розпочато відновлення Успенської церкви Києво-Печерського монастиря, зруйнованої татарами 1415 р.

У середині XVI ст. Київ підвівся з руїн і забудовувався швидкими темпами на основі давнього поділу на Поділ, Печерськ і Верхнє місто. У процесі реставрації церквам надавали виразних силуетів, надбудовуючи додаткові верхи (Успенський собор Печерського монастиря, церкви Спаса на Берестовому та Успенська на Подолі). Висотними акцентами стали монастирські дзвіниці. На ринковій площі Подолу засновується Братський монастир зі школою (1615), будуються ратуша й торговельні ряди. У 2-й чверті XVII ст. в нерегулярну вуличну мережу вписались муровані домініканський, бернардинський, єзуїтський і кафедральний костели, які згодом згинули в полум'ї Визвольної війни 1648—1654 рр. Прокладанням дерев'яних труб від підгірських джерел до міського фонтану біля ратуші та до домініканського костелу започатковано київський водогін. Воеводи й старости мали резиденцію в замку на горі Киселівці. Печерське містечко, в якому налічувалось 4—5 тис. будинків, склалося навколо монастиря, оточеного дерев'яною рубленою стіною. Монастирська територія мало площу близько 20 га. Житлова забудова і значна частина храмів тогочасного Києва були дерев'яними.

Внутрішній устрій Києва в I-й половині XVII ст. спирався на норми Магдебурзького права з самоврядуванням та розселенням жителів за національною ознакою в українських, польських, єврейських та вірменських ділянках. Магістрату підпорядковувалося середмістя площею 80—100 га — Поділ. Населення Києва на той час становило 15 тисяч осіб. Існували також містечка, що належали великим монастирям-землевласникам (Печерське в Києві).

Передмістя з сільським характером забудови поділялися на «юридики», що належали як місту, так і шляхті, старостам, духовенству. У Києві існувала «біскупщина», що належала католицькому єпископу, та великі монастирські землеволодіння на Печерську, у Старому місті тощо. Роль регулятора забудови відігравало Магдебурзьке право. В цей час в Києві творили італійці Себастьяно Браччі, який відновлював Успенську церкву на Подолі, та Октавіано Манчіні з Болоньї, котрий на замовлення Петра Могили відбудовував стародавні київські святині.

У просторовому устрої міста до середини XVIII ст. найзначніші зміни сталися в об'ємній композиції. Вони пов'язані з будівництвом висотних дзвіниць при собор-

них храмах і в монастирях. Особливо це вплинуло на силует Києва, який дістав найактивнішу містобудівну доміанту — Велику Лаврську дзвіницю, підтриману висотними об'ємами Микільської, Михайлівської та Софійської дзвіниць.

Київ у цей час залишається фактичною столицею України. Загалом на даному етапі будівництво в Україні зосереджувалось переважно тут. Серед видів архітектурної діяльності переважала реконструкція раніше зведених споруд. Пишним бароковим декором оздоблювали храми періоду княжої доби та собори, споруджені за часів Мазепи. Для цього періоду характерне зростання значення декору з широким використанням штукатурного ліплення, поліхромії, монументального малярства.

Саме середина XVIII ст. відзначена зведенням значних інженерних споруд у складних інженерно-геологічних умовах (Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври, субструкції Андріївської церкви в Києві).

Композиції більшості київських монастирів (Софійського, Микільського, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Києво-Печерської лаври) набули нового звучання з появою висотних доміант — мурованих дзвіниць. Дзвіниці Й.Г. Шеделея в Софійському та Лаврському монастирях започаткували нову традицію, завдяки якій силует міста став композиційно активнішим. Значні зміни в об'ємно-просторову характеристику київських монастирів внесли нові споруди цивільного призначення (митрополичий будинок у Софійському монастирі).

Найбільших змін зазнала Києво-Печерська лавра після пожежі 22 квітня 1718 р., коли були знищені всі дерев'яні будівлі й пошкоджені муровані. Під час відбудови, що розпочалася 1720 р., зведено Ковнірський та Економічний корпуси, корпус клірошан, будинки митрополита й намісника. А впродовж 1731—1745 рр. збудовано наймонументальнішу в Європі Велику лаврську дзвіницю заввишки 96,5 м. У 1722—1729 рр. Успенський собор реконструйовано за проектом архітектора Ф. Васильєва. Внаслідок реконструкції, в якій брав участь майстер І. Каландін, усі об'єми підведено під єдиний карниз, а верхи набули суто барокових форм.

Велику дзвіницю Києво-Печерської лаври зведено в 1731 — 1744 роках архітектором Й.Г. Шеделем за переробленим проектом архітектора Ф. Васильєва 1720 р. Дзвіницю Софійського монастиря архітектор Й.Г. Шедель звів у 1744—1748 рр., використавши перший і частину другого ярусу давнішої мурованої дзвіниці, спорудженої на зламі XVII—XVIII ст. Видубицька дзвіниця (1727 — 1733), контрастуючи з Софійською, вирішена в суворих формах з лаконічним декором, що підкреслює тектоніку масивної стіни. Загалом структура всіх збудованих Шеделем дзвіниць однотипна й розвиває стару традицію ярусних вежоподібних споруд.

Найвидатнішою навчальною спорудою Києва цього періоду став Старий академічний корпус Братського Богоявленського монастиря, реконструйований архітектором Й.Г. Шеделем у 1736—1740 рр. Репрезентативними житловими спорудами тогочасного Києва слід вважати митрополичі палати Києво-Печерської лаври (1727) та Софійського монастиря (1730—1735).

Великим розмаїттям в цей період відзначаються муровані господарські будівлі, зведені в Києві, — поварні, хлібні, палітурні, книжкові лавки тощо. Це були будинки простої кількакамерної структури, перекриті різними типами склепінь, з фасадним декором, що зумовлювався вимогами ансамблевості (книжкова лавка Києво-Печерської лаври, 1721 — 1727, 1746 рр.). Тривало формування комплексу Києво-Печерської лаври. Були зведені дзвіниці на Ближніх і Дальніх печерах, побудовано Ковнірський корпус та інші житлові будівлі, які оздоблено декором, суголос-

ним фасадам Успенського собору, що дало змогу сформувати виразну містобудівну композицію.

Видатною пам'яткою цієї доби стала Андріївська церква, споруджена в 1747—1753 роках архітектором І. Мічуріним за проектом Б.Ф. Растреллі. Для неї характерні центричність хрещатої структури, діагональне розташування чотирьох декоративних верхів, палацова пишність ордерного декору.

Велику роль в наступному етапі розвитку київської архітектури відіграла творчість архітектора І. Григоровича-Барського. З його ім'ям пов'язана поява в Києві Покровської церкви (1765 р.) на Подолі. І. Григорович-Барський розробив у 1760-х роках новий тип надбрамної церкви-дзвіниці для Кирилівського й Межигірського монастирів. Для цих споруд стали характерними тридільність планів, гранчастість бічних ramen, триярусність (прохід з кордегардіями — церква-дзвіниця) і симетричність композиції.

І. Григорович-Барський упродовж 40-ка років забудував майже весь Поділ м. Києва, провівши значні інженерні роботи (водогін із фонтаном «Самсон»). Це найвидатніший київський будівничий доби пізнього бароко, який не лише дав небуденні зразки власної творчості (київські дзвіниці й церкви), а й надав нового звучання старовинним архітектурним витворам (Кирилівська церква, церква Богородиці Пирогощої та собор Михайлівського Золотоверхого монастиря).

У цей час почалися зміни і в планувальному розвитку Києва, який мав три роз'єднані райони з неупорядкованою забудовою — Печерськ, Старе місто і Поділ. У 1785 р. землеміри І. Миронов та І. Басин опрацювали проект міста з центром на Подолі. Але він не був затверджений. Тоді інженери І. Меллер та О. Шувалов терміново розробили новий проект, згідно з яким громадський центр передбачався на Печерську, де регулярна система вулиць доповнювалася кварталами на Липках. Тим самим намічалось зближення частин міста, розділених глибоким Хрещатим яром.

На початку XIX ст. виконуються проекти реконструкції міст Російської імперії згідно з новими стильовими та будівельними вимогами. Доопрацьовуються вони в Будівельному комітеті Міністерства внутрішніх справ, де провідну роль відігравав архітектор В. Гесте.

Початок XIX ст. став етапним у містобудівному розвитку Києва. У 1803, 1806, 1809 і 1811 рр. архітектор А. Меленський склав плани, за якими передбачалося створення Либідського району, а Липки розвивались у бік Хрещатої долини. На березі Дніпра за проектом А. Меленського було встановлено пам'ятник на честь підтвердження Магдебурзького права (1802—1808 рр.). Він вирішений у вигляді тосканської колони на арковому постаменті. Після пожежі 1811 р. за проектом В. Гесте переплановано Поділ, який дістав прямокутну мережу кварталів. У центрі Подолу споруджено гостиний двір, контрактовий будинок та інші будівлі.

Під час відновлення згорілого київського Подолу архітектор А. Меленський у 1815 році по осі до Богоявленського собору спорудив дзвіницю, що стала акцентом у забудові Контрактової площі. Під його керівництвом у 20-ті роки XIX ст. відбудовано більшість споруд Братського монастиря, перетвореного на Київську духовну академію. З другого боку від собору й дзвіниці зведено Новий академічний корпус цього навчального закладу (1822 — 1825 рр., архітектор — А. Шарлемань).

Працюючи над створенням ансамблю Флорівського монастиря, А. Меленський відбудував трапезну, Вознесеньський собор і дзвіницю (1821 р.). Ліворуч від них був споруджений будинок ігумені (1821 р.). Вирішена фронтально, Воскресенська церква (1824 р.) розмістилась у глибині забудови монастиря, під горою.

Храми, споруджені за проектами архітектора А. Меленського, як правило, мали вигляд ротонд. Центральне ядро оточувалось колонами (Миколаївська церква на Аскольдовій могилі в Києві, 1808 — 1810 рр.), простір розширювався апсидою (Воскресенська церква Флорівського монастиря в Києві, 1824 р.).

За проектом А. Меленського будувалися також адміністративні споруди (Дворянське зібрання в Києві, 1810-ті роки).

Широке будівництво адміністративних споруд розгорнулося в Києві на початку XIX ст. За типовим проектом архітектора А. Захарова у 1810 р. були побудовані губернські «присутствені місця». Ця адміністративна споруда вирішена компактно, з трьома дворовими ризалітами і шестиколонним портиком на головному фасаді. Згідно із запозиченою структурою античного храму споруджено Контрактовий будинок у Києві (1815 — 1817 рр., архітектор — В. Гесте), де вхід на торці позначено чотириколонним портиком доричного ордера. Київський університет Св. Володимира зведено у вигляді чотирьох триповерхових корпусів навколо внутрішнього двору (1837 — 1843 рр., архітектор — В. Беретті). Приміщення розплановані за коридорною системою. Актівий зал, православна й католицька церкви в тильному корпусі позначались ризалітом з портиком та напівротондами. За проектом В. Беретті збудовано астрономічну обсерваторію (1841 — 1845 рр.) з фасадами у стриманих ордерних формах. Збудований між Печерськом і Старим Києвом, Інститут шляхетних дівчат (1838 — 1843 рр., архітектор — В. Беретті) з'єднував дві розрізнені тоді частини міста. Головним фасадом він орієнтувався в бік Дніпра.

Наприкінці XIX ст. Київ стає значним промисловим та фінансовим центром. Тут відбулася електротехнічна революція, сталися знакові події: 1892 р. з'явився перший в Росії електричний трамвай, 1904 — Михайлівський механічний підйомник, в 1913 — Всеросійська промислова виставка. Торговельно-промисловий та будівельний бум активно вплинули на формування Києва, різко змінили характер його забудови. В цей час сформувалося традиційне міське середовище, що залишило по собі як рядову забудову, так і деякі визначні зразки. Нового вигляду набули вулиці Хрещатик, Михайлівська, Велика Житомирська, Миколаївська, Бульварно-Кудрявська та ін. Розгорнулося будівництво банків, торгівельних споруд, театрів, особняків і прибуткових будинків з магазинами, конторськими приміщеннями, ресторанами та кафе на перших поверхах. Їх спорудження відповідало вимогам часу. За своїми архітектурними якостями ці будівлі виділялися в міській забудові, були її акцентами. Київ став великим адміністративним та культурно-освітнім центром. В ньому зосередилися значні громадські установи.

На початок XIX ст. Київ складався з трьох окремих частин, кожна з яких мала свою історію, традиції, планувальні особливості. Дослідник планувальних структур українських міст П. Хаустов у 20-ті роки XX ст. зазначав, що «... основний кістяк мережі вулиць, які існують до цього часу, дали плани: Печерська — 1787 р., Подолу — 1812 р., центральної частини — 1837 р....» Найбільші роботи щодо упорядкування та планування Києва розпочинаються з плану міста 1837 р. (архітектори В. Беретті, Л. Станзані). Варто зауважити, що в цілому просторова структура і містобудівна концепція Києва були закладені саме в цьому плані. Надалі вони лише уточнювалися ситуаційними планами міста, які не додавали нічого принципово нового. Містобудівні плани Києва XIX ст. тільки розвивали композиційні принципи згаданого плану, вони не передбачали функціонального зонування, яке б визначало характер міської забудови. План міста 1837 р. був пов'язаний, в тому числі, і з розбудовою Київської

фортеці. Результатом його здійснення став розвиток міста в південно-західному напрямку з розплануванням нових районів — Бульварного, Нової забудови, Паньківщини і перепланування старих — Печерського, Старокиївського.

Аналізуючи містобудівну концепцію Києва, закладену в плані 1837 р., можна дійти висновків, що вона визначила зв'язок між загальноміським простором та окремими спорудами, між громадськими, релігійними і культурними центрами та житловою забудовою. Водночас ця концепція започаткувала всі подальші містобудівні перетворення: так, з 1832 по 1856 рр. в Києві було скопано усі вали Старого міста, а на місці їх прокладено нові вулиці: Підвальну, Золотоворітську, Велику Житомирську, Бульварно-Кудрявську, Володимирську, Михайлівську, а також Верхній Вал та Нижній Вал, що сформувалися на Подолі. Таким чином було знесено всі укріплення міста Володимира та Ярослава, включаючи Лядські та Батіїві ворота. Відтоді нові вулиці почали зв'язувати три різні частини міста: Поділ, Печерськ та Старокиївську частину. Створюється центральна міська магістраль — вулиця Хрещатик, від якої, як із Старокиївської, так і з Печерської частин йдуть вулиці Прорізна, Бібіковський бульвар, Інститутська та ін. Хрещатик, в свою чергу, об'єднує три історичні міські центри: Старе місто, Печерськ та Поділ. У цей період у Києві було прокладено 36 нових вулиць і 4 провулки.

На той час активними домінантними містобудівного каркасу залишалися культові комплекси, які були сформовані в попередні століття, а також збудовані в XIX ст., наприклад такі, як костел св. Олександра (1817). Особливого містобудівного значення набувають громадські споруди, наприклад комплекс гостинного двору (1811 — 1829), контрактовий будинок (1817) тощо.

Проте попри всі ці зміни та містобудівні перетворення, як зазначав В. Тимофієнко, «...Київ так і не дістав єдиного громадського центру. Його функції виконували площі: на Подолі — Контрактова, на Печерську — перед Маріїнським палацом, у Старокиївській частині — перед Софійським собором...» Цю свою особливість містобудівного розвитку Київ зберігав упродовж XIX та XX століть і кожний новий містобудівний план тільки констатував ситуацію, що склалася.

Незалежно від міських територій розвивався Печерськ, на його території продовжувалося будівництво Київської фортеці, яка мала значний вплив на забудову міста. До 1917 р. вона існувала як військовий склад і тюрма. Фортеця займала значну територію Печерської височини між Кловським яром — на півночі, Наводницьким яром — на півдні, схилами поблизу річки Либідь — на заході та берегом Дніпра — на сході і займала площу понад 100 га. Тут було здійснено регуляцію планування зі знесенням приватних садиб та примусовим переселенням мешканців у інші райони Києва. З перспективного міського району Печерськ, що швидко розвивався, перетворився на військове поселення всередині фортеці. В 1833 р. площа Київської фортеці з новими укріпленнями становила 908 десятин, а забудови Печерська — 57,5 десятин.

Характерною ознакою житлової забудови Києва в цей період було те, що окремі частини міста забудовувались неоднорідно: територія Старокиївської та Бульварної частини з Хрещатиком, Великою Васильківською та Караваєвською площею була забудована на 77%, найкраще впорядкована, мала високу щільність житлової забудови та населення. Тут не було виробничих підприємств з великою концентрацією торгових і фінансових закладів, у забудові переважали багатопверхові прибуткові будинки, незначну кількість становили двоповерхові особняки. Палацова частина (Липки) була на 49% забудована здебільшого садибною житловою забудовою — особняками; Ли-

бідська частина, Нова забудова — на 41%, Поділ у верхній частині — на 71%. Плоска частина, куди входила Куренівка, Пріорка і Пуща-Водиця займала 54% території міста, вона на 15,6% складалася з промислової зони. На Лук'янівці в 1913 р. було вже 53,4% забудованої території, тут працювали Дніпровський машинобудівний, кабельний, дріжджовий і миловарний заводи; на Солом'янці було заселено 10% території, переважно довкола залізниці.

Історію житлової забудови міста другої половини XIX ст. по 20-ті роки XX ст. умовно можна поділити на три періоди. Перший із середини XIX ст. по 1903 р. — період першої так званої будівельної лихоманки, під час якої було зведено найбільшу кількість житлових будівель.

Будівництво багатоповерхового житла стало характерним для Києва, який в цей період перетворився на велике місто. У другій половині XIX ст. у київських міських садибах на зміну особнякові прийшов новий тип житлової будівлі — прибутковий будинок.

Наприкінці XIX ст. стрімко збільшилася кількість прибуткових будинків, зросли їх поверховість та рівень технічного забезпечення. Функціональна структура цього типу житла набула ознак типової, індивідуальне планування змінилося секційним. Секційні будинки склалися з однієї, кількох однакових або різних за плануванням секцій, відрізнялися поверховістю, протяжністю та конфігурацією планів. Планувальні особливості секцій залежали від площі та кількості житлових приміщень.

Прибуткові будинки у Києві, як правило, складали тло забудови та відігравали значну містобудівну роль, виділялися виразним силуетним вирішенням, їхні об'єми часто вирішувалися у вигляді кількохповерхової вежі. Багатосекційні прибуткові будинки склалися з однієї або кількох однакових чи різних за плануванням секцій, розрізнялися кількістю поверхів, протяжністю та конфігурацією плану; причому планувальні вирішення секцій залежали від площі та кількості приміщень на кожному поверсі. Наприкінці XIX — на початку XX ст. прибуткові будинки стали основним планувальним елементом забудови, що об'єднувалися в групи, розміщені вздовж вулиці й утворювали цілі квартали, або ансамблі вулиць, зокрема Житомирської, Городецького, Володимирської, Рейтарської, Ярославового Валу та багатьох інших.

Поруч із масовим житлом, прибутковими будинками, в Києві продовжував існувати такий вид індивідуального житла, як особняки. В Києві не можна чітко виділити райони поширення житла такого типу. Їх будували на Подолі та Лук'янівці, хоча переважна більшість традиційно розміщувалася в Старокиївській частині та на Печерську, в районі старих дворянських садів.

Незначна кількість будівель використовувалася виключно як житло, більша ж частина за характером використання була поліфункціональною. За цією ознакою київські особняки умовно можна поділити на кілька груп: перша — житлові будівлі, як наприклад особняки Уварових по вул. Липській, 16; С. Могильовцева по вул. Шовковичній, 17/2; Р. Штейнгейля по вул. Воровського, 27; друга — будівлі, що поєднували житлову та певну конторську (офісну) функції, наприклад — клініки по вул. Гончара, 33, офісних приміщень по вулицях Банковій, 2 та Толстого, 7/2; третя — особняки, що поєднували житлову і представницьку функції зі зберіганням творів мистецтва, зокрема це особняки Терещенків та Ханенків по вулицях Терещенківській, 9, 15 та бул. Т.Шевченка, 12.

За принципами розміщення, організацією планувальної структури, архітектурно-мистецьким вирішенням серед київських особняків не існувало подібних між собою.

У середмісті вирізнялася торговельно-реміснича забудова Подолу, що складалася переважно з купецьких та міщанських садиб. Осередком архаїчності, де впродовж кількох століть зберігалися розпланувальна структура, характер і тип забудови, був один з житлових районів Києва-Подолу — Гончари-Кожум'яки. Тут традиційно проживали купці та міщани: дрібні торговці, ремісники, робітники. Його розпланувальна структура почала формуватися ще за доби Середньовіччя й остаточно склалася в XIX ст. Рядова житлова забудова формувалася за принципом регулярності та ансамблевості доби класицизму. Головним її елементом була розташована в приватному житловому комплексі одно-двох поверхова житлова будівля, що виходила на червону лінію вулиці. Нині збереглися лише деякі будинки старої забудови, знесеної у 90-ті роки XX ст.

Інший характер забудови мала Залізнична колонія, що виникла у другій половині XIX ст. у зв'язку з появою у Києві залізниці. Будівництво київської Залізничної колонії було розпочато в 1860 р. і пов'язано з ім'ям арх. О. Кобелева, цивільного інженера за фахом. З 1887 по 1912 р. він працював в управлінні Південно-Західної залізниці. «Колонії» стали на той час новаторським вирішенням проблем житлового будівництва, коли малоповерхова житлова забудова була актуальною, особливо на околицях міст та в передмістях.

Житлові угруповання зводилися за комплексними проектами, якими передбачалася не лише садибна житлова забудова, а й виробничі приміщення, заклади для навчання та побутового обслуговування — їдальні, лікарні тощо. Згідно з проектом, Залізнична колонія була упорядкованою житловою садибною забудовою з будинками, розміщеними за певними «лініями» — вулицями. Починаючи з 1880-х, тут будівництво здійснювалося, згідно з планом, лише мурованих споруд. Ще на початку 1890-х у її загальному розплануванні простежувалося чітке функціональне зонування: у південній частині розміщувалися виробничі цехи залізничних майстерень та склади; в центральній — здебільшого житлові квартали; західну частину займали лікарня, притулок та хімічна лабораторія.

На початок XX ст. забудова Колонії набула остаточного вигляду — вона сформувалася як робітниче селище, що мало певну містобудівну структуру з мережею вулиць і досить чітке функціональне зонування. Поряд з виробничими та соціально-побутовими спорудами в київській Залізничній колонії основну частину будівель складали одно- та триповерхові будинки. Одноповерхові житлові будівлі були зблоковані і мали 2 та 4 приміщення з трьома кімнатами. Кілька кварталів такої забудови збереглися дотепер по вулицях Фурманова та Брюллова.

У Києво-Печерській лаврі під керівництвом архітектора П. Спарро збудовано низку лікарняних і готельних корпусів. Тут працювали інженери О. Середа та О. Ветринський, а наприкінці сторіччя — архітектор В. Ніколаєв. За його проектами споруджено трапезну палату з церквою Антонія та Феодосія (1893 — 1895), водосвятні каплицю й ківорій, корпуси келій та інші будівлі. За проектами П. Спарро і В. Ніколаєва у Києві істотно розширилися Китаївська пустинь і Фролівський монастир.

У Києві багато лікарняних комплексів збудував В. Ніколаєв. Одно- та двоповерхові на підвалах, вони вирішені переважно в цегляному стилі (Олександрівська міська лікарня, 1873 — 1874 рр.; Єврейська лікарня, 1884—1896 рр.; лікарня для чорноробів, 1892 — 1893 рр.; терапевтична лікарня, 1896 — 1897 рр.).

Значним твором у місті став комплекс Київського політехнічного інституту, зведений за проектом І. Кітнера в 1899 — 1900 роках під керівництвом О. Кобелева в

передмісті Шулявка. Новим типом споруд був народний будинок (аудиторія), призначений для організації дозвілля робітників. Такий зберігся на Лук'янівці (1899 — 1902 роках, архітектор — М. Артинов).

У Києві того часу було зведено три пасажі; з них два на Хрещатику — головній магістралі міста. У цих пасажах великі вітрини магазинів розкривались у звужений простір торговельної вулиці без скляного даху над нею. Наприклад, Великий пасаж у Києві (1913 — 1914 рр., архітектор — П. Андреев). Найяскравішим прикладом раціоналістичного модерну в Києві був Бессарабський критий ринок (1908 — 1912 рр., архітектор — Г. Гай).

Одним з найзначніших громадських об'єктів став Державний банк на вул. Інститутській (1902 — 1905 рр., архітектори — О. Кобелев та О. Вербицький), в неоросійському стилі збудовано Селянський поземельний і дворянський земельний банк (1910—1911 рр., архітектор — О. Кобелев). Теми ренесансу чудово розкривав Російський банк для зовнішньої торгівлі (1913 — 1915 рр., архітектор — Ф. Лідваль), стриманістю форм вирізняються Волзько-Камський банк (1912 — 1914 рр., архітектор — П. Андреев), Петербурзький обліковий і позичковий банк (1911 — 1914 рр., архітектор — А. Бенуа) з фасадом, який за своєю темою наближається до Волзько-Камського банку, але сухіше вирішений.

Після революції 1917 р. у 1934 р. столицею України став Київ і питання його розвитку набули значної актуальності. У 1936—1938 рр. під керівництвом проф. П. Хаустова розроблено й затверджено генеральний план Києва. Територіальний розвиток міста передбачався не лише на високому правому боці, а й на рівнинному лівому та в південно-східному й західному напрямках. Дніпро мав перетворитися в композиційну вісь міста. Планувалися нові промислові зони — Петрівсько-Куренівська, Теличка, Корчуватська й Дарницька. Місто поділялося на функціонально-розпланувальні райони — Центральний, Петрівка (Поділ), Печерсько-Звіринецький, Лівобережний та ін. — зі створенням у них районних громадсько-культурних центрів. Намічалось вибіркове спорудження на магістралях великих будинків, щоб у стислі терміни створити нове архітектурне обличчя міста.

Найзначнішою проблемою 30-х років XX ст. стало створення парадного центру столиці. За результатами конкурсу в 1934 р. прийняли пропозицію архітектора П. Юрченка розмістити центр Києва на місці Михайлівського Золотоверхого монастиря. У подальшому конкурсні проекти Урядового центру розробляли брати В. та О. Весніни, І. Фомін, К. Алабян, Г. Гольц, В. Заболотний, О. Тацій, П. Альошин, С. Григор'єв, Я. Штейнберг, В. Троценко. Майже в усіх пропозиціях Урядова площа проектувалась перпендикулярно до Дніпра з розкриттям ансамблю на річку та влаштуванням по схилу системи сходів і пандусів. Схвалено проект архітектора Г. Лангбарда, часткова реалізація якого виявила повну неспроможність створити цікавий архітектурний ансамбль.

Значна увага приділялася спорудженню адміністративних будівель: будинок ЦК КП(б)У звели як частину Урядового центру (нині — Міністерство закордонних справ, архітектор — Й. Лангбард); будинок Верховної Ради України (1936 — 1939 рр., архітектор — В. Заболотний) та будинок Наркомату внутрішніх справ (нині — Кабінет Міністрів України, 1935 — 1939 рр., архітектори — І. Фомін і П. Абросимов).

Будинок Верховної Ради масштабний до навколишнього середовища. Розташована на розі вул. М. Грушевського і площі, споруда північним і східним фасадами звернена до парку та комплексу Царського (Маріїнського) палацу. Головне в її архітек-

турному образі — компактність плану, чіткість функціональної організації та логічність конструктивного вирішення.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни планомірна реконструкція Києва розпочалася в 1949 р. за новим генеральним планом з перспективою на 20 років (саме тоді визначили за доцільне розробляти нові плани міст через кожні 20 років). Генеральний план 1949 р., розроблений під керівництвом архітекторів О. Власова, І. Малозьомова, Б. Приймака, В. Поліщука й інженера І. Козлова, розвивав ідеї генерального плану 1936 р., але на вищому технічному рівні. Зокрема, для нових підприємств відводились території у вже створених промислових вузлах Дарниці, Святошина, Телічки. Зони відпочинку планувалися на Трухановому острові, в Пущі-Водиці та Кончі-Заспі. Для надійного транспортного зв'язку передбачалося спорудження нового мосту через Дніпро.

Одним з основних завдань було відродження Хрещатика. Конкурс на проект його відбудови оголосили 22 червня 1944 р. У відкритій частині конкурсу проекти подавалися під девізами, а в закритій — відомим зодчим (К. Алабяну, Г. Гольцу, О. Власову, В. Заболотному, В. Гельфрейху, Є. Левінсону, І. Соболеву, М. Парусникову, О. Тацію, М. Іванченку, Я. Штейнбергу, О. Касьянову, В. Орехову) замовили проекти з попередньою оплатою кожної розробки. Переважна більшість архітекторів бачили майбутній Хрещатик як вулицю-коридор, до якої прилягали невеликі площі із замкненою розпланувальною структурою. Лише О. Тацій ввів у композицію мальовничі схили Хрещатого долини. Його ансамбль мав будуватися на контрастному зіставленні: парний бік вулиці — суцільний фронт забудови, непарний — споруди з розривами на рельєфі. Для подальшої участі в конкурсі відібрали проекти О. Власова, В. Заболотного і О. Тація, але змагання продовжили лише О. Власов і О. Тацій. У 1948 році проектування Хрещатика доручили О. Власову, А. Добровольському, О. Малиновському, В. Єлізарову, Б. Приймаку та О. Заварову. До роботи залучили також інженерів І. Скачкова та В. Реп'яха. У процесі проектування враховано майже всі найцікавіші пропозиції конкурсних проектів.

В одному з наймальовничіших куточків Голосіївського лісу зведено велетенський виставковий комплекс Сільськогосподарської виставки (автори генерального плану — архітектори В. Орехов, І. Мезенцев, А. Станіславський, Д. Баталов, І. Антипенко та А. Буценко, інженер — С. Малкін). Територія виставки була поділена на три зони: вхідну, у складі якої були пропілеї та головна алея з партером; парадну площу з периметральним розміщенням павільйонів; майданчики та споруди для демонстрування тварин. По осі центральної площі, розміщеної перпендикулярно до вхідної алеї, споруджено головний павільйон з угнутою парадною колонадою та вежею, увінчаною позолоченим шпилем (архітектори — Б. Жежерін і Г. Кислий, інженер — А. Мозговий). Праворуч по осі, створеній пропілеями та головним павільйоном, — більша частина площі з п'ятьма павільйонами, а ліворуч — менша з трьома павільйонами. Багато павільйонів мають однакову висоту і світлий колір стін (інкерманський камінь в облицюванні фасадів) та однакові архітектурні деталі — карнизи й капітелі в полив'яній кераміці. Саме це забезпечило стилістичну єдність архітектурного ансамблю, для створення якого було залучено В. Єлізарова, І. Мезенцева, І. Ланька, М. Катерного, Д. Баталова, В. Гнезділова.

Нині більшість з цих будівель і споруд є об'єктами нерухомої культурної спадщини за видами архітектури, містобудування.

3.3. Пам'ятки Київської фортеці

Старо-Печерська фортеця

Старо-Печерська фортеця створена на основі фортифікаційних укріплень Печерського монастиря часів Київської Русі. Заснування фортеці відноситься до 1679 р., коли внаслідок взяття турками Чигирини та Канева у Києві були зосереджені російські війська під командуванням князя М. Черкаського і козаки гетьмана І. Самойловича. Вони й побудували на Печерську перші укріплення у вигляді валів, що оточували Печерський монастир. У 1698—1701 рр. зусиллями гетьмана І. Мазепи навколо Верхньої лаври було споруджено фортечний мур завдовжки 1190 м, з чотирма вежами і трьома брамами, завтовшки близько 3 м, висотою 4 м. Пізніше цей мур увійшов до складу Печерської фортеці.

Побоючись приходу шведів до Києва і визнавши укріплення Печерської фортеці незадовільними, цар Петро I у 1706 р. заклав нову (тобто, власне, Стару) Печерську фортецю. При цьому було використано проект генерала Галларта, який пропонував класичну схему замкнутої фортеці у вигляді правильного багатокутника із подвійною лінією валів, 9-ма бастіонами та 6-ма рavelінами. Схема такої фортеці типова для французької школи фортифікації, поширеної тоді в Європі. Територія фортеці збільшилась у 5 разів, населення Печерська було переселено. Нагляд за будівництвом було доручено І. Мазепі та його помічнику М. Гейсену. Будівництво продовжувалось з 1712 до 1723 рр. Споруджували фортецю козаки гетьмана І. Скоропадського та російські солдати.

Таким чином, до Печерської фортеці увійшла Лавра з укріпленнями і Печерський форштадт — містечко Печерське із Солдатською слобідкою, які з будівництвом фортеці значно розширилися. До Печерська перейшли різні установи, зокрема, губерньська канцелярія, що зробило фортецю військово-адміністративним центром Києва.

Вали, так звані Шереметьєвські, були збудовані ще у 1679—1682 рр., існували до середини XIX ст., коли, при прокладанні нових вулиць, були частково знесені. У 1723—1737 рр. до цих валів фельдмаршал Мініх зробив добудови. Під час війни з Туреччиною у київській фортеці було влаштовано головний склад бойових припасів і провіанту для армії, яка діяла в Криму і під Очаковим. У 1736 р. фортечні роботи на Печерську велись щоденно. Мініх підвищував старі вали, споруджував ретраншементи тощо. У 1750 р. Єлизавета Петрівна санкціонувала спорудження у Старо-Печерській фортеці великого Арсеналу. Тоді фортеця була реконструйована французьким інженером Дебоскетом. У цей час вона складалася з напівкруглого в плані, відкритого з боку Дніпра, земляного валу висотою 6 м, з 8-ма бастіонами, 3-ма висхідними фронтами, посиленими рavelінами, високими фортечними валами-контргардами. Недоліком фортеці було те, що вона, головним чином, виконувала функції прикриття Лаври, аніж самостійної бойової фортеці. Внутрішній її простір був недостатнім, полігони малі, профіль слабкий, задня частина відкрита, глибокі улоговини сприяли прихованому наближенню ворога. Фортеця не прикривала основні військові споруди, оскільки шпиталь та артилерійський двір містилися поза нею, а Арсенал, — хоча й у самій фортеці, проте він мав занадто високий дах, відкритий ворожому обстрілу.

Значні фортифікаційні заходи у Києво-Печерській фортеці провадилися й напередодні війни 1812 р. У 1810 р. видатний військовий інженер генерал К. Опперман

склав новий проект переобладнання Печерської фортеці. Впродовж 1810-1816 рр. здійснювалися різноманітні заходи щодо посилення Старо-Печерської фортеці.

У березні 1830 р. Микола I затвердив план побудови Нової Печерської фортеці за проектом видатного військового інженера О. фон Фреймена. Нова фортеця будувалася у 1831—1852 рр. і охопила майже всю територію сучасного Печерська, перетворившись на першокласний оборонний комплекс тих часів. У середині XIX ст. в межах Старої Печерської фортеці, що перетворилася на Цитадель Нової фортеці знаходились, крім Києво-Печерської лаври: Арсенал, 5 порохових льохів, приміщення для коменданта фортеці та його управління, Комісаріатська комісія, 2 казарми, 1 гауптвахта, 2 кордегардії та 4 провіантських магазини.

Нова Печерська фортеця

Споруджена у 1831—1862 рр. на Печерську. В основу її будівництва покладено варіант проекту Нової Печерської фортеці видатного військового інженера начальника Інженерного управління Військового міністерства генерал-лейтенанта К. Оппермана (проект затверджено 25 березня 1830 р. Миколою I). За іншими даними, автором фортечних споруд був військовий інженер Отто фон Фрейман. Згідно з проектом, фортеця з еспланадою розміщувалася на площі 908 десятин 456 квадратних сажнів. Для спорудження еспланади (тобто місцевості для прострілювання артилерією) впродовж 1832—1846 рр. було зламано 533 будинки місцевих мешканців, за які належало сплатити власникам 270133 крб. Всього за час будівництва фортеці було зламано 1180 будинків. Мешканців виселяли у долину р. Либідь, де виникла нова, шоста частина міста — Либідська, так зване «Новое строение». Район Печерська протягом 1832—1880 рр. потрапив під дію «Еспланадних правил».

Нова фортеця будувалася впродовж 183—52 рр. (а деякі споруди до 70-х рр.). Її територія охопила Печерську височину між Кловським яром на півночі, Наводницьким яром на півдні, схилами долини р. Либідь на заході та берегом Дніпра. Фортецю будували військові частини, штрафні та арештантські роти, кілька сотень селян із Чернігівщини, багато робітників з Росії — каменярі, теслярі тощо.

Фортецю закладено 28 липня 1831 р. Побудовано з київської жовтої цегли. Міцна система укріплень, фортів, стін, башт, брам, бастіонів, капонірів, валів і ровів, зі шпиталем, водогінними спорудами та іншими об'єктами, була для тих часів першокласною оборонною системою. Споруди фортеці виконані переважно у стилі пізнього класицизму другої чверті XIX ст.

Фортеця складалася з цитаделі (Стара Печерська фортеця) та інших значних фортифікаційних комплексів і споруд.

1. Васильківське укріплення (район сучасних вулиць Чигоріна, Перспективної, Щорса). Розташоване на південному заході Печерської височини. З цього укріплення почалося будівництво Нової Печерської фортеці. Споруджувалося впродовж 1831—1836 рр. за проектом К. Оппермана як самостійний фортифікаційний комплекс. Зіркоподібна у плані форма укріплення складалася: з валів і ровів (трьох тенальних фронтів), равеліну з капоніром, вежі-редюїту № 1, вежі № 2 («Круглої»), вежі № 3 («Прозоровської», — вона ж південна напіввежа, тут поховано фельдмаршала О. Прозоровського (1732—1809), оборонних казарм (батальйон військових кантоністів, де 1 жовтня 1865 р. було відкрито юнкерське піхотне училище; нині у цьому приміщенні знаходиться військовий інститут зв'язку). До укріплення увійшов й Тюремний замок початку XIX ст. З кінця XIX ст. споруди укріплення використовувалися як складські приміщення.

Нині у перебудованому стані збереглися: три вежі за № 1 (редут 1831—1837 рр.) по вул. Щорса, 38; вежа № 2 (1833—1844 рр.) по вул. Щорса, 44; вежа № 3 «Прозоровська» (1838-39 рр.) по вул. Щорса, 34; фрагмент рavelінного і значна частина головного валу; Київський тюремний замок (1812—1817 рр.).

2. Госпітальне укріплення (район вулиць Госпітальної та Щорса). Споруджено у 1836—1851 рр. на вершині Черепанової гори. Воно було самостійним оборонним комплексом, який складався з трьох полігонів з капонірами, північного фронту з брамою, капоніром та напіввежою і горжового фронту з військовим шпиталем. Полігони були укріплені земляними валами з ескарповою цегляною стіною, ровом і гласисом.

Центральною спорудою укріплення був шпиталь (сучасна вул. Госпітальна, 18), який зводився впродовж 1836—1842 рр. для військово-медичного закладу четвертого класу. Він включав лікарняний корпус та лазню.

Протягом другої половини XIX — на початку XX ст. існуючі госпітальні споруди добудовувались, поряд з ними зводились нові. В садибі шпиталю було споруджено окремі корпуси для терапевтичного, хірургічного, дерматологічного, очного відділень, над лазнею надбудовано водонапірну башту, зведено кілька господарських будівель. У 1845 р. на подвір'ї шпиталю було закладено сад.

На північ від шпиталю впродовж 1839—1842 рр. зведено напіввежу (нині вул. Госпітальна, 16). Її було розташовано перед вбудованою у вал головною — північною брамою Госпітального укріплення (1843—1844 рр.).

До оборонного комплексу Госпітального укріплення входили чотири капоніри, споруджені у 1843—1844 рр., які призначалися для ведення артилерійського вогню вздовж підшви валу і для зберігання боєприпасів. На початку 1850 р. вони були пристосовані під в'язниці, а потім (крім капоніру 4-го полігону, так званого «Косого») — під складські приміщення. «Косий» капонір з 1863 до 1918 рр. був в'язницею Київського військового округу. До складу Госпітального укріплення також входили казарми (головний будинок) на 2000 чоловік.

Нині збереглися всі цегляні споруди. В різні роки було частково відреставровано капоніри. Шпиталь не реставрувався. У 1996 р. на земляних укріпленнях розпочато реставраційні роботи.

Комплекс будинків шпиталю, північна брама та північна напіввежа використовуються Головним клінічним госпіталем Міністерства оборони України. Головний вал, капоніри 1-го, 2-го й 3-го полігонів, «Косий» капонір включено до складу Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця».

3. Інші споруди Нової Печерської фортеці: окрема вежа № 5 «Інтендантська»; оборонна двоповерхова казарма, так звана «Жандармська»; окрема вежа № 4 «Наводницька»; вежа № 6; окрема оборонна казарма «На пересипі» (Миколаївський форт з кронверком 1834-39 рр., мостом біля фортечної брами цієї казарми — 1842 р., мостом через рів — 1852 р.); набережний казематний верк (Подільська фортечна брама); комендантський будинок із садом — 1833 р.; солдатська гауптвахта; арсенальські майстерні.

При спорудженні Старої (Петровської) Печерської фортеці були побудовані Печерські артилерійські лафети. Ці споруди через 50 років застаріли. У 1750 р. Єлизавета Петрівна підписала указ про спорудження у Києві великого Арсеналу. До того часу арсенальні споруди розташовувались на Печерську і в Либідській частині. У 1850—1854 рр. на території фортеці були побудовані виробничі арсенальні майстерні (вул. Московська, 20).

У 1855 р. під час Кримської війни було розроблено систему заходів для прикриття Ланцюгового мосту, тобто Передмостове укріплення.

Після закінчення будівництва головних фортечних споруд військові роботи не припинялися. У 1860—1880 рр. будуються саперний табір із саперними дачами, саперне шосе, армійський табір на Сирці (1867 р.), військово-окружний суд тощо. Наприкінці 1860-х років генерал Е. Тотлебен запропонував побудувати систему фортів навколо Києва (від Видубецького монастиря до Сирця і далі до Дніпра). Передбачалося побудувати 27 фортів. З них було побудовано лише один. 27 квітня 1871 р. за наказом Олександра II на Лисій горі над р. Либідь було закладено Лисогірський форт з 500-саженною еспланадою, збудований у 1872—1876 рр. (район вул. Саперно-Слобідської, 78). За проектом, земляний форт у формі неправильного прямокутника з заходу та півдня обіймав вал з бастіонами та капонірами. До укріплення входили тимчасові казарми для гарнізону, сараї та льохи для зберігання боєприпасів. Форт використовувався як місце страти в'язнів «Косого» капоніру. Нині збереглися вали і рови укріплення та частково потерни (проходи у валу). У 1982 р. на території укріплення відкрито ландшафтний парк.

Зрештою, Нова Київська фортеця зберігала статус фортеці менш ніж 50 років. Пізніше вона стала фортецею 3-го класу і була перетворена на військові склади.

Результати інвентаризації

За весь час вивчення Київської фортеці дослідниками мало приділялось уваги земляним укріпленням, хоча саме їх можна вважати основою фортифікаційної системи. Всі письмові роботи стосовно фортеці присвячено її історії та кам'яній архітектурі оборонних споруд (арсеналу, казармам військових кантоністів, оборонним вежам, будівлі військового госпіталю тощо), але вкрай мало висвітлено земляні насипи, що пов'язували всі дані споруди в єдине ціле. Зазвичай це пояснюється тим, що більшість насипів було зруйновано під час забудови та перепланування за радянських часів. Звичайно, велика частина цих укріплень була знищена як забудовою, так і прокладанням нових вулиць, але якщо ретельно обстежити територію фортеці, то можна впевнитись у наявності чималої кількості цілих та окремо збережених фрагментів і елементів даних укріплень.

Упродовж 2010—2011 рр. для розроблення розділу «Збереження та охорона історико-культурної спадщини» у складі Генерального плану розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 р. було проведено дослідження та інвентаризацію об'єктів Київської фортеці. За цей час обстежено земляні укріплення Цитаделі, Васильківського та Госпітального укріплень, а обстеження Звіринецького укріплення і Лисогірського форту триває й досі. Метою даного дослідження є визначення стану збереженості та наявності укріплень в цілому. Принагідно зазначимо, що обміри параметрів земляних укріплень мають проводитись за допомогою фахівців, отже, розміри укріплень ми не надаємо, їх приблизні висоти становлять від 5 до 25 м.

Цитадель.

Будівництво Києво-Печерської фортеці було розпочато з закладення у 1706 р. цитаделі на основі вже існуючих укріплень. Обстеження розпочато з головного валу цитаделі, який складався з дев'яти бастіонів та одного напівбастіона. Лінія вогню головного валу простягалася на 1270 сажнів (2709,7 м).

Першим було перевірено стан **Роздвиненого бастіону**. Під час огляду виявлено, що укріплення бастіону знаходяться у задовільному стані.

Куртина між Рождественським та Семенівським бастіонами теж у задовільному стані. Заодно зазначимо, що тильний бік куртини, прилеглий до лаврського муру, вкрай засмічений.

Семенівський бастіон знаходиться у задовільному стані. Площа бастіону засмічена.

Куртина між Семенівським та Олексіївським бастіонами частково відсутня. Існує два перерізи: перший — пішохідний прохід зліва від Верхньої Московської брами, другий — вул. Наводницька, що проходить на стику куртини з Олексіївським бастіоном. Існуючі частини в задовільному стані.

Олексіївський бастіон знаходиться у більш-менш задовільному стані, окрім згаданого відрізка на стику з куртиною з лівого боку. Також зазначимо, що на зовнішньому схилі бастіону розташовується посольство Пакистану. З внутрішнього боку доступ до бастіону закрито: з одного боку рестораном «Царське село», що розташований у порохомому льосі, з іншого боку доступ до внутрішньої частини закрито адміністрацією ТОВ «Підприємство «Київ». Фотофіксацію здійснено лише із зовнішнього боку.

Куртина між Олексіївським та Андріївським бастіонами здалеку виглядає у задовільному стані. З зовнішнього боку доступ закрито через приватну забудову, тильний бік закрито ТОВ «Підприємство «Київ». Проведено фотофіксацію, наскільки це було можливо.

Андріївський бастіон із зовнішнього боку виглядає задовільно. Доступ до правого фасу неможливий через щільну приватну забудову. З боку пров. Реута видно правий фас та фланг бастіону, але доступ до них неможливий через приватну охорону даного кварталу, а також заборону щодо фотографування. Стан внутрішнього боку бастіону невідомий через відсутність доступу на територію ТОВ «Підприємство «Київ». На вершині бастіону встановлено дерев'яний паркан.

Куртину між Андріївським та Кавалерським бастіонами можна бачити лише частково здалеку, також з пров. Реута. Зовні виглядає задовільно, але невідомий стан її другої частини та з внутрішнього боку, тому що вона знаходиться на території ТОВ «Підприємство «Київ». Фотофіксація здійснена здалеку.

Кавалерський бастіон повністю знаходиться на території ТОВ «Підприємство «Київ» куди немає доступу, отже, стан його збереженості невідомий.

Куртина між Кавалерським та Успенським бастіонами також знаходиться на території ТОВ «Підприємство «Київ», отже, невідомо чи існують які-небудь її залишки взагалі. Принагідно зазначимо, що в даній куртині розташовувалась Васильківська брама. Частину, що поєднувала куртину з лівим флангом Успенського бастіону, перерізає вул. Цитадельна.

Перед згаданою куртиною, також на території ТОВ «Підприємство «Київ», розташовувався **Васильківський рavelін**, ймовірно, його залишки не збереглися. Збереглася Васильківська рavelінна брама на подвір'ї будинку № 3 по вул. Цитадельній, до брами прилягає огорожа колишньої взуттєвої фабрики.

Успенський бастіон у доброму стані, оскільки на ньому проведені реставраційні роботи. В середині лівого фасу існує переріз у вигляді дороги, що залишився від колишньої військової частини, як в'їзд на територію через КПП.

Куртина між Успенським та Петровським бастіонами знаходиться у доброму стані після відновлення. Ближче до лівого флангу Петровського бастіону існує переріз у вигляді дороги.

Ново-київський рavelін на даний час не обстежено, ймовірно, його залишки є. Але його правий фас знаходиться за огорожею водосховищ.

Петровський бастион перебуває у доброму стані. Зараз на ньому продовжуються відновлювальні роботи. Фотофіксацію проведено з внутрішнього боку, з лівого флангу і фасу та з правого флангу. Правий фас не видно через огорожу та гаражі гаражного кооперативу, з території кооперативу видно лише верхів'я бастиону.

Куртину між Петровським та Спаським бастионами на 1/3 частину знищено під час прокладання вул. Січневого повстання (нині вул. Лаврська). Збережені частини валів по обидва боки вулиці знаходяться у задовільному стані. Заодно також зазначимо, що на місці перетину куртини з теперішньою вул. Лаврською знаходилась Київська брама.

Також перед згаданою куртинею розташовувався **Київський рavelін** з рavelінною брамою (не збереглися).

Спаський бастион знаходиться у задовільному стані. В правому фасі бастиону, що плавно переходить в куртину, переріз. Слід зауважити, що у куті між куртинею та лівим флангом облаштовано громадську вбиральню.

Куртина між Спаським та Павлівським бастионом знаходиться у задовільному стані, окрім згаданого перерізу на стику зі Спаським бастионом. Фотофіксацію виконано з обох боків, з внутрішнього боку вал погано видно через приватні сараї.

Павлівський бастион знаходиться у задовільному стані. Проте на його території велика кількість сміття.

Куртина між Павлівським бастионом та Олександрівським напівбастионом знаходиться у задовільному стані. На вершині валу розташована оборонна стіна Києво-Печерського монастиря. Фотографування проведено лише із зовнішнього боку.

Олександрівський напівбастион знаходиться у незадовільному стані. Він потребує додаткового обстеження, яке планується у майбутньому. Після отримання додаткової інформації по напівбастиону можлива його більш чітка фіксація, оскільки даному фортифікаційному елементу дослідниками не приділялось належної уваги в минулому.

Окремо варто розглянути ретраншементи, люнети та батареї цитаделі.

Ближній ретраншемент, в якому знаходиться Нижня Московська брама, перебуває у доброму стані. Стосовно **дальнього ретраншементу**, то на його території знаходиться Меморіальний комплекс Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., під час зведення якого укріплення було знищене. Те ж стосується **Люнету № 1**, що розташовувався за дальнім ретраншементом.

Люнет № 2 зараз знаходиться у доброму стані, в ньому розташовано експозицію бойової техніки.

Люнети № 3 та № 4 знаходяться у незадовільному стані, оскільки перебувають у щільній приватній забудові. Доступ до них обмежений через згаданий приватний сектор.

Також в історії фортеці фігурують ще два ранні люнети та п'ять батарей. Також додамо, що може виникнути плутанина щодо нумерації люнетів, оскільки останні два виникли раніше і на планах мали номери 1 та 2. Пізні люнети також починались з 1-го по 4-й (на планах 3-й та 4-й до перебудови позначалися флешами, а нові 1-й та 2-й виникли на місці ретраншементів). Пізніше два ранні люнети отримали індекси **X** та **Y**. Отже **люнет Y** розташовувався біля Рождественського бастиону, його оточували **батареї №№ 1, 2, 3**. Дані об'єкти не збереглися.

Люнет X розташовувався навпроти Павлівського бастиону (не зберігся).

Батареї № 4 та № 5 були в районі Олександрівського напівбастиону (не збереглися).

Наступним етапом дослідження та інвентаризації земляних укріплень стали об'єкти **Головної Київської фортеці** (1830—1860-ті рр.). Територіально фортеця охопила Печерську височину між Кловським яром на півночі, Наводницьким яром на півдні, схилами долини р. Либідь на заході та берегом Дніпра. Складалася із південно-західного Васильківського укріплення (назва старого шляху до Василькова з боку Лаври), західного Госпітального укріплення (назва від госпітальних бараків, що містилися на Черепановій горі з кінця XVIII — початку XIX ст.) та низки цегляних казематованих споруд.

Васильківське укріплення (1831—1844 рр.) розташоване в межах сучасних вулиць Чигоріна, Перспективної та Щорса, на південному заході Печерської височини. Зіркоподібну у плані форму укріплення (так званої тенальної системи) складали головний вал у вигляді тенальних фронтів і центральний рavelін з цегляним капоніром (не зберігся) для обстрілу зовнішніх ровів. Перед головним валом і рavelіном розташовувався сухий рів, прикритий шлях з гласисом. Земляні вали заввишки 10 м у чотирьох вхідних кутах мали цегляні на гранітних цоколях ескарпи (не збереглися). Лінія вогню валу складалася з 565 сажнів (1205,5 м).

Головний вал укріплення складався з трьох тенальних фронтів, що були безперервно поєднані між собою. Нумерація фронтів починається з боку вежі № 2. При обстеженні валу, що поєднує вежу № 2 та 1-й фронт, насип зафіксовано у задовільному стані. Слід зазначити, що фотофіксацію даного відрізка проведено лише з зовнішнього боку, через розташування за ним військової частини Внутрішніх військ МВС України.

Лівий фас **1-го фронту** знаходиться у задовільному стані, його також було обстежено із зовнішнього боку через щойно згадану причину. Правий фас фронту також знаходиться у задовільному стані, але слід зазначити, що на другій половині правого фасу на вершині валу розташовано бетонну огорожу. За огорожею розташовано недобудовані багатопверхові будинки, які стоять одразу за валами правого фасу 1-го фронту та лівого фасу 2-го фронту. Обстежити внутрішній бік валів з боку будівництва неможливо.

Лівий фас **2-го фронту** видно лише здалеку з вул. Перспективної. Між вулицею та валом розташовані підприємство «Київенерго» і гаражний кооператив. Визначити стан збереженості укріплень неможливо. Але розташування на вершині валу бетонної огорожі, гаражів перед валом та наявність будівництва за укріпленням дає нам підставу визначати стан як аварійний. Правий фас фронту оглянуто приблизно на 50%. Першу половину, що ближче до вхідного кута, дослідити неможливо, оскільки із зовнішнього боку заважає гаражний кооператив, а з внутрішнього розташовується згадана військова частина. Інша половина була обстежена та зафіксована лише з внутрішнього боку, оскільки із зовнішнього заважає забудова. Попередній огляд другої половини дає підставу оцінювати стан даної ділянки валу як задовільний.

Лівий фас **3-го фронту** обстежено та здійснено фотофіксацію лише з внутрішнього боку, бо із зовнішнього заважає забудова. Стан даного фасу оцінено як задовільний. Стан правого фасу фронту можна оцінювати частково як задовільний, а частково як аварійний: посередині його перерізано дорогою. Перша частина, що ближче до вхідного кута, знаходиться у задовільному стані, зовні її заставлено приватними гаражами. Друга частина знаходиться в аварійному стані. З зовнішнього боку її також заставлено приватними гаражами, частково врізаними у вал. А з внутрішнього боку проводиться будівництво житлового будинку з офісними приміщеннями та підземним

паркінгом по вул. Щорса, 36-в, що виконується будівельною компанією «Житлобуд»). Отже, обстеження та фіксація внутрішнього боку неможливі.

Частина валу, що поєднує 3-й фронт з вежею № 3, повністю зруйнована, особливо згаданим будівництвом. Із зовнішнього боку вал зруйновано цегляною підпірною стіною, а з внутрішнього доступ закрито через будівництво. Принагідно зазначимо, що вал не поєднується з круглою вежею №3, доступ до цього відрізка неможливий через розташування на даній території частини внутрішніх військ МВС України.

Також зафіксовано частину правого фасу рavelіну перед другим фронтом. Обстежено лише зовнішній бік: з внутрішнього розташовується гаражний кооператив, гаражі якого врізано у вал. Лівий фас рavelіну не зберігся.

Окрім головного валу, також обстежено залишки укріплення, розташованого перед стиком 2-го та 3-го фронтів. Його правий фас розташований вздовж тупика Тверського, на ньому розташований житловий будинок № 6/8. Доступ до зовнішнього боку лівого фасу даного укріплення обмежено розташуванням автобази.

Територія Васильківського укріплення в подальшому потребує детальнішого обстеження та виявлення залишків складових частин укріплення, але при умові доступу на території всіх підприємств, військових частин та будівельних майданчиків.

Госпітальне укріплення (1836—1851 рр.) розташоване на вулицях Госпітальній та Щорса, на вершині Черепанової гори. Має три полігони з капонірами, окремий Косий капонір, північний фронт з брамою і напівбаштою, П-подібний у плані будинок військового госпіталю. Укріплення кожного з трьох полігонів складали міцний земляний вал заввишки близько 10 м з ескарповою цегляною стіною, сухий рів, гласис з прикритим шляхом. У валу була споруджена головна Північна брама з капоніром, прикрита віддаленою від брами оборонною казармою — Північною напіввежею. З боку зверненого до Печерська горжового фронту були рів і оборонна стіна з трьома брамами і звідними мостами (не збереглися). Слід також відзначити, що укріплення складалось не з чотирьох, а з трьох полігонів. Косий капонір входив до складу другого полігону. Лінія вогню головного валу складала 560 сажнів (1194,8 м).

Один з фасадів будинку військового госпіталю, який включає проїзд на подвір'я, був складовою частиною горжового фронту Госпітального укріплення, відділеного від території фортеці ровом, що прострілювався з кутових одноповерхових склепінчастих прибудов до будинку госпіталю. На даний час можна бачити залишки рову, зараз це заасфальтована дорога вздовж фасаду будинку госпіталю.

Лівий фланг **1-го полігону** знаходиться у задовільному стані, окрім ділянки, де у валу облаштовано приватні погребі. Правий фланг збережено частково. Обстежено лише з внутрішнього боку, оскільки з зовнішнього розташовано гаражний кооператив. Стан незадовільний.

Лівий фланг **2-го полігону** не обстежено, й доступ до нього відсутній. Із зовнішнього заважає гаражний кооператив, з внутрішнього — споруди військового госпіталю. Правий знаходиться у доброму стані, оскільки на ньому проводились реставраційні роботи, які нині продовжуються.

Північний фронт знаходиться у відмінному стані, оскільки на ньому було проведено реставраційні роботи.

Лівий фланг **3-го полігону** перебуває у доброму стані, правий знаходиться у задовільному стані. В районі розташування капоніру у валу зафіксовано велику кількість приватних погребів та сараїв.

Перелік складових земляних укріплень Київської фортеці, збережених на час обстеження — 2010—2011 рр.

I. Цитадель (Стара Києво-Печерська фортеця):

1. Рождественський бастион;
2. Семенівський бастион;
3. Олексіївський бастион;
4. Андріївський бастион;
5. Кавалерський бастион;
6. Успенський бастион;
7. Петрівський бастион;
8. Спаський бастион;
9. Павліський бастион;
10. Олександрівський напівбастион;
11. Люнет № 2;
12. Люнет № 3;
13. Люнет № 4;
14. Ближній ретраншмент;
15. Ново-Київський равелін.

II. Госпітальне укріплення (вул. Госпітальна та Щорса):

1. 1-й полігон;
2. 2-й полігон;
3. 3-й полігон;
4. Північний фронт;
5. Горшковий фронт.

III. Васильківське укріплення (вул. Чигоріна, Перспективна, Щорса та бульв. А. Українки):

1. 1-й фронт;
2. 2-й фронт;
3. 3-й фронт;
4. Центральний равелін.

IV. Лисогірське укріплення (Наддніпрянське шосе):

1. Бастион № 1;
2. Бастион № 2;
3. Бастион № 3.

V. Звіринецьке укріплення (територія Центрального ботанічного саду НАН України):

1. Видубицький бастион;
2. Печерський бастион;
3. Повний бастион;
4. горнверк;
5. Люнет;
6. Люнет;
7. Равелін.

Перелік складових земляних укріплень Київської фортеці, що не збереглися на теперішній час

I. Цитадель (Стара Києво-Печерська фортеця):

1. люнет № 1;
2. дальній ретраншмент;
3. люнет X;
4. люнет Y;
5. батарея № 1;
6. батарея № 2;
7. батарея № 3;
8. батарея № 4;
9. батарея № 5;
10. Київський равелін;
11. Васильківський равелін;

V. Звіринецьке укріплення (територія Центрального ботанічного саду НАН України):

1. великий бастіон;
2. редант;
3. редант;
4. напівкругла батарея.

3.4. Історичний ландшафт міста. Ландшафтні пам'ятки

Містобудівний розвиток Києва нерозривно пов'язаний з ландшафтними особливостями території, на якій він розташований. Місто має своєрідний ландшафтний образ, зумовлений специфічними рельєфними особливостями, що склалися в ході історичного розвитку. «Київ — це, перш за все, київський ландшафт: широкий Дніпро з численними островами, рівнинна лівобережна заплава та високе правобережне плато, обмежене річищами Дніпра і Либеді. Саме на цьому плато й розвивалося місто від самих перших поселень аж до кінця XIX ст. Це плато трохи відступає від річища в районі Подолу — тож там, на низькій надзаплавній терасі ще у давнину сформувався ремісничий посад. Пізніше, на початку XX ст., місто вийшло за межі мікрічкового плато, а після Другої світової війни почало стрімко розвиватися на лівому березі, так що наприкінці XX ст. широка акваторія стала головною композиційною віссю міста, яке лежить тепер на обох берегах.»¹

Київ лежить на обох берегах Дніпра, в його середній течії, нижче впадіння лівої притоки Десни. Своєрідність і різноманітність природних умов Києва пов'язані з його розташуванням на межі фізико-географічних лісостепової та мішаних лісів зон. Північна частина міста розташована на Поліській низовині, південно-західна (правобережна) — на Придніпровській височині, південно-східна (лівобережна) — на Придніпровській низовині. Поверхня правобережної частини міста — підвищена платоподібна лесова рівнина, розчленована ярами та балками, долинами невеликих річок, лівобережної — низовинна алювіальна рівнина. Характерні форми рельєфу

¹ Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. — К.: НДІТІАМ, 2003. — С. 129—130.

правобережжя — гори-останці, зокрема Старокиївська, Печерська, Щекавиця, Хорєвиця, Замкова, Звіринецька, Чорна, Черепанова, Лиса, Батієва, а також яри: Бабин, Смородинський, Кмитів, Протасів, Цимбалів та ін. Перевищення відносних висот на правобережжі сягає 100 — 105 м. Лівобережна частина Києва — східчаста терасована, слабо розчленована рівнина з перевищенням відносних висот до 35 м.

Зелені насадження м. Києва мають особливе значення. За станом на 01.01.2005 р. загальна площа лісів та інших лісопокритих земель міста дорівнювала 36,1 тис. га, або 43,2 % від загальної території. Крім того, у структурі забудованих земель у сельбищній частині міста зосереджені зелені насадження загального користування на площі 6,8 тис. га. Основне призначення лісів і зелених насаджень міста — виконання важливих санітарно-гігієнічних, оздоровчо-бальнеологічних, рекреаційних та інших природних функцій, збереження й покращення природного середовища.

У загальній структурі лісів і зелених насаджень об'єкти природно-заповідного фонду м. Києва зосереджені на площі 3,65 тис. га, з них 16 об'єктів — на території лісопаркових господарств (2 тис. га) і 41 — у сельбищній частині міста (0,62 тис. га).

Клімат м. Києва помірно континентальний, з порівняно м'якою зимою (середня температура січня — 6°) і теплим літом (середня температура липня +19°), із середньою кількістю опадів 600 мм на рік.

Київ не даремно називають «містом у парку». Він оточений майже суцільним кільцем лісів. На півночі, північному заході й заході (зона мішаних лісів) — хвойні та широколистяні ліси. В межах міста — значні природні та штучні лісопарки і парки, зокрема Пуща-Водиця, Голосіївський, Святошинський, Маріїнський парк, Парк Аскольдова могила, Хрещатий парк, Міський сад, парк Слави, Володимирська гірка, Перемоги, ім. О. Пушкіна, ім. Т. Шевченка, гідропарк та ін.

Невід'ємною складовою пейзажу м. Києва є ріка Дніпро — одна з найбільших річок Європи. Відстань від витоків до гирла становить 2201 км. Ріку почали використовувати для всіляких потреб людини ще в сиву давнину. По Дніпру проходила значна частина історичного шляху «із варяг у греки». В межах м. Києва ширина Дніпра від 400 м до 600 м. По берегах Дніпра простягаються піщані пляжі (найкращі на Трухановому острові). Дніпро утворює численні протоки (Русанівська, Десенка), затоки (Матвіївська, Гавань, Старик), заплавні озера (Радунка, Тельбин). По території м. Києва протікають також Либідь, Сирець, Віта (праві притоки Дніпра), Горенка, Нивка (приток Ірпеня). Значні ділянки Либеді взято в колектори, деякі річки, зокрема Сирець та Нивка, утворюють озера. Річище р. Дніпро має велику кількість островів.

Київські дніпровські острови використовувалися людьми здавна. Перші поселення на них належать до доби бронзи (III—II тис. до н. е.). Але масштабне освоєння їх розпочалося не раніше слов'янського часу. В період з X ст. по 1240 р. антропогенний вплив на природний гідрорежим Дніпра в межах Києва був майже непомітним. У середньовічній та модерній періоди, від нашествия Батия (1240 р.) до середини XIX ст. — всі острови стали зоною господарських інтересів, переважно київських монастирів, що призвело до поступового зростання антропогенного впливу. Із середини 40-х років XIX ст. київські острови починають використовуватися як резерв міських територій для поселення та розміщення господарських об'єктів. Острівні території входять у господарську систему міста. Наприкінці 1840-х років розпочато масштабні роботи з регулювання гідрорежиму Дніпра в межах Києва. Це призвело до зміни водності окремих його рукавів та зміни абрисів берегової лінії дніпровських островів. У період Великої Вітчизняної війни було знищено всі острівні поселення. З

50-х рр. XX ст. острівні території почали використовуватися як рекреаційні зони. Так, на Венеціанському і Долобецькому островах (між Дніпром і Русанівською протокою) організовано зону відпочинку «Гідропарк». Знаходиться на місці колишньої Передмостової слобідки, яка знищена у 1943 р. під час німецької окупації Києва. Парк був споруджений в 1965—1968 рр. за проектом архітекторів В. Суворова та І. Шпери на площі 365 га. У 1966 р. тут був споруджений залізобетонний міст («Венеціанський»). Він сполучає центральну частину Гідропарку з Долобецьким островом. На території Гідропарку розташований парк «Київ у мініатюрі».

Історично місто формувалось як система різних поселень на правобережжі Дніпра. Основними містобудівними утвореннями були: місто на горі, Поділ та Печерськ. Центром древнього Києва, що складався з поселень, які витягнулися вздовж правого берега Дніпра (включаючи Поділ), було місто Володимира та місто Ярослава на Горі. Окреслення фортифікаційних споруд XI ст. простежуються у ландшафті цієї частини міста.

Містобудівну своєрідність Києва визначають неповторний ландшафт та принципи постановки в ньому головних архітектурних домінант. Гори правобережної частини є головними містобудівними платформами у розвитку міста. Високі наддніпрянські кручі правобережжя завжди були ніби природним п'єдесталом для окремих архітектурних споруд і цілих ансамблів.

«Найхарактернішими, майже хрестоматійними для українського містобудування є панорама і силует нагірного Києва, що розкриваються з лівого берега Дніпра. Вони мають знаковий, символічний сенс. Це відображено як в образотворчому мистецтві (гравюри стародруків XVII-XVIII ст., літографії XIX ст., полотна В. Штенберга, К. Трохименка та інших митців), так і в красному письменстві. Найвиразніше це виявлено в поемі Т. Шевченка «Варнак», де описано сприйняття київської панорами з лівобережжя Дніпра, при виході з броварського лісу.»² Роль Дніпровських схилів і до сьогодні важко переоцінити як у формування своєрідності архітектурно-просторової організації міста, так і в його композиційно-художній цінності, пейзажних якостях, формування найцінніших міських панорам і видів.

З метою захисту історичного ландшафтного утворення територія вздовж р. Дніпра з південного сходу на північний захід, що складається з частини плато і схилів високого правого берега Дніпра, з акваторії Дніпра з островами та першої надзаплавної тераси правобережних схилів і частини першої надзаплавної тераси лівобережжя, безпосередньо прилеглої до урізу води, визначена як пам'ятка ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» (наказ Міністерства культури і туризму № 58/0/0/16-10 від 03.02.2010 р.). Територія пам'ятки ландшафту включає ландшафтно-містобудівний комплекс на Дніпрових схилах з історично сформованою забудовою, розташованою на краю плато Печерської височини. Входить до Центрального історичного ареалу м. Києва, міститься у межах Дніпровського, Печерського, Шевченківського, Подільського районів: це Київські гори і долина р. Дніпра від залізничного мосту на півдні до Подільсько-Воскресенського мостового переходу на півночі.

Даний культурний ландшафт займає цілісну територію, що простяглася вздовж р. Дніпро на 8,6 км з південного сходу на північний захід при максимальній ширині 3,6 км.

Орієнтовна площа у зазначених межах — 2 800 га.

² Там само. — С. 132.

До території пам'ятки ландшафту входять території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та, частково, Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ».

На території даного ландшафту існує рослинність у вигляді ботанічного саду, парків і скверів:

Центральний (національний) ботанічний сад ім. М. Гришка НАН України — парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва національного значення (постанова колегії Держкомприроди від 22.07.1972 р. № 22, статус ботанічного саду затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 22.07.1983 р. № 311);

Маріїнський парк — парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва національного значення (постанова Ради Міністрів УРСР від 29.01.1960 № 105, перезатверджено постановою колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 р. № 18);

Парк «Володимирська гірка» — парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва національного значення (постанова РМ УРСР від 29.01.1960 р. № 105, перезатверджено постановою колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 р. № 18);

Парк «Слава» — пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 р. № 363);

Парк «Аскольдова могила» — пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 р. № 363);

Міський сад — пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 р. № 363);

Парк Хрещатий — пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 р. № 363);

Парк «Кирилівський гай» — пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 р. № 363);

Наводницький парк — щойно виявлений об'єкт культурної спадщини садово-паркового мистецтва (Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53);

Меморіальний комплекс пам'яті воїнів України, полеглим в Афганістані та **Центральна алея** — щойно виявлений об'єкт культурної спадщини садово-паркового мистецтва (Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53);

Парковий регулярний комплекс Дніпровського парку — щойно виявлений об'єкт культурної спадщини садово-паркового мистецтва (Наказ Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища від 04.02.2002 № 11);

«Дніпровські кручі» — комплексна пам'ятка природи місцевого значення (рішення Київської міської ради від 15.03.2007 р. № 254/915).

«Замкова гора» — комплексна пам'ятка природи місцевого значення (рішення Київської міської ради від 15.03.2007 р. № 254/915).

Парк культури і відпочинку (Труханів остров).

Печерський ландшафтний парк.

На території пам'ятки ландшафту розташовані острови, які входять до **регіонального ландшафтного парку «Дніпровські острови»** (рішення Київської міської ради від 23.12.2004 р. № 878/2288), а саме:

острів Долобецький;
острів Венеціанський;

Південний історичний ареал м. Києва частково включає територію Голосіївського ландшафтного парку;

Голосіївський регіональний парк затверджений розпорядженням Київської міської держадміністрації від 25.12.1995 р. № 352. Площа 6165 га.

Парк є сукупністю природно-рекреаційних комплексів, що склалися на основі урочищ Лиса Гора, Голосіївський ліс, Теремки, Феофанія, Серяково, Церковщина (Бичок), Жуків острів, Конча-Заспівського та Дачного лісництв, парків Покал, Культури і відпочинку ім. М. Рильського, Музею народної архітектури і побуту.

У межах парку є низка територій, що мають статус окремих об'єктів природно-заповідного фонду України. До них належать: регіональний ландшафтний парк «Лиса Гора», парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва національного значення: «Голосіївський парк ім. М. Рильського», «Голосіївський ліс» та «Феофанія», ботанічний заказник національного значення «Лісники», ботанічний заказник місцевого значення «Дачне», частина (265,00 га) ландшафтного заказника місцевого значення «Жуків острів», пам'ятки природи місцевого значення «Святе цілюще джерело» в Голосієво та «Два цілющих джерела» у Феофанії.

Усі осередки нерухомої культурної спадщини разом із окремими пам'ятками архітектури та містобудування, історії, археології, монументального і садово-паркового мистецтва, природи, разом з неповторним київським ландшафтом формують традиційний характер київського середовища та культурний потенціал для майбутнього розвитку.

Виходячи з викладеного, ландшафт — це середовище, системне утворення, в якому окремі об'єкти не можуть бути збережені без зв'язку одне з одним та окремо від довколишнього середовища. Важливо зберегти цілісність міського архітектурного середовища, зберегти дух міста, основою якого є специфічно київський культурний ландшафт.

3.5. Пам'ятки садово-паркового мистецтва

Об'єкти (пам'ятки) садово-паркового мистецтва є специфічною категорією пам'яток, оскільки одночасно є об'єктами і природної, і культурної спадщини. Як об'єктам природи їм притаманний постійний розвиток та видозмінення. Зі зміною моди на стилістику парки змінювались планово або природним чином (частково чи повністю), тому парки в стилістиці, притаманній найбільш раннім періодам паркобудування (в Україні це XVI—XVIII ст.) у первинному вигляді не збереглися, в кращому разі — окремі елементи. Це стосується як України в цілому, так і Києва зокрема.

Додаткова складність у вивченні та охороні цієї категорії пам'яток полягає в тому, що до останнього часу вона не належала до об'єктів культурної спадщини і лише Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) визначив її як таку. До цього часу охорона парків-пам'яток садово-паркового мистецтва належала лише до компетенції природоохоронних органів. Вони й здійснювали постановку їх на облік. Як показав досвід, природоохоронні і пам'яткоохоронні критерії цінності об'єктів не вповні збігаються, тому нині існуючий перелік парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, сформований природоохоронними органами, з пам'яткоохоронної точки

зору потребує перегляду перед внесенням їх до Державного реєстру культурної спадщини. Таким чином, щодо цієї категорії пам'яток Державний реєстр формується фактично наново.

Щодо історії формування такої категорії пам'яток, як садово-паркове мистецтво, можна зазначити наступне. Садівництво в Києві має глибокі традиції. Вже за давньоруських часів тут існували сади — князівські, монастирські і просто міських жителів. Особливо славились сади при монастирях, зокрема Лаврський. Тоді обитель не була багата і садівництво годувало всю братію. Своїми пізнаннями в цьому мистецтві вони завдячували ченцям-грекам, які привезли з Візантії секрети догляду за культурними рослинами. Вирощували ченці винограду лозу. Визнано, що Лавра подарувала Україні, а через неї і Росії, перші культурні сорти яблуні, груші, вишні, сливи, смородини, малини, абрикосу, грецького горіха. Саме з плодів цих фруктових дерев виготовлялось знамените київське сухе варення, яке, за легендою, було поставлене киянами на весілля великого литовського князя Ягайла з польською королевою Ядвігою у 1386 р. А напевно відомо, що сухе варення поставлялося до царського двору з часів імператриці Єлизавети Петрівни і на ньому збагатилися цілі клани подільських міщан (Киселівських, Білоусових, Лакерд).

У 1631 р. тоді ще архимандрит Києво-Печерської лаври, а пізніше митрополит Петро Могила заклав у монастирському володінні Голосіїв перший в Києві декоративний сад. Був тут і чудовий фруктовий сад. З того часу розвиток садівництва йшов паралельними шляхами — декоративного та утилітарного.

При Петрі I було закладено Государів сад (з виноградними, шовковичними і тутовими плантаціями) на Липках і Клові. Час був немилосердним до цих садів — під час бурхливого будівництва адміністративного центру на Печерську наприкін. XVIII ст. вони були вирубані, але збереглися у назвах київських вулиць — Виноградна, Шовковична. Приблизно в цей же час в Києві було закладено Аптекарський сад на Старокиївській горі, в якому росли лікарські рослини. З них виготовлялись ліки в київських аптеках — одна зі стародавніх аптек збереглася до наших часів на вул. Притисько-Микільській на Подолі (аптекарський сад, що був закладений у XIX ст., частково зберігся до нашого часу та перебуває на державному обліку як пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення).

У 50-ті роки XVIII ст. за межами Печерської фортеці за наказом імператриці Єлизавети Петрівни було побудовано палац та розплановано один з найстаріших декоративних парків Києва — Царський сад. До середини XIX ст. Старокиївська частина, Печерськ і Поділ існували як окремі частини, не зв'язані одна з одною, тож палац з парком виникли фактично на позаміський чи, точніше, «міжміській» території. В той час панувала мода на стиль бароко з регулярністю, пишністю, використанням великої кількості скульптури та пишного декору. Архітектори (А. Євлашев, Ф. Неєлов, Д. Фок, В. Скобелев та ін.) виконали надзвичайно складне завдання — утворити на крутих схилах Печерського плато регулярний сад. Тут був влаштований чудовий розарій (він звався «долиною троянд», подібна була у Дрезденському парку), прикрашений численними скульптурами з білого мармуру та фонтанами. Судячи з плану парку, складеному садовим майстром Й. Л. Гофмейстером (1748 р.) він поєднував риси бароко та раннього класицизму. Сад складався з двох частин: верхньої, що прилягала до палацу, з довгими прямими алеями з лип, кленів, беріз та інших дерев, і нижньої, що виходила терасами до Дніпра. Приблизно в цей же час з'являються парки в інших міських аристократичних садибах, розташованих як у центрі, так і на околиці міста: Бегічева, Ди-

кого та ін. Цікаво, що власники цих парків роблять їх доступними для широкої публіки, принаймні аристократичних кіл.

У XVIII ст. в Європі створюються і стають дуже популярними публічні сади. Це пов'язується із зростанням ваги у суспільстві «третього стану» — буржуазії, яка прагне до таких же розваг і товариського життя, яке характерне для аристократії. У XIX ст. ця мода поширюється на Україну. Володимирська гірка — один з найдавніших публічних парків. Його виникнення пов'язане з переплануванням історичного ядра Києва, зокрема, із сплануванням стародавніх захисних укріплень Верхнього міста. Роботи розгорнулися у 30—40-ві роки XIX ст., після затвердження генерального плану міста у 1837 р. і затягнулися більше ніж на півстоліття. Приблизно в цей же період парками, призначеними для відпочинку публіки, були також набережна Дніпра від Поштової площі майже до Аскольдової могили і бульвар, розпланований по обох берегах т. зв. Канави (річки Глибочиці, що протікала в той час на місці сучасних вулиць Нижній та Верхній вал).

Так почалося цілеспрямоване створення рекреаційних зон на території міста, які стали невід'ємними складовими його розпланувальної структури та створили Києву репутацію міста-саду.

На сьогодні на території Києва є 26 парків, які перебувають під державною охороною та мають статус пам'яток садово-парового мистецтва, з них 12 — національного значення, 8 — місцевого і 6 — щойновиявлені об'єкти культурної спадщини. Всі ці об'єкти в значній мірі різняться історією створення, територіальним розміщенням та рівнем цінності як для садово-паркового мистецтва в цілому, так і для містобудівної та культурної спадщини Києва зокрема.

За історією створення парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можна зарахувати до таких категорій:

1. Історичні сади-парки, засновані як державні, монастирські або публічні у XVIII—XIX ст. До них можна зарахувати Хрещатий парк, Міський сад, Маріїнський парк, Володимирську гірку, парк Слави (колишній Аносівський сад), парк ім. Т. Шевченка, Пушкінський парк, парк Політехнічного інституту, парк «Феофанія»;
2. Дуже близькі до попередньої категорії парки, що виникли на місці приватних садиб, історичних цвинтарів. Це парки «Кинь-Грусть», аптекарський сад садиби Бунге (вул. Притисько-Микільська, 7), Аскольдова могила. Ця категорія могла б бути представлена значно більшою кількістю об'єктів, однак, на жаль, в наслідок забудови міста з кінця XIX ст. і особливо впродовж XX ст. десятки навіть сотні присадибних парків, якими так славився Київ, було знищено.
3. Також близька до двох попередніх категорій об'єднує ботанічні сади, які почали створюватись на Україні з початку XIX ст. переважно при навчальних закладах. Такий сад був створений в Києві при університеті св. Володимира у 1841 р. (т. зв. Старий ботанічний сад, нині — Університетський ботанічний сад ім. академіка О. Фоміна), а т. зв. Новий ботанічний сад (Національний ботанічний сад НАН України ім. академіка М. Гришка) — у 1930-ті рр. Їх дещо відрізняє від двох попередніх категорій те, що вони не тільки використовувались як міські сади, а з часом стали садами-музеями, а й відіграли величезну роль як наукові осередки. В цих садах збирали, вивчали, акліматизовували рослини з різних куточків світу. Завдяки ним флора України збагатилася сотнями й тисячами різновидів, було розширено уявлення людей про довкілля;

- 4 Парки, створені у радянську добу на основі природних насаджень, що потрапили у межі міста завдяки приєднанню до Києва околиць: Голосіївський парк ім. М. Рильського, Сирецький гай, Березовий гай, парки Нивки (східний та західний), частково — Кирилівський гай.
5. Парки, що були масивами зелених насаджень, які опинились у складі міських територій після приєднання околиць. Вони були зараховані до переліку пам'яток садово-паркового мистецтва не зовсім обґрунтовано, оскільки не відповідають усім критеріям об'єктів цього виду — в них відсутня антропогенна складова: Пуще-Водицький лісопарк, Святошинський лісопарк, частково — Кирилівський гай. Ці території були зарезервовані для створення ландшафтних парів і наперед отримали статус парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, однак до реалізації проектів створення ландшафтних парків справа так і не дійшла.

Найхарактернішими й відомими парками Києва є парки його правобережної центральної частини, розташовані на т. зв. Київських горах, що здіймаються над долиною р. Дніпро — Володимирська гірка, Хрещатий парк, Міський сад, Маріїнський парк, парк Слави, Національний ботанічний сад НАН України ім. академіка М. Гришка, які стали справжньою візиткою міста.

Аналіз місць розташування парків-пам'яток садово-паркового мистецтва виявив їх вкрай нерівномірний розподіл по території Києва. Більшість розташовані у центральному історичному ареалі і майже всі об'єкти — у правобережній частині Києва, за винятком одного (парку Партизанської слави), розташованого у Дарницькому районі, на лівобережжі Дніпра. Очевидним поясненням є той факт, що історичне ядро Києва формувалося на правому березі і основний комплекс об'єктів культурної спадщини всіх категорій локалізується саме тут. І навіть це не пояснює різкий дисбаланс щодо розташування пам'яток садово-паркового мистецтва на території Києва та майже повну відсутність пам'яток цього виду у лівобережній частині міста, яка заселяється і розвивається як його складова частина впродовж 60-ти років.

Аналіз стилевих особливостей парків-пам'яток садово-паркового мистецтва м. Києва дає підставу зробити наступні висновки: більшість з них не мають чітко виражених стилістичних рис, тому логічно проводити класифікацію відповідно до характерних особливостей розпланування. З цієї точки зору більшість київських парків є ландшафтними, нерегулярними (Хрещатий парк, парк «Кинь-Грусть», парк «Феофанія», Святошинський лісопарк), або належить до змішаного типу — ландшафтні з елементами регулярності (парк «Слава», парк «Березовий гай», парк «Володимирська гірка», Міський сад, Університетський ботанічний сад ім. академіка О. Фоміна, Голосіївський парк ім. М. Рильського, парк ім. Т. Шевченка, Маріїнський парк, Національний ботанічний сад НАН України ім. академіка М. Гришка).

Таким чином, найактуальнішими проблемами охорони пам'яток садово-паркового мистецтва є створення їх переліку та внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, напрацювання методичної бази щодо виявлення, обстеження, взяття на облік, охорони цієї категорії пам'яток. Окрім того, надзвичайно нагальною проблемою охорони пам'яток садово-паркового мистецтва є відсутність юридичного визначення їхніх меж, що створює можливість захоплення їхньої території під забудову житловими, господарськими та іншими будівлями (наприклад, площа Кирилівсько-го гаю зменшилась з 80 до 34,5 га). На даний час межі території жодної пам'ятки

садово-паркового мистецтва у м. Києві юридично не закріплені і, відповідно, в натуру не винесені. Іншою гострою проблемою є будівництво на території парків об'єктів, які є дисонуючими за функціями та стилістикою (прикладом можуть слугувати спорудження кав'ярні «Панас» у парку ім. Т. Шевченка, надзвичайно хаотична і щільна забудова розважальними закладами території парку ім. О. Пушкіна, а також частини території Голосіївського парку культури і відпочинку ім. М. Рильського, що межує з Голосіївським проспектом). Стан збереження парків-пам'яток садово-паркового мистецтва також викликає чимало нарікань. Як уже зазначалося, пам'ятки садово-паркового мистецтва є специфічною категорією, яка об'єднує природні та антропогенні властивості. З одного боку, необхідно зберігати розпланувальну структуру, об'єкти паркової архітектури та скульптури, цінні насадження, з іншого — проводити санітарні чистки і вирубки хворих дерев та самосіву, проводити висадження декоративної рослинності на клумбах тощо. І всі ці роботи мають проводитись на досить значних територіях. На жаль, на сьогодні важко назвати хоча б один парк, який би повністю зберіг свій історичний вигляд та розпланування і мав доглянутий вигляд.

У 2000-х роках у Києві діяла програма щодо реставрації, реконструкції та благоустрою парків та скверів, в тому числі тих, які мають статус пам'яток садово-паркового мистецтва. На жаль, досить рідко ця реконструкція та реставрація відбувалася на науковій основі, з повним збереженням характерних рис, притаманних історичним паркам. Найбільш кричущі порушення законодавства з охорони культурної спадщини сталися при реконструкції парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва національного значення «Феофанія», коли було вирубано багатовікові дуби на площі кілька гектарів і на цій території розбито ділянку регулярного парку з екзотичними деревами, непридатними ні цьому парку, ні цій місцевості, що було історично необґрунтовано.

Таким чином пам'ятки садово-паркового мистецтва є одним з найбільш проблемних щодо стану збереження та використання цього виду пам'яток у м. Києві.

3.6. Пам'ятки історії

Серед нерухомих об'єктів культурної спадщини м. Києва вагоме місце належить пам'яткам історії, до яких, згідно зі ст. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини», належать будинки, споруди, їхні комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців, у тому числі іноземців, які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою і побутом народів.

Варто зауважити, що переважна більшість пам'яток історії одночасно є пам'ятками архітектури, археології, монументального мистецтва, науки і техніки, ландшафтними об'єктами. Пам'ятки історії входять до складу архітектурних ансамблів та комплексів, культурних ландшафтів, містобудівних утворень. Тому в цьому розділі основну увагу буде приділено лише тим пам'яткам, для яких вид «історичні» є домінуючою ознакою.

Загалом, у місті на державному обліку перебуває 1506 історичних об'єктів, розташованих на всій території Києва. До Державного реєстру нерухомих пам'яток України занесені 280 пам'яток історії, з яких за категорією національного значення — 119,

місцевого значення — 161 пам'ятка історії. До переліків щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, затверджених наказами Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища Київської міської державної адміністрації включено понад 300 історичних об'єктів.

Хронологічна глибина подій, яким присвячені пам'ятки історії, сягає XI ст.³, але фактично найстарішою автентичною пам'яткою історії у Києві є могила полтавського полковника І. Іскри та державного діяча В. Кочубея (територія Києво-Печерської лаври), яка датується 1708 р. Верхня хронологічна межа для пам'яток історії у місті визначається початком XXI ст. (поховання діячів науки та культури на Байковому цвинтарі — лікаря-кардіолога М. Амосова, головного тренера збірної України з футболу В. Лобановського (2002 р.), політичної діячки Я. Стецько (2003 р.), художниці Т. Яблонської (2005 р.) та ін.).

Пам'ятки історії розташовані на всій території міста, але найвища концентрація зазначених об'єктів — у межах центрального історичного ареалу, зокрема, у буферній зоні Софійського собору та комплексній охоронній зоні центральної частини міста. Серед визначних пам'яток історії, розташованих у комплексній охоронній зоні: університет св. Володимира (вул. Володимирська, 60), в якому працювали викладали чи навчалися видатні діячі науки та культури — поет Т. Шевченко, вчений та педагог М. Драгоманов, перший ректор університету М. Максимович, фізики М. Авенаріус, Й. Косоногов, О. Александров, математики Б. Делоне, М. Ващенко-Захарченко, Д. Граве, М. Крилов, М. Чеботарьов, О. Шмідт, хіміки П. Алексєєв, М. Бунге, медики М. Скліфосовський, В. Підвисоцький, М. Стражеско, будівля Президії Національної академії наук (вул. Володимирська, 54), де працювали відомі вчені В. Вернадський, О. Богомолець, О. Палладин, Б. Патон. На перетині вул. Богдана Хмельницького, 5 та Пушкінської, 15 розташований театр «Бергоньє», де у 1882 — 1883 рр. виступала українська професійна трупа під керівництвом М. Кропивницького; у 1884 — 1891 рр. — постійний російський драматичний театр «Соловцев»; по вул. Володимирській, 57 розташований будинок Педагогічного музею, в якому у 1913-1915 рр. містилося Київське товариство охорони пам'яток мистецтва і старовини та музей товариства, у 1918 р. тут відбувалися засідання Центральної Ради. Принагідно зауважимо, що з подіями Української революції 1917—1918 рр. пов'язано ще декілька пам'яток, розташованих у центральному історичному ареалі, зокрема, будинок Колегії Павла Ґалаґана по вул. Богдана Хмельницького 11/1, де у 1917 р. розміщувався генеральний секретаріат військових справ Центральної Ради на чолі з С. Петлюрою, будинок духовної семінарії по Вознесенському узвозі (вул. Смирнова-Ласточкина), 20, де містились казарми Січових стрільців, будинок Купецького зібрання, де у квітні 1917 р. відбувся Національний конгрес.

З подіями громадсько-політичного життя пов'язана також одна з найстаріших пам'яток історії Києва — будинок по вул. Михайла Грушевського, 14, в якому збиралися члени Південного товариства декабристів, засідання якого у 1821 р. відвідував російський поет О. Пушкін.

³ Серед пам'яток історії міста є об'єкти, створені впродовж останніх десятиліть, але присвячені історичним подіям, що відбулися за декілька століть до спорудження зазначених об'єктів. Наприклад, пам'ятна стела на честь заснування у 1060 р. Ярославом Мудрим першої на Русі бібліотеки (1969 р.) на території Національного заповідника «Софія Київська», або пам'ятний знак на місці першої школи на Русі (1988 р.) по вул. Володимирській, 2. Тому питання визнання цих об'єктів автентичними пам'ятками історії, що мають безпосередній зв'язок з історичними подіями, є дискусійним.

У північно-західній частині центрального історичного ареалу розташовується комплекс пам'яток на місці масового знищення мирного населення та військовополонених в урочищі Бабин Яр під час гітлерівської окупації. На сьогодні у межах урочища Бабин Яр та прилеглих до нього територій, пов'язаних з трагічними подіями 1941—1943 рр., розташовано 11 об'єктів культурної спадщини. На державному обліку перебувають дві пам'ятки культурної спадщини: встановлений у 1976 р. пам'ятник мирним жителям і військовополоненим (вул. Дорогожицька), — пам'ятка історії національного значення, будинок колишньої контори єврейського цвинтаря (вул. Мельникова, 44) — пам'ятка історії місцевого значення, та два щойно виявлених об'єкти культурної спадщини: пам'ятний знак «Менора» на честь євреїв, які загинули у Бабиному Яру під час Великої Вітчизняної війни (вул. Мельникова, 44), встановлений у 1991 р. (наказ по Комітеті від 16.05.1994 № 10), пам'ятний знак дітям, розстріляним в Бабиному Яру в 1941 р., встановлений у 2001 р. по вул. Олени Теліги (наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53). Решта об'єктів — пам'ятний знак в пам'ять загиблих футболістів, військовополонених і мирних жителів України (вул. Академіка Грекова), пам'ятник жертвам нацизму (вул. Дорогожицька, ріг вул. Оранжевої), пам'ятний знак 60-ї річниці масового вбивства євреїв у Бабиному яру (вул. Мельникова), пам'ятний знак розстріляним священнослужителям (вул. Мельникова, 44), пам'ятний знак загиблим членам ОУН (вул. Олени Теліги), пам'ятний знак загиблим у Сирецькому концтаборі (вул. Шамрила), пам'ятні хрести розстріляним у Бабиному Яру (схили Бабиного яру) — на державному обліку як об'єкти культурної спадщини не перебувають.

Ще однією визначною пам'яткою історії, пов'язаною із вшануванням пам'яті жертв тоталітарних режимів, є Меморіальний комплекс в пам'ять жертв політичних репресій 1930-х років, який входить до складу Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» на північно-східній околиці Києва, неподалік с. Биківня. Як відомо, з літа 1937 р. по вересень 1941 р. на розташованій тут «спеціалізації» НКВС проводилися таємні поховання засуджених у позасудовому порядку або виїзною сесією військової колегії Верховного суду СРСР до розстрілу. Постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928 Меморіальний комплекс в пам'ять жертв політичних репресій 1930-х років визнано пам'яткою історії національного значення. На сьогодні на державному обліку перебуває чотири об'єкти культурної спадщини: братська могила з хрестом, пам'ятник репресованому, дві кам'яні брили з хрестами, стела з пам'ятним написом. Усі об'єкти, за винятком братської могили, були встановлені на території заповідника у 1995 р.

Найбільшою за кількістю групою об'єктів культурної спадщини є історичні поховання. Переважна більшість цих об'єктів розташована на території міських цвинтарів — Байкового (194 поховання відомих осіб), Лук'янівського (понад 220 поховань відомих осіб), Дарницького, Солом'янського, Куренівського і Святошинського, цвинтарів Видубицького монастиря та Києво-Печерської лаври.

Серед відомих осіб — діячів науки культури та мистецтва, державних та громадських діячів, похованих на Байковому цвинтарі — Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, М. Таричський, Васильченко, Олена Пчілка, М. Бажан, О. Гончар, І. Гончар. О. Вишня, А. Малишко, М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, М. Стельмах, Ю. Яновський, А. Головка, Ю. Смолич, Г. Тютюнник, М. Вінграновський, П. Глазовий, Л. Первомайський, М. Лисенко, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, Г. Верьовка, В. Заболотний, І. Кавалерідзе, П. Саксаганський, М. Садовський, М. Заньковецька, А. Бучма, Б. Гми-

ря, Л. Биков, Б. Брондуков, Г. Нарбут, М. Глущенко, І. Іжакевич, С. Ковпак, В. Щербицький, П. Шелест, М. Грушевський, М. Берлінський, В. Хвойка, Є. Патон, О. Білецький, О. Паладін, П. Грінченко, В. Чорновіл, В. Лобановський. У 1989 р. на 33-й ділянці цвинтаря перепоховані правозахисники В. Стус, О. Тихий та Ю. Литвин.

На Лук'янівському цвинтарі — академіки медицини М. Стражеско, О. Лу'ре, О. Марзєєв, В. Чаговець; математики Д. Граве, Г. Пфейфер; астроном О. Орлов, архітектор академік П. Альошин, учений — археолог, історик, нумізмат В. Ляскоронський, українські історики: другий президент АН УРСР М. Василенко та Л. Беркут, ботаніки М. Холодний, М. Кашенко, О. Фомін, професор-фізик Г. Де Метц, відомі діячі культури — художники М. Прахов, С. Світославський, композитор, засновник і перший директор Київської консерваторії В. Пухальський; композитор і співак С. Дурдуківський; актриса театру «Березіль» Л. Гаккебуш; художники О. Мурашко, В. Орловський, М. Пимоненко, льотчик, автор і перший виконавець «мертвої петлі» П. Нестеров, моряки Дніпровської флотилії та ін.

Варто також нагадати, що у 1918—1919 рр. на Лук'янівському цвинтарі у братських могилах було поховано киян, вбитих денікінцями та карателями армії Муравйова. У 1934 — 1941 рр. тут потайки, на центральній та бічних алеях ховали в'язнів, розстріляних у підвалах управління НКВС, що розміщувалося в будівлі колишнього Інституту шляхетних дівчат (вул. Інститутська, 1) та внутрішній в'язниці НКВС (вул. Липська, 16д).

З метою збереження пам'яток, що перебувають на цвинтарі, постановою Кабінету Міністрів України від 01.07.1994 № 447 комплекс пам'яток історії та культури Лук'янівського цивільного цвинтаря в м. Києві оголошено Державним історико-меморіальним заповідником. На сьогодні під охороною держави перебуває 227 могил і надгробків.

Серед відомих осіб, похованих на цвинтарі Видубицького монастиря — професор, доктор медицини Є. Афанасьєв, учений-гідротехнік М. Лелявський, герой війни 1812 р. князь Л. Яшвіль, учений-анатом В. Бец, подружжя колекціонерів та меценатів Богдан і Варвара Ханенки.

Серед поховань варто також згадати могилу Святійшого Патріарха Київської і всієї Руси-України Володимира (В. Романюка) на Софійській площі — щойно виявлений об'єкт культурної спадщини, пов'язаний з релігійним та церковним життям.

Другою за кількістю об'єктів групою пам'яток історії є адміністративні і громадські будівлі, житлові будинки, пов'язані з життям та діяльністю відомих осіб. Об'єкти цієї групи локалізуються головним чином у межах центральної частини міста. Серед них: будинки, в яких жили та працювали Т. Шевченко (пров. Шевченка, 8 а), Леся Українка (вул. Саксаганського, 97), М. Грушевський (вул. Паньківська, 9), М. Лисенко (вул. Саксаганського, 95 б), будинок по вул. Прорізній, 17, в якому в 1918—1919 рр. розміщувався «Молодий театр», будівля Національного академічного драматичного театру на пл. І. Франка — колишній театр «Березіль», головним режисером якого був Лесь Курбас. З життям та діяльністю «шестидесятників» у Києві пов'язані будинок по вул. Січневого повстання, 46, де знаходилася майстерня художника І. Гончара, квартири літературознавця та поета І. Світличного у будинку на вул. Уманській, 35, художників В. Зарецького та А. Горської на вул. Терещенківській, 25, будинок, в якому жив В. Стус, по вул. Чорнобильській, 13 а.

Серед визначних пам'яток, розташованих за межами історичних ареалів міста — комплекс споруд Київського політехнічного інституту (просп. Перемоги, 37), де

у 1924 — 1926 рр. навчався конструктор, академік С. Корольов, комплекс споруд заснованої у 1928 р. Київської кінофабрики ВУФКУ — Національної кіностудії ім. О. Довженка (просп. Перемоги, 44), де працювали відомі кінорежисери та актори серед яких: О. Довженко, І. Савченко, І. Кавалерідзе. Зауважимо, що за межами центрального історичного ареалу розташовані головним чином будівлі наукових установ, пов'язані з діяльністю видатних науковців. Серед них: будівля Інституту кібернетики ім. В. Глушкова (вул. Академіка Глушкова, 40—41), в якому працювали академіки В. Глушков, О. Кухтенко, В. Михалевич; будівля Інституту загальної та неорганічної хімії ім. В. Вернадського (просп. Академіка Палладіна, 32-34), пов'язана з іменами вчених-хіміків О. Городинського, Ю. Делімарського, В. Сажина, А. Пилипенка.

Події часів Великої Вітчизняної війни увічнюють 715 об'єктів культурної спадщини Києва, що перебувають на державному обліку: шість меморіальних комплексів, 424 братських та 110 індивідуальних поховань радянських воїнів; 42 поховання Героїв Радянського Союзу, військові ділянки на Байковому (217 поховань), Лук'янівському, Солом'янському (51 братське та індивідуальне поховання радянських воїнів), Звіринському (18 братських могил), військова ділянка з 18 поховань на Куренівському та Святошинському (51 братське й індивідуальне поховання радянських воїнів) цвинтарях, Братські могили воїнів Радянської Армії та Війська Польського, що загинули при визволенні Києва у 1943 р. (18 могил — 448 осіб) на Дарницькому цвинтарі.

До складу Меморіалу радянським воїнам, викладачам і студентам сільськогосподарської академії, які загинули в роки Великої вітчизняної війни, входить 12 братських могил радянських воїнів (територія Сільськогосподарської академії, вул. Героїв оборони, 15), Алея героїв у Парку Слави (вул. Лаврська) налічує 35 поховань. Серед пам'яток військової історії 27 будинків, пов'язаних з подіями 1941 — 1943 рр., зокрема, будинок колишньої хлібні Софійського монастиря по вул. Володимирській, 24, в якому влітку 1941 р. знаходився штаб оборони Києва, будинок Київської академії на Конtrakтовій площі, 9, де під час оборони Києва у 1941 р. розміщувався штаб Пінської військової флотилії, пам'ятне місце, де влітку 1941 р. знаходився оперативний відділ командного пункту Південно-Західного фронту (вул. Верховинна, 80). У місті є також об'єкти культурної спадщини, пов'язані з трагічними подіями Великої Вітчизняної війни, які потребують взяття на державний облік як пам'ятки історії, зокрема, місце, де знаходився Сирецький концтабір для військовополонених.

Поряд з цим необхідно зауважити, що на державному обліку перебуває значна кількість пам'яток історії, занесених до списків пам'яток історії та культури у радянські часи, коли нерідко внаслідок суб'єктивного, заідеологізованого підходу до визначення історичної цінності на облік бралися об'єкти, що мали достатньо сумнівну історичну цінність. Серед цих пам'яток значну кількість становлять об'єкти, пов'язані з історією РСДРП та подіями радянського періоду: з функціонуванням органів державної влади, життям та діяльністю радянських державних і партійних діячів. Наприклад, дотепер пам'ятками історії вважаються будинки, куди надходили матриці газети «Іскра» (вул. Архітектора Городецького, 9), розміщувалася підпільна друкарня РСДРП (вул. Круглоуніверситетська, 1/9), «Будинок меморіальний РСДРП» по вул. Московській, 31, дошка меморіальна на честь присвоєння трамвайному депо імені Леніна по вул. Дегтярівській, 7, інфекційний корпус, на адресу якого надходили листи для організаційного комітету II з'їзду РСДРП по вул. Багговутівській, 1, тощо.

На жаль, останнім часом у місті було втрачено декілька пам'яток історії, пов'язаних з іменами відомих діячів науки та культури. Серед них: будинок, в якому у 1891 р. народився М. Булгаков по вул. Воздвиженській, 10 в (зруйнований), будинок, в якому у 1896—1903 рр. мешкав Шолом-Алейхем по вул. Великій Васильківській, 5 (знесений під час реконструкції «Бессарабського кварталу»). Будинки, в яких жили авіаконструктор І. Сікорський (вул. Ярославів Вал, 15 б), художник О. Мурашко (вул. Маложиитомирська, 14) та художник Г. Світлицький (вул. Дегтярна, 30) — знаходяться в аварійному стані.

Поряд з цим, останнім часом до Державного реєстру нерухомих пам'яток України були занесені об'єкти, пов'язані з різними історичними періодами у житті міста. Це, зокрема, комплекс військово-інженерних споруд Київського укріпрайону (УР-1), споруджених впродовж 1929—1935 рр., розташованих у межах сучасних Святошинського та Голосіївського районів міста, які безпосередньо пов'язані з подіями військової історії 1941—1943 рр., Меморіальний комплекс «Пам'ятник жертвам Чорнобильської трагедії» на вул. Чорнобильській.

Отже, історична спадщина міста, представлена нерухомими об'єктами культурної спадщини, відображає основні події, пов'язані з державним ладом та суспільним життям, національно-визвольними, революційними та соціальними рухами, подіями воєнної та військової історії, розвитком науки, освіти й культури не тільки Києва, а й усієї країни.

Територіально пам'ятки історії розташовуються в усіх районах Києва — від західної межі міста (комплекс військово-інженерних споруд Київського укріпрайону) до північно-східної (місце масових поховань жертв політичних репресій 1930-х рр. біля с. Биківня) та південно-східної межі (місце розташування концтабору для радянських військовополонених у Дарницькому лісі). Втім, найбільша кількість пам'яток історії зосереджена у межах центрального історичного ареалу. Переважно це будівлі, в яких розміщувалися державні, громадські, науково-освітні установи, заклади культури, а також будинки, пов'язані з життям та діяльністю відомих осіб, історичні поховання.

Типологічно пам'ятки історії представлені:

будівлями (спорудами) пов'язаними з функціонуванням державних, науково-освітніх установ, закладів культури, життям і діяльністю відомих осіб;

похованнями відомих осіб, загиблих військовослужбовців і жертв тоталітарних режимів, які локалізуються у Києві переважно у межах міських цвинтарів та в місцях масових розстрілів і поховань (урочище Бабин Яр, Биківнянський ліс, колишній Дарницький концтабір), які входять до складу **меморіальних комплексів** — на місці масового знищення мирного населення та військовополонених в урочищі Бабин Яр під час гітлерівської окупації, пам'яті жертв репресій 1930-х років у с. Биківня, на честь загиблих в'язнів Дарницького концтабору в Дарницькому лісі, парку «Вічної слави» та ін;

визначними місцями, де у роки Великої Вітчизняної війни розташовувалися штаби й командні пункти Київського укріпрайону, наведено перший понтонний міст через Дніпро тощо;

зразками військової техніки — пам'ятник танкістам-визволителям Києва (танк Т-34), монітор «Железняков».

3.7. Пам'ятки монументального мистецтва

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» пам'ятки монументального мистецтва є окремим видом об'єктів культурної спадщини. До цього виду належать твори образотворчого мистецтва як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями).

Друга типологічна група відноситься належить до виду «пам'ятка історії». Це пам'ятники і пам'ятні знаки⁴ на пам'ятних (історичних) місцях, які можуть не мати власної мистецької цінності, але увічнюють важливі історичні події. Досить часто неможливо розірвати історичну та художню цінність об'єкта, тому він може обліковуватися двічі — як пам'ятка історії та монументального мистецтва. Але такий поділ є досить умовним і значно ускладнює ведення державного обліку. Тому ми будемо розглядати обидва види пам'яток разом.

Пам'ятники є своєрідною матеріальною частиною історії. Їхнє головне призначення — викликати в пам'яті людей важливі події минулого та увічнювати пам'ять про них. Виступаючи такими знаками історії, пам'ятники формують спільне знання тієї чи іншої спільноти — народу, країни — про минуле. Але це минуле за допомогою художніх образів часто міфологізується. Оскільки в українській мові слова «пам'ятник» (в значенні фізичного об'єкта) та «пам'ятка» (юридичний термін) дуже подібні, то у свідомості більшості людей вони ототожнюються. Таким чином, монументи стають важливими елементами суспільної свідомості.

Всього у Києві на державному обліку перебуває понад 300 пам'яток історії та монументального мистецтва, що включають такі типи: монументи, монументально-декоративне мистецтво та монументальний живопис (останні два типи пов'язані з архітектурними спорудами). З цієї кількості 213 об'єктів⁵ — це безпосередньо пам'ятники (монументи) та пам'ятні знаки, що розташовані на вулицях, у парках, скверах, на територіях заводів, інститутів, шкіл тощо. Саме вони є предметом розгляду нашої розвідки. З них 25 пам'яток національного значення, 126 — місцевого та 62 щойно виявлених об'єкти культурної спадщини. Цінність об'єктів визначається їхньої хронологічною глибиною, художніми якостями, роллю в історичному середовищі міста, або значення історичної події, якій присвячений монумент. Критерії, за якими пам'ятка включається до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, визначені у постанові Кабінету Міністрів України від 27.11.2001 № 1760.

Хоча частина об'єктів, що перебувають в статусі пам'яток національного значення з 1970-х рр., вже не відповідають сучасним критеріям. Тому не можуть пропонуватися до Реєстру за цією категорією. Вони були зараховані до категорії національного значення з ідеологічних міркувань, хоча не мають художньої та історичної цінності. Це, наприклад, пам'ятники «Чекістам, що загинули за владу рад» (Либідська площа),

⁴ Поділ на пам'ятники і пам'ятні знаки досить умовний і залишився від радянських часів, коли залежно від вартості будівництва об'єкт потрапляв у категорію пам'ятника або пам'ятного знака (більш дешевий).

⁵ Ця кількість може варіюватися, враховуючи, що беруться на облік нові об'єкти, виключаються такі, що втратили історичну цінність, знесені тощо. Крім того, частина пам'яток є комплексами і залежно від того, чи підраховується лише комплекс, чи окремі його елементи, чисельність об'єктів може змінюватися.

радянському діячеві Д. Мануїльському на вул. Липській, екіпажу бронепоезда «Тарашанець» (вул. Костянтина Заслонова), пам'ятник лікарю В. Образцову на території лікарні по вул. Шовковичній, 39/1 тощо. Отже, перелік пам'ятників і пам'ятних знаків національного значення буде переглядатися й уточнюватися.

Частина пам'ятників була зруйнована або знята з державного обліку. На сьогодні відомо про 14 знесених пам'ятників. Наказами Міністерства культури і туризму України від 31.10.2008 №1235/0/16-08 та від 18.02.2009 № 100/0/16-09 з державного обліку було знято 12 об'єктів, що втратили історичну цінність і були зараховані до пам'яток тоталітарної доби. Це, зокрема, 9 пам'ятників Леніну, С. Косіору, В. Чубарю, Ф. Дзержинському. Вони на сьогодні демонтовані. Хоча процес руйнації пам'ятників радянським партійним та державним діячам, яких всього було на обліку понад 50 (з них тільки В. Леніну — 26), розпочався раніше офіційних наказів і відбувався стихійно. Всі знесені об'єкти не становлять мистецької цінності, належать до масового (серійного) виробництва. Тому такі пам'ятники, розташовані на територіях фабрик, заводів, підприємств (у радянські часи пам'ятник Леніну був тут обов'язковим елементом), інколи демонтувалися без належної документальної фіксації. Сьогодні навіть важко з'ясувати, коли точно це відбувалося.

Залишилося ще близько 20 пам'ятників, які можна безболісно виключати з переліку пам'яток і демонтувати без руйнування історико-архітектурного середовища. Але необхідно створити музей-парк, де будуть експонуватися найцікавіші приклади радянської скульптури, як це зроблено у Польщі чи Угорщині.

До групи об'єктів, що не внесені до Державного реєстру, потрапив і пам'ятник В. Леніну на бульварі Т. Шевченка, виконаний з червоного граніту (1946 р., зменшена авторська копія скульптора С. Меркурова, архітектори О. Власов, В. Єлізаров) — найбільш спірний київський монумент, який кілька разів пошкоджували.

Пам'ятки розміщені по Києву нерівномірно, найбільша кількість розташована у Шевченківському (56), Святошинському (46) та Печерському районах (45). На іншому полюсі знаходиться Оболонський район, де є всього два щойно виявлених об'єкти за видом «монументальне мистецтво» — пам'ятник Архістратигу Михаїлу (Оболонський пр-т) та знак на честь дружніх зв'язків Києва і Сантьяго де Чилі (пр-т Героїв Сталінграду). Основна частина монументів та пам'ятних знаків міститься на площах, у скверах, парках. При цьому часто сквери виникають саме після встановлення пам'ятника, який стає, таким чином, формоутворюючим елементом середовища. Навколо пам'ятників здійснюють впорядження та озеленення території, влаштовують місця для відпочинку.

За хронологією пам'ятники Києва також поділяються на кілька нерівномірних груп. Найбільшу цінність становлять київські пам'ятники XIX — початку XX ст. Вони є пам'ятками національного значення. До них належать всього чотири об'єкти: архітектурний монумент «Пам'ятник Магдебурзького права» (або нижній пам'ятник на честь Хрещення Русі, 1802-1808 рр., архітектор А. Меленський; 1935, 1963 рр. — ремонту), пам'ятник князю Володимирі на Володимирській гірці, пам'ятник Богдану Хмельницькому на Софійській площі та композитору М. Глинці у Миському саду (1904 р., перенесений з Музичного провулку, де він первісно стояв перед будинком музичного училища). В цілому підкреслимо, що в імперський період XIX — початок XX ст. Київ мав зовсім небагато пам'ятників, з них збереглася меншість. Саме ці пам'ятки (за винятком бюста композитору) зберегли важливу містобудівну роль в історико-архітектурному середовищі.

Пам'ятник Магдебурзькому праву — це архітектурний монумент, вирішений у вигляді рустованої колони, нижня частина якої — чотирипілонний склепінчастий, зміцнений аркбутанами, постамент. Пам'ятник має кулясте завершення з хрестом. Вхід і сходи до колони збудовані відповідно до проекту, верхній вхід зроблений у вигляді цегляної аркади з елементами класицистичного стилю. Бетонно-гранітні сходи підняті над яром на бетонних опорах. Сходи повторювали вигини яру й доходили до самісінького пам'ятника. Нижній вхід так і не був збудований. В радянські часи з колони був збитий хрест та знищена каплиця в нижній частині (перетворена на арку). Перший київський пам'ятник мав подвійне меморіальне значення. Перше — надання місту Магдебурзького права князями литовськими, потім підтвердження його польськими королями і російськими імператорами, а друге — пам'ятник хрещення Русі. Оскільки, за легендами, на цьому місці, де здавна ставилися каплиці, Володимир хрестив своїх синів.

Над центральною частиною міста і над Подолом височить один з кращих київських пам'ятників — князю Володимиру, урочисто відкритий у 1853 р. Цій події передувало 21 рік підготовки — від першої ідеї, що виникла на початку XIX ст. серед громадськості Києва, до конкурсу на проектування і далі — до самого виконання робіт. Кошти на пам'ятник збирали багато років. Над проектом пам'ятника у 1830-х — 1840-х рр. працював скульптор В. Демут-Малиновський. На другому етапі у 1842 р. Академія мистецтв в Санкт-Петербурзі оголосила конкурс на новий проект, в якому взяли участь 22 автори. Було обрано три найкращі проекти і на третьому етапі роботу над завершенням пам'ятника вів скульптор П. Клодт. Високий п'єдестал споруджений за проектом архітектора К. Тона. Бронзову постать князя Володимира встановлено на восьмигранному чавунному постаменті у вигляді каплиці у псевдовізантійському стилі і п'ятиступінчастому стилобаті з чавунних плит. Володимир зображений у парадному князівському плащі з хрестом у правиці.

Багато років ця монументальна постать залишалася в місті єдиною, доки 1872 р. на сучасному бульварі Т. Шевченка не постав пам'ятник графу О. Бобринському (1800—1868) — російському промисловцю, цукрозаводчику та меценату, який з 1838 р. розвивав цукрову промисловість України, яка стала одним з головних факторів піднесення економіки Південно-Західного краю імперії. Пам'ятник був вирішений у вигляді бронзової фігури на повний зріст, одягненій у накидку, що нагадувала римську тогу (скульптор І. Шредер, архітектор І. Монігетті). Як і пам'ятник Володимиру, цей монумент також мав багато символічних деталей, пов'язаних з діяльністю Бобринського. Поставлений обличчям до вокзалу, ногою він спирався на залізничну рейку (був одним з засновників першої в імперії Царсько-сібирської залізниці), на кам'яному постаменті були зображені сільськогосподарські інструменти (скульптор М. Лаверецький). Скульптуру було знято у 1926 р. і переплавлено на заводі «Арсенал», постамент розібрано в 1932 р. У 1954 р. на його місці встановили кінний пам'ятник М. Щорсу, що значно переважав за розмірами свого попередника.

У 1888 р. Софійську площу прикрасив кінний монумент гетьмана Богдана Хмельницького (художник І. Мікешин, скульптори П. Веліонський, О. Обер, архітектор В. Ніколаєв), ідея про встановлення якого виникла ще у 1840-х рр., а перші кроки — створення будівельного комітету — були зроблені в 1860 р. І лише у 1869 р. імператор Олександр II дозволив збирання коштів. Існувало кілька варіантів пам'ятника, один з яких був насичений різноманітними фігурами. В остаточному варіанті залишилася

лише кінна статуя самого Б. Хмельницького, що була відлита в бронзі у 1880 р. За кілька років І. Ніколаєв спорудив постамент з кам'яних брил. Незважаючи на довгу історію будівництва, пам'ятник виявився дуже вдалим і швидко став одним із символів Києва, яким залишається і сьогодні.

Досі привертає увагу пам'ятник О. Пушкіну на Печерську, хоча містобудівної ролі він вже не має — великомасштабна забудова різних часів майже поглинула його. Пам'ятник, виготовлений коштом викладачів та учнів гімназії за їхньою ініціативою на честь 100-річчя з дня народження поета, був встановлений у невеличкому сквері перед Києво-Печерською гімназією 26 травня 1899 р. На п'єдесталі й досі можна прочитати напис: «Александру Сергеевичу Пушкину Киево-Печерская Гимназия». 900 зібраних рублів вистачило на невеликий бюст на базальтовій колоні. Бронзовий бюст був виконаний за проектом скульптора Р. Баха петербурзькою фірмою Берто. Колону виготовив майстер А. Скіавоні. Він є пам'яткою місцевого значення.

На відміну від радянських часів, ініціаторами таких важливих для Києва в ідеологічному і у містобудівному відношенні заходів, як встановлення пам'ятників, були неофіційні кола. Увічнити пам'ять промисловця і мецената Бобринського вирішило дворянство і купецтво Києва. Ідею пам'ятника Богдану Хмельницькому висунув професор університету М. Костомаров, а реалізовував М. Юзефович — голова Археологічної комісії. Встановлення монументальної постаті Володимира ініціювали, «пламенея усердием», мешканці Києва, підтримані генерал-губернатором В. Левашовим. Лише Микола І з'явився завдяки ініціативі Київської міської Думи, але без зібраних громадськістю коштів справа не була б реалізована. Це стосується і всіх інших згаданих монументів — всі вони з'явилися завдяки пожертвам, які збиралися роками, а інколи — десятиріччями.

Варто нагадати, що найбільш важливі монументи Києва, які відображали основні ідеї Російської імперії, з'явилися в результаті проведення архітектурних і художніх конкурсів. Незважаючи на певний рівень свободи митців, який виявлявся саме у конкурсах, їхні результати відображали соціальне замовлення імперської влади.

У 1896 р. центральне місце в парку навпроти університету (сучасний Шевченківський) посіла бронзова фігура імператора Миколи І. По цьому сквер було перейменовано на Миколаївський. На розроблення проекту пам'ятника було проведено два все-російські конкурси (перший у 1887 р., другий — у 1885—1891 рр., в обох випадках переміг скульптор М. Чижов). Закладення підмурку пам'ятника відбулося у 1893 р. За його створення М. Чижов отримав Велику Золоту Медаль Паризької Академії Мистецтв. Архітектором при встановленні пам'ятника був відомий київський архітектор В. Ніколаєв. Постамент зі всіх боків прикрашали барельєфи, що відображали найважливіші київські будівельні події епохи Миколи І — будівництво університету, Миколаївський ланцюговий міст, Володимирській Кадетський корпус, І-а Київські гімназія.

Після встановлення радянської влади Миколаївський сквер перейменували на Червоний парк. У 1920 р. фігуру Миколи І було знято. Сьогодні на його місці стоїть пам'ятник Т. Шевченку (1939 р., скульптор Г. Манізер, архітектор Е. Левінсон), що є пам'яткою монументального мистецтва національного значення (постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928). За композицією та масштабом він нагадує дореволюційний монумент і сприймається в середовищі парку та в довколишній забудові ХІХ-поч. ХХ ст. цілком органічно.

Появі такого пам'ятника у дореволюційному Києві завадили ідеологічні чинники, опір влади та неспроможність патріотично налаштованої громадськості обрати

кращий проект серед кількох сотень, представлених на 4 конкурсах, у т. ч. міжнародних. Ідея встановлення пам'ятника в Києві народилася у 1904 р., а останній конкурс був проведений у 1914 р. За нових історичних умов, у жовтні 1918 р., нова українська влада повернулася до питання увічнення пам'яті Тараса Шевченка. В Києві з'явився бюст роботи Ф. Балавенського. Наступного 1919 р. на п'єдесталі знятого пам'ятника Олександру II поставили ще один гіпсовий бюст роботи Б. Кратка. Обидва були знищені під час численних змін влади в Києві. Тому в 1920 р. на черговому вільному постаменті, що залишився від знятого пам'ятника княгині Ользі, той самий автор поставив тимчасовий бюст Шевченка, який також був знищений — поляками. У 1923 р. знову підняли питання про встановлення пам'ятника. Планувалося зробити це в Університетському парку, на місці скинутого монумента імператору Миколі I. Але завершилася багаторічна шевченківська епопея лише 1939 р.

Багатофігурний пам'ятник Олександру II на трьох п'єдесталах, відкритий на Царській (Європейській) площі у 1911 р., був найбільш масштабним в Російській імперії. Ідея про його встановлення до 50-річчя селянської реформи 1861 р. виникла у київської влади в 1903 р. У 1904 р. був обраний спеціальний комітет для спорудження пам'ятника, наступного року затверджено місце для його встановлення. Хоча, як і у випадках з багатьма іншими київськими монументами, існував широкий вибір його місця розташування. Спочатку міська влада запросила для роботи відомого скульптора М. Опекушина. Попри виконане замовлення, у 1909 р. оголосили міжнародний конкурс, прагнучи мати цілком оригінальний монумент, не подібний на інші. У 1910 р. переможцем з 13 учасників визнали італійського скульптора Етторе Ксіменеса (конкурсна робота під девізом «Kieff»). Роботи здійснював підрядник Ф. Альошин під керівництвом архітектора І. Ніколаєва (влаштував гранітну основу монумента). Незважаючи на загальнодержавне значення цього пам'ятника, кошти на нього лише частково були виділені з міського бюджету, значну суму зібрали по всій імперії — 200 тисяч карбованців. Парадний монумент відіграв важливу роль у формуванні вигляду Царської площі, хоча й не займав центрального місця. У 1919 р. всі металеві частини пам'ятника були скинуті. Натомість на п'єдесталі було встановлено величезну кубітичну фігуру червоноармійця з фанери. Його зняли і остаточно знесли постамент у 1930-х рр. Натомість, встановили пам'ятник Сталіну. Він являв собою фігуру на повний зріст на невисокому п'єдесталі, навколо якого було влаштовано каскадний фонтан. Скульптуру зруйнували у 1941 р.

Кошти на пам'ятник П. Столипину, що відкрився у 1913 р. перед Міською думою, збирали за Всеросійською підпискою. Цей монумент також створив скульптор Е. Ксіменес, хоча обидві його роботи в Києві піддавалися критиці сучасників. Пам'ятник було зруйновано одним з перших в місті — вже в березні 1917 р. під час антимонархічної демонстрації. При цьому над постаментом було встановлено імпровізовану шибеницю. Це сталося ще до прийняття у 1918 р. Раднаркомом радянської України декрета "Про зняття з площ і вулиць пам'ятників, споруджених царям і царським прислугникам".

До нереалізованих на поч. XX ст. об'єктів належить і пам'ятник М. Гоголю, на спорудження якого у 1909 р. був оголошений збір коштів. Ініціатором цієї акції став Клуб руських націоналістів. У дореволюційний період провести конкурс та реалізувати цю ідею не вдалося. Перший пам'ятник Гоголю в Києві був встановлений на Русанівському бульварі лише 1982 р. (скульптор О. Скобліков).

Назвемо ще кілька невеликих об'єктів дореволюційного Києва, що не збереглися: обеліск на честь відкриття гавані Миколи II (1900 р., в районі перетину вул. Спаської та Набережно-Хрещатицької), пам'ятник-obelіск на місці смерті генерал-губернатора А. Дрентельна (1889 р., Володимирська гірка), бронзовий бюст імператора Олександра III (1880 р., на подвір'ї Інституту шляхетних дівчат), пам'ятник Олександрові II на Деміївці (бронзове погруддя на гранітному постаменті, 1911 р.).

Як бачимо, значна частина дореволюційних пам'ятників була знесена. Їхні місця майже одразу займали інші пам'ятники, навіть і тимчасові, що відображали нову ідеологію. Скульптура за таких умов набула виразного політико-агітаційного характеру, що негативно позначилось на художньому рівні творів.

Від пам'ятника Івану Іскрі та Василю Кочубею на Арсенальній площі, що був відкритий у 1914 р. (скульптор П. Самонов), залишився лише гранітний постамент, на якому у 1923 р. встановили гармату — на честь повстання робітників «Арсеналу» проти Центральної Ради у січні 1918 р. Під час будівництва виходу зі станції метро «Арсенальна» постамент було пересунуто на кілька метрів. На місці знятого погруддя імператора Олександра III, що було встановлено у 1909 р. на території сирітського притулку Південно-Західної залізниці (архітектор В. Ніколаєв), лише у 1972 р. встановили бюст підпільника В. Кудряшова.

Єдиним винятком став пам'ятник княгині Ользі та просвітителям Кирилу і Мефодію, вільне місце якого дало змогу відновити твір у первісному вигляді вже за нових часів. Він став одним з вдалих прикладів вельми спірної тенденції відновлення зруйнованих об'єктів. Автором проекту пам'ятника був талановитий скульптор І. Кавалерідзе, який переміг у Всеросійському конкурсі. Разом з І. Кавалерідзе над виконанням проекту працювали його колишній однокурсник скульптор П. Сніткін, а також В. Риков (архітектурне вирішення) та Ф. Балавенський (художнє керівництво, він отримав 3-є місце на конкурсі). Урочисте освячення і відкриття монумента відбулося 4 вересня 1911 р. Монумент об'єднує постаті 4-х особистостей, які віддані одній ідеї просвітництва і високої духовності. Концепція пам'ятника мала об'єднати поняття держави, науки, релігії. Але оскільки відкрити його дуже поспішали, то встановили тимчасовий макет з цементу, плануючи найближчим часом виконати твір з мармуру. Але він так і не був встановлений.

Цей пам'ятник мав стати початком грандіозного задуму Київського військово-історичного товариства щодо створення від Михайлівського монастиря до Софії «Історичного шляху» — алеї з 12 пам'ятників історичним діячам. Містобудівний та художній бік цього проекту активно критикувався сучасниками і врешті-решт він не був реалізований.

Пам'ятник княгині Ользі та просвітителям Кирилу і Мефодію поступово знищили протягом 1920—1932 рр. Його відтворили з каррарського мармуру у 1995—1996 рр. на кошти міста, благодійні внески організацій, установ, громадян, за участю меморіального фонду І. Кавалерідзе (скульптори М. Білик, В. Вінайкін, О. Дяченко, В. Сівко, В. Шишов, архітектори О. Андрєєв, Р. Кухаренко, Ю. Лосицький). Незважаючи на його мистецькі якості, об'єкт є лише сучасною копією, тому відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» не може перебувати на державному обліку як пам'ятка монументального мистецтва (нині — щойно виявлений об'єкт культурної спадщини). Але неможливість бути пам'яткою юридично анітрохи не зменшує його архітектурної, містобудівної та громадської цінності (він швидко став

улюбленим місцем фотографування наречених, глибоко увійшовши у міську культурну традицію).

У 1920-х рр. в місті з'явилося кілька пам'ятників авангардного характеру, жоден з яких не зберігся. Складну композицію в дусі кубізму являв собою пам'ятник «Заповітам В. І. Леніна» встановлений у 1925 р. на околиці Шулявки (Жовтнівки), у напрямку до хутора Грушки (скульптори Ю. Білостоцький, С. Журавель, М. Дробот). Був зруйнований в роки Другої світової війни. Перед будинком колишньої Міської Думи на Майдані Незалежності 1922 р. був встановлений бетонний пам'ятник Карлу Марксу. Твір також був прикладом мистецтва доби кубізму. На початку 1930-х рр. його було розібрано через низькі естетичні якості.

У 1930-х рр. з поверненням мистецтва до класичної стилістики (соціалістичний реалізм) держава вдалася до встановлення величких монументальних об'єктів. Про нефігуративні скульптурні композиції з цього часу мова вже не йшла, заідеологізована скульптура, яка використовувала лише реалістично-натуралістичний метод зображення постаті, остаточно перетворилася на інструмент пропаганди. При цьому мистецтво тоталітарного періоду базувалося на ідеях гігантоманії. Апогеем реалізації цих ідей став нереалізований проект Урядового центру у Верхньому місті, який крім величезних будівель передбачав встановлення над Дніпром гігантської скульптури Леніна. До речі, значна кількість довоєнних архітектурних проектів та проектів з увічнення пам'яті та ідеологічної пропаганди не були здійснені в натурі. Тому, як це не дивно, від цього періоду в Києві майже не залишилося монументальної скульптури. У 1935 р. був проведений конкурс на проектування монументу на честь визволення Києва від поляків у 1920 р. За конкурсним завданням пам'ятник мав бути вирішений у вигляді обеліска і встановлений на сучасній Європейській площі, на місці готелю «Європейський». У змаганнях взяло участь чимало радянських авторів, відбулося два тури конкурсу, але у 1936 р. ідея обеліску була заборонена як дрібнобуржуазна та націоналістична. У 1936 р. також відбувся конкурс на створення пам'ятника командарму Сергію Каменєву для одного з центральних майданів міста, на який було подано 9 проектів і взяли участь більше десяти скульпторів. Реалізований жодний варіант не був.

Лише у 1950-х рр. з'явилися великомасштабні — порівняно з тодішньою довоєнною забудовою пам'ятники: В. Леніну; бронзова кінна статуя М. Щорса, командира червоної дивізії у роки громадянської війни, міфологізованого радянською пропагандою (1954 р., скульптори М. Лисенко, В. Бородай, М. Суходолов, архітектори О. Власов, І. Заваров) на бульварі Т. Шевченка; на могилі генерала армії М. Ватутіна в Маріїнському парку (1948 р., скульптор Є. Вучетич, архітектор Я. Белопольський). Попри переоцінку цих історичних постатей, самі твори мистецтва становлять художню цінність. Два останні внесені до Державного реєстру як пам'ятки національного значення. Слід підкреслити, що період 1940—1950-х рр. в Києві представлений лише кількома пам'ятниками. І одним з них, крім названих, є бронзовий бюст письменника І. Франка, встановлений у 1956 р. біля театру його імені на честь 100-річчя від дня народження (скульптори А. Белостоцький, О. Супрун, архітектор М. Іванченко). Донедавна він був пам'яткою монументального мистецтва місцевого значення, але у 2010 р. внесений до Державного реєстру за категорією національного значення.

Найбільш грандіозний та певною мірою утопічний повоєнний проект реалізований не був, як і його попередник 1930-х рр. У 1948 р. після закінчення будівництва Авто-

стради (бульвару Дружби народів) планувалося на узвишшях праворуч і ліворуч встановити велетенські 60-метрові скульптури Леніна і Сталіна (на місці сучасного музею Вітчизняної війни). У 1947 р. був проведений закритий конкурс, в якому перемогли роботи М. Лисенка та С. Меркурова. Єдиним прикладом реалізації ідей гігантomanії в радянські часи стала фігура Вітчизни-Матері (заввишки 62 метри, меч у її правиці має довжину 16 м, загальна висота споруди — 108 м; вага монумента — 530 тонн), що увінчує будівлю Українського державного музею Великої Вітчизняної війни. Задум скульптора Є. Вучетича здійснила група авторів у 1980-х рр. (скульптори В. Бородай, Ф. Согоян; архітектори В. Єлізаров та ін.). Цей монумент порушив історичний силует схилів Дніпра та панораму Печерська. Хоча з точки зору технічних рішень цей пам'ятник заслуговує на увагу.

Лише поодинокі монументи радянських часів створювалися за авторським проектами. Більшість об'єктів була серійного виробництва. У зв'язку з розгорнутою масовою політичною пропагандою, художні колективи зобов'язували виконувати численні замовлення на так звану політичну скульптуру. Твори здебільшого виконувались із дешевих матеріалів і призначались для використання в міських скверах, парках, будинках культури, лікарнях, санаторіях, на стадіонах тощо. Розтиражована скульптурна продукція була переважно ремісничою, встановлювалась без урахування архітектурного середовища, що знижувало його загальний естетичний рівень. Але вони зараховувалися до переліків пам'яток з ідеологічних міркувань майже одразу (або через кілька років) після встановлення. Таким чином, не виконувався один з основних принципів пам'яткоохоронної облікової справи — перевірка творів мистецтва часом. Частина цих об'єктів на сьогодні вже не існує (були знесені у 1990-х рр. в період переосмислення радянської історії, або зруйнувалися внаслідок поганого технічного стану).

Але серед значної кількості київських монументів, зведених у 1960—1970-х рр., в період «розвинутого соціалізму», є кілька важливих об'єктів, що цілком правомірно мають статус пам'яток монументального мистецтва. В їх створенні брали участь найвідоміші українські скульптори-монументалісти. Це пам'ятник О. Пушкіну біля входу в Пушкінський парк, встановлений у 1962 р. (скульптор О. Ковальов та архітектор В. Гнезділов), що став результатом республіканського конкурсу (1954 р.). У другому турі кращим був визнаний проект згаданих авторів. У 1973 р. до 100-річчя з дня народження було відкрито пам'ятник Лесі Українці на площі, що носить її ім'я (скульптор Г. Кальченко та архітектор А. Ігнащенко). Бронзова постать письменниці вирізняється динамізмом. Серед пам'ятників цього періоду виділяється окрема група монументів на честь відомих діячів науки і культури. Вирішені в традиційній реалістичній манері, виконані з дорогих природних матеріалів, вони і сьогодні зберігають певну художню цінність. Назвемо пам'ятник видатному вченому академіку В. Вернадському (Вернадського Академіка бульвар), українському художнику Г. Світлицькому (Дегтярна вул. 30, 1972 р., скульптор М. Вронський), академіку Д. Заболотному (Заболотного Академіка вул., 1981 р., скульптор Г. Хусід, архітектор А. Ігнащенко), композитору М. Лисенку (Театральна площа, 1965 р., скульптор О. Ковальов, архітектор В. Гнезділов). До кращих творів цього періоду в українському монументальному мистецтві можна зарахувати пам'ятник видатному українському філософу Г. Сковороді (фігура на повний зріст), виконаний за проектом скульптора І. Кавалерідзе (Контрактова площа, 1976 р.), в якому втілено характерні особливості монументального психологічного портрета, та пам'ятник письменнику І.

Котляревському (1975 р., скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнащенко) по вул. Мельникова. Реалістично виконаний скульптурний портрет письменника вирізняється витонченим моделюванням обличчя. Бронзове погруддя на класичній колоні з тематичними рельєфами за мотивами творів письменника вдало вписане в архітектурний ландшафт.

Один з найстаріших українських скульпторів, який творив і на початку XX ст., і в радянські часи — Іван Петрович Кавалерідзе, залишив в Києві ще кілька творів монументального мистецтва. Це пам'ятний знак на честь заснування Ярославом Мудрим першої бібліотеки на Русі (1969 р., на території заповідника «Софія Київська») та пам'ятник князю Ярославу біля стіни Золотих воріт, відтворений у 1997 р. у збільшеному розмірі за невеликим станковим макетом Кавалерідзе скульпторами М. Біликом, О. Редьком, В. Сівком). Проте цей останній є прикладом невдалого перетворення станкової скульптури на монументальну. Місце для його розміщення також обрано незручно — головним акцентом невеликого Золотоворітського скверу виступає монументальний об'єм павільйону «Золоті ворота», отже, він пригнічує сусідні об'єкти.

До цікавих образів належить пам'ятний знак на честь заснування міста Києва у Наводницькому парку (1982 р., скульптор В. Бородай, архітектор М. Фещенко). Човен з фігурами трьох братів-засновників Києва та жіночої постаті Либеді став алегоричним втіленням ідеї утворення міста Києва на берегах Дніпра. І хоча він був виконаний з нетривкого матеріалу, що призвело до його руйнування у 2010 р. (після того відремонтований), він залишається однією з візитівок Києва.

Найскладніший підхід сьогодні до знаків і монументів, що є пам'ятками історії, бо відношення до історичних подій — річ максимально суб'єктивна. Пам'ятники та пам'ятні знаки загиним у роки Великої вітчизняної війни (близько 60 об'єктів, займають перше місце за кількістю серед всіх інших пам'яток монументального мистецтва й історії), безумовно, становлять історичну цінність і мають залишатися на своїх місцях. Але переважно вони є роботами серійного виробництва і не мають мистецької цінності. Вони встановлювалися чи не кожним підприємством або крупною організацією, чиї співробітники брали участь та гинули у військових діях (Дарницького вагоноремонтного заводу, Київського університету, Сільськогосподарської академії, обеліск воїнам-автомобілістам, знак на честь робітників-залізничників тощо). Отже, ними опікуються ті організації, які їх замовляли та встановлювали. При цьому вони, як правило, не відіграють містобудівної ролі і не впливають на архітектурне середовище.

Серед високохудожніх монументів можна назвати пам'ятник загиним, розташований поблизу Музею Великої Вітчизняної війни, гранітний монумент на честь загинлих в Дарницькому концтаборі, і навіть скульптуру актора Леоніда Бикова в образі головного героя фільму «В бой идут одни старики», що присвячена загиним під час війни льотчиками. Особливою експресією відзначається пам'ятник студентам та викладачам Київського університету, що загинули у війну (встановлений у Ботанічному саду).

До значних об'єктів, які увічнюють події Великої Вітчизняної війни, належить 14,5-метровий пам'ятник морякам Дніпровської військової флотилії, встановлений у 1979 р. по вул. Набережно-Хрещатицькій (скульптори М. Вронський, О. Скобликов, арх. І. Ланько). Архітектурно-скульптурна композиція складається з тригранного високого гранітного обеліска, оточеного бронзовою скульптурною групою моряків, на постаменті з сірих гранітних блоків. Пам'ятник розрахований на круговий огляд,

що дає змогу простежити розвиток сюжетів скульптурних груп та ознайомитися з написами на обеліску. Особливо насичений різноманітними скульптурними групами, виконаними одним з кращих радянських монументалістів В. Бородаєм, комплекс Українського державного музею Великої вітчизняної війни (група «Зенітники», «Форсування Дніпра», галерея скульптурних композицій на честь героїв фронту і тилу, 1982 р.).

Досить цікавою є група пам'яток, пов'язана з подіями так званого футбольного «Матчу смерті». У 1942 р. фашистські окупанти вирішили провести кілька футбольних матчів, що проводилися, переважно, на стадіоні «Зеніт» по вулиці Керосинній (сучасний стадіон «Старт» по вул.Шолуденка № 28). У більшості з них перемогли київські футболісти, частина яких згодом загинула у концтаборі. На честь цих подій в Києві було встановлено два пам'ятні знаки. Перший відкрито на території стадіону «Динамо» по вул. Грушевського, 3 у 1971 р. Другим став бронзово-сталевий пам'ятний знак на території стадіону «Старт» (1981 р., скульптор А. Харченко, архітектор А. Ігнащенко). Це символічна фігура атлета, який перемагає орла-стервятника. Встановлений на замовлення Київського міськвиконкому. У 1999 р. в глибині кварталу по вул. Грекова, 22 був відкритий пам'ятний знак на місці розстрілу в'язнів у Сирецькому концтаборі та на терені Кирилівської лікарні (скульптор Ю. Багаліка, архітектор Р. Кухаренко).

Найважливішим пам'ятником, що увічнив пам'ять жертв війни з фашизмом, став монумент у Бабиному Яру. І якщо сьогодні він дещо критично сприймається як типовий приклад естетики соціалістичного реалізму з його зайвим монументалізмом та заангажованістю персонажів, то у 1970-х рр. його поява стала своєрідним явищем. Уперше питання про увічнення пам'яті загиблих у Бабиному Яру виникло ще у 1945 р. Пам'ятник мали закінчити в 1947 р. За оригінальним задумом архітектора О. Владова та скульптора І. Круглова це мала бути трикутна піраміда з чорного граніту з барельєфом у центрі, який нагадував рельєф місцевості, де відбулася трагедія. Але проект не був реалізований, з'явилися інші плани використання території. Внаслідок злочинних гідротехнічних робіт в яру у 1961 р. сталася Куренівська катастрофа (увічнена лише у 1995 р. пам'ятним знаком на території Куренівського трамвайного парку, вул. Фрунзе, 132). Так нехтування історичною пам'яттю призвело до чергової трагедії.

Того ж 1961 р. поет Євген Євтушенко надрукував свій знаменитий вірш «Над Бабиным Яром пам'ятника нет», що сприймався сучасниками як приклад опору тоталітарній системі. Лише у 1965 р. до 25 роковин трагедій оголосили закритий конкурс на проектування пам'ятника. Але найцікавіші проекти, в яких була присутня єврейська тема, не знайшли підтримки влади. За результатами двох турів конкурсу кращий проект не був обраний і пам'ятник не спорудили. Лише у 1976 р., до 35-річчя трагедії, було відкрито пам'ятник, назва якого приховувала дійсний зміст історичної трагедії — «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру» (скульптори М. Лисенко, О. Вітрик, В. Сухенко, архітектори А. Ігнащенко, М. Іванченко, В. Іванченко). Лише 29 вересня 1991 р. на певній відстані від офіційного монументу було відкрито пам'ятний знак, який відображав трагедію єврейського народу — бронзове зображення Менори, вкритої барельєфною композицією на тему принесення жертви (архітектори Б. Паскевич, художник Я. та О. Левич). З цього часу в Бабиному яру з'явилося кілька пам'ятників і пам'ятних знаків, які відображають вже новий підхід

до увічнення пам'яті. Це бронзовий пам'ятник дітям, що загинули у Бабиному яру (скульптор В. Медведєв, архітектори Р. Кухаренко, Ю. Мельничук, споруджений на кошти міста), циганська кібітка (в пам'ять загиблих циганів), пам'ятник 3 мільйонам громадян УРСР, вивезеним до Німеччини, дерев'яний хрест в пам'ять активістів ОУН, розстріляних нацистами, православний хрест на честь розстріляних священнослужителів. На розі вулиць Фрунзе та Петропавлівської прямо на землі перед стіною житлового будинку розмістили постать єврейського хлопця, що читає указ німецького командування, який призвів до трагедії у Бабиному Яру. Ці пам'ятники та пам'ятні знаки відображають різні аспекти трагедії Бабиного Яру, перетворивши місцевість на своєрідний меморіальний парк. В останні десятиліття з'явилися і пам'ятники, пов'язані з іншою трагічною сторінкою історії — афганською війною. (вул. І. Мазепи, 33, 1994—1999 рр.)

Період незалежності України викликало появу великої кількості пам'ятників. Частина з них наслідує мистецькі традиції попередніх часів — монументальність, парадність, навіть помпезність. Це монумент Незалежності на однойменному майдані, встановлений у 2001 р. на місці демонтованого у 1991 р. багатофігурного пам'ятник на честь Жовтневої революції (був встановлений у 1977 р., скульптори В. Бородай, В. та І. Зноба). Білосніжна колона, увінчана блискучою бронзовою скульптурою дівчини-українки з калиною гілкою у піднятих догори руках в українському вбранні, викликала гарячі дискусії і сьогодні залишається об'єктом, що оцінюється вкрай неоднозначно. Але це не завадило внести пам'ятник до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятку монументального мистецтва національного значення (вилучено з реєстру в 2009 р.). Нагадаємо, що у затвердженому в 2001 р. проекті реконструкції майдану Незалежності (архітектор О. Комаровський) планувалося, що площа навколо монумента буде виконана у формі кола, а по його периметру з боку Музею державності (так і не створеного) стоятимуть 10—12 скульптур визначних історичних діячів України. Цей проект був підданий критиці і порівнювався з площею Героїв у Будапешті, ідею якої він, власне, калькував.

Більш співзвучним сприйняттю людини є пам'ятник М. Грушевському в сквері біля Педагогічного музею, де відбувалися засідання Центральної Ради (скульптор В. Чепелик переміг у конкурсі, архітектор М. Кислий, 2001 р.). Разом з довколишньою історичною забудовою він утворив архітектурно-скульптурний ансамбль і цілком справедливо внесений до Державного реєстру як пам'ятка національного значення. Постать академіка співмасштабна пропорціям будівлі колишньої гімназії, розташованої позаду як своєрідне тло. Фабульність композиційно-пластичного рішення, яка посилює ефект неофіційного спілкування глядача з образом, пов'язана з традиціями реалістичної скульптури другої половини XIX ст. Її демократична спрямованість виявляє себе у жанровій трактовці образу людини (в повсякденному контексті буття). Грушевський сидить поблизу місця своєї політичної діяльності, а розташовані поруч лави для людей ніби наближають наших сучасників до історичної постаті. Підкреслимо, що всі пам'ятники Володимира Чепелика — тонкого психолога — позначені великою людяністю. Його твори теплі, без «показухи». Це і пам'ятник на честь робітничого селища водників на Трухановому острові, яке окупанти спалили 1941 р. (встановлений у 1989 р.), і меморіал у Биківнянському лісі, і постать Олеса Гончара в сквері його імені по вул. М. Коцюбинського, що нібито відпочиває на камені (2001 р.). Інший образ — більш парадний, величний, представляє гранітний монумент «Мужності, вірності, героїзму працівників МВС України», який додав завершеності

Солом'янській площі (1996—1997 рр., пам'ятка монументального мистецтва національного значення).

Такий підхід наближення монументів з «недосяжної висоти» до людини став в останні роки досить популярним. Згадаємо пам'ятник Лесю Курбасу в сквері на Прорізній, 6—8 — режисер сидить у вільній позі на стільці майже на рівні зросту людини. В пасажі по вул. Хрещатик, 15 з'явився пам'ятник архітектору В. Городецькому, біля музею М. Булгакова на Андріївському узвозі, 13 — пам'ятник письменнику, що сидить на лаві і ніби запрошує присісти поруч, напроти театру І. Франка — сидяча постать актора М. Яковченка з собакою (2000 р.). Хоча вони викликають неоднозначну реакцію через зайву фамільярність людей, що «спілкуються» з пам'ятниками, яка викликана самою ідеєю такої скульптури — вона дає можливість перехожому сісти поруч з пам'ятником.

До цієї ж групи пам'яток, створених для людини, належить бронзовий пам'ятник на гранітному постаменті видатному єврейському письменнику, класику єврейської літератури Шолом-Алейхему (Рабиновичу Шолому Нахумовичу, 1859—1916 рр.). Первісно в 1997 р. він був установлений у сквері на розі Бессарабської площі і вулиці Басейної (скульптор В. Медведєв, архітектор Ю. Лосицький). У 2000 р. був перенесений в сквер навпроти синагоги. Пам'ятник без постаменту, ненабагато більший за зріст звичайної людини, тому і виглядає як живий персонаж, перехожий. Але особливо вдало він сприймався саме на бульварі Басейної вулиці.

Вдалим став пам'ятник видатному українському вченому-археологу, етнографу, мистецтвознавцю, академіку АН України М. Біляшівському, який було встановлено в 1988 р. на території Національного художнього музею України (скульптор А. Куш, архітектор О. Стукалов). Пам'ятник являє собою постамент у вигляді невисокої канелюрованої колони, на якій встановлена постать Біляшівського на повний зріст, виконана у вільній імпресіоністичній манері. З цим пам'ятником, для якого вдало обрано масштаб та місцезнаходження — як з історичної, так і з архітектурної точки зору — контрастує вкрай невдало розміщений неподалік занадто експресивний бронзовий пам'ятник В'ячеславу Чорноволу, який надає хаотичності перетину вулиці М. Грушевського та Музейного провулку (2006 р., скульптор Б. Мазур, архітектор Ю. Мельничук). У постановці цього монументу, безумовно важливого з історичної точки зору, яскраво виявилася головна сучасна проблема монументальної скульптури — повне ігнорування містобудівних та архітектурних законів при її розміщенні. Будь-який витвір мистецтва, а особливо монументальна скульптура, потребує насамперед простору для належного сприйняття. Не випадково найкращі монументи завжди займали центри площ (Б. Хмельницького) чи скверів (Шевченківський парк), фіксували перехрестя вулиць або акцентували високі точки ландшафту (пам'ятник князю Володимирі). Сучасні тенденції хаотичного заповнення простору різними за масштабом та стилем об'єктами зменшує їхнє містобудівне значення та часто нівелює можливі художні риси.

Одну з найтрагічніших сторінок новітньої історії України увічнює меморіальний комплекс Жертвам Чорнобильської катастрофи. Розташований у парку на невеличкому пагорбі на розі проспекту Перемоги і вул. Чорнобильської (скульптор В. Чепелик, архітектор М. Кислий). Virізняється багатопланова композиція меморіального комплексу. З боку парку розміщено півколо кам'яного муру, у центрі якого вмонтовано бронзову таблицю з текстом-присягою на тлі знака радіаційної небезпеки. Центральну частину композиції (мідь, карбування) утворюють зображення символів „мирного

атому» та журавлиного ключа. Образно-пластичній задум пам'ятного знака логічно розвивається в меморіальній алеї пам'яті. На ній встановлено п'ять гранітних стел з іменами мешканців Святошинського району, померлих внаслідок Чорнобильської катастрофи. На зворотному боці титульної стели вгорі — графічне зображення саркофагу четвертого енергоблоку ЧАЕС, до якого веде шлях зі свічками пам'яті обабіч. Ліворуч — обгоріла сосна, абрис якої нагадує хрест.

До сучасних пам'яток-меморіалів, що поєднують велику кількість різноманітних елементів, належить і комплекс на честь загиблих під час репресій 1930-х рр. у Биківні. Відкриття меморіалу відбулося 30 квітня 1995 р. Меморіальний комплекс національного значення складається з кількох об'єктів: братської могили, яку обкладено плитами з червоного лабрадориту; стели з пам'ятним написом; пам'ятника репресованому — бронзової 3-метрової скульптури виснаженого чоловіка у ватянці (скульптор В. Чепелик, архітектор М. Кислий); дві кам'яні брили з хрестами, розташовані на початку дороги, що веде від траси до братської могили. Цей меморіал характеризується делікатним втручанням в природне середовище, позбавлений надмірної урочистості та помпезності, які притаманні, наприклад, пам'ятнику загиблим у Бабиному Яру. Як вважає пам'яткознавець С. Шліпченко, в Биківні природа постає головним інструментом вираження ідеї — «десятки дерев, свідків подій, з фотографіями та меморіальними табличками уособлюють тих, кого нема». До пам'ятних знаків, що увічнюють трагічні події тоталітарної доби належить хрест в пам'ять жертв репресій 1930—1950-х рр., встановлений біля Жовтневого палацу на вул. Інститутській, 1, пам'ятний знак на честь репресованих митців (на території Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури, Вознесенський узвіз, 20, 1996 р., скульптор Б. Довгань).

Ще одним знаком, що міг з'явитися лише в незалежній Україні, став пам'ятник жертвам Голодомору 1932—1933 рр., влаштованого сталінським режимом в Україні. Він встановлений на Михайлівській площі, на тлі блакитної стіни Михайлівського Золотоверхого монастиря. Монумент виконаний з брили сірого граніту, в якій вирізаний отвір у формі широкого хреста, в якому закріплено постать Богоматері з чорного металу. В центрі постаті на просвіт вирізано силует дитини (1993 р.; художник В. Перевальський, архітектор М. Кислий). Завдяки вдало знайденому силуетові та виразному зіставленню матеріалів, пам'ятник виразно сприймається в навколишньому середовищі, незважаючи на невеликі розміри. Цей перший київський пам'ятник на тему Голодомору відрізняється від помпезного комплексу в пам'ять Голодомору в парку Слави, в якому значна кількість різностильових елементів не дає змоги проникнутися трагедією (2008 р., автор проекту — художник А. Гайдамака). «Хвороба» гігантманії виявилася у побудові 32-метрової свічки пам'яті.

Крім монументів та знаків, що увічнюють різноманітні трагічні події історії, з'являються і пам'ятники на честь ушанованих діячів української історії, культури. Наприклад, кінна бронзова скульптура гетьмана П. Сагайдачного на Конtrakтовій площі (2001 р., скульптор Б. Швецов), споруджена за постановою Кабінету Міністрів, але за добродієнні кошти (звернімо увагу — це лише третій кінний монумент в Києві). Цікавими є пам'ятник льотчику П. Нестерову (1988 р., просп. Перемоги, 100/1), режисеру С. Параджанову (просп. Перемоги, 44, на території кіностудії), лікарю Ф. Яновському (вул. Протасів Яр, 7, 1992 р.). Увічнена пам'ять і видатного українського мецената Миколи Терещенка (вул. Чорновола, 28/1); монумент поки що не взятий на державний облік.

Значна частина пам'ятників 1990—2000-х рр. вирішені в цілому в традиційній реалістичній манері. Але окремі невеликі пам'ятники та пам'ятні знаки відображають

творчі пошуки сучасних митців. Привертає увагу пам'ятний знак на місці лінії першого трамваю в Києві (1992 р., скульптор Ю. Кисельов, архітектор В. Собцов). На гранчастому стовпі консольно закріплено сюжетну багатофігурну композицію з бронзи, побудовану за принципами горельєфу з елементами круглої скульптури. Зображено в енергійному ракурсі старовинний трамвайний вагон з пасажирами. За принципом контррельєфу на масивній бетонній стелі побудовано пам'ятний знак в'язням Сирецького концтабору (на перехресті вул. Дорогожицької та Т. Шамрила, 1991 р., скульптор О. Левич). Пам'ятник «Повернення Архипенка» — це композиція з полірованої бронзи, стилізована у дусі скульптур митця (1997 р., скульптор А. Валієв, архітектор В. Жежерін). На жаль, така оригінальна робота захована у внутрішньому дворі фірми «Київ-Донбас» (вул. Пушкінська, 42/4). Незвичний пам'ятний знак на Парковій дорозі у вигляді гранітної стели з трьох блоків, в центр якої вмонтовано бронзову кулю з алегоричним рельєфом, присвячений довготривалій історичній події IX ст. — проходженню крізь Київ угорських племен (1997 р., скульптор Ю. Багаліка, архітектор Я. Біг).

Історико-архітектурне середовище Києва в останні десятиліття поповнилося десятками прикладів паркової скульптури, серед яких об'єкти різної художньої якості. Ця велика група об'єктів не несе історичного та власне меморіального навантаження, але має художню цінність. Така скульптура найчастіше змальовує літературних чи кінематографічних персонажів. Ці об'єкти стають важливою туристичною принадою. Найвідомішими є кілька. Двофігурна скульптурна композиція з бронзи на Андріївському узвозі — так званий пам'ятник персонажам п'єси М. Старицького «За двома зайцями» (1999 р., скульптори В. Сівко, В. Щур) чудово відтворює дух комедійної п'єси та однойменного фільму, персонажі якого стали прообразами скульптур. Пам'ятник літературному персонажу Паніковському на вул. Прорізній (1998 р., скульптори В. Сівко, В. Щур) відзначається точною сюжетністю, реалістичною пластикою, гротесковістю трактування образу. Постаць актора Леоніда Бикова в образі головного героя — капітана Титаренка з фільму «В бой идут одни старики» має подвійну функцію — є одночасно пам'ятником і військовим льотчиками, і самому талановитому актору. Маловідомою широкому загалу є скульптурна композиція «Место встречи изменить нельзя», утворена постатями Глеба Жиглова (актор В. Висоцький) та Володимира Шарапова (актор В. Конкін), що встановлені у 2009 р. на честь 90-річчя заснування карного розшуку біля будинку Міністерства внутрішніх справ по вул. Богомольця, 10 (скульптори В. та О. Чепелики, архітектор Б. Писаренко). Камерні реалістичні твори сучасного монументального мистецтва частково наслідують традиції паркової скульптури радянських часів. Наприклад, у Міському саду було встановлено кілька ліричних пам'ятників — актриси М. Заньковецької (1974 р.), поетеси Лесі Українки (1965 р., скульптор В. Бородай).

Частина новостворених об'єктів увійшла до енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» і відповідно до цього була поставлена на державний облік та під охорону держави як щойно виявлені об'єкти культурної спадщини за видом «монументальне мистецтво» (переважно, наказом Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53). Проте ця тенденція є спірною. Хоча термін від часу виникнення об'єкта до моменту взяття його на облік Законом України «Про охорону культурної спадщини» та підзаконними актами не визначений, необхідним є певний часовий проміжок для усвідомлення суспільством мистецької та історичної цінності того чи іншого об'єкта, його довготривалості тощо. Проте

така практика залишилася сучасним пам'яткоохоронцем в спадок від радянських часів.

Крім того, чітко простежується тенденція групувати сучасні модерні твори в спільних місцях, де утворюються своєрідні прогулянкові зони. Крім того, виявилось, що твори мистецтва починають відігравати роль, яка їм, власне, непридатна — вони захищають місця можливої незаконної забудови міста. Прикладом подібної концентрації новаторських творів стала Пейзажна алея, де зосередилося багато цікавих, хоча й нерівноцінних об'єктів — скульптура «Маленький принц», «Людина під дощем», «Світло», дизайнерські лави тощо. Алея стала своєрідним вернісажем просто неба, тлом для сприйняття якого стали київські краєвиди. Другим подібним «полігоном» скульптурної творчості став Майдан Незалежності, де розмістили значну кількість різних за стилістикою, масштабом та містобудівною роллю об'єктів. Це й архангел Михаїл, встановлений на етикетку макету так званих Лядських воріт, і човен із засновниками Києва по центру фонтану, і скульптура «Козак Мамай». Але якщо на Пейзажній алеї, в зоні відпочинку, мистецькі новації сприймаються цілком позитивно, то на центральному майдані міста перенасиченість дрібними образами, які, крім того, чергуються з безглуздими псевдоархітектурними формами, виглядає принаймні дивно.

Лише з часом можна буде визначитися щодо включення цих творів до переліків пам'яток монументального мистецтва. Сьогодні ж подібна, дещо не форматна і не завжди доречна творчість, є показником творчих пошуків суспільства.

Враховуючи викладене, можна зробити кілька основних висновків щодо значення пам'яток монументального мистецтва в історико-архітектурному середовищі Києва.

1. Пам'ятки монументального мистецтва та історії (монументи, пам'ятники, пам'ятні знаки) викликають в пам'яті людини важливі події минулого та увічнюють пам'ять про них.
2. Найсильніший вплив на суспільну свідомість справляють пам'ятники, що мають високу художню цінність.
3. Ще одним вкрай важливим фактором для сприйняття пам'ятника стає його місце розташування в середовищі. Лише фаховий містобудівний підхід до встановлення монументів дає змогу підвищити цінність самого пам'ятника та оточення.
4. На занесення пам'ятників до Державного реєстру нерухомих пам'яток України не повинні впливати ідеологічні чинники. Головним критерієм має бути мистецька та (або) дійсна історична цінність об'єкта. В ідеальному варіанті в одному творі мають об'єднуватися історичне й художнє значення.
5. Об'єкти, що ніколи не були художньо цінними, а сьогодні втратили своє історичне значення, мають бути виключені з переліків пам'яток та по можливості демонтовані. Але подібна скульптура ні в якому разі не може бути знищена фізично, як це робилося у післяреволюційні часи. Має бути створений історико-розважальний парк радянського періоду, в якому ці пам'ятники знайшли б своє місце.
6. В останні роки виявилися вкрай негативні тенденції перенасичення київського простору пам'ятними знаками, парковою скульптурою. Це призводить до нівелювання пам'яток монументального мистецтва у суспільній свідомості.

3.8. Пам'ятки науки і техніки

Київ як промислове місто інтенсивно почав розвиватися з другої половини XIX ст. З 1870-х — 1880-х рр. Київ був одним з провідних центрів переробки сільськогосподарської продукції Південно-Західного краю. Основними факторами, що сприяли розвиткові індустріальної складової міста, були:

- побудова залізниці і зв'язок міста з іншими значними виробничими центрами Російської імперії та з закордоном;
- виникнення двох потужних освітянських центрів — Університету та Політехнічного інституту;
- зручні транспортні зв'язки по Дніпру;
- розташування міста в зоні чорнозем'я і традиційні зв'язки з сільськогосподарською округою Київської та Чернігівської губерній.

Розвиток залізничних шляхів Європейської частини Росії, невід'ємною частиною якої була Південно-Західна залізниця, забезпечив постійний зв'язок Києва з багатьма містами Російської імперії та із закордоном, що було однією з основних умов стосовно кардинальних змін міського господарства в цілому.

Значну частину залізничних вантажів складали будівельні матеріали (алебастр, вапно, гіпс), а також деревина та вугілля. Іншою великою групою товарів, що перевозилися залізницею, були продукти харчування (хліб, цукор, овочі, фрукти тощо).

Раніше, до появи залізниці, на розміщення промислових підприємств Києва, що виникали, переважно, починаючи з II пол. XIX ст., впливали як суто економічні обставини (близькість річок, вартість землі або зручні умови транспортного характеру), так і міські регулятивні документи, які з 1830-х рр. до кінця XIX ст. регламентували в цілому характер міської забудови для конкретних районів та вулиць Києва.

Розміщення промислових і торговельно-складських осередків Києва на ранніх стадіях розвитку його індустріальної складової залежало від чотирьох головних обставин — доступності та задовільного вирішення проблем водопостачання й водовідведення, доступності до Дніпра як головної транспортної артерії України та дешева вартість земельних ділянок. З появою зовнішньої і внутрішньої (міської) залізниць аспект доступності дістав нову назву — транспортна забезпеченість, що полягала в близькому розташуванні залізничних станцій та наявності трамвайних маршрутів. Із запровадженням у Києві Дніпровського водогону, а потім каналізації, проблема водопостачання для підприємств відійшла на другий план.

Основними факторами розміщення в структурі міста нових виробництв у Києві на межі XIX — XX ст. були економічні. Однією з причин виникнення промислових виробництв на околицях та в передмістях, на непридатних для житлової забудови ділянках, були дешеві землі, які, здебільшого, не обкладалися податками. Взагалі, по місту не існувало обмежень щодо його промислового розвитку, але існували традиційні місця, які тривалий час були промислово-виробничими територіями. Такою територією на Подолі була його прибережна частина (від Поштової площі до Оболоні).

Поряд з промислово-виробничими територіями Подолу існували й інші чималі ділянки, що забудовуються лише виробничими об'єктами. У Плоскій частині значним промисловим осередком поступово стає вулиця Кирилівська (Фрунзе) та

прилеглі до неї вулиці Юрківська і Оленівська. До таких територій також належали Глибочицька балка з прилеглими до неї ділянками на Лук'янівці.

Після запровадження в Києві залізничного руху особливо швидким темпом почали розвивалися призалізничні території, більшість з яких від самого початку була орієнтована на промислово-складський розвиток. Значення таких територій для міста істотно зросло з моменту зведення нової Товарної станції (1905 — 1908 рр.). Виробничими стають також квартали Нового Строєння вздовж вулиць Набережно-Либідської та Кузнечної (сучасна вул. Горького).

Виникає низка промислових підприємств на Деміївці, які також були зорієнтовані на залізницю. Крім того, саме на межі століть найвигіднішими землями для розвитку промислового виробництва стає район Куренівки. По-перше, це також традиційне промислове передмістя, а по-друге, тут очікувалося будівництво нової потужної електричної станції — Чернігівської (реалізація цього задуму відбулася вже в радянські часи, коли на Рибальському острові з'явилася КРЕС).

У північно-західній частині міста, неподалік від залізничних колій, на Шулявці також виникли промислові підприємства, зокрема металургійні та машинобудівні, найкрупнішим з яких став металургійний і машинобудівний завод Гретера і Криванека (в радянські часи — завод «Більшовик»).

У радянські довоєнні, а особливо, у повоєнні часи промислове виробництво почало успішно розвиватися на лівому березі — в Дарниці, а також у південній частині міста — на Теличці та у Корчуватому.

Майже всі означені території міста пізніше стали основними промисловими районами і зонами Києва. Серед них виняткове місце вже на початковому етапі розвитку зайняла чимала територія, що простяглася від Подолу до Оболоні, утворивши один з найстаріших промислових осередків Києва — Подільський (Петрівський) промисловий район, який пізніше, у повоєнні роки, сформувався у Подільсько-Куренівську промислову зону.

У територіальних межах цього промислового осередку перші виробництва з'явилися ще наприкінці XVIII ст. У структурі кварталів нижнього міста — Подолу прибережні території, що підтоплювалися, займали особливе місце і тому, традиційно, розвивалися як нежитлові. Це було однією з причин того, що вся прибережна смуга вздовж Дніпра довгий час використовувалася як виробничо-торговельна й складська територія, що суцільною смугою простягалася вздовж Дніпра. Остаточно такою вона закріпилася з облаштуванням на межі XIX та XX ст. у затоці Оболонь штучної вантажної гавані.

Крім того, на межі століть загальна індустріальна складова міста зазнала кардинальних змін. При цьому важливу роль відіграли перші комплекси інженерної інфраструктури, які було запроваджено у 1870-х — 1890-х рр. Першим було створено централізований (Дніпровський) міський водогін, у 1890-х рр. — загальноміську каналізацію та влаштовано міську залізницю — трамвай, а з початком XX ст. у місті почали з'являтися перші об'єкти електроенергетики. Стрімкий розвиток та вдосконалення інженерної інфраструктури міста багато в чому визначили подальші напрями містобудівного розвитку Києва в багатьох галузях виробництва та інженерної інфраструктури.

Одним з перших чинників, що істотно вплинув на зміну структури промислового виробництва Києва ще на ранніх етапах його індустріального розвитку, слід вважати «будівельну лихоманку». Київський будівельний бум 1880-х, а пізніше початку XX ст.,

активізував розвиток будівельної індустрії міста, насамперед швидким темпом розвивалися нові будівельні підприємства, зокрема цегельні, а також деревообробні та меблеві.

Нові починання в розбудові міста сприяли виникненню низки нових, передових на той час галузей будівельної індустрії (цементний завод), підприємств з електроенергетики (електростанції, кабельний завод) та ін. В індустріальній структурі міста, крім того, виникають технологічно нові виробництва, такі, як: газові заводи, завод з виробництва вуглецевої кислоти та штучного льоду «Карбонік»; Дніпровський хіміко-електролітний завод; завод Французького товариства дубових екстрактів тощо. Особливе місце серед технологічно нових підприємств, орієнтованих виключно на «освічену публіку», займала єдина в тодішній Україні фабрика грамофонних платівок «Екстрафон» (розміщувалася на Шулявці). Також досить розвиненими галузями промисловості Києва стають поліграфія й книжковий друк (20 друкарень, літографій, нотодруків, палітурних та інших майстерень). Найбільш знаменитою серед них була фотолітодрукарня С. Кульженка.

Іншим чинником, що також мав вплив на подальший розвиток промисловості Києва, було збільшення попиту на машини і механізми, які безпосередньо використовувалися в переробці сільськогосподарської продукції. Якщо не зважати на виробництва, що працювали лише на потреби залізниці (ремонт та зберігання залізничного устаткування), усі ранні машинобудівні підприємства Києва (окрім Арсеналу) виконували виключно замовлення виробників сільськогосподарської продукції. Потреба в машинах з переробки даної продукції, особливо в устаткуванні для цукрової промисловості, привела до виникнення в Києві іноземних та посередницьких контор з постачання місту машин зарубіжного виробництва. Спочатку контори виконували суто посередницькі функції між замовником та зарубіжним виробником, однак згодом вони самі стали власниками невеликих виробництв. У 1880-і, а особливо, у 1890-і рр. в самому Києві або на його околицях, безпосередньо поблизу житлових передмість, почали з'являтися підприємства з виробництва машин і механізмів для застосування в переробних галузях промисловості, а також виготовлення устаткування для сільського господарства.

Одним з показників інтенсифікації промислового виробництва Києва початку ХХ ст. була його концентрація, яка полягала в збільшенні кількості потужних підприємств. До речі, більшість крупних машинобудівних підприємств започаткувала пізніше досить відомі в майбутньому виробничі об'єднання, які за радянських часів стали провідними галузевими виробництвами.

У санітарно-гігієнічному відношенні запровадження систем централізованого міського водогону та каналізації значно поліпшило побутові умови киян. Починаючи від середини 1870-х рр., інженерними мережами водопостачання були досить швидко охоплені основні райони міста. Централізоване водопостачання спочатку мало джерелом Дніпро, де використовувалися водозабори відкритого типу.

На ранніх етапах свого розвитку перші водогінні мережі, побудовані на використанні води відкритих водоймищ, в тому числі Київська, мали значні недоліки, особливо якщо вода вживалася як питна, навіть незважаючи на її попереднє очищення. Подальший розвиток міського водопостачання, з його кардинальною модернізацією, усунув первинні недоліки. За реорганізації водогону, з поступовим підключенням його мереж до артезіанських водоносних горизонтів, загалом значно поліпшилася система водопостачання. Комплексне застосування систем водопостачання та водовідведення

дало змогу зробити ще один крок до добробуту міста та корінної зміни умов міського життя.

Велике значення мало запровадження міського залізничного транспорту — трамваю, особливо на електричній тязі. На 1913 р. майже всі райони Києва були охоплені трамвайними маршрутами. Цей міський транспорт, передусім на початку свого функціонування, став справжнім порятунком для киян. Міською залізницею були об'єднані всі центральні райони міста та основні передмістя. Маршрути були побудовані таким чином, щоб здійснювався зв'язок житлових районів з вокзалом та з усіма основними ринками міста. У 1900 р. було прокладено найдовший маршрут через центр міста, Плоську частину, Куренівку до міського лісу та приміської дачної місцевості — Пущі-Водиці.

Перші лінії трамваїв працювали на кінній (конка) та паровій тягах. З 1892 р. у Києві з'явилися електрифіковані маршрути, першим з яких став маршрут по Олександрівському узвозу (сполучення Царської площі з Поштовою). Окремі трамвайні маршрути мали Святошин та Деміївка. Існував спеціальний дизель-моторний трамвай, що ходив по Ланцюговому мосту на лівий берег у Передмістну Слобідку.

Розвиткові загального комфорту в крупних містах Російської імперії сприяло також запровадження вуличного освітлення та внутрішнього освітлення основних громадських установ. Власне для Києва електричне освітлення міських вулиць було запроваджено досить пізно, порівняно з іншими містами Європи та Росії. Електричне освітлення вулиць наприкінці XIX ст. у Києві було нечисленним і досить вибіркоvim. Ще на межі XIX — XX ст. одночасно з електричними використовувалися газові ліхтарі.

Спочатку електричне освітлення могли дозволити собі окремі приватні особи, які запроваджували власні домові електростанції. Але з організацією спеціального Електричного товариства питання електричного освітлення почали вирішуватися централізовано. З початку XX ст. в Києві постійно збільшувалася та вдосконалювалися електричні мережі, одночасно з безперервним збільшенням потужності міських електростанцій.

Початковий і подальші етапи індустріального розвитку міста, науково-технічні й окремі наукові досягнення, що мали місце саме в Києві, залишили по собі об'єкти нерухомої спадщини вказаних видів, які необхідно зберегти, зважаючи на високу історичну та культурну цінність даних об'єктів і комплексів.

Розташування й типологія об'єктів науково-технічної спадщини Києва

Розташування об'єктів науково-технічної спадщини, що збереглися до нашого часу в територіальних межах сучасного Києва, залежить в основному від їх типології.

Історичні виробничі об'єкти та, деякою мірою, окремі історичні інженерні споруди збереглися: у межах виробничо-промислових районів і зон (хоча декілька інженерних споруд, які пов'язані з історичними інженерними мережами, розташовані поза ними), на призалізничних територіях, на прибережних територіях Дніпровської акваторії. Деякі об'єкти, пов'язані з науковою діяльністю, доволі розташовані у міській структурі та пов'язані передусім з вищими освітянськими, науковими, та науково-технічними закладами, науково-дослідними інститутами.

Організація в структурі міста промислово-виробничих районів і зон та їх подальший розвиток у радянські часи територіально визначили розташування досить значної кількості об'єктів науково-технічної спадщини.

До них належать, зокрема, промислові й виробничі об'єкти та об'єкти інженерної інфраструктури.

За видовою приналежністю об'єкти науково-технічної спадщини Києва поділяються на:

- інженерні (споруди й пристрої, об'єкти інженерної інфраструктури, пожежні депо);
- інженерно-транспортні споруди (фунікулер, споруди трамвайних депо та електростанцій, залізничні споруди, споруди метрополітену тощо);
- шляхові й прирічкові споруди (мости, шляхопроводи, транспортні розв'язки, набережна, Подільська гавань);
- промислові та виробничі споруди (цехи заводів і виробництв та їхнє нерухоме устаткування, випробувальні полігони, експериментальні цехи, інженерні споруди виробництв і їхнє нерухоме устаткування);
- об'єкти пошти та зв'язку (перша пошта, телефонна станція, телеграфна станція, телевежа);
- наукові й навчальні установи (науково-дослідні інститути, лабораторії, наприклад: комплекс Київського політехнічного інституту, комплекс Київської обсерваторії, Інститут кібернетики ім. Глушкова, Інститут ядерних досліджень тощо);
- науково-виробничі об'єкти (виробничі корпуси КБ ім. Антонова);
- малі архітектурні форми, що втілюють певні технічні досягнення (фонтани, сонячні годинники, ліхтарі) тощо;
- об'єкти воєнно-фортифікаційного значення новітньої доби (об'єкти Київського укріпрайону (КиУР) в межах міста та залишки транспортного тунелю, що мав бути прокладеним під Дніпром).

Деякі об'єкти нерухомої науково-технічної спадщини перебувають державному обліку як пам'ятки архітектури або як пам'ятки історії, хоча мають усі характерні ознаки об'єктів науково-технічної спадщини. Зокрема, до них належать: мости, споруди залізничних станцій, споруда центрального вокзалу, водогінні вежі, заводи в цілому та їхні окремі виробничі корпуси, гранітна Дніпровська набережна, окремі громадські споруди, що пов'язані з розвитком міського транспорту (фунікулер, споруди метрополітену тощо). До таких споруд належать й такі, що за загальною класифікацією визначаються як малі архітектурні форми (фонтани, сонячні годинники, ліхтарі тощо).

На жаль, стрімке перетворення Києва індустріального на Київ столичний, несе в собі негативне ставлення до історичних територій та споруд взагалі, а до промислових або виробничих — передусім. Жорстка боротьба нових можновладців за землю в столичному місті призводить до винищення значної кількості об'єктів науково-технічної спадщини, навіть таких, які мали безумовну культурну цінність та перебували на державному обліку, деякі ще з радянських часів.

До останніх значних втрат у галузі науково-технічної спадщини, що мали місце за останні п'ять років, належать:

- інженерні споруди першого Київського (зокрема, Дніпровського) водогону: нова нижня насосна станція; споруда сіткового відділення з підземним резервуаром; стара нижня насосна станція; ремонтні майстерні; будинок Іванова (єдина дерев'яна споруда), 1870-ті — 1909 рр., що розташовувалися на Набережному шосе;

Автомат-хлібозавод №4 (1930-ті рр.), вул. Дегтярівська, 19;
електростанція колишнього млина Л. Бродського, 1912 р., ріг вул. Набережно-Хрещатицької та Боричевого узвозу;
споруда колишнього парового млина Сергєєва, 1910-ті рр., вул. Набережно-Хрещатицька;
будинок метеорологічної обсерваторії Київського університету св. Володимира, II пол. XIX ст., вул. Л. Толстого;
споруди колишньої фабрики шоколаду і цукерок Валентина Єфимова, Голосіївський проспект;
споруди колишнього кахельного заводу Анджейовського, кін. XIX ст., вул. Фрунзе.

Для порівняння: у роки війни втрачено і не відбудовано такі об'єкти науково-технічної спадщини Києва, як:

споруду верхньої машинної станції Дніпровського водогону, 1870-ті рр., на Володимирському узвозі;
дві водогінні вежі першого Київського водогону, 1870-ті рр., (вежу у Хрещатому парку було відбудовано у 2004 р. і пристосовано під адміністративні потреби Водно-інформаційного центру);
міст через Дніпро ім. Є. Бош, 1925 р.;
міст через Русанівську протоку, поч. XX ст.;
споруду над старими фільтрами першого (Дніпровського) водогону, 1870-ті рр. (підземний резервуар існує й досі);
Михайлівську водогінну вежу, 1877 р.

У повоєнні радянські часи з об'єктів науково-технічної спадщини втрачено:

Палацову пожежну дільницю (з каланчею), ріг вулиць Липської та Грушевського;
кілька великих фонтанів та автентичний фонтан (малий у колишньому Поліцейському сквері) першого Київського водогону, поч. XX ст.,
автентичні павільйони та конструкції фунікулеру.

Серед збережених об'єктів науково-технічної спадщини Києва є дві групи залежно від категорій обліку: ті, що перебувають на державному обліку, і ті, які щойно виявлені.

За результатами роботи над складанням Зводу пам'яток по м. Києву до щойно виявлених об'єктів було зараховано всі значні інженерні та інженерно-споруди, які збереглися з дореволюційних та радянських часів, але які поки що не перебувають на державному обліку. До них, зокрема, належать:

мости та шляхопроводи радянської повоєнної доби (1940-ті — поч. 1960-х рр.);
гранітна набережна (від мосту ім. Є. Патона до Подільської гавані);
телевізійна вежа;
комплекс споруд Васильківської водогінної насосної станції;
комплекс споруд Бульварної водогінної насосної станції;
автентичні фонтани з часів першого Київського (Дніпровського) водогону;
комплекс споруд Введенської каналізаційної насосної станції;
споруда водогінної насосної станції Південно-Західної залізниці на Набережному шосе (біля станції метро «Дніпро»);

споруда водогінної насосної станції Київської залізниці (біля Дарницького залізничного мосту);
 підземні резервуари фільтрів першого (Дніпровського) водогону;
 фонтани першого Київського водогону;
 перші артезіанські свердловини на Набережному шосе;
 наземні та підземні споруди перших станцій Київського метрополітену («Вокзальна», «Університет», «Хрещатик», «Арсенальна», «Дніпро», «Політехнічний інститут»; «Шулявська» (колишня «Завод Більшовик»), а також підземні споруди станції «Золоті ворота» (були на державному обліку як пам'ятки архітектури, але не внесені до останньої редакції Державного реєстру);
 міст метро;
 пішохідний міст на Труханів острові;
 північний (Московський) міст;
 вантовий міст на Рибальський півострів;
 два залізничні мости (Північний та Південний);
 міст ім. Є. Патона;
 комплекс споруд Лук'янівського трамвайного парку;
 фунікулер (вул. Сагайдачного, 3).

Зокрема, до виробничих та промислових споруд, які підпадають під класифікацію науково-технічної спадщини, належать:

споруди колишнього цукрово-рафінадного заводу (сучасний кондитерський комбінат «Рошен»);
 комплекс заводу «Арсенал»;
 дореволюційні цехи Київських головних залізничних майстерень;
 головна споруда ТЕЦ-3 разом зі спорудою РУ — 10,5 кВт повоєнного часу;
 головна споруда колишньої Київської районної електростанції (КРЕС) на Рибальському півострові;
 головна споруда колишнього пивоварного заводу Ріхерта (по вул. Фрунзе, споруда не використовується);
 дореволюційні споруди пивоварного заводу Київського акціонерного товариства (вул. Фрунзе);
 споруда млина Хрякова, (вул. Оленівська);

Серед наукових та науково-технічних визначних місць в якості щойно виявлених об'єктів пропонуються:

місце проходження Київського меридіану, що зафіксоване меморіальною дошкою;
 комплекс споруд Інституту електрозварювання ім. Є. Патона АН України;
 комплекс історичних корпусів Політехнічного інституту;
 старий корпус інституту Інженерів цивільної авіації;
 визначне місце, де було здійснено вперше фігуру вищого пілотажу — петлю Нестерова;
 визначні місця, де було побудовано та випробувано дирижабль «Київ»;
 визначне місце, де було проведено дві історичні Всеросійські виставки 1897 та 1913 рр.;

визначне місце «Перші інженерні споруди Києва» (Набережне шосе, Володимирський узвіз, Поштова площа, Боричів узвіз, вул. Набережно-Хрещатицька, Хрещатий парк, Володимирська гірка);

визначні місця, пов'язані з розміщенням першого Київського телеграфу та Центральної телеграфної контори;

У найбільшій небезпеці опинилися споруди (незалежно від того, перебувають вони на державному обліку чи ні), які останнім часом вже не використовуються за своїм призначенням, або ті, що потребують ремонтно-реставраційних заходів. До них належать:

гранітна набережна (від Подільської гавані до мосту ім. Є. Патона);

пішохідний міст на Труханів острові;

міст ім. Є. Патона;

Московський шляхопровід (в стадії реконструкції);

транспортна розв'язка на вул. Гната Юри;

Шулявський шляхопровід;

вантовий міст на Рибальський півострів;

віадук по вул. Кудрявській;

дореволюційні цехи Київських головних залізничних майстерень;

головна споруда колишнього пивоварного заводу Ріхерта (по вул. Фрунзе);

дореволюційні споруди пивоварного заводу Київського акціонерного товариства;

Введенська каналізаційна насосна станція;

комплекс історичних споруд Лук'янівського трамвайного парку (споруди не використовуються);

наріжний корпус заводу «Більшовик» (просп. Перемоги та вул. Довженка, корпус не використовується);

споруда водогінної насосної станції Південно-Західної залізниці на Набережному шосе (біля станції метро «Дніпро», споруда не використовується);

споруда водогінної насосної станції Київської залізниці (біля Дарницького залізничного мосту, споруда не використовується);

підземні резервуари фільтрів першого (Дніпровського) водогону;

споруди фільтрів першого (Дніпровського) водогону в урочищі Палестина;

перші артезіанські свердловини на Набережному шосе;

комплекс історичної Товарної станції, 1905—1907 рр.;

фрагменти транспортного тунелю, який планувалося закласти під Дніпром (об'єкт стратегічного будівництва — «Будівництво №1»: фрагменти «Титулу № 6» — фрагменти тунелю (с. Чапаєвка, Жуків Острів), фрагмент кесону «Титулу № 10» — Оболонь, фрагменти «Титулів № 4, 5, 2» — Осокорки;

об'єкти Київського укріпрайону в Кончі Заспі, в районі хутора Мриги (опорний пункт «Мриги», ДОТи №№ 101 — 109 з похованням учасників бойових дій та меморіальним комплексом — сучасним меморіалом-каплицею та цвинтарем, на якому перепоховані всі віднайдені героїчні захисники Києва, останки яких було віднайдено у повоєнні роки);).

Охорона та збереження науково-технічних об'єктів Києва потребує особливої уваги, бо це найслабша ланка серед усіх об'єктів культурної спадщини. З метою повного уявлення про стан та використання такого типу об'єктів, зважаючи на численні втрати останнього часу, необхідно провести їх інвентаризацію. Особливо тих, об'єктів, що на даний момент щойно виявлені, або тих, які маючи всі ознаки об'єктів науково-технічної спадщини, обліковані за видами «архітектура та містобудування» або «історія», з визначенням пріоритетних напрямів їх використання. Крім того, необхідно провести їх термінову паспортизацію для занесення до Державного реєстру.

У розділі представлено найважливіші об'єкти науково-технічної спадщини Києва, які або вже є пам'ятками, або які перебувають в переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини.

Окремі об'єкти науково-технічної спадщини. Інженерні споруди. Споруди першого Київського водогону.

Першу централізовану систему загальноміського водогону було побудовано в Києві 1870 — 1872 рр. завдяки ініціативі інженер-полковника А. Струве. Це був другий водогін на теренах України (перший споруджено в Одесі 1853 р. з використанням джерел Великого Фонтану).

До ранніх водогінних споруд Києва (1871 — 1872 рр.) слід віднести дві водогінні вежі. Одну було розміщено в Царському саду (тепер Хрещатий парк), закладка якої у травні 1871 р. знаменувала початок будівництва всього комплексу, другу — біля садиби Михайлівського монастиря, на Трьохсвятительській вулиці. Вони забезпечували подачу води відповідно на південні та північні нагірні місцевості. Тоді ж було споруджено дві машинні станції для підйому води: верхню — на відкритій терасі, майже на середині Олександрівського узвозу (нині Володимирський узвіз), та нижню — на набережній Дніпра поблизу джерела води. Перший (так званий старий фільтр) було побудовано на Олександрівському узвозі, поряд з насосною. Третю водогінну вежу в колишньому Царському саду спорудили 1877 р., коли збільшували потужність водогону, одночасно зі зведенням нового фільтру.

На жаль, більшість інженерних споруд першого Київського дніпровського водогону не збережені до нашого часу. Зі збережених споруд до них належать: підземні резервуари старого фільтру (на парному боці Володимирського узвозу), новий фільтр в урочищі «Палестина», 1877 р. (підземні резервуари та будиночок надземної споруди), одна автентична водогінна вежа з підземним накопичувальним резервуаром в Хрещатому парку та декілька свердловин по Набережному шосе біля мосту на Труханів острові.

Головні споруди фільтрів — їхні резервуари — знаходяться нижче рівня землі. Конфігурація резервуарів старого та нового фільтрів трохи відрізнялася один від одного, але обидва мають два яруси: у верхньому відбувалася фільтрація води, нижній використовувався як водозбірник чистої води.

Новий фільтр (той, що розташований на непарній стороні узвозу) має резервуари майже прямокутної форми, які посередині розділені на дві частини водоприймальним коридором, де осідали найважчі з замулених часток. Внутрішні опори склепін — цегляні. Підлога резервуару — зацементована. Зверху розташувався будиночок надземної споруди, де розміщався пост наглядача та з якого починався вхід до резерву-

арів. Будиночок двоповерховий, споруджений у цегляному стилі, майже кубічний за об'ємом.

Підлога верхнього ярусу фільтру складалася з нещільно пригнаних букових дощок, на які були покладені три фільтрувальні шари: крупне каміння, гравій та пісок, загальною висотою 1,5 м. Споруди резервуару перекривалися чотирма рядами склепінь коробової форми, викладених з цегли на цементному розчині. Обидва підземні резервуари фільтрів збереглися до нашого часу.

Найбільш виразними за архітектурою серед водогінних споруд раннього періоду вважати водогінні вежі. В Хрещатому парку нині існують дві водогінні вежі, одна з яких є автентичною, а друга — відтвореною. Відтворення вежі відбулося 2003 — 2004 рр. згідно з проектом створення своєрідного музею — «Водно-інформаційного центру», під який було використано споруди башт та підземний резервуар, де розмістилася основна музейна експозиція центру.

Обидві вежі Хрещатого парку аналогічні за архітектурою, відрізнялися одна від одної лише житловою прибудовою, яка існувала (але не збереглася) в автентичній вежі. Обидві вежі використовувалися для обслуговування 4-го водогінного району (району високого тиску). Цегляні споруди були восьмигранними, чотирьохярусними, з верхнім дерев'яним ярусом. На висоті третього ярусу на одній із веж розміщувався металевий резервуар для води, ємністю 13000 відер. Башти мали винесені за периметр восьмикутника дерев'яні закриті сходові клітини, які внизу мали вигляд мурованого ґанку, який потім, на рівні третього ярусу переходив у закриту дерев'яну сходову клітину. До останнього часу сходи, як і верхній ярус, в автентичній башті були відсутніми.

Збережені до нашого часу автентичні водогінні споруди є пам'ятками науки і техніки, а також архітектури місцевого значення (окрім відтвореної вежі). Варто також поставити на державний облік підземні резервуари першого фільтра.

Київські фонтани

Найбільшою окрасою київських площ, парків та скверів стали чавунні фонтани. Вони були відлиті за проектом архітектора О. Шілле у 1898—1900 рр. Всього було розроблено два типи фонтанів: великий та малий. Перший з великих фонтанів з'явився на Царській (нині — Європейській) площі. Пізніше його було знято, але за тим самим зразком у Києві було встановлено ще шість великих фонтанів, відлитих на заводі О. Термена.

Розміщувалися Київські фонтани таким чином: Олександрівська площа (малий); Царська площа (великий); Софійська площа (великий); Бессарабська площа (великий); Велика Васильківська та ріг Караваєвської (великий); Миколаївський (великий); біля ІV Гімназії (малий); біля верхнього пам'ятника Св. Володимиру та біля колишнього міського театру (малі, що не збереглися).

Нині в Києві працюють п'ять великих фонтанів: у Золотоворітському сквері; на площі Івана Франка (біля театру ім. Івана Франка); в Маріїнському та Міському парках; у сквері на розі сучасних вулиць Гончара та Михайла Коцюбинського (куди фонтан було перенесено). Малі фонтани існують: у сквері біля Володимирського проїзду, а також перед парковим фасадом Маріїнського палацу (був перенесений) та у сквері по вул. Федорова (наново зведений у формах, близьких до аналогу).

Всі Київські фонтани першого Київського водогону треба розглядати не тільки як архітектурну спадщину, а й як об'єкти науково-технічної спадщини, оскільки вони є складовою частиною інженерного комплексу першого Київського (Дніпровського) водогону.

Мости та шляхопроводи

Майже всі мости через Дніпро та його протоки можна вважати історичними. На території Києва нараховується 11 мостів та понад 10 історичних шляхопроводів, дві транспортні розв'язки, які також вважаються історичними. Крім того, перед історичною спорудою залізничного вокзалу А. Вербицького збережено конструкцію штучної платформи, на якій створено Вокзальну площу (у роки війни її було пошкоджено та відбудовано у повоєнні роки у тих же самих конструкціях).

До найранішого із збережених на території міста автентичних мостів можна зарахувати **місток по вул. Кудрявській** (1907 р.). Його було прокладено у глибокому ярі для з'єднання вул. Кудрявської з Вознесеньським (Іларіонівським) узвозом, сучасною вул. Смірнова-Ласточкина. Автор містка — цивільний інженер В. Безсмертний. Конструкція містка доволі проста і основана на трьох металевих брусах квадратного перетину. Балки клепані, спираються на цегляні устої; до кронштейнів балок кріпиться решітка огороження. Місток однопрогінний, завширшки 4 м, завдовжки — 8 м. Використовувався як транспортний, так і пішохідний. Зараз охороняється як пам'ятка архітектури місцевого значення.

До ранніх пішохідних мостів Києва належить **міст над Петровською алеєю**, 1909—1910 рр., відновлений 1983 р. Це єдиний суцільний клепано-металевий пішохідний місток (з дерев'яним настилом). Відтворений як точна копія, в тих же самих конструкціях (автентичні конструкції історичного містка перебувають на території Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»). Проект відтворення виконано в інституті «Укрпроектстальконструкція» у 1980 р.

Місток — один з перших розбірних металевих містків країни, зведений за проектом проф. Київського Політехнічного інституту, видатного інженера-мостовика Є. Патона. Стальні конструкції містка були виготовлені на заводі Гретера і Криванека та дослідженні у майстернях Київського Політехнічного інституту. До інженерних конструкцій фундаменту мають відношення гідротехніки С. Коклік і А. Страус, останній запропонував використати буро-набивні палі власної системи (використано 12 палей).

Місток виготовлений як консольно-балочний віадук оригінальної конструкції. Використана серпоподібна аркова ферма, прогоном 36 м, з двома бічним консолями. Ферма з розкосами у перетині має трапецієвидну форму, спирається на одну рухому і одну нерухому опори. Кінці консолей, що не мають розкосів, з'єднані між собою затяжкою, склепаною з верхнім поясом ферми. Дерев'яний настил містка прокладений по металевих повздовжніх та поперечних балках. Металева огорожа виконана у вигляді ажурних ґрат. Зараз охороняється як пам'ятка архітектури місцевого значення, пропонується до охорони як об'єкт науково-технічної спадщини — творіння визначного інженера-мостовика Євгена Оскаровича Патона.

До більш пізніх пішохідних мостів належить **парковий міст через Дніпро на Труханів острові**. Його було зведено у 1949—1951 рр. для об'єднання в єдину систему двох тогочасних великих зон відпочинку — Центрального парку відпочинку на схилах Дніпра та Гідропарку, частина якого мала займати Труханів острів. Фактично міст мав обслуговувати центральний міський пляж Києва, що розташовувався на Трухановому острові.

Діючий ще на сьогодні міст споруджено за проектом інститутів «Укрпроектстальконструкція» та Київпроекту, за участю Інституту зварювання ім. Є. Патона АН УРСР. Автори мосту — архітектори О. Заваров і В. Суворов, інженери Л. Гомін, М. Константинов, В. Петров, В. Сич, Г. Сич.

При розробці конструктивного рішення цього висячого мосту було використано досвід зведення мосту ім. Є. Патона. Міст цільнозварний, виконаний з використанням металевих рам висячої конструкції; виготовлений способом автоматичного зварювання (загальна довжина з естакадою — 426 м, ширина — 7 м).

Конструктивна схема мосту становить собою три прогони висячої конструкції довжиною відповідно 60, 180 і 60 м та берегової ділянки балкової конструкції. Всього міст має 7 прогонів (між опорами). Висота у «світлі» центрального прогону над фарватером становить 26 м. Гіперболічні за абрисом та жорсткі за конструкцією ланцюги виконані зварними з металевих листів Н-подібного перерізу і закріплені на двох пілонах рамної форми заввишки 32 м. Вертикальні підвіски, з кроком у 10 м, виготовлені із сталевих профілів. Дорожнє полотно із залізобетонних плит спирається на дві двотаврові зварні балки висотою 24 м.

За даними фахівців «Укрдипроєктстальконструкція ім. В. Шимановського» з 1980-х рр. міст був у незадовільному стані. А починаючи з 2002 р., його стан вже визнаний як аварійний. Тому міст потребує невідкладної реконструкції із заміною значної кількості мостових конструкцій (звичайно, зі збереженням його первісного вигляду).

Пішохідний міст на Труханів острів пропонується до охорони як визначний науково-технічний об'єкт місцевого значення.

Вантові конструкції у своєму класичному вигляді були застосовані у будівництві **висячого мосту через Подільську гавань** на Рибальський півострів (**Гаванський міст**). Міст побудовано у 1963 р., причому тут вперше у світовій практиці були використані балки жорсткості прогонової будови із залізобетону. Міст (мостовий перехід) зведено як пішохідний за проектом інституту «Укрпроектстальконструкція». Автори проекту інженери А. Гольдштейн, В. Кириєнко та Н. Соколова.

Загальна довжина мостового переходу — 474,3 м (лівобережна естакада — 82,3 м, руслова частина — 275,7 м, правобережна естакада — 116,3 м). Міст проектувався як пішохідний, а автомобілям дозволялося заїждати тільки у окремих випадках (машини обслуговування, пожежні, швидка допомога, обслуговуючі автобуси та легковий автотранспорт з обмеженою вагою автомобілів тощо). Але на початку 1990-х рр. користування мостом як транспортним транзитним шляхом на Оболонь викликало значні деформації мостових конструкцій, не розрахованих на постійні великовантажні перевезення. Технічний стан конструкцій мосту обстежувався 10 разів, починаючи з дати введення його в експлуатацію, тобто з 1963 р. У 1996 р. після чергового обстеження міст було визнано аварійним і повністю закрито для транспортного руху в 1997 р. Деякі ремонтні роботи 1998 р. дали змогу відновити частково рух по мосту. Обстеження 2001 р. показало, що виникла нагальна потреба замінити всю конструктивну систему (зробити новий вантовий прогін мосту) і відновити міст тільки для пішохідного руху. З закладенням нового Подільського мостового переходу (зв'язок через Подільську гавань в його частині між Набережно-Хрещатицькою та Рибальським півостровом) вирішується частково транспортна проблема для всієї цієї ділянки. Вже повним ходом функціонує саме ця частина траси. А Гаванський міст все-таки потребує капітального ремонту.

Гаванський міст є визначною науково-технічною пам'яткою 1960-х рр. та пропонується до охорони як науково-технічний об'єкт національного значення як перший вантовий міст в Україні.

Найбільш відомим у Києві та в Україні є **міст ім. Є. Патона**. Міст збудований під керівництвом видатного інженера-мостовика та зварника Євгена Оскаровича Патона і носить його ім'я. Цей міст почав зводитися ще до Великої вітчизняної війни, тому

загальний термін зведення сягає понад 15 років. До війни були зведені фундаменти опор на кесонних основах та частина самих залізобетонних опор. Навесні 1941 р. почався монтаж першого прогону моста. Але подальші дії щодо мосту було припинено у зв'язку з початком війни. Остаточний вигляд міст отримав у 1953 р. і тоді ж його й було відкрито. Сам автор мосту не дожив всього три місяці до його відкриття, але міст отримав ім'я цього знаменитого вченого та винахідника.

Головна унікальність мосту полягає у тому, що він був першим цільнозварним. У передвоєнні роки, коли в країні не існувало спеціальної містобудівної бази, де можна було виконувати експериментальні роботи, в умовах жорсткого протистояння з боку інженерів, що притримувалися традиційних клепаних конструкцій, Є. Патону вдалося домогтися свого, і тодішній уряд прийняв його доводи. Для того, щоб звести цей незвичайний за конструкціями міст, було створено спеціальну сталь, а також застосоване унікальне на той час автоматичне зварювання під флюсом (яке потім почали використовувати в усьому світі). Тільки у 1995 р. міст одержав визнання Американської асоціації зварювання як видатна зварна конструкція.

Повоєнні роботи над мостом розпочалися з 1944 р. Інститутом електрозварювання АН УРСР під загальним керівництвом Є. Патона за участю інженерів В. Труфякова, В. Шеверницького, В. Новикова, Г. Жемчужникова, С. Островської. Розроблення проекту здійснювало київське проектне бюро «Проектстальконструкція» за участю інженерів О. Шумицького, В. Кирієнка, І. Маракіна. Архітектори «Київпроекту» виконали архітектурне оформлення мосту — Б. Приймак, В. Ладний та І. Фокічева.

Загальна довжина мосту становить 1543 м, ширина — 27,2 м (у т. ч. проїжджа частина — 21 м). Міст був запроектований за нормами 1948 р. на пропуск чотирьох колон автомашин по 3,375 м кожна (без урахування смуг безпеки) та двох смуг трамваю, загальною шириною трамвайного полотна 7,5 м.

Опори мосту складають кесони глибокого залягання. У надводній частині опори складаються з двох залізобетонних колон та ригеля.

Відаючи данину класичним мотивам в тогочасній архітектурі, в декоративному оздобленні мосту використані архітектурні елементи ордерної системи. На лівому березі в'їзд на міст позначено двома монументальними колонами на високих прямокутних постаментах-тумбах, заввишки 20 м. Колони прикрашені орнаментом радянської символіки — серп та молот у лавровому вінку. На правому березі — використано пропілеї доричного ордеру з чотирма колонами. На стіні одної з них в картуші дано дату спорудження мосту — «1953». Чавунне литво решіток огорожі виготовлене за ескізом архітектора К. Яковлева.

За проектом розрахункова інтенсивність руху становила 10 тис. автомобілів на добу. Фактично за даними контрольних замірів вона була перевищеною у кілька разів і була такою: 1963 р. — 38,1; 1974 — 61,0; останні роки — 70; в години «пік» — 80—85. З часом, у зв'язку із збільшенням навантаженості від автотранспорту (в першу чергу вантажного), а також від потовщення відновлюваного під час ремонтів асфальту, прокладення додаткових комунікацій виникли перенапруження в деяких головних елементах мосту, в першу чергу в головних балках, що стало причиною для прийняття рішення в 1985 р. про обмеження проїзду по мосту і заборони руху вантажного транспорту по двох із чотирьох смуг. Для забезпечення безпечного руху по мосту у 1988 р. було виконано реконструкцію всіх деформаційних швів, а у 1992 р. — трамвайного полотна (пізніше трамвайний маршрут на лівий берег було знято, а згодом маршрут № 27 ліквідовано зовсім).

За даними «УкрНДІпроектстальреконструкція ім. В. Шимановського», який періодично здійснює моніторинг мосту, за останні два десятиліття значно погіршився стан конструкцій за рахунок корозійних процесів у металевих поперечних балках. У зв'язку з цим «УкрНДІпроектстальреконструкцією» разом з інститутом Електрозварювання ім. Патона було розроблене у 2004 р. техніко-економічне обґрунтування реконструкції мосту, у якому передбачено розширення під'їзду з боку лівого берега з 21 до 33,25 м, що дасть змогу забезпечити рух автотранспорту по 8-ми смугах. Також пропонувалося розширення прольотної будови мосту до 40,6 м з введенням до конструкції двох додаткових балок, встановлених на додаткових консольних конструкціях — (пропозиції інституту «Київсоюзшляхпроект»). При цьому вирішено істотно полегшити конструкцію мосту із заміною монолітної залізобетонної плити на полегшену металеву ортотропну плиту (схема та довжина мосту залишаються без змін). Застосування ортотропної плити дасть змогу продовжити термін безпечної експлуатації мосту до 70-ти років. Крім того, пропонувалося також здійснити антикорозійний захист металоконструкцій згідно з міжнародним стандартами. Усі заводські та монтажні стики елементів ортотропної плити заплановано виконати зварною, що не тільки збереже традиції, а й забезпечить мосту статус цільнозварного й надалі.

Міст є пам'яткою архітектури національного значення та пропонується також до охорони як об'єкт науково-технічної спадщини національного значення.

Ще два автомобільні мости здійснюють транспортні перевезення через Дніпро — **Московський** та **Південний**. Конструкції обох вантових мостів в різні часи були розроблені інститутом «Київсоюзшляхпроект» під керівництвом головного інженера Г. Фукса. На проектування Московського мосту в якості архітектора було запрошено професора А. Добровольського. Московський міст став до ладу 1976 р. (запроектований 1969 — 1975 рр.).

Міст Московський розташований у північній частині Києва і здійснює зв'язок між Оболонню та Троєщиною. Крім того, міст є частиною Великої окружної магістрали Києва, і його місце розташування визначено саме з цих позицій. Сам Московський міст має довжину 816 м, а ширину — 31,4 м. Найбільший інтерес у конструкції мосту представляє його вантова частина з серединним прогоном у 300 м, при проектуванні якої були враховані норми часових вертикальних навантажень для розрахунку вантових прогонних будов. Схема нерозрізної вантової прогонової будови мосту 65 + 300 + 84. Пілон А-подібної форми, заввишки 81,5 м, розташований між прогонами 300 та 84 м. До нього прикріплено два пучки вантів, що сформовані з канатів, які складаються з паралельних дротів. Головний прогін завдовжки 300 м розбито вантами на панелі 72 + 65 + 65 + 95 м. У поперечному перерізі споруда складається з 20 монтажних елементів. Основні частини конструкції: головні балки, спарені діафрагми, нижні ребристі плити та ортотропні сталеві плити проїжджої частини. Ванти складаються з канатів, причому кожен канат укладений з оцинкованих дротів діаметром 5 мм, які у перерізі становлять правильний шестикутник, розміром 55 x 50 мм.

Застосування нової конструктивної системи вимагало досліджень у багатьох областях будівельної техніки: просторовому розрахунку системи; визначенні динамічних та аеродинамічних параметрів; методиці розрахунку ортотропних плит та виборі конструктивного рішення в тісній ув'язці з технологіями заводського виготовлення; у високій точності виготовлення конструкцій; врахуванні місць прикладення сумарних навантажень (вузли анкерування вантів у балці жорсткості, пілоні та устоях). Вперше у світовій практиці при будівництві мосту застосовано канати повного заводського виготовлення з покриттям гідроізоляцією, що повністю захищає канати від корозійних впливів.

Досвід будівництва вантового Московського мосту показав високу ефективність застосування індустріальних методів при спорудженні мостів з великими прогоновими системами, зокрема вантовими.

Для свого часу Московський міст за певними параметрами належав до значних мостових споруд Європи. Його проект і будівництво були відзначені Премією Ради Міністрів УРСР за 1981 р. Міст здобув широке визнання як досконалий інженерно-архітектурний витвір, має велике науково-технічне значення для сьогодення і пропонується до Державного реєстру як пам'ятка науки і техніки місцевого значення.

Південний мостовий перехід зведено у 1990 р. (запроектований 1988 р.) як міст через Дніпро, який мав зв'язати Московську площу на правому березі з Харківською площею на Лівобережжі, а також забезпечити прямий вихід транспорту у напрямку аеропорту «Бориспіль». Це другий для Києва після моста Метро комбінований міст, але перший вантовий (крім того, метро та автотранспорт рухається на одному рівні, де наскрізний пілон розділяє рух метро й автотранспорту). Виконаний інститутом «Київсоюзшляхпроект» під керівництвом Г. Фукса; інж. М. Корнеєв, Ю. Шапіро, Б. Фанштейн, Н. Проценко, Н. Осьмак, Н. Саричева, С. Ніколаєв та архітектор О. Гаврилов.

Довжина мосту — 1230 м (загальна довжина залізобетонної естакади — майже 2 км), ширина — 42 м, висота пілону сягає 130 м, головний прогін становить 271 м. Автотранспорт рухається по шести смугах (по три в кожному напрямку), посередині, між ними, відведено місце для поїздів метрополітену Сирецько-Печерської лінії. В конструкціях мосту одночасно використано залізобетонні та металеві конструкції. Конструкція пілону ті вантів відрізняється від більш раннього (Московського) мосту. Тут ванти не зібрані в пучки, а підвішені окремо як струни у арфи, тим самим композиційно підтримуючи тендітну будову опорного пілону.

Інженерні рішення, що були використані у розробці Південного мосту, були відзначені Державною премією СРСР за 1989 р.

Особливе місце серед дніпровських мостів посідає **міст Метро**. Це перший міст метро, який було споруджено в 1965 р., для подовження першої лінії київського метрополітену з правого берега Дніпра на лівий. Конструкції мосту розроблялися інженерами Г. Фуком та Ю. Іносовим.

Міст Метро розташований майже на тому місці, де колись свого часу було збудовано стратегічний Ланцюговий міст. За конструктивним рішенням міст Метро складається з двоярусної залізобетонної конструкції, з верхньою естакадою для пропуску поїздів метрополітену. Довжина мосту Метро — 700 м, ширина — 29 м; ширина верхньої естакади — 9,4 м. Естакада метро починається від станції метро «Дніпро», далі переходячи в окремий коридор метрополітену наземного розташування, а після станції «Гідропарк» виходячи на мостовий перехід через Русанівську затоку. Нижній ярус комбінованого мосту застосовано для автомобільного проїзду (дві смуги в кожному напрямку). Конструкції мосту консольно-аркової будови складаються з шести прогонів.

Залізничні мости через Дніпро

Найбільше значення з двох залізничних мостів через Дніпро мав **Дарницький залізничний міст**. Так склалося, що Дарницький залізничний міст став правонаступником історичного моста А. Струве, який був побудований у 1868 — 1870-х рр. для першого залізничного руху по Курській залізниці. Перший міст остаточно було знищено у Другу світову війну при відступі радянських військ з Києва. Повоєнний стаціонарний

залізничний міст в цьому напрямку було зведено у 1951 р., приблизно на тому місці, де до війни існував перший залізничний міст, запроектований А. Струве.

Існуючий на сьогодні міст є розробкою інституту «Проектстальконструкція» у 1946—1951 рр. Міст складається з двох типів конструкцій: металевих ферм параболическої форми (з їздою понизу) та параболічних залізобетонних арок, розрахованих на їзду по верху. Міст має асиметричну форму і запроектований на дві колії. Біля лівого берега, де розташовані три великі судноплавні прогони, застосовані аркові металеві ферми. Мілководну частину русла Дніпра, ближче до правого берега, перекрито меншими за розміром монолітними залізобетонними арками. Всі опори мосту масивні, монолітні, облицьовані гранітом.

Бики мосту виконані на забивних залізобетонних палях, а проміжні опори — на кесонах, які вперше було виготовлено поточно-швидкісним методом з опусканням гідромеханізованим способом («сліпий кесон»). Прогінні будови мосту виготовлялися на Дніпропетровському заводі металопродукції та монтувалися Мостозагоном № 2 під керівництвом інженера І. Баренбойма.

Міст як перша повоєнна мостова споруда Києва заслуговує на те, щоб бути збереженою для нащадків.

Інший історичний залізничний міст через Дніпро розташований на півночі нижче за течією від Московського мосту. **Залізничний Петрівський (Подільський) міст** є історичним, бо його зведення розпочалося 1915 р., коли було прийнято рішення замкнути залізничне кільце навколо Києва. До проектування першого залізничного мосту на цьому місці має безпосереднє відношення Є. Патон. У радянські передвоєнні часи його добудовувала організація «Військпроект 401» (гол. інженер В. Кохан) у дещо зміненому вигляді. Міст отримав назву «Петрівський» у зв'язку з перейменуванням Подолу на Петрівку на честь 50-річчя голови ВУЦВК Г. Петровського. Міст кілька разів підривався у роки війни, і остаточно був відбудований з липня 1944 до листопада 1945. У середині 1960-х та наприкінці 1990-х рр. міст був реконструйований.

Загальна довжина мосту — понад 1,5 км; складається з руслової (правобережної) та заплавної (лівобережної) частин. Прогони руслової частини становлять 330 м та перекриті високими трапецієподібними металевими фермами (з їздою понизу), прогони естакади — подібними, меншими за розміром фермами. Спираються ферми на масивні фундаменти з кесонів.

Особливе місце серед дорожньо-транспортних споруд дореволюційного Києва займає спеціальна **штучна платформа**, яку було споруджено для організації Вокзальної площі — перед головним фасадом міського залізничного вокзалу, під якою прокладені колії Північної платформи. Платформу було частково зруйновано під час Великої Вітчизняної війни та відновлено у перші місяці після визволення Києва. Основу платформи складають металеві коробчасті настили, що спираються на залізобетонні прогони конструкції та залізобетонні стояки складної у перерізі форми.

Історичні шляхопроводи

Серед історичних шляхопроводів, що збереглися від довоєнного часу, зараз існує в Києві один — **Московський** шляхопровід, який було зведено перед війною, наприкінці 1940 р. (Архітектурне оздоблення шляхопроводу виконано архітектором Григор'євим). Це єдиний шляхопровід, який виконано з використанням металевих несучих конструкцій. Зараз шляхопровід перебуває у стадії реконструкції і невідомо, чи буде збережено його автентичну конструктивну систему.

Усі **історичні шляхопроводи** Києва, що були зведені у перші повоєнні роки, можна цілком вважати цінними науково-технічними об'єктами та визначними дорожньо-транспортними спорудами Києва 1930 — 1950-х рр.

До них належать:

Повітрофлотський шляхопровід, який складається з двох частин: мости над залізничними коліями та над Брест-Литовським шосе (сучасний просп. Перемоги), 1956 — 1958 рр.;

Печерський міст (шляхопровід) над бульваром Дружби Народів, 1951 р.; система Куренівського залізничного шляхопроводу (складається з двох частин — над вул. Вишгородською, 1930-ті рр., поч. 1950-х рр. та Старозабарською (сучасна вул. Семена Скляренка), 1950-ті рр.;

Солом'янський автомобільний — продовження вул. Л. Толстого (над залізничними коліями), поч. 1950-х рр.;

Солом'янський залізничний шляхопровід, 1950 — 1951 рр.;

Протасівський залізничний шляхопровід, 1954 — 1955 рр.

Усі повоєнні шляхопроводи виконані з використанням залізобетонних конструктивних елементів. Залізничні шляхопроводи (Солом'янський, Протасівський, а пізніше — Байковий) є групами окремих мостів, які будувалися під одну, дві, або кілька колій.

Повітрофлотський шляхопровід (його частина над просп. Перемоги) та Старозабарська секція Куренівського шляхопроводу і Печерський міст належать до типових мостових споруд Києва, так званого «перехідного» періоду, якому були притаманні змішані архітектурні рішення, відповідно до яких несучі частини (проїзні балки) — це «чисті, оголені» конструкції, а опори стояків на основі усталених традицій декорувалися та обличковувалися натуральним каменем, імітуючи кам'яні споруди.

Майже всі шляхопроводи того часу мають балочне рішення (винятки складають Печерський міст і секція Куренівського шляхопроводу над вул. Вишгородською. Останні виконані як рамні конструкції лучкової форми (з їздою поверху).

Декор залізничних шляхопроводів був дещо скромнішим, ніж автомобільних, які зводилися в місцях, що оглядалися з багатьох точок (Повітрофлотський, Печерський). Залізничні шляхопроводи мали обов'язкове використання карнизів складних профілів, виконаних у вигляді навісних залізобетонних конструкцій, а також чавунних решіток огорожі з декоративними елементами радянської символіки. Замість обличкування устоїв та стін відкосів натуральним каменем застосовували тиньк цементним розчином «під бучарду» та імітацію рустованого регулярного кам'яного мурування або «рваного каменя».

Зараз усі шляхопроводи використовуються за своїм первісним призначенням.

Київська набережна

Київська набережна правого берега Дніпра, яку ми бачимо зараз, виконувалася в три етапи (причому, два з них припадають на повоєнні часи).

У 1930-х роках реконструкція прибережної території була досить важливою для Києва взагалі, бо ця територія була і нині є обличчям міста.

1934 р. зважаючи на складну ситуацію, що склалася в районі Набережного шосе, при Київському комунальному тресті гідротехнічного і шляхового будівництва було орга-

нізоване науково-дослідне бюро з боротьби із зсувами. Саме на це бюро було покладено завдання укласти єдиний генеральний комплексний проект боротьби зі зсувами, перебудувати Набережне шосе і звести кам'яну (гранітну) набережну від Володимирської гірки до Києво-Печерської лаври (тодішнього «Музейного містечка»).

Гранітну набережну планувалося звести від гавані вздовж Поштової площі до Наводницького мосту. Її загальна довжина мала сягати близько 3 км; а сама — становити шляхову магістраль — шосе, шириною 43 м, з розділенням руху на: автомобільний, трамвайний, гужовий та велосипедний, а також пішохідний. Річкова бутобетонна підпірна стінка висотою 7 м обличковувалася гранітом. Набережну було зведено від Поштової площі до тодішнього мосту ім. Євгенії Бош. І такою вона була впродовж багатьох десятиліть, залишалась до того часу, поки не був зведений новий річковий вокзал (1957 — 1961 рр.)

Первинну ділянку упорядкованої гранітної набережної було здійснено у 1936 р. групою архітекторів на чолі з В. Безпалим (за участю В. Геккера та С. Бабулевича). Розробка проекту гранітної набережної входила до коригування первинних пропозицій щодо організації паркових зон Києва, розроблених на два роки раніше, 1934 р.

Разом з проектом набережної було запропоновано такий варіант проекту парку культури і відпочинку, який мав розміщуватися лише на правому березі Дніпра, в основному, на території київських схилів.

Продовження набережної в бік Поштової площі та Подільської гавані відбулось у повоєнні часи і було пов'язане зі зведенням капітальної споруди річкового вокзалу та будівництвом висячого Гаваньського мосту на Рибальський півострів (друга черга будівництва Київської набережної). Нова ділянка набережної в районі річкового вокзалу була виконана як низка стаціонарних річкових причалів, до яких з верхнього рівня спускались спеціальні сходи для їх обслуговування. У зв'язку з утворенням причалів прямо попід стінкою штучної набережної, при її будівництві було поглиблено русло Дніпра в цій частині. Роботи по спорудженню другої черги набережної відбувались у 1959 — 1962 рр.

Третя черга набережної (від мосту Метро до мосту ім. Є. Патона) виконувалась у 1979 — 1981 рр.

Усі три ділянки складають визначну інженерну споруду, виконану за єдиним задумом, формою та оздоблювальними матеріалами. Її первинна ділянка, що була зведена до війни, знаходиться на попередньому обліку як щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. Оскільки Київська набережна є цілісною інженерною спорудою, то її треба охороняти по всій її довжині. Виходячи з цього, пропонується включити її до Державного реєстру всю — від мосту ім. Є. Патона до Подільської гавані.

Архітектурні споруди — об'єкти науково-технічної спадщини. Залізничні споруди. Вокзали

У 1902 р. розпочалося будівництво нової товарної станції, для якої було відведено ділянку на південь від існуючої станції «Київ-І Пасажирський», у районі вулиці Поліцейської (нині — вул. Федорова), біля Протасового переїзду. На місці старої товарної станції планувалося влаштування тимчасової пасажирської станції на час будівельних робіт зі зведення нового вокзалу. Будівництво значного залізничного комплексу товарної станції водночас вирішувало певні транспортні проблеми міста: при цьому було зведено низку мостів та шляхопроводів, що перетинали р. Либідь. Усі роботи з будівництва нової станції було виконано впродовж 1902 — 1907 рр. — досить швидко, зважаючи на обсяги завдання та рівень тогочасної будівельної техніки.

Нова Товарна станція становила розвинений інженерно-транспортний комплекс, який містився на території протяжністю близько 2 км і яку, в основному, займали сортувальні колії та залізничні пристрої.

Товарну станцію було зведено із застосуванням нових для того часу інженерно-технологічних та будівельно-конструктивних досягнень. По-перше, вона мала автономну систему всієї інженерної інфраструктури: освітлення, опалення, водогін, каналізацію, а також власну телефонну лінію. По-друге, всі інженерні й громадські споруди станції були зведені на буро-набивних палях системи інженера А. Страуса, яка дістала широке визнання та застосування при будівництві на слабких і зволжених ґрунтах. Архітектурні споруди було зведено за проектом цивільного інженера О. Вербицького, який на той час був автором багатьох громадських споруд Південно-Західної залізниці.

До нашого часу в структурі Товарної станції збереглися такі архітектурні споруди: конторський будинок Товарної станції, два пакгаузи, житловий будинок для робітників станції, будинок водомірної та будинок кондукторської.

У комплексі нової станції досягнуто архітектурно-стилістичну єдність головних споруд — контори, пакгаузів та житлового будинку, що вирішені в модерні. Крім того, тут є й менш значущі будівлі, в яких використані традиційні форми, характерні для більш ранніх станційних споруд (насосна з водоміром, кондукторська тощо).

Крім контори — основної споруди Товарної станції, до нашого часу збереглися два ряди мурованих пакгаузів — основних складських приміщень станції, які на той час були досить довгими за протяжністю спорудами (кожна сторона блоку сягала довжини майже 500 м).

У межах сучасного Києва збережено також історичний **станційний будинок на залізничній станції «Святошин»**. Будинок зведено на початку XX ст. за типовим проектом, розробленим для невеликих станційних споруд. Має архітектурну та науково-технічну цінність.

Два київських вокзали — Центральний і Приміський, що розташовані на привокзальній площі, є цінними історичними спорудами.

Роботи з будівництва **Центрального київського вокзалу** почалися ще до революції. Перед Першою світовою війною неодноразово проводилися конкурси на його «архітектурне вбрання», але остаточний проект, за яким вокзал повинен зводитись, так і не був остаточно визначений, хоча нульовий цикл нового вокзалу вже було здійснено. Під майбутню споруду були забиті палі та виведено нульовий рівень. Після чого будівництво київського вокзалу було надовго припинено.

Після чергового конкурсу, вже у радянські часи, 1928 р. було, нарешті, визнано кращий проект, за яким і відбулося його остаточне будівництво. Переможець конкурсу, який мав чималий досвід на теренах залізничного будівництва, О. Вербицький взяв за основу проектні пропозиції дореволюційного часу, зберігаючи основну функціональну схему та габарити пропонованого приміщення вокзалу (включно до підземних вантажних тунелів під коліями).

Враховуючи конкретні тогочасні вимоги, при вирішенні загального образу нової вокзальної споруди автором було запропоновано досить виразний, лаконічно вирішений об'єм, майже симетричний за композицією. Основним творчим досягненням запропонованого варіанту нового вокзалу було оригінальне конструктивне вирішення центрального вестибюлю.

Подальше опрацювання проекту та обґрунтування інженерних рішень з використанням методу наочного моделювання дало змогу застосувати досить оригінальну конструкцію системи параболічних арок головного вестибюля.

Завершення виступаючого об'єму вестибуля килеподібної форми було виконано на основі перекриття значного цілісного об'єму арковою безпрогонною конструкцією. Щоб погасити розпір від конструкції чотирьох параболічних арок вестибуля, до його основної форми, з обох боків було прибудовано симетричні крила (висотою на три з половиною поверхи), до яких, у свою чергу, прибудовано бокові двоповерхові корпуси. Освітлення великого двосвітнього об'єму головного вестибуля здійснювалося за допомогою двох великих параболічної форми вітражних вікон, розташованих у центральному об'ємі. Конструкції вікон виконувалися у вигляді рамної системи, що монтувалася на основі чотирьох вертикальних стояків подвійної конструкції, між якими розміщувалося дрібне заскління.

Досить низький, порівняно з другим, перший поверх вирішувався як цокольний. З боку головного фасаду його акцентовано вікнами прямокутної форми. Для протилежного фасаду, оберненого до залізничних колій, характерно дрібне членування загального об'єму вузькими вертикальними пілястрами та значними зашкеленими поверхнями.

Загалом, споруду вокзалу було вирішено із застосуванням каркасу з монолітного залізобетону з заповненням шлакобетонними блоками. Над багажними залами були використані безбалкові залізобетонні покриття.

Будівництво нового вокзалу тривало три роки (1929 — 1932 рр.). Після Другої світової війни вокзал було відремонтовано, а починаючи з 1949 р., вокзал неодноразово реконструювався. Тоді частково було змінено інтер'єри, а у фасадах вестибулю закладено параболічні арки. В 1967 — 1969 рр. над платформами було споруджено новий перехід — залу-галерею, шириною 24 м, що вміщувала 1 тис. очікуючих (автори: архітектор Л. Чупрін, інженери — Т. Сідоманідзе, Б. Юрченко). Остання реконструкція вокзалу відбулася у 2000 — 2001 рр., коли будувався вокзал «Південний».

Приміський залізничний вокзал було споруджено у повоєнні роки за проектом А. Добровольського та І. Масленкова. Пізніше, наприкінці 1950-х рр., до споруди вокзалу був прибудований вестибуль станції метро «Вокзальна». На наш час споруда Приміського вокзалу сприймається в комплексі з наземним вестибюлем станції метро «Вокзальна». Вхідний блок до станції метро становить єдине ціле з приміським залізничним вокзалом, будівництво якого здійснювалося 1951 — 1952 рр.

«Залізнична колонія». Залізничні дослідні лабораторії. Київський вагоноремонтний завод

Важливим епізодом в історії розвитку залізниці було спорудження спеціальних житлових районів селищного типу, так званих «залізничних колоній» — житла для робітників та службовців залізниці. Київська «Залізнична колонія» вважається першою в Україні. Пізніше такі «Колонії» почали виникати в інших крупних залізничних центрах Російської імперії, зокрема в Харкові (1895 р.).

Будівництво Київської «Залізничної колонії», розпочате 1860 р., було пов'язане з ім'ям О. Кобелева, цивільного інженера за фахом, пізніше професора Київського політехнічного інституту, автора понад 200 архітектурних споруд по всій Україні. З 1887 по 1912 рр. О. Кобелев працював в управлінні Південно-Західної залізниці, де втілював у проект ідею «Колонії», а потім керував її будівництвом.

«Колонії», подібні до Київської, були на той час новаторським рішенням щодо житлового будівництва, коли малоповерхова житлова забудова була ще актуальною, особливо на околицях міст, у передмістях. Житлові угруповання зводилися за комплек-

сними проектами, за якими передбачалася не лише садибна житлова забудова, а й виробничі приміщення, заклади для навчання та побутового обслуговування — їдальня, лікарня тощо.

За початковим проектом Київська «Залізнична колонія» була упорядкованою житловою садибною забудовою, з дерев'яними будинками, розміщеними за певними «лініями»-вулицями. «Колонія» виникла разом з Київськими залізничними майстернями в передмісті Верхня Солом'янка і зростала разом з ними.

Починаючи з 1880-х рр., будівництво проводилося згідно з планом лише мурованими спорудами. Провідну роль у цьому відіграв саме О. Кобелев, який з 1887 р. працював молодшим інженером технічного відділу служби шляху і будівель Південно-Західної залізниці. В цей час виникають: технічне училище та пансіон при ньому (1884 — 1886 рр.), корпуси залізничної лікарні з амбулаторією і аптекою (1890-ті рр.), притулок для сиріт — дітей залізничників, розрахований на 150 вихованців (1899 — 1901 рр.), їдальня та ін. Першим кроком у напрямі здобуття професійної освіти майбутніх залізничників була технічна залізнична школа, що виникла на початковому етапі існування «Колонії» (1876 р.). На її основі пізніше (1884 р.) було створено залізничне училище широкого профілю.

Під керівництвом О. Кобелева, за участю інженера шляхів сполучення О. Бородіна, було споруджено хімічну та механічну лабораторії (одну — на території «Колонії», іншу — на території Залізничних майстерень), а також кілька виробничих цехів ремонтних майстерень. Нові ідеї містобудування, закладені в будівництві «Колонії», обмежувалися не лише архітектурно-планувальними заходами. Прогресивні тенденції також пов'язані з виникненням тут трьох дослідних полігонів, два з яких мають безпосереднє відношення до залізниці — хімічна та механічна лабораторії й амбулаторія на території лікарні.

Хімічну лабораторію для дослідження властивостей води, палива, мастил та інших матеріалів, що використовувалися в залізничній техніці, першу в Росії, було створено 1879 р. з ініціативи О. Бородіна. Її корпус, що зводився в два етапи, складався з двох частин був одноповерховою, мурованою, г-подібною за планом спорудою, частини якої відрізнялися між собою за архітектурною стилістикою. Споруда хімічної лабораторії — одна з нечисленних споруд «Колонії», що збережена до нашого часу.

У 1910-ті рр. розпланування та забудова «Колонії», набули остаточного вигляду, який вона майже повністю зберегла до 1970-х рр. Ще на початок 1990-х рр. в її загальному розплануванні простежувалося чітке функціональне зонування. У південній частині розміщувалися виробничі цехи залізничних майстерень та склади з їхнього обслуговування; в центральній — в основному, житлові квартали; західну частину займали лікарня, притулок та хімічна лабораторія.

Під час комплексної реконструкції привокзальної території 1990 — 2003 рр., частину кварталів «Колонії» було ліквідовано, деяку житлову забудову знесено. При розширенні вулиці Лукашевича було ліквідовано вулицю Ползунова з кварталом прилеглої до неї забудови (водночас було знесено залізничну їдальню — історичну споруду, яка була зведена разом з першими цехами майстерень, а в роки радянської влади використовувалася як клуб).

Деякі фрагменти історичної забудови «Залізничної колонії» (в межах вулиць: Брюлова, Фурманова, частково Богданівської) ще існують. Збереглися житлові одно- та двоповерхові будинки із залишками садибних ділянок — перші з мурованих будинків (вул. Фурманова, 4/6, 6 та 8); а також будинок начальника дистанції, викона-

ний у стилі модерн (вул. Брюллова, 10 а). Ці квартали нині знаходяться під загрозою остаточної ліквідації.

Основне залізничне підприємство для ремонту потягів та вагонів на теренах Києва було засновано 1868 р. Наступного, 1879 р. воно отримало назву «**Головні залізничні майстерні Південно-Західної залізниці**». Залізничні майстерні поклали початок містечку залізничників — Київській «Залізничній колонії». Саме завдяки виникненню на даній території крупного залізничного виробництва починає розвиватися швидким темпом новий житловий район міста — Верхня Солом'янка.

Основними цехами підприємства, зведеними у 1868—1869 рр., були паровозний (тендерний) та вагонний. Окремо існували ковальське відділення з механічним цехом, пізніше, у 1878 р., було зведено котельню (згодом цехи було об'єднано в один блок ремонтно-монтажного цеху). Вагонний цех, розрахований на одноразовий ремонт 14 вагонів, мав видовжений одноповерховий об'єм, біля 250 м завдовжки. Поряд з ним було розміщено депо на 7 вагонів (пізніше ці два приміщення були об'єднані в одній споруді). На території майстерень існували другорядні споруди — допоміжні та складські приміщення, механічна лабораторія тощо.

Майстерні були не лише ремонтним виробництвом, а й дослідним полігоном, де проводилися випробування двигунів потягів. У 1881 р. на базі Київських майстерень Південно-Західної залізниці було створено **першу в світі паровозну лабораторію**. Вона стала полігоном для випробування методики дослідження двигунів потягів у стаціонарних умовах, зокрема двигунів типу Compauand, і поклала початок організації такого виду дослідних станцій. Крім того, станція була також полігоном для випробування залізобетонних конструкцій. 1898 — 1899 рр. в лабораторії Південно-Західної залізниці викладачем Київського політехнічного інституту О. Кудашевим були проведені дослід з перевірки гіпотези плоских перерізів у розрахунках залізобетонних конструкцій. Випробовувалися на цьому полігоні й конструкції залізобетонних склепінь, які потім успішно почали використовуватися в київських виробничих спорудах, зокрема на даху нового цеху Київських Головних залізничних майстерень.

Сучасна містобудівна ситуація, що склалася в районі оновленого вокзалу, потребує серйозної містобудівної реконструкції всієї привокзальної території. При її реконструкції необхідно зберегти хоча б окремі споруди історичного виробництва — **Київського вагоноремонтного заводу** (завод виник як **Головні залізничні майстерні** одночасно із побудовою у Києві залізниці).

З позицій збереження цінного історико-архітектурного комплексу заводу (нині ще діючого), окремі його корпуси треба відновити в старих архітектурних формах як пам'ятку, що символізує початок розвитку всієї Київської залізниці та певних досягнень у тогочасній галузі залізничного транспорту. На думку краєзнавців Києва, відродження цього значного історичного комплексу можливе лише як музейного, бо виробництву, яке нині існує майже в центрі міста, вже давно треба відвести нову територію. Реконструйовані корпуси заводу можуть бути використані під тематичну експозицію, пов'язану з розвитком Київської залізниці або створити на його території «Всеукраїнський музей залізничного транспорту».

Інженерні транспортні споруди

Фунікулер

На Поштовій площі розташовано ще один об'єкт науково-технічної спадщини, який є історичним транспортним засобом для пасажирського зв'язку Верхнього міста (Володимирської гірки) з Нижнім — Подолом (Поштовою площею). Київський фуні-

кулер — оригінальний електричний підйомник — почав працювати з 1905 р. Хоча ззовні об'єкт не зберіг свого первинного вигляду, його функцію не змінено, він, як і раніше, служить засобом зв'язку між Верхнім та Нижнім містом.

Михайлівський електричний канатний підйом — фунікулер — було створено 1904—1905 рр. коштом Товариства міської залізниці для швидкого переміщення пасажирів у межах дії квитка між трамвайними шляхами Верхнього Міста та Подолу. Станційні споруди й технічне обладнання проектували інженер М. П'ятницький та архітектор О. Баришніков. Ідеологом і співавтором проекту був А. Абрагамсон. Спочатку з економічних міркувань фунікулер закінчувався біля садиби № 6 на Боричевому узвозі; лише за радянських часів (1928 — 1929 рр.) підйомник було продовжено до Поштової площі.

Свій теперішній вигляд фунікулер отримав за своєї останньої реконструкції, що відбулася в 1984 р. Тоді зазнали оновлення інженерне устаткування підйомника: конструкції рейкового шляху, обидва павільйони-станції; повністю було замінено вагони та устаткування. Тільки сама платформа була відтворена у попередніх формах. Фактично в архітектурі від первинного фунікулера не залишилося нічого автентичного. Автори реконструкції фунікулера: архітектори — Я. Віг, Є. Єжов, В. Шарапов, А. Чупак; інженери — В. Резніков, М. Наливайко.

Трамвайні електричні станції

На початку 1890-х рр. у Києві було організовано чотири трамвайних парки: Лук'янівський, Васильківський, Олександрівський (біля Поштової площі) та Троїцький (на Куренівці). У 1894 р. побудовано Кузнечний парк. Пізніше Олександрівський та Васильківський парки було ліквідовано (у 1904 р. Васильківський парк переобладнано на загальноміські трамвайні майстерні).

Кожен парк мав ремонтні майстерні, приміщення для зберігання вагонів, а Лук'янівський та Олександрівський — ще й електростанції для забезпечення трамвайного господарства власним струмом.

З усіх споруд історичного трамвайного господарства Києва на наш час збереглися: дві перші трамвайні станції (на території колишнього Олександрівського парку) по Набережному шосе та декілька історичних споруд Лук'янівського трамвайного парку.

Перша електростанція Олександрівського парку 1894 р. мала чотири парові машини по 150 к.с. кожна. Вона була першою мурованою електричною станцією (первинна була дерев'яною). Працювала загалом 9 років, після чого її так і не було знесено. Як додаткова електрична станція використовувалася за енергетичної кризи 1920-х рр., коли були проблеми з паливом (зараз її приміщення використовуються за іншим призначенням).

У 1903 р. поряд з паровою було побудовано набагато потужнішу — дизельну, яка стала Центральною станцією трамвайного господарства Києва. (Спочатку вона мала 4, а потім 6 дизелів на 400 к.с. кожний.)

Споруда Центральної станції була зведена на місці дерев'яних майстерень Олександрівського парку, між дерев'яним приміщенням, де зберігалися вагони, та існуючою першою електричною станцією. Центральна електрична станція міської залізниці зводилася в два будівельні етапи (1901—1903 рр. та 1907—1908 рр.). Нову станцію споруджено з використанням передових на той час інженерних технологій. Авторами проекту були цивільний інженер В. Безсмертний та інженер А. Абрагамсон. Зокрема, за проектом Абрагамсона було зроблено залізобетонне склепінчасте покриття над машинною залю, яка була цілісним об'ємом розмірами 16 x 36 x 9,5 м.

До збережених на сьогодні споруд Лук'янівського трамвайного парку належать: приміщення електростанції, конторський будинок (1909 — 1910 рр.), споруда диспетчерської (1894 — 1895 рр.). Основні муровані споруди парку — електрична станція та конторський будинок, на відміну від Центральної, вирішені як окремі будови з однорідним функціональним призначенням. Автор проекту будівель — цивільний інженер К. Остроградський. Більш пізні за часом зведення, порівняно з Центральною станцією, споруди виконані у формах зрілого модерну, і майже без змін існують і донині в складі Лук'янівського трамвайного парку.

Київський метрополітен та його об'єкти

Перед самою Другою світовою війною радянським урядом було прийняте рішення щодо будівництва в Києві метрополітену, але роботи з його спорудження розпочалися тільки після війни. Київський метрополітен став третім в Радянському Союзі після Москви та Ленінграду, де метро виникло ще у передвоєнні часи⁶.

Відновлення ще до початку 1950-х рр. основних промислових та громадських об'єктів Києва і його міського господарства в цілому дало змогу розпочати роботи зі спорудження метрополітену вже 1949 р., а введення в дію п'яťох станцій першої лінії здійснити в листопаді 1960 р.

Запровадження нового сучасного виду міського транспорту для такого великого міста, як Київ, як показав час, стало важливою соціальною, науково-технічною подією. Поява метро в Києві в принципі змінила не тільки загальну містобудівну ситуацію, а й значно прискорила темп життя великого міста. З появою підземного транспорту заклалися передумови щодо подальшого освоєння в наступні десятиліття, а особливо наприкінці ХХ ст., міського підземного простору. Саме метро сприяло ідеям підземної урбаністики, насамперед в історичній частині міста, запровадження якої швидким темпом відбувається за останні десятиліття.

За своїми конструктивними якостями та методами будівництва Київський метрополітен був і залишається прогресивним видом міського транспорту, при будівництві якого були використані нові будівельно-технологічні методи та прийоми, випробувані новітні конструктивні досягнення, застосовано багатий досвід вітчизняного тунелебудування. На будівництві Київського метрополітену вперше в практиці метробудування запроваджено нову технологію прохідницьких робіт з використанням так званого київського прохідницького щита — спеціального гірницького комбайну, розроблено для інженерно-геологічних умов Києва, застосування якого дало змогу механізувати всі трудомісткі процеси в забої: розробку породи, прибирання, її подальше транспортування. Швидкість проходження при цьому збільшувалася до 12 м на добу, замість 2—3 м за старими технологіями. Після деякої модернізації прохідницький щит знайшов використання на будівництві нових ліній метро у Москві та Ленінграді (там швидкість проходження щита сягала 14 м на добу).

Прокладання трас Київського метрополітену, вибір напрямків, рівнів закладання та профілів багато в чому залежало від гідрогеологічних умов і особливості рельєфу міста. Перша лінія метро протяжністю понад 20 км — «Святошинсько-Броварська», що з'єднала Правобережжя міста з його Лівобережжям, складається з 15 станцій. Лінію зводили у три черги, які відповідали трьом ділянкам підземних робіт.

⁶ Для спорудження Київського метрополітену були спеціально створені будівельне управління Київметрополітен, крім того, в будівництві Київського метро брали участь Головтонельметробуд та Центральний науково-дослідний інститут транспортного будівництва. Головні інженери проектів I лінії: К. Черепанцев, І. Жуков, В. Лисяк, Л. Шпаковський; інженери: Н. Семенова, В. Штирхун, А. Анатольєв.

Перша ділянка (6,25 км), яку було відкрито 6 листопада 1960 р., складалась з п'ятьох станцій — «Вокзальна», «Університет», «Хрещатик», «Арсенальна», «Дніпро». Другу ділянку I лінії було відкрито 1963 р. До неї входили дві станції — «Політехнічний інститут» та «Завод Більшовик» (сучасна станція — «Шулявська»), довжина ділянки становила 3,3 км. Одночасно зводився другий наземний вестибюль станції «Хрещатик» на Липках, біля готелю «Москва» (тепер — готель «Україна»).

Третю ділянку першої лінії метрополітену (4,2 км) було розпочато після зведення двох мостів — мосту Метро через Дніпро та мостового переходу через Русанівську протоку. На третій ділянці планувалося звести три станції — «Гідропарк», «Микільську Слобідку» (сучасна — «Лівобережна») та «Соцмісто» (сучасна — «Дарниця»). В подальшому планувалося розвивати «Святошинсько-Броварську» лінію в напрямку до Святошина, а на лівому березі закласти ще дві станції — «Піонерську» і «Комсомольську» (сучасні «Чернігівська» та «Лісова»). Лівобережні станції цієї лінії були відкриті 1965 р. У 1968 першу лінію було подовжено до станції «Комсомольська», а потім, на честь Міжнародного року дитини (1979) було відкрито ще одну — «Піонерську» (сучасна «Лісова»).

У 1971 р. напередодні 54 річниці Жовтневої революції стала до ладу Святошинська ділянка I лінії; тут було відкрито три нових станції: «Жовтневу» (сучасна «Берестейська»), «Нивки» та «Святошин». Усі три станції мілкого закладання, споруджувалися відкритим способом⁷.

Другу лінію Київського метрополітену — («Куренівсько-Червоноармійську») планувалося протрасувати таким чином, щоб з'єднати Поділ (Куренівку) з районом Виставки передового досвіду народного господарства УРСР (Голосієве). Перетинання трас з влаштуванням спеціальних пересадочних станцій було намічено в центрі. Такими станціями повинні були стати «Хрещатик» та «Площа Калініна» (сучасна станція — «Майдан Незалежності»).

Друга лінія Київського метрополітену розпочала свою роботу 17 жовтня 1976 р. Було введено в дію три станції — «Поштова площа», «Червона площа» (сучасна станція — «Контрактова площа») та «Площа Жовтневої революції» (сучасна — станція «Майдан Незалежності»)⁸. Лінію планувалося завершити ділянкою довжиною 5,2 км з новими станціями: «Тараса Шевченка», «Петрівка» та «Проспект Корнійчука» (сучасна станція — «Оболонь»). В бік Голосієва «Куренівсько-Червоноармійську» лінію було продовжено станціями: «Площа Льва Толстого» та «Республіканський стадіон» (1981); «Червоноармійська» (сучасна станція — «Палац Україна») та «Площа Дзержинського» (сучасна станція — «Либідська»), 1984 р. В бік Оболоні 1982 р. було споруджено станції: «Мінська» та «Героїв Сталінграду» (сучасна — «Героїв Дніпра»).

Третю — «Сирецько-Печерську» лінію планувалося будувати в напрямку Сирця, прокладати через центр і Дніпро по південному мостовому переході — до нових житлових масивів на Харківському шосе.

Перша станція III лінії з'явилися як пересадочна, 1987 р. — станція «Ленінська»; пізніше споруджено ще три: «Золоті ворота», «Палац спорту» та «Кловську» (1989).

⁷ Майже всі станції «Куренівсько-Червоноармійської» лінії — неглибокого залягання і виконані не тунельним способом, а прокладкою траси з допомогою риття котловану.

⁸ Пересадку на майбутню «Подільсько-Воскресенську» лінію планувалося здійснити на станції «Червона площа», але такий проект не був реалізований, навіть трасу «Куренівсько-Червоноармійської» лінії було змінено, а пересадку здійснено на станціях: «Золоті ворота» — «Ленінська» (сучасна станція — «Театральна»).

Перша ділянка III лінії складала близько 2 км, але її важливість полягала в тому, що з введенням нової лінії було започатковано також новий пересадочний вузол «Золоті ворота» — «Театральна», розвиваючи трасу, яка у подальшому мала перейти шляхопроводом на лівий берег Дніпра, нижче Дарницького залізничного мосту, для обслуговування південних районів міста.

У 1991 р. було подовжено «Сирецько-Печерську» лінію на 4,19 км з введенням станцій: «Дружба народів та «Видубич», а у наступному році — «Славутич» і «Осокорки» (також 4,19 км). У грудні 1994 були введені в експлуатацію станції «Позняки», «Харківська» (довжина ділянки — 2,62 км), а в грудні 1996 — станція «Лук'янівська», в грудні 1997 — станція «Печерська», а у березні 2000 — станція «Дорогожичі». Останніми станціями, що були відкриті на «Святошинсько-Броварському» напрямку стали «Житомирська» і «Академмістечко» (замість запланованих — «Проспект Вернадського» та «Проспект Перемоги»).

Усі станції першої черги Київського метрополітену виконані підземними, за винятком станції «Дніпро», де поїзд виходить з товщі високого правого берега на естакаду станції «Дніпро» та на міст Метро⁹. Майже всі підземні станції I та II ліній вирішені однотипними як станції острівного типу. Тобто вони мають по два бокових шляхових тунелів з платформами, а посередині — розподільчий зал для пасажирів. Ранні станції були запроектованими на довжину в 120 м для прийому поїздів на п'ять вагонів¹⁰. Станції виконано на різних рівнях залягання, і залежно від їх розташування поділено на: станції глибокого залягання (до 100 м. глибиною); середнього залягання і станції неглибокого залягання. Станції глибокого залягання мають ще одну проміжну залу і додатковий ескалатор. До них належать: «Арсенальна», «Університет» та «Золоті ворота».

Окрему групу складають станції, які розташовані на поверхні, де траса поїзда проходить або по поверхні, або у невеликому заглибленні (до таких належать всі станції Лівобережжя).

Сучасна транспортна схема Київського метрополітену складається з трьох ліній радіальних напрямків, з'єднуючи центральну частину з найбільш важливими промисловими районами міста, в двох місцях перетинаючи Дніпро, що забезпечує зв'язок з Лівобережжям. На часі продовження «Куренівсько-Червоноармійської» лінії до масиву Теремки.

У перспективі планується нова лінія метро, що пов'язана зі зведенням нового мостового переходу — «Подільсько-Воскресенська», яка пройде з правого берега на лівий через Рибальський і Труханів острови, Русанівські сади на Троєщині. Нова лінія зв'яже Жуляни з Лук'янівкою та Подолом, утворюючи мале напівкільце з новим пересадочними вузлами. При будівництві метрополітену вирішувалося чимало складних задач. Особлива відповідальність за їх вирішення мала місце при спорудженні його першої лінії. Однією з принципово нових задач освоєння підземного простору, успішно вирішеною з застосуванням нових технологій будівництва підземних споруд, було будівництво проміжного вестибюлю на станції «Арсенальна» — найглибшої з поміж усіх станції Києва (проектна глибина залягання проміжного вестибюлю — понад 50 м). В'язкі глини, текучі суглинки та прошарки пливунів не давали змоги про-

⁹ Станція «Дніпро» — єдина станція Правобережжя, яка була зведена над набережною на спеціальній естакаді, що є початком мостового переходу (моста Метро) через Дніпро.

¹⁰ Станцію «Арсенальну», зважаючи на місце її розташування на схилах Дніпра, було виконано на багато коротшою за інші.

водити роботи закритим способом, на глибині. У зв'язку з цим було вирішено спорудити приміщення вестибулю на поверхні, а потім опустити його на проектну відмітку. Опускання вестибулю було виконане із застосуванням льодоґрунтової стінки круглої форми, тобто використовувалося глибоке замороження ґрунту на всьому шляху опускання конструкції готового вестибулю.

Одним з важливих завдань метробуду при будівництві підземних тунелів було максимальне впровадження збірного залізобетону, і передусім заміна несучої оболонки перегінних тунелів з чавуну на збірну залізобетонну. Обличкування тунелів великими залізобетонними блоками, виходячи з конструктивних, гідроізоляційних та експлуатаційних вимог, не поступалося традиційним чавунним тубінгам, що значно зменшило застосування металу. Збірний залізобетон застосовано також при спорудженні ходів для ескалаторів, стаціонарних платформ та при будівництві наземних станцій. Так, купол наземного вестибулю станції Університет змонтовано зі збірних залізобетонних сегментів; станцію «Політехнічний інститут» повністю виконано із застосуванням збірного залізобетону.

Першу лінію Київського метро з її ранніми станціями можна зарахувати до об'єктів науково-технічної спадщини національного рівня. До них належать: система станції «Хрещатик»; станції: «Вокзальна», «Університет», «Арсенальна», «Дніпро», «Політехнічний інститут», «Шулявська» (колишня станція «Завод Більшовик»), «Гідропарк». Також, з більш пізніх до них можна приєднати станцію «Золоті ворота», яка виділяється поміж усіх значною технічною складністю щодо її виконання.

Історичні споруди енергосистеми міста. Історичні електростанції

До історичних енергетичних споруд треба зарахувати три електростанції, які будувались у різні історичні періоди і які на сьогодні є пам'ятками науково-технічної та архітектурної спадщини — Центральна міська електростанція, ТЕЦ-3 (ТЕЦ ПЗЗ) та КРЕС.

До них належать насамперед **комплекс споруд колишньої Центральної електростанції (ЦЕС, ДЕС-1, ТЕЦ-2)** — головний корпус, корпус підстанції РУ-10 кВт, приватницька та споруда берегової водогінної станції. Це найбільш ранній електроенергетичний об'єкт міста, що зберігся на сьогодні в Києві. Електростанція розміщена на Подолі, по вул. Андріївська, 19.

Дві більш пізні електростанції належать до радянського передвоєнного часу — ТЕЦ ПЗЗ (ТЕЦ-3, біля вокзалу, по вул. Л. Толстого та КРЕС, що розташована у промзоні на Рибальському півострові.

Узгодженням на будівництвом в Києві електростанції нового покоління наприкінці ХІХ ст. займалося Товариство «Савицький і Страус» впродовж 1897—1898 рр. Основним питанням щодо узгодження такого підприємства була технологічна схема водопостачання та відведення газу й пари для станції нового типу. Крім того, вирішувалася проблема комплектації станції інженерним обладнанням, яке в ті часи виготовлялося за кордоном.

Лише 1900 р. електрична станція на Подолі почала виробляти перемінний трьохфазний електричний струм високої напруги — 2200 вольт, який у трансформаторних кіосках понижувався до 190/110 вольт, а потім розподілявся по абонентах.

Аж до 1917 р. Центральна електрична станція (ЦЕС) перебувала в стані постійного збільшення своєї потужності. 1913 р. ЦЕС мала потужність 16 275 кВт, поступаючись лише Московській та Петербурзькій станціям. Найбільшу кількість електроенергії на ЦЕС було вироблено 1916 р. — 36 189 кВт/год.

Головний корпус Центральної електричної станції (ЦЕС), що зберігся до нашого часу, сповна відображає початковий етап розвитку енергосистеми міста. Всі трансформації споруди головного корпусу здійснювалися відповідно до технологічних та конструктивних вимог, які досить швидко змінювалися із зростанням загальної потужності станції. На основі аналізу сучасних креслеників головного корпусу вдалося встановити основні будівельні етапи: 1898 — 1900 рр., 1903 — 1906 рр., 1906 — 1914 рр., 1933 — 1936 рр.

Автором первинного архітектурного проекту ЦЕС, а також усіх дореволюційних добудов ЦЕС були академік архітектури Г. Шеєль та архітектор Ф. Шеффель.

Збережені автентичні фасади головного корпусу колишньої Центральної електростанції виконані із застосуванням традиційних архітектурних мотивів. Головний фасад уздовж вул. Андріївської вирішений в еклектичних традиціях тогочасних архітектурних уподобань, перенасичений декоративними елементами. Він є досить подрібненою площиною стіни, де застосовано елементи декору, характерного для споруд неоренесансної еклектики.

До виробничого комплексу Центральної електростанції належить також будівля берегової водогінної насосної станції, яка розміщена на березі Дніпра. Вона є необхідною технологічною ланкою, що відповідає за забезпечення електричної станції водою. Збережена до нашого часу споруда насосної була зведена 1909 р. інженером П. Пилковим.

Прийняття першого п'ятирічного плану передбачало збільшення енергетичного рівня Києва та перетворення міста на крупний індустріальний центр. У зв'язку з цим 1925 р. Держпланом СРСР та Радою Праці й Оборони було ухвалено рішення побудувати в Києві нову парову електростанцію потужністю 20 000 кВт. Будівництво передбачалося розпочати 1926 р., а пуск першої черги намічався на 1930 р.

Київську районну електростанцію (КРЕС) було вирішено звести на Рибальському півострові.

Потужність нової електричної станції — КРЕС, першої, яку було зведено за часів радянської влади, складала 21 300 кВт. На станції було встановлено чотири парових котли системи «Ладд-Бельвіль» (Франція). Котли були обладнані паронагрівачами площею 310 кв. м та з температурою нагрівання 400°C. У машинній залі було встановлено два турбогенератори, один із них — фірми «Броун-Бовері», потужністю 11 300 кВт, інший — виробництва Ленінградського металургійного заводу з потужністю 10 000 кВт, а також генератори з потужністю 11 000 кВт, виготовлені заводом «Електросила». Станція була розрахована на використання в топках пиловугільного палива марки «Т».

Хоча КРЕС будувалася досить довго, кількома чергами, але її розміщення на Рибальському півострові остаточно визначило подальший розвиток цього району як виробничого. Разом з реконструкцією гавані та будівництвом судноверфі заводу «Ленінська кузня», що з 1924 р. розгорнулося на Рибальському півострові, наявність КРЕС остаточно перетворило цю прирічкову територію на виробничо-господарську, і цим надовго закріпило за нею одне з провідних місць у промислово-виробничому комплексі Києва.

Проект першої черги Київської районної електростанції було виконано архітекторами М. Парусніковим та Г. Гольцем у формах конструктивізму, стилі, характерному для споруд 1920-х — початку 1930-х рр.

КРЕС було закладено 1926 р., перший турбогенератор якої став до ладу 1 травня 1930 р. (пуск другого відбувся у квітні 1933 р.). Другу чергу КРЕС було здано в експлу-

атацію 1935 р. При цьому, з істотним розширенням машинної зали значно збільшився загальний архітектурний об'єм головної споруди комплексу зі східного боку.

Завдяки вдало знайденому пропорційному вирішенню головного архітектурного об'єму станції споруда досить гармонійно сприймається в забудові району. Композиція головної споруди асиметрична, складна за планом. Сама споруда виконана п'ятиповерховою та орієнтованою в напрямку схід — захід. Вона вміщує котельню, технічні служби з розподільчим обладнанням та щитом керування, облаштована парадними тримаршевыми сходами та ліфтовими механізмами. До основного об'єму прибудовано видовжену споруду машинної (турбінної) зали та адміністративний блок. Об'єм турбінної зали акцентовано еркерами, в яких містяться сходові клітини; об'єм котельні розчленовано по східному фасаді великими вітражами.

Численні добудови станції з часом змінили зовнішній вигляд її головного корпусу, який значно відрізняється від первинного. Нині найбільше автентичних елементів збереглося у споруді I черги, хоча на головному фасаді замінено вітражні еркери. Значно змінила зовнішній вигляд котельня, в якій збереглися окремі деталі на західному фасаді.

Іншою енергетичною спорудою, що істотно розширила потужність Київської енергетичної системи, стала **Теплоэлектроцентрально Південно-Західної залізниці (ТЕЦ ПЗЗ)**.

Будівництво ТЕЦ розпочалося неподалік вокзалу, на розі вулиць Жиянської (колишня вул. Жаданівського) та Льва Толстого (колишня вул. Караваєвська). Споруда зводилася для забезпечення електроенергією теплом та парою насамперед Київського залізничного вузла, зокрема району залізничного вокзалу, а також прилеглих промислових, комунальних і житлових об'єктів Києва, віддаючи надлишки електроенергії в загальну мережу системи Київенерго, зокрема на «Будівництво № 1».

Крім вироблення електричного струму для потреб залізничного господарства, ТЕЦ мала обслуговувати першу в Києві теплову мережу, яка забезпечувала теплом центральні райони міста. Першочергово було прокладено теплопровід до залізничних підприємств та будівель: вокзалу, Київського вагоноремонтного заводу (КВРЗ — колишні Головні залізничні майстерні), депо, заводу «Трансигнал» тощо. Проект ТЕЦ із загальною потужністю 12 000 кВт було затверджено 29.05.1931 р., а зміни, що внесені в проект, де було запропоновано збільшення потужності до 37 000 кВт, затверджено 03.11.1934 р.

II архітектурний проект було розроблено архітектором-художником П. Костирком, також у формах конструктивізму.

Реалізований архітектурний образ ТЕЦ зараз дещо відрізняється від запроектованої споруди, насамперед відсутністю напівкруглого побутового блоку, який за проектом мали прибудувати до головного корпусу з боку вул. Л. Толстого. Крім того, війні руйнування та знищення розподільчого улаштування, що спочатку було прибудоване до головного корпусу зі сходу (з боку вул. Жиянської), дещо змінили комплекс у цілому.

За відбудови розподільче улаштування 3,15 кВт було прибудоване до головного корпусу із західної сторони, а розміщення окремо іншого розподільчого улаштування — 10,5 кВт разом зі щитом керування в єдиній двоповерховій споруді перетворили ТЕЦ на комплекс із двох основних споруд. Ці перетворення (III черга будівництва) припадають на відбудовний період та на початок 1950-х рр. В архітектурі споруди РУ — 10,5 кВт використані декоративні елементи, зокрема круглі розетки, що були характерні для архітектурних споруд періоду відбудови. В такому вигляді ТЕЦ (окрім градірень) було збережено до 2006 р.

Головний корпус — основна споруда комплексу ТЕЦ — зводився в три черги: 1931—1937; 1937 — 1940; 1950 — 1953 рр. Корпус розміщено в південно-східній частині ділянки, один з фасадів орієнтовано на вул. Жилинську, інший — вул. Л. Толстого.

Обидві значні енергетичні споруди — КРЕС та ТЕЦ-3 є знаковими об'єктами для архітектури Києва 1930-х рр. і яскравими прикладами застосування конструктивізму в промисловій забудові міста. Вони втілюють типовий образ промислових споруд нового часу, демонструючи велич індустріалізації та архітектурні можливості нового стилю. Серед забудови Києва передвоєнного часу вони є одними з найбільших і найзначніших промислових споруд.

Головні корпуси ТЕЦ ПЗЗ і КРЕС — пам'ятки архітектури місцевого значення.

Усі об'єкти комплексу ЦЕС є пам'ятками науково-технічної та архітектурної спадщини місцевого значення з 2007 р. Крім того, на державний облік взято два технологічні об'єкти колишньої ЦЕС — мостовий монтажний кран (1898 р.) і турбогенератор (1910 р.).

Наукові об'єкти та комплекси. Споруди та прилади Київської обсерваторії

Астрономічна обсерваторія Київського університету (друга за віком обсерваторія України) споруджена за проектом академіка архітектури В. Беретті у 1841 — 1845 рр. Розташована вона на ділянці, що входить у квартал, обмежений вулицями Воровського, Гоголівською, Ю. Коцюбинського та Обсерваторною (назва вулиці походить від цієї обсерваторії). Історично ця місцевість мала назву Копирів кінець або Кудрявець, була західним схилом Старокиївського узгір'я та відома з часів Київської Русі. Відгалуження височини, що займає обсерваторія, має топонім «Олегова могила».

В 1858 р. територію обсерваторії було озеленено й перетворено на парк (дерева та кущі мали сприяти збереженню від пилу астрономічних інструментів).

В 1862 р. телескоп було перенесено з башти в спеціально побудовану споруду, а в 1872 р. до будинку обсерваторії прибудовано нову залу для пасажного інструмента та меридіанного кола.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни було відбудовано лабораторний корпус, в якому також мешкали співробітники обсерваторії, а пізніше — збудовано приміщення, де розміщено горизонтальний сонячний телескоп (ГСТ) з ешельним спектрографом і магнітографом. Обсерваторія обладнана унікальними науковими приладами, має музей, бібліотеку і колекцію історичних вимірювальних приладів.

Історичний комплекс Київської обсерваторії є цінним науково-технічним об'єктом, складові якого мають свою особливу цінність. До них належать споруди та стаціонарно встановлені прилади:

1. Адміністративний корпус (головний корпус з меридіональним колом Репсольда, 1872 р., що визначає Київський меридіан), 1841 — 1845 рр., автор споруди — архітектор Беретті В. І.) — пам'ятка архітектури національного значення;
2. Професорський флігель (функціонує як музейне приміщення), 1841 — 1845 рр., арх. Беретті В. І.
3. Лабораторний корпус (використовується як бібліотека), 1946—1951 рр.;
4. Телескоп-астрограф (подвійний рефрактор Мерца-Репсольда), 1892 р., встановлений у башті, побудованій у 1862 р.;
5. Горизонтальний сонячний телескоп (ГСТ) з ешельним спектрографом і магнітографом, 1952 — 1954 рр. (розташований у спеціальному павільйоні);

6. Хромосферно-фотосферний телескоп (розташований у спеціальному павільйоні);
7. Ширококутний астрограф.

Усі об'єкти комплексу (за винятком головного корпусу) були взяті на Державний облік як пам'ятки науки і техніки та історії місцевого значення у 2008 р.

Комплекс Київського політехнічного інституту

Київський Політехнічний інститут можна з повним правом назвати комплексним об'єктом науково-технічної спадщини, хоча його споруди мають ще й архітектурну, містобудівну та загальноісторичну цінність.

Київський політехнічний інститут — другий за часом зведення після Харківського. Пропозиції щодо організації цього закладу вперше було запропоновано М. Бунге, професором Київського університету та підтримані міністром фінансів Російської імперії С. Вітте. Кошти на спорудження інституту внесли: Міська дума, біржовий комітет, банки, Товариство цукрорафінадних заводів та приватні особи (найбільші суми — М. Терещенко, Л. Бродський, Я. Епштейн, М. Зайцев, М. Гальперін). Для розміщення інституту місто безкоштовно відвело територію у передмісті Шулявка, на підвищеному плато, між Брест-Литовською дорогою та залізницею.

Програму щодо створення інституту було розроблено у Петербурзі, а конкурсну основу щодо його проектування створено Сан-Петербурзьким товариством архітекторів. Іменний конкурс відбувся 1897 р., в якому брали участь петербурзькі та один київський (О. Кобелєв) архітектори. Перше місце отримав проект петербурзького архітектора І. Кітнера, за яким і було здійснене будівництво. За постійної відсутності Кітнера будівництво очолив київський архітектор П. Реутов; пізніше нагляд здійснював О. Кобелєв, а з 1902 р. — архітектор Політехнічного інституту В. Оберемський.

За первинним проектом забудова Інституту була композиційно урівноваженою сукупністю навчальних, житлових та обслуговуючих споруд та декілька відкритих ділянок, пов'язаних з сільськогосподарчими практичними роботами та утриманням свійських тварин, а також метеорологічною навчальною станцією.

Комплекс Політехнічного інституту за креслениками І. Кітнера був територією площею 38 десятин, на якій знаходилася навчальна частина, що складалася з: мурованого головного корпусу, в якому розміщувалися механічне, інженерне та сільськогосподарське відділення, з прилеглою до нього оранжереєю й парниками; мурованого хімічного корпусу; двох цегляних будинків для проживання професорсько-викладацького складу; служб; мурованих споруд майстерень і ливарні; цегляного будинку скотного двору (не зберігся) та дерев'яних господарчих будівель (не збереглися). На другому будівельному етапі додалися ще два будинки для викладачів, їдальня і приймальня палата (амбулаторія).

Від Брест-Литовської дороги інститут було відокремлено парком. Знаменитий Політехнічний парк було закладено вже після зведення основних корпусів. Садово-паркові роботи здійснював проф. І. Сльозкін. У 1914 р. садибу КПІ було включено до меж Києва.

На наш час збереглися майже всі основні споруди від початкового етапу розвитку навчального комплексу (за винятком дерев'яних споруд, будинку скотного двору та ливарної майстерні). У 1975 р. було демонтовано службовий будинок з пральнями та коморами, який було розміщено у дворі, за житловими будинками №1 та № 2, також ліквідовано відкриті дослідні ділянки, метеостанцію. Натомість збільшено кількість навчальних корпусів, побудовано науково-технічну бібліотеку тощо.

У повоєнні роки Політехнічний інститут розширюється, на його території з'являються нові корпуси. На останньому етапі зводяться багатоповерхові корпуси: навчально-лабораторний корпус, бібліотека, факультетські корпуси та палац культури. Всі вони композиційно згруповані навколо закритого внутрішнього простору, який названо «Площею знань».

Серед почесних членів Київського політехнічного інституту імператора Олександра II були: С. Вітте, голова Кабінету міністрів; В. Ковалевський, голова Департаменту торгівлі і мануфактур; М. Жуковський і К. Тимірязєв; перший директор інституту — В. Кирпічов.

Серед викладачів інституту (1889 — 1918 рр.) були відомі діячі вітчизняної науки і техніки:

Артем'єв М.А. — учений в галузі електротехніки;

Букреев Б.Я. — математик, заслужений діяч науки УРСР (з 1941 р.);

Вагнер Ю.М. — зоолог, державний діяч;

Вотчал Є.П. — ботанік-фізіолог, академік ВУАН (з 1921 р.);

Делоне М.Б. — учений у галузі механіки, один з піонерів вітчизняного планеризму, організатор і керівник гуртка повітроплавання (з 1908 р.);

Демент'єв К.Г. — хімік-технолог, директор КПІ (1908 — 1911), засновник і головний редактор часопису «Вестник технологии химических и строительных материалов»;

Де-Метц Г.Г. — фізик, голова Київського відділення Російського технічного товариства;

Динник О.М. — учений в галузі механіки, академік ВУАН (з 1929 р.), засновник наукової школи у галузі теорії пружності;

Думанський А.В. — хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1933 р.), академік (з 1945 р.);

Єрмаков В.П. — математик і механік, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН, засновник і видавець «Журнала элементарной математики»;

Єрченко П.Ф. — учений в галузі технології волокнистих речовин, директор КПІ (1917—1919 рр.);

Жуков І.Д. — хімік-технолог, директор КПІ (1911 — 1917 рр.);

Затонський В.П. — хімік, державний і громадсько-політичний діяч, академік ВУАН (з 1929 р.);

Їжевський В.П. — учений в галузі металургії, автор атомно-молекулярного методу розрахунку доменного процесу;

Ізбеков В.О. — хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939 р.);

Кащенко М.Ф. — ботанік і біолог, академік УАН (з 1918 р.), організатор і директор Акліматизаційного саду (1918—1935 рр.) і Зоологічного музею УАН (1919 — 1936 рр.);

Кобелев О.М. — архітектор, один з керівників будівництва комплексу КПІ, завідувач відділу Управління Південно-Західної залізниці; автор багатьох відомих споруд Києва та України;

Колкунов В.В. — ботанік і біолог, перший директор Наукового інституту селекції (з 1922 р.), нині — Інститут цукрових буряків УААН;

Косинський В.А. — політеконом, статистик, громадсько-політичний діяч, один із засновників і академік УАН;

- Котельников О.К. — учений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939 р.);
- Котельников О.П. — учений у галузі теоретичної механіки і математики, автор підручників для вузів: «Аналитическая механика» (1901), «Механика» (1902);
- Крамаренко Л.П. — автор, учений у галузі сільськогосподарського машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1939 р.);
- Красуський К.А. — хімік-органік, чл.-кор. ВУАН (з 1926 р.), чл.-кор. АН СРСР (з 1933 р.);
- Кудашев О.С. — авіаконструктор, творець першого вітчизняного літака з бензиновим двигуном, 23 травня 1910 р. вперше в Російській імперії здійснив у Києві польоти на літаку власної конструкції;
- Лисін Б.С. — хімік-технолог, академік АН УРСР (з 1939 р.), директор Інституту мінеральної сировини;
- Ломоносов Ю.В. — один з фундаторів тепловозобудування, засновник кабінету рухомого складу та тяги КПІ, почесний доктор Берлінського політехнічного інституту (з 1926 р.);
- Малюшицький М.К. — ботанік, академік АН БССР (з 1928 р.);
- Навашин С.Г. — ботанік, чл.-кор. Санкт-Петербурзької АН (з 1901), академік РАН (з 1918 р.), академік ВУАН (з 1924 р.), директор Біологічного інституту ім. К. Тимірязєва у Москві;
- Нечаєв О.В. — геолог і мінералог, засновник і керівник кафедри, декан хімічного відділення;
- Оппоков С.В. — гідролог, академік ВУАН (з 1929 р.), академік ВАСГНІЛ (з 1935 р.), один із засновників вітчизняної гідрології;
- Патон Є.О. — учений у галузі мостобудування і електрозварювання, академік ВУАН (з 1929 р.);
- Петров М.О. — один з провідних фахівців у галузі художньої фотографії, голова товариства «Дагер»;
- Пимоненко М.К. — художник, академік Імператорської АМ (з 1904 р.), член Товариства передвижників, завідувач кафедри нарисної геометрії КПІ;
- Писаржевський Л.В. — хімік, академік ВУАН (з 1925 р.), академік АН СРСР (з 1930 р.), основоположник вітчизняної школи хіміків, перший директор Інституту фізичної хімії Наркомату освіти УСРР (нині Інститут фізичної хімії НАН України);
- Плотников В.О. — фізико-хімік, академік УАН (з 1920 р.), чл.-кор. АН СРСР (з 1932 р.), одночасно — директор Інституту хімії ВУАН;
- Пфейффер Г.В. — математик, академік УАН (з 1920 р.);
- Радцig О.О. — вчений у галузі теплоенергетики, чл.-кор. АН СРСР (з 1933 р.), основоположник вітчизняного паротурбінобудування;
- Реформатський С.М. — хімік-органік, чл.-кор. АН СРСР (з 1929 р.), засновник київської школи хіміків-органіків, голова Київського фізико-хімічного товариства (1910 — 1916, 1920 — 1930 рр.);
- Симінський К.К. — учений у галузі будівельної механіки, академік ВУАН (з 1926 р.), директор Інституту технічної (будівельної) механіки, віцепрезидент ВУАН (1931 — 1932 рр.);
- Сльозкін П.Р. — агроном, організатор Київської контрольно-насіenneвої станції (1897), автор популярного в багатьох країнах «Сельскохозяйственного календаря»;

Ступін О.Я. — учений в галузі теплотехніки, засновник наукової школи у цій галузі;

Сухомел Г.Й. — учений в галузі гідравліки та гідромеханіки, академік АН УРСР (з 1951 р.), директор Інституту гідрології і гідротехніки АН УРСР (нині Інститут гідромеханіки НАН України);

Тимофеев В.Ф. — фізико-хімік, організатор і завідувач фізичної лабораторії, директор КПІ (1906 — 1908 рр.), директор Українського інституту прикладної хімії у Харкові;

Тимошенко С.П. — учений в галузі теорії пружності, опору матеріалів та будівельної механіки, академік УАН (з 1918 р.), іноземний член АН СРСР (з 1964 р.);

Фещенко-Чопівський І.А. — хімік, металознавець, державний і громадсько-політичний діяч, чл.-кор. Польської технічної АН (з 1933 р.), дійсний член наукових металургійних товариств Великої Британії, США, Німеччини. Основоположник металознавства у Західній Україні та Польщі;

Шапошников В.Г. — В.Г. хімік-технолог, академік ВУАН (з 1922 р.), засновник і перший директор Інституту хімічної технології ВУАН (1934 — 1938 рр.) — нині Інститут органічної хімії НАН України;

Шиндлер К.Г. — учений в галузі сільськогосподарського машинобудування, засновник і завідувач станції з випробувань сільськогосподарських машин і знарядь.

Серед студентів і випускників КПІ були відомі вчені, представники вітчизняного виробництва і техніки, серед них: Андерс Ф.Ф. — інженер-конструктор і творець першого вітчизняного дирижабля цивільного призначення; Бардін І.П. — металург, академік АН СРСР; Вінтер О.В. — учений у галузі енергетики, академік АН СРСР, нач. будівництва Шатурської і Дніпровської ГЕС; Григорович Д.П. — авіаконструктор, автор першого в світі гідролітака-винищувача; Думанський А.В. — хімік, академік АН УРСР та ін.

1975 р. спорудам КПІ було надано статус пам'яток історії, а з 1982 р. — пам'яток архітектури місцевого значення.

Науково-технічні військові об'єкти Києва. Об'єкти «Будівництва №1» та Київського укріпрайону (КиУР)

Засекреченим будівництвом передвоєнної доби було спорудження транспортного тунелю під Дніпром. Залишки цієї грандіозної незакінченої будови і нині розташовані по берегах Дніпра, на Оболоні, Жуковім острові, острові Водників та на Осокорках. Це був найскладніший з усіх інженерно-гірничих та транспортних проектів передвоєнної доби.

Свою підготовку до майбутньої війни СРСР розпочав зі зведення так званих укріпрайонів. Спорудження тунелю в межах міста було одним з загальних стратегічних завдань у будівництві Київського укріпрайону.

Історія будівництва військових об'єктів навколо Києва починається 1936 р., коли радянський уряд схвалив рішення про будівництво тунелів під Дніпром. Рішення було прийнято задля зміцнення Київського укріпленого району (далі КиУР), та забезпечення безперервності всіх видів перевезень в особливий період (війна) через Київський залізничний вузол.

Київському укріпрайону (УР-1) відводилася особлива місія: до його споруд, окрім звичайної лінії оборони, додавалося ще найскладніше — тунельне будівництво. На «Будівництво № 1» (така була назва прохідницьких робіт із спорудження тунелю) по-

кладалося відповідальне завдання — створити дублюючі підземні залізничні зв'язки під Дніпром на випадок знищення існуючих на той час залізничних мостів у районі Києва — Дарницького та Північного.

За проектом передбачалося прокладання під Дніпром двох тунельних переходів: Північного (Оболонь — Вигурівщина) та Південного (Жуків острів — острів Водників — Осокорки). Роботи розпочалися 1936 р.; навіть є припущення, що ТЕЦ Південно-Західної залізниці (ТЕЦ-3) було споруджено в першу чергу для забезпечення електроенергією саме цього будівництва. Відповідальним за «Будівництво № 1» було призначено першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова, який свого часу був відповідальним за спорудження московського метро.

Прохідницькі роботи (разом з підготовчими роботами зі створенням відповідної інженерної інфраструктури) планувалося виконати до 1944 р.

На «Будівництві № 1» було закладено 14 діляниць-титулів, на кожній з яких працювало близько 2 000 робітників. Тут було влаштовано допоміжні установи та виробництва: потужні компресорні, гідроаккумуляторні, ремонтні майстерні, заводи залізобетонних виробів, склади цементу та сипучих матеріалів; встановлено системи: зв'язку, електро- і водопостачання, каналізацію, залізничні й автодорожні під'їзди, а також банно-прабельні комбінати, котельні, санітарні частини, гуртожитки, їдальні тощо.

Загальна схема тунелю складалася з двох наземних частин — північної та південної і окремої частини — підруслової залізниці на лівому березі. Вона в районі с. Бортничі виходила на поверхню і проходила по поверхні до залізничної станції «Дарниця». На правому березі дві наземні залізничні гілки прокладалися від ст. «Жуляни» до с. Пирогів, де входили в наземний тунель, який поступово понижувався в бік Жукового острова. Від Жукового острова тунель спускався під землю, а потім під русло Дніпра.

Роботи не припинилися з початком війни і тривали до кінця липня 1941 р., після чого за наказом були припинені. Дорогі прохідницькі щити було покрито шаром мастила та затоплено в Дніпрі, затоплено також тюринги, інше обладнання було закопане.

Після війни до ідеї тунельного переходу через Дніпро вже не верталися. Так і залишилися на київських землях покинуті споруди чергової великої радянської будови.

Фрагменти прохідницьких кесонів тунелю збереглися на Оболоні, фрагмент наземного тунелю (40 м) на Жуковім острові, фрагмент (700 м) на острові Водників та ін.

До типових об'єктів Київського укріпрайону належало понад 400 укріплених вогневих точок (опорних пунктів), які напівкілцем охоплювали правобережні терени Києва з заходу, півночі та південного заходу. Там, де була можливість, об'єкти розташовувалися на високому березі р. Ірпін, а в межах сучасного міста — в районі Кончі-Заспи, на відкритих просторах — підступах до Києва з південно-західного напрямку.

У сучасних межах Києва розташований так званий опорний пункт «Мриги», знаходиться біля хутора Мриги, на відстані від міської забудови близько 21 км. Опорний пункт «Мриги» (ОП) є складовою частиною КиУР; збудований у 1931 — 1933 рр.

Складається з ДОТів №№ 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109. Усі ДОТи — кулеметні. Колись це була відкрита місцевість, тепер опорний пункт Мриги розташований у лісі.

Від Старої обухівської дороги (Р-01), через лісництво до ДОТу № 107 «Завзятий», який є осередком опорного пункту, та меморіалу, веде асфальтована автомобільна дорога.

Опорний пункт «Мриги» відігравав значну роль у обороні Києва. Саме завдяки ДОтам цього опорного пункту в серпні 1941 р. вдалося затримати на кілька годин німецькі війська, що з півдня рвалися до київських мостів.

Найбільш значущу роль у тих подіях відіграв ДОТ № 106 «Нескорений». Цей ДОТ — кулеметний капонір флангового вогню, який займає панівне становище на єдиній дорозі, що веде через болото від х. Мриги до залізниці та автодороги. ДОТ № 107, протримавшись (за різними джерелами 5—8 годин), 3 серпня 1941 року затримав німецькі війська до підходу групи генерала Матикіна. Це не дало змогу німцям з ходу оволодіти Києвом.

На згадку тих часів впорядковано військове поховання з каплицею-меморіалом, що розташоване неподалік ДОТу № 107. У похованнях меморіалу покуються бійці і командири, що загинули при обороні Києва у 1941 р. та при визволенні столиці у 1943 р.

До наших днів найкраще зберігся ДОТ № 107 «Завзятий». ДОТ двоповерховий, кулеметний. У горішній частині доту встановлений чотирьохамбразурний бронекорпус на один кулемет (тип ВСУ), який зберігся частково (зараз відновлений з бетону).

Неподалік ДОТу «Завзятого» («Упорного») у 1993 — 2008 рр. було зведено меморіальний комплекс з каплицею, сюди ж перенесено прах бійців, які загинули на підступах до Києва у 1941 та 1943 рр.

Комплекс опорного пункту «Мриги» (ДОТи №№ 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109) є пам'яткою історії та науково-технічної спадщини місцевого значення з 2008 р.

Інженерні споруди зв'язку. Телевізійна вежа

Висотні споруди типу телевізійних веж належать до споруд, виконаних за спеціальними конструктивними схемами і які зводяться на основі спеціальних інженерних розрахунків. Водночас такі башти вимагають серйозного ставлення до їхнього архітектурного вигляду. Крім основного призначення, вони є важливим елементом екскурсійно-туристичного обслуговування населення. Для цього на баштах влаштовуються спеціальні будівлі та ліфтове господарство.

Особливо бурхливим за обсягами будівництва металевих конструкцій таких башт були два десятиліття минулого століття — 1950-і — 1970-ті рр. Це збігалося з розвитком інституту «УкрНДІпроектстальконструкція», який саме займався проектування такого типу споруд по всій Україні та в багатьох містах СРСР. Значною мірою цьому сприяли роботи з створення спеціальних телевізійних опор висотою понад 300 м. Проектування таких конструкцій було напряму пов'язане із заводами-виробниками металоконструкцій та, відповідно, можливостями монтажних організацій.

Конструкції такого роду башт виконувалися за єдиною схемою. Головним у її рішенні було застосування гаряче деформованих труб з низьколегованої сталі, а також виконання спеціальних кріплень вузлів, що виконувалося з допомогою зварювання встик швом на підкладному кільці.

Київську телевежу було зведено 1973 р., автори — інженери: О. Шумицький, О. Калинічев, І. Затуловський, В. Новіков, В. Ковтуненко; архітектори — В. Пермяков, Б. Приймак¹¹. Металева (сталева) київська вежа висотою 385 м на той час була найвищою в Радянському Союзі¹².

Вежу розміщено на Сирці, на території Лук'янівського цвинтаря, неподалік побудовано сучасний висотний комплекс телестудії.

¹¹ Раніше в якості телевежі використовувалася трофейна німецька радіовежа, що була встановлена в центрі, в районі вул. Прорізної (тодішньої Свердлова), неподалік радіоцентру.

¹² Для порівняння висот: Ленінградська — 315 м, Пекінська — 400 м, Єреванська — 311 м, Тбіліська — 274,4 м, Вітебська — 250 м.

Конструктивна схема київської вежі складається з трьох частин: основи, «стовбура» і антенної частини. База вежі являє собою гранчасту восьмигранну обойму, до якої прикріплені чотири «ноги», що спираються на самостійний фундамент. Гратчастий восьмигранного перерізу «стовбур» з діаметром описаного кола — 20 м, затиснений у верхній частині обойми. Розмір бази в основі — 90 м. Елементи, що складають споруду — трубчасті. Для найбільш навантажених з них було застосовано сталь марки С600.

Ліфтова шахта з антенною частиною башти виконана у вигляді циліндричної оболонки змінного діаметра. Щоб запобігти горизонтальним переміщенням вежі, конструкція оболонки закріплюється до призматичного «стовбура» променевими діафрагмами. У конструктивному вирішенні вежі було застосовано багато нововведень: схема башти, методика монтажу, вузли примикань «труба до труби», використання високоміцної сталі, тощо. Конструктивна схема башти в цілому прийнята згідно з вимогами методу монтажу, коли башта підрощується знизу; крім того було застосовано оригінальний метод для монтажу «ніг» вежі.

Київська телевежа за сукупною оцінкою науково-технічних досягнень має безумовну науково-технічну та архітектурну цінність.

Промислові об'єкти науково-технічної спадщини. Елеватор млина Л. Бродського

Це чи не єдина споруда історичного млинарського виробництва Києва, що збереглася на Подолі, в районі Поштової площі. Ще у повоєнні часи, коли діяли за своєю первинною функцією й інші київські млини, більшість з яких були розташовані по вул. Набережно-Хрещатицькій, корпус млина Л. Бродського добре вирізнялися з-поміж усіх існуючих на той час подібних виробництв.

Наприкін. XIX — поч. XX ст. в Києві млинарське виробництво Бродського було найкрупнішим, тільки на ньому використовувався елеватор для зберігання борошна.

На початку XX ст. загальна кількість подільських млинів коливалася від шести до дев'яти виробництв. Серед них найбільшими були: Київське акціонерне товариство Київського парового борошномельного млина «Лазар Бродський» (Ігорівський пров., вул. Набережно-Хрещатицька, Боричів узвіз) — 173 робітників; млин акціонерного виробництва «Я.І.Кельбер і сини» (вул. Спаська) — 136 робітників, млин та лісопильня Л. Бяліка (вул. Набережно-Хрещатицька) — 76 робітників, млин І. Бліндера (Верхній Вал, у глибині садиби) — 30 робітників, млин І. Снежка (вул. Набережно-Хрещатицька) — 73 робітників, млин М. Хрякова (ріг Костянтинівської та Оленівської) — 45 робітників, млин Яновського (вул. Набережно-Хрещатицька) — 20 робітників та млин Сергеева (вул. Щекавицька) — 50 робітників. Звісно, згадані підприємства виникли в різні роки XIX ст., але більшість із них на межі століть перебудовуються, у деяких — з'являються нові корпуси (наприклад, млин Л. Бродського). Крім того, в цей період будується новий млин Сергеева (вул. Щекавицька).

Одним із найкрупніших та найвідоміших промислових комплексів Подолу був млин борошномельного товариства «Лазар Бродський». Він був великою промисловою садибою з комплексом споруд, які займали квартал між Ігорівською; Набережно-Хрещатицькою та Боричевим узвозом. Споруда млина, а пізніше й новий елеватор, разом із Центральною електричною станцією, розташованою по вул. Андріївській, були найкрупнішими промисловими спорудами Подолу початку XX ст. Вони значною мірою заклали основу для промислово-виробничої забудови від Поштової площі вздовж Подільської набережної.

Від часу виникнення борошномельного виробництва в цій садибі (засновник — купець І гільдії А. Глезер), млин вважався найбільшим у місті. В середині XIX ст. садиба була

придбана батьком Л. Бродського — І. Бродським разом з існуючим тут борошномельним виробництвом. За даними на 1880-ті рр., млин Бродського був найпотужнішим у Києві, виробляючи 212 000 пудів борошна на рік. Пізніше, після заснування 1892 р. акціонерного товариства та розширення виробництва в межах суміжної садиби по Набережно-Хрещатицькій та побудови нової споруди млина (замість згорілого у 1891 р.), виробництво стало ще потужнішим, а сама садиба набула якісно нового вигляду. Підприємство очолював син І. Бродського — Лазар Бродський (помер 1904 р., після чого акціонерному товариству було присвоєно його ім'я). Ще одна пожежа 1906 р. знищила колишній елеватор, водночас постраждали й інші будівлі виробничого комплексу. Новий елеватор (який збережено до нашого часу) було побудовано 1909 р. за проектом архітектора Ч. Волкнштейна. Це висока, на сім поверхів глуха базилікального типу споруда, виконана в цеглі, нетинькована, з боку набережної увінчана прямокутною баштою (єдиною, яка збереглася). Серед історичних споруд Подолу елеватор млина Бродського є однією з найбільш масштабних споруд, яка до нещодавнього часу була домінантою в забудові Поштової площі (сам корпус борошномельного виробництва, що знаходився на розі, до нашого часу не зберігся, а елеватор нині використовується як книгосховище).

Після 1912 р. у виробництві борошна застосовувалися три дизельні двигуни, які розміщувалися в спеціальній споруді електричної станції, загальною потужністю 1180 к.с.; продуктивність млина того часу становила 3 млн пудів на рік. Споруду дизель-моторної електричної станції млина Бродського зведено за проектом архітектора О. Вербицького. Станцію було вирішено в стилі модерн з використанням готично-романських мотивів. Споруда елеватора довго використовувалася як зерносховище, а дизель-моторна електрична станція — як комунальна електростанція. У 1940 р. споруду електричної станції було перебудовано під лабораторні приміщення. Її знесено у 2005 р. Елеватор борошномельного виробництва Бродського має архітектурну та науково-технічну цінність.

3.9. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини Києва

Облік втраченої архітектурної спадщини Києва є завданням, яке вже багато десятиліть стоїть на порядку денному. Ще у 1920-х роках Г. Лукомський писав про варварські обстріли більшовиками київських пам'яток під час так званої громадянської війни. Проте тоді ні йому, ні його колегам і в сташому сні не могло би привидітися те, що більшовицька влада зробить з найвизначнішими пам'ятками Києва впродовж 1930-х років.

Першим про руїницьку вакханалію на весь голос сказав Петро Савицький у 1937 (!) р. Фрагменти з його праці свого часу опублікував журнал «Пам'ятки України: історія та культура». На підставі архівних матеріалів, вивезених з Києва на Захід під час Другої світової війни архітектором О. Повстенком, американський архітектурознавець українського походження Тит Геврик 1982 р. організував в Українському музеї в Нью-Йорку виставку «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва» і видав однойменний ілюстрований каталог. Згодом цей каталог в Україні перевидавав у скороченому варіанті журнал «Пам'ятки України».

В. Вечерський спробував у 1995—2001 рр. зібрати разом і хоч якоюсь мірою проаналізувати матеріали про втрачені об'єкти архітектурної спадщини як Києва, так і цілої України. Проте ця праця не претендує на повноту. Створення повного каталога

втрачених архітектурних об'єктів взагалі сумнівне з огляду на брак відповідних бібліографічних та іконографічних матеріалів; адже в Україні протягом тривалого історичного періоду нищилися не тільки пам'ятки, а й бібліотеки та архіви.

Йдеться про втрачені об'єкти архітектурної спадщини, а не про втрачені пам'ятки архітектури. Це зумовлено тим, що, згідно з чинним законодавством і нашими професійними уявленнями, пам'яткою вважається тільки той об'єкт архітектурної спадщини, який внесений до відповідного державного реєстру чи списку (переліку) пам'яток. Комуністичний режим і справді зруйнував чимало визначних будівель, які були внесені до офіційних списків пам'яток архітектури (Михайлівський Золотоверхий і Микільський військовий собори у Києві). Проте більшість знищених об'єктів не входила до жодних списків пам'яток. Але всі об'єкти, які відібрані в перебігу цього дослідження, були б пам'ятками архітектури найвищої ціннісної категорії — пам'ятками національного значення, — якби збереглися до нашого часу.

Насамперед треба чітко визначити, який об'єкт архітектурної спадщини можна вважати втраченим. Наскільки повною має бути його руйнація? Це питання має не теоретичний, а суто практичний інтерес. Бо коли з 1996 р. в Україні на державному рівні постало питання про відтворення втрачених пам'яток, одразу ж з'явилися різні чудернацькі пропозиції, зокрема й відтворювати ті пам'ятки, які зовсім не були втраченими чи зруйнованими. Це була давно відома у формальній логіці класична ситуація використання неточних імен. Тому постала нагальна потреба знайти чітке, логічно несуперечливе визначення: що таке втрачена споруда (пам'ятка). Було запропоноване визначення В. Вечерського, яке після деяких дискусій, зрештою, стало загальновизнаним і формально узаконено постановою Кабінету Міністрів України у 1999 р. Воно формулюється так: втраченою вважається споруда, понад 50 відсотків наземної частини якої втрачено.

Укладаючи каталог найважливіших втрачених об'єктів архітектурної спадщини Києва, була опрацьована методика відбору цих об'єктів за трьома принципами.

По-перше, кожний об'єкт повинен мати високу міру історико-культурної цінності, а саме — відповідати бодай одному з таких критеріїв:

справити значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва впродовж тривалого історичного періоду;

бути безпосередньо пов'язаним з історичними подіями, розвитком ідей, видатними особами, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури і мистецтва;

репрезентувати шедевр творчого генія, бути етапним твором видатних архітекторів чи інших митців;

бути унікальним витвором зниклої культури чи мистецького стилю.

Цей перший принцип означає, що у разі збереження об'єкт, який відповідає цим критеріям, був би включений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури національного значення. Іншими словами, без цих об'єктів неможливо уявити собі історію української архітектури.

По-друге, об'єкт має бути якщо не цілковито знищеним, то принаймні зруйнованим, тобто понад 50 відсотків наземної частини його має бути втрачено.

По-третє, ми повинні чітко уявляти собі, як той об'єкт виглядав. А для цього неодмінно має бути відповідна джерельна база у вигляді старих світлин, малюнків, гравюр, літографій, обмірних чи проектних креслеників, докладних описів, матеріалів досліджень тощо.

Хочемо зазначити, що цілком свідомо не включаємо такі об'єкти, як давньоруські храми Києва (Ірининська, Георгіївська, первісна Десятинна церкви). Для всіх цих об'єктів характерний брак відповідної джерельної бази. Ми не знаємо і ніколи не знатимемо достеменно, як вони виглядали. А гіпотетичні реконструкції різних фахівців на підставі описів чи інтерпретації рештків підмурків — надто ненадійна база для історико-архітектурної науки.

Так само, але виходячи з іншої засади, ми ігноруємо такі архітектурні споруди, як деякі неоковирні витвори київських архітекторів Є. Єрмакова і В. Ніколаєва кінця XIX — початку XX ст., які за архітектурно-художнім рівнем не могли б претендувати на статус пам'ятки.

Архітектурна спадщина Києва включає як збережені донині будівлі, споруди, їх комплекси і ансамблі, так і ті, що не збереглися, але відомі нам з джерел. Загалом усі вони є невід'ємною складовою культурної спадщини українського народу.

Значна і дуже важлива частина об'єктів архітектурної спадщини Києва втрачена з різних причин. Втрати об'єктів архітектурної спадщини мають виразну специфіку в регіональному, хронологічному та каузальному аспектах і можуть бути відповідним чином класифіковані, що й зроблено в монографії В. Вечерського¹³.

В цілому можемо зробити висновок, що серед об'єктів архітектурної спадщини різної функціональної типології найбільше потерпіли об'єкти церковної архітектури. Храми свідомо нищили з ідеологічних причин.

Загалом, усі ці втрати архітектурних об'єктів спричинили істотне збіднення культурної спадщини й архітектурного середовища Києва.

Втрати автентичних старовинних будівель і споруд є незворотними. Навіть тоді, коли можна відтворити архітектурну форму будівлі чи споруди, її матеріально-технічну структуру відтворити неможливо. При втраті об'єкта архітектурної спадщини ми втрачаємо його не тільки як мистецьки досконалу архітектурну форму, але передовсім як історичне джерело. Тому відтворити втрачену пам'ятку (об'єкт архітектурної спадщини) в принципі неможливо.

Проте за останні 10 років в Україні накопичено унікальний досвід відтворення втрачених пам'яток архітектури. Він вимагає окремого осмислення і узагальнення. Поки що з цієї практики можна зробити такі попередні висновки.

По-перше, після десятиліть антихристиянського й антиукраїнського терору відбудова поруйнованих храмів — справа закономірна й неминуча.

По-друге, відтворення втрачених храмів та інших архітектурних об'єктів не можна ставити на конвеєр, як спорудження житлових будинків. Ми вже стикаємося з небезпекою відвертої чи завуальованої фальсифікації пам'яток. Цього не можна допустити, інакше буде дискредитована сама ідея відродження духовності й культури.

І останнє: не можна святу справу робити негідними методами, такими, як самочинне проведення робіт, руйнація автентичних пам'яткових структур, увічнення свого «Я» у відтворюваних спорудах тощо.

З огляду на такі значні втрати, яких зазнала архітектурна спадщина Києва, зростає цінність збережених донині автентичних пам'яток архітектури як мистецьких витворів свого часу, незамінних свідчень минулого. Завданням на майбутнє є безумовне збереження і продовження вивчення автентичних уцілілих пам'яток, реставрація і реабілітація напівзруйнованих пам'яток.

¹³ Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. Вечерський. — К. : НДІТІАМ, 2003. — 592 с.

Нижче подана коротка інформація про найважливіші втрачені об'єкти архітектурної спадщини Києва.

1. Собор Михайлівського Золотоверхого монастиря (вул. Трьохсвятительська, 6). Збудований у 1108—1113 рр., перебудований у XVII—XVIII ст. Зруйнований впродовж 1935—1937 рр. Відтворено у 1997—1999 рр.

Храм закладено 11 липня 1108 р. Це був шестистовпний хрестовокупольний храм з чітко виявленим нартексом, трьома апсидами і однією позолоченою банею, від чого пішла назва «Золотоверхий». До нартекса з південного боку прилягала хрещальня у вигляді маленького чотиристовпного храму. Собор було збудовано з каміння і плінфи на вапняно-цем'янковому розчині технікою «змішаного мурування» (*opus mixtum*). Його інтер'єр прикрашали мозаїки і фрески.

1240 р. собор і монастир потерпіли під час монголо-татарського погрому Києва, але не занепали. З 1398 р. монастир уже згадується в документах як Михайлівський. Роль Михайлівського Золотоверхого монастиря стала особливо значною після Берестейської унії 1596 р., коли до рук уніатів потрапили Софія Київська й багато інших київських православних монастирів. Після відновлення православної ієрархії 1620 р., за митрополита Йова Борецького Михайлівський монастир став кафедральним. Починаючи від XVII ст. в монастирі весь час іде будівництво: зводять дерев'яну трапезну з церквою Іоана Богослова (1613 р.), в Михайлівському соборі — новий іконостас (1631 р.) на замовлення Йова Борецького (1718 р. його замінив новий, подарований гетьманом І. Скоропадським). Коштом гетьмана Богдана Хмельницького була заново позолочена по міді баня собору. Протягом XV—XVIII ст. Михайлівський собор значно перебудовується, що привело до його розширення, зміни об'ємно-просторової композиції — він стає семиверхим, у бароковому оформленні, з прибудовами і аркбутанами (які іноді називають контрфорсами).

На початку XVIII ст. в монастирі зведено муровану триярусну дзвіницю (1716—1719 рр.) та муровану трапезну з церквою Іоана Богослова (1713 р.). Протягом XVIII — початку XX ст. відбулася повна заміна дерев'яних монастирських споруд мурованими. Так наслідком багатовікової будівничої діяльності постав другий за композиційною роллю (після Софії Київської) ансамбль Верхнього міста.

Рішення щодо знесення всього ансамблю Михайлівського Золотоверхого монастиря ухвалило політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України 27 березня 1934 р. При цьому було доручено зняти найцінніші фрески і мозаїки. Їх почали знімати 26 червня 1934 р. під керівництвом спеціально запрошеного до Києва професора В.Фролова — керівника мозаїчної майстерні Ленінградської академії мистецтв. Навесні 1935 р. собор почали обдирати: зняли позолочені аркуші міді з бань, знищили бароковий іконостас. 14 серпня 1937 р. собор підірвали амоніалом.

Перед руйнацією собору і в процесі її професорові І.В.Моргилевському вдалося дослідити архітектурно-будівельні особливості собору й виконати досить точні обміри його. Ця документація збереглася. Без неї відтворення зруйнованого собору було б неможливим.

Рішення про відтворення собору ухвалено на найвищому державному рівні 9 грудня 1995 р. Вирішено відтворити собор у тих архітектурних формах, яких він набув у 2-й половині XVIII ст. Генеральним проектувальником собору визначено інститут «Київпроект» за участю творчої архітектурної майстерні Ю. Лосицького, генеральним підрядником — корпорацію «Укрреставрація». Роботи профінансовано з бюджету міста Києва і частково — з Державного бюджету України. Науковцям вдалося провес-

ти вичерпні археологічні дослідження території собору (керівник — доктор історичних наук Г. Івакін). У результаті цих досліджень віднайдено чимало цінностей, вартість яких (не лише історико-культурна, а й суто матеріальна) набагато перевищила кошти, витрачені на дослідження.

Відбудову здійснено кількома етапами і собор освячено на День Києва 28 травня 2000 р. та надано для богослужінь Українській Православній церкві-Київському патріархату.

2. Дзвіниця Михайлівського Золотоверхого монастиря (вул. Трьохсвятительська, 6). Збудована у 1716—1719 рр., перебудована в XIX ст. Зруйнована в 1934—1935 рр. Відтворена у 1997—1998 рр.

Будівництво мурованої монастирської дзвіниці взамін дерев'яної розпочалося 1716 р. за ігумена Варлаама Ліницького. Існує припущення, що її автором був майстер Іван Матвієвич, котрий прибудовував бічні вівтарі до Михайлівського собору.

Дзвіниця належить до типу надбрамних, триярусних, «четверик на четверику». Типологічно близька до надбрамних дзвіниць київських Софійського (1698—1748 рр.) та Видубецького (1727—1733 рр.) монастирів. Вирізняється Михайлівська дзвіниця широким нижнім ярусом та загальною масивністю архітектурних форм, лапідарністю декору. Дзвони містилися на другому ярусі, де на фасадах влаштовано широкі аркові отвори. На третьому ярусі був годинник. Вінчає дзвіницю триярусна баня. Загальна висота — 50 м. У XIX ст. дзвіниця зазнала деякої реконструкції, про що свідчить близьке до класицистичного облямування проїзду і альфрейне мальовання другого ярусу, що імітує вікна в нішах.

Після руйнування 1934—1935 рр. від дзвіниці лишилися тільки підмурки й фрагмент південної стіни першого ярусу. Дзвіниця стала другою після Економічної брами монастирською спорудою, відтвореною в тих архітектурних формах, які зафіксовані в іконографії на час руйнування. Матеріально-технічна структура цієї будівлі, як і Михайлівського собору, не відтворювалася: застосовано сучасне армоване цегляне мурування (це дало змогу значно зменшити товщину стін і збільшити площі внутрішніх приміщень, де влаштовано церкву й музей), залізобетонні перекриття, карнизи, інші сучасні будівельні вироби та засоби.

3. Економічна брама Михайлівського Золотоверхого монастиря (вул. Трьохсвятительська, 6). Збудована у 1760 р., зруйнована у 1936—1937 рр. Відтворена у 1997—1998 рр.

Економічна брама зведена в мурованій огорожі довкола монастиря. Вона вела на господарський двір, що містився на південь від трапезної. Огорожу почали будувати 1746 р., завершили близько 1775. Брама за своїми архітектурними формами є цілком традиційною для української архітектури середини XVIII ст. — арка, фланкована півколонами й увінчана декорованим фронтоном. Дещо незвична тільки її орієнтація — під кутом до муру, який пролягає вздовж вулиці Трьохсвятительської. Завдяки такому розташуванню перед брамою виник невеликий майданчик. Ця брама разом з прилеглими мурами були першими відтвореними об'єктами Михайлівського Золотоверхого монастиря. На пряслі муру праворуч від брами встановлено бюст Миколи Макаренка в пам'ять про його незламну позицію в захисті національної культурної спадщини загалом і Михайлівського Золотоверхого зокрема.

4. Успенський собор Києво-Печерської лаври (вул. Лаврська, 9). Збудований у 1073—1078 рр., неодноразово перебудований у XV—XVIII ст. Знищений 3 листопада 1941 р. Відтворений у 1999—2000 рр.

Успенський собор заснований 1073 рр., будувався від 1075 до 1078 рр. Освячено 1089 рр. Спочатку він був хрестовокупольним, шестистовпним, тринавовим, з однією центральною сферичною банею на циліндричному підбанику. Існує версія канд. архітектури Н. Логвин про те, що собор первісно був п'ятибанним. У західній частині, над нартексом, були хори. Зі сходу виступали три апсиди — гранчасті зовні і циліндричні в інтер'єрі. Собор зведено технікою «opus mixtum» — з плинфи та каміння на цем'янковому розчині. Стіни собору в інтер'єрі прикрашали фрески та мозаїка. Підлога у вівтарі була частково мозаїчною, частково викладена червоними шиферними плитами.

За свою багатовікову історію собор зазнав численних руйнувань і перебудов. Наприкінці XI або на початку XII ст. з північного боку прибудовано хрещальню Іоана Предтечі. 1109 р. з південного заходу добудовано каплицю над місцем поховання княгині Євпраксії. 1230 р. внаслідок землетрусу на стінах собору з'явилися великі тріщини (не виключено, що були і ще якісь пошкодження, нам достеменно невідомі). У 1240 р. собор зазнав руйнувань під час погрому Києва монголо-татарами хана Батия. Відновлений київським князем Симеоном Олельковичем 1470 р. Зміни архітектурного устрою пам'ятки впродовж століть полягали в оточенні центрального ядра каплицями, хрещальнями й бічними вівтарями, поступовому збільшенні їхніх масштабів. У ніч з 21 на 22 квітня 1718 р. в монастирі сталася пожежа, що знищила всі дерев'яні будівлі та пошкодила муровані. Дуже потерпів Успенський собор. У 1722—1729 рр. собор відбудовано за проектом архітектора Ф. Васильєва під керівництвом майстра І. Каландіна. При цьому всі бічні вівтарі й каплиці надбудовано та об'єднано під одним дахом. Утворилися нові фасади (окрім східного), поділені декоративним гімсом на два яруси.

У 1767—1769 рр. фасади собору за участю майстрів С. Ковніра та Ю. Білинського були увінчані бароковими фронтонами з пишним орнаментальним різьбленням рослинного характеру по свіжому тиньку.

В Успенському соборі традиційно ховали найвидатніших людей Києва і України: князів (Олельковичі), митрополитів (Петро Могила, Варлаам Ясинський), архімандритів (Інокентій Гізель, Єлисей Плетенецький, Зосима Валкевич) та багатьох інших (всього понад 120 осіб). В інтер'єрі великий інтерес становив скульптурний надгробок князя Костянтина Івановича Острозького. 1805 р. було встановлено надгробок фельдмаршалу П.О. Рум'янцеву-Задунайському (архітектор Тома де Томон, скульптор Іван Мартос).

1941 р. спецслужби Радянського Союзу замінували собор. Вибухівку було закладено у підвал під північно-західним кутом храму. Впродовж понад 50 років тривала дискусія про те, який саме тоталітарний режим висадив у повітря Успенський собор — російсько-комуністичний чи німецько-фашистський. На сьогодні ця ситуація цілком з'ясована у підсумковій праці українського історика С. Кота, з висновками якого ми погоджуємось: вибухівку заклали заздалегідь радянські спецслужби, уживши заходів, які не дозволили б німцям знешкодити вибуховий пристрій; підірвали собор 3 листопада 1941 р. німці за наказом свого командування.

У 1962—1963 р. було зроблено примітивну консервацію руїн, що забезпечила збереження деяких залишків собору. Збереглися фрагменти східної стіни з апсидами, частина південної нави XI ст., нижня частина хрещальні, бічний вівтар Іоана Богослова з банею, а також два стовпи XI ст.

Проектом інституту «Укрпроектреставрація» (головний архітектор О.О. Граужис), одностаينو схваленим, передбачено відтворення собору станом на період розквіту українського бароко 2-ї половини XVIII ст.

Дослідження й експериментальні роботи на майданчику собору тривали (з перервами) від 1986 до 1998 рр. Така тривала праця фахівців різних спеціальностей дало змогу відпрацювати інженерні, технологічні й архітектурно-художні рішення з відтворення собору значно краще, ніж на Михайлівському Золотоверхому соборі. Мурування стін розпочалося наприкінці 1998 р. Першу цеглину в мур поклав Президент України Леонід Кучма 21 листопада 1998 р. Хрест на центральній бані відбудованого собору освятили менше ніж через рік, 28 жовтня 1999 р. А навесні 2000 р. основні будівельні роботи на соборі були вже завершені. Це відтворення здійснила корпорація «Укрреставрація». Собор освячено 28 серпня 2000 р.

5. Стара трапезна церква Антонія і Феодосія Києво-Печерської лаври (вул. Лаврська, 9). Збудована у 1684—1694 рр. Розібрана 1893 р. На її місці в 1893—1895 роках зведено нову трапезну палату з церквою Антонія та Феодосія, яка збереглася й досі.

Києво-Печерський монастир ще з княжих часів мав муровану трапезну. Та, про яку нам відомо з писемних джерел та іконографії, постала в 1684—1694 рр. на південь від Успенського собору. Типологічно вона близька до спорудженої за її взірцем пізніше, у 1722 р., трапезної Києво-Софійського монастиря, яка добре збереглася. Обидві трапезні двоповерхові, на підвалах. Лаврська трапезна, як і інші, що їх багато було споруджено в добу Гетьманщини, належить до будівель комбінованого функціонального типу, сполучаючи церкву, трапезний зал і господарські приміщення. Її розпланувальна й об'ємно-просторова композиція лінійна, з розміщенням архітектурного акценту (бані) над східним кінцем видовженого корпусу, де містилася церква, трапезного залу посередині й численних допоміжних приміщень із заходу. Допоміжні приміщення від трапезного залу відділялися сіними. Головний вхід з ганком у вигляді гранчастої ротонди був на чолі, зверненому в бік монастирського собору.

Архітектура трапезної була витримана в стилістиці, якої набув Успенський собор внаслідок перебудов XVII ст.: західний фасад вінчав фронтон вишуканого обрису, насичений ліпленням декором; баня була ідентична уцілій бані Йоано-Богословського бічного вівтаря Успенського собору.

До цієї трапезної в 1746—1751 рр. прибудовано муровану кухню, яка збереглася після руйнування основної споруди 1893 р. Північним боком споруда прилягає до нової трапезної палати, західним — до Благовіщенської церкви. Трапезна палата 1893—1895 рр. побудована в російсько-візантійському стилі за проектом академіка архітектури В. Ніколаєва.

6. Церква Успіння Богородиці Пирогощії (Контрактова площа, 6). Збудована в 1132—1136 рр., перебудовувана в XVII, XVIII та XIX ст. Знищена в 1935 р. Відтворена у гаданих первісних формах у 1997—1998 рр.

Церква закладена 1132 р. на Подолі князем Мстиславом, сином Володимира Мономаха. Названа «Пирогощею» за назвою візантійської ікони Богородиці, яка тут зберігалася. Церква згадана у «Слові о полку Ігоревім». Це була тринавова триапсидна хрестовокупольна мурована церква з однією (як гадають) сферичною банею на циліндричному підбаннику. За архітектурним типом близька до Кирилівської церкви в Києві, Успенського (Георгіївського) собору в Каневі та Борисоглібського собору в Чернігові. В 1613—1614 роках церкву реконструйовано італійським архітектором Себастьяно Браччі. У цей час, коли з 1613 по 1633 рр. собор Св.Софії був у руках уніатів, церква стала кафедральним собором київських православних митрополитів. У 1770-х роках реконструйована в барокових формах знаменитим київським архітектором І. Григоровичем-Барським, який,

згодом, і був тут похований. Церква стала п'ятибанною. Після пожежі 1811 р. бічні бані зняли і церкву перебудували в класицистичних формах за проектом архітектора А. Меленського. 1934 р. церква знову стала кафедральним собором Української православної церкви. Закрита в 1935 р. і тоді ж знесена. Перед руйнуванням її встиг дослідити (частково) професор І. Моргилевський.

У 1970-х роках проведено (в кілька етапів) археологічні дослідження цієї пам'ятки і поставлено питання про її відбудову. Рішення про відбудову церкви ухвалив виконком Київради 14 квітня 1989 р. Було проведено конкурс, за результатами якого вирішено відбудувати пам'ятку в гіпотетичних первісних формах. 24 липня 1995 р. виконком Київради визначив цільове бюджетне фінансування відбудови церкви і термін проведення робіт — 1996—1997 рр.

Будівельні роботи розпочато у вересні 1996 р., а 14 січня 1997 р. — зупинено через незадовільну якість проекту. Нова концепція відбудови церкви затверджена 7 лютого 1997 року. Остаточний варіант проекту відбудови схвалено 9 квітня 1997 р., тоді ж було відновлено будівельні роботи, які завершено в березні 1998 р. Автори проекту — професор Ю. Асєєв, архітектори В. Шевченко і В. Отченашко. Відтворена церква, освячена на Великдень 1998 р., передана Українській Православній церкві-Київському патріархату.

7. Десятинна церква (вул. Володимирська, 2). Зведена у 988—996 рр. Зруйнована монголо-татарами 1240 р., відбудована у середині XVII ст. На місці цієї церкви в 1828—1842 рр. споруджено новий мурований храм, знесений 1935 рр.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці заснована Київським князем Володимиром Святославовичем — Хрестителем Русі 988 р. як кафедральний собор у центрі так званого Міста Володимира — дитинця Києва X ст. Десяту частину своїх прибутків князь спрямував на його утримання — звідси й назва церкви — Десятинна. Десятинна церква була місцем поховання св. Рівноапостольного князя Володимира, інших князів; сюди ж перенесли з Вишгорода прах княгині Ольги. Після спорудження собору св. Софії митрополиту кафедру було перенесено туди.

Наприкінці 1240 р., при штурмі Києва монголо-татарськими полчищами хана Батия, церква стала останнім прихистком оборонців і її склепіння обвалилися. Проте і після цих подій церква згадується в джерелах, отже, служба Божа в ній тривала.

Близько 1636 р. з ініціативи Петра Могили розпочалися перші дослідження поруйнованого храму. Освячення нової церкви, збудованої з використанням підмурків, частини стін і бічного вівтаря княжого храму, відбулося 1654 р. 1758 р. цю церкву було ще раз «відновлено».

Археологічні дослідження території і решток Десятинної церкви провадилися у 1823—1824 рр. (К. Лохвицький, М. Берлинський), 1826 р. (М. Єфимов), 1908—1914 рр. (Д. Мілеєв), 1938—1939 рр. (М. Каргер). Проте всі досі проведені дослідження не дають переконливої відповіді на питання про те, як виглядала Десятинна церква за княжої доби. Існує близько 10 гіпотетичних реконструкцій архітектурного устрою цієї пам'ятки, виконаних різними авторами (К. Конантом, Ю. Асєєвим, Н. Логвин, М. Холостенком та іншими), які дуже різняться між собою.

У 1828—1842 рр. на місці знесеного храму Петра Могили було збудовано нову муровану церкву за проектом петербурзького архітектора В. Стасова у так званому візантійсько-російському стилі. Цю церкву закрито у 1920-х роках, а на початку 1930-х років виникла ідея пристосувати її під археологічний музей. Проте це не було реалізовано і церкву знесли 1935 р.

8. Трьохсвятительська (Василівська) церква (вул. Десятинна, 8). Зведена в 1184 р., перебудована наприкінці XVII ст. Знищена в 1934—1935 рр.

Мурована хрестовокупольна церква побудована на княжому дворі й освячена як Василівська. Давній літопис фіксує спорудження двох Василівських церков, і обох — на княжих дворах: 1184 р. — на Великому дворі, 1198 р. — на Новому дворі (остання церква була фундацією князя Рюрика). Ю. Асеев, а за ним і більшість дослідників схиляються до першої дати і вважають церкву, яка уціліла до XX ст., фундацією князя Святослава Всеволодовича. Церква ця стояла неподалік Михайлівського Золотоверхого монастиря і була тринавовою, чотиристовпною, триапсидною, одноконечною. Мурована технікою порядового мурування. Фасади були розчленовані романськими півколоннами і прикрашені аркатурою та рельєфними хрестами.

Нам невідомо, наскільки постраждала церква під час монголо-татарського погрому Києва. Вперше після того вона згадується в документах під 1573 р. Після Берестейської унії церква належала уніатам, у яких її відібрав перед 1639 р. митрополит Петро Могила, передавши в управління Братському монастиреві. Церкву тоді перебудували й переосвятили в ім'я Василія Великого, Григорія Богослова та Йоана Златоуста (Трьох Святителів) — звідки й пішло її друге найменування — Трьохсвятительська. У 1658—1660 рр. церква настільки потерпіла від пожежі, що 1686 року її навіть планували розібрати на будівельний матеріал. За деякими джерелами, наслідком цих спустошень стала втрата церковних склепінь і бані.

Відбудову церкви розпочав 1693 р. київський митрополит Варлаам Ясинський, а завершив у 1706—1707 рр. генеральний суддя Василь Кочубей. При цій перебудові до церкви з заходу добудували гранчастий бабинець, перекрили новими склепіннями і влаштували восьмигранну баню. Апсиди й західний фасад увінчали елегантні фронтони. Південна низенька прибудова з бічним вітарем була зроблена у другій половині XVIII ст. Тоді ж храм прикрасив новий іконостас у стилі рококо.

У XVIII ст. біля церкви виник невеликий монастир, скасований 1787 р. Після того храм став парафіяльним. 1888 р. біля церкви споруджено дзвіницю в неоросійському стилі.

Дзвіницю Василівської (Трьохсвятительської) церкви знесли 1929 р. Ухвала про знесення церкви була прийнята президією Київської міської ради 8 серпня 1934 р. Церкву знищено влітку 1935 р. Перед руйнуванням її дослідив і науково зафіксував професор І. Моргилевський.

9. Георгіївська церква (вул. Рейтарська, 2). Збудована в 1744—1752 рр., перебудована в XIX ст. Знищена в 1934 р.

Мурована церква в ім'я Св. Георгія, небесного патрона князя Ярослава Мудрого, споруджена у першій половині XI ст. одночасно з Софією Київською за кількадесят метрів на захід від неї. Вона занепадала й цілком зруйнувалася після монголо-татарського погрому Києва. 1674 р. на її місці коштом київського воеводи князя Ю.Трубецького було зведено однойменну дерев'яну церкву. Взамін неї у 1744—1752 рр. коштом російської імператриці Єлизавети Петрівни на підмурках храму Ярослава Мудрого спорудили муровану Георгіївську церкву. Наскільки можна судити з її зображень, церква було тринавовою, безбанною, мала притвор з заходу. На гребені двосхилого даху була декоративна банька. Стіни членували широкі лопатки й великі аркові вікна. По довжні фасади акцентувалися трикутними фронтонами. Наприкінці XIX століття церкву реконструйовано з наданням їй форм єпархіального русько-візантійського стилю. При цьому над західним притвором звели дзвіницю, а над центральною частиною

храму — масивну баню. Незважаючи на перебудову, в церкві зберігся гарний іконо-стас стилю рококо.

У цьому храмі 1816 року було поховано колишнього господаря Молдови і Валахії князя К. Іпсіланти — організатора боротьби грецького народу за визволення від Туреччини.

Георгіївську церкву знищили в 1934 р. й натомість за проектом архітектора Й. Каракіса спорудили житловий будинок для працівників НКВД й військових чинів. Цей неоковирний будинок порушив масштабність забудови довкола ансамблю Софії Київської і перекрив існуючу з XI ст. візуальну вісь між Золотою брамою і Софійським собором.

10. Церква Йоана Златоуста (вул. Велика Житомирська, 9). Дерев'яна церква зведена у XVI ст. на Подолі, у 1631 р. перенесена у Верхнє Місто, на теперішню вулицю Велику Житомирську. 1738 р. церкву перебудовано. Наприкінці XIX ст. перевезено у с. Гавронщину на Київщині, де й знищено в 1920-х роках.

Дерев'яна церква була зведена на Подолі у XVI ст. (точна дата не встановлена) як церква Св. Миколи, названа в народі Притисською. 1631 р. розібрана у зв'язку з будівництвом нового храму і з її матеріалу в Старому Києві на розі теперішніх вулиць Великої Житомирської і Володимирської спорудили церкву Св. Йоана Златоуста. Вона зазнала перебудови в 1738 р. Її вигляд зафіксований на малюнку 1814 р. та фотографії 1871 р.

Церква була тризрубною, триверхою, з простими чотиригранними наметовими верхами. Центральний зруб і бабинець були прямокутними, вівтар — гранчастим. До бабинця із заходу впритик була прибудована триярусна дзвіниця типу «четверик на четверику», увінчана чотиригранним наметом.

У зв'язку з будівництвом на цьому місці в 1895 р. за проектом архітектора Є. Єрмакова будинку Релігійно-освітнього товариства дерев'яну церкву перенесли з Києва у село Гавронщину (нині — Макарівського району Київської обл.). Там церква не збереглася. Точна дата її знищення не встановлена.

11. Микільський (Військовий) собор Микільського монастиря (пл. Слави). Споруджено в 1690—1693 рр. Знищено 1934 р.

Микільський собор був однією з найвизначніших пам'яток архітектури Мазепиної доби. Збудований на Печерську коштом гетьмана І. Мазепи за проектом видатного російського архітектора Осипа Старцева як головний храм однойменного монастиря. Існує версія, висловлена академіком І. Грабарем, про участь у проектуванні цього храму видатного українського архітектора Івана Зарудного. Засновано собор 7 червня 1690 р., освячено 1696 р. 1831 р. при будівництві нової Київської фортеці монастир був скасований і переданий військовому відомству. Собор став головним храмом київського гарнізону, звідки й походить його друга назва — Військовий.

Храм був типовим для невеликої групи соборів «державного» жанру й типологічно продовжував архітектурні традиції великих соборів Княжої доби: він був хрестовокупольний, тринавовий, з виділеним трансептом і двома вежами на західному фасаді, шестистовпний, триапсидний, п'ятибанний. Іноді в літературі його називають базилікальним, проте це неправильно, бо всі нави були однакової висоти. Основним архітектурним мотивом організації фасадів були тричетвертні колони колосального коринфського ордеру на п'єдесталах, що несли масивний розкрепований антаблемент, фриз якого був декорований керамічними поліхромними розетками. Білі потиньковані стіни були прорізані вікнами у два яруси, облямованими наличниками з пишно

декорованими сандриками. Особливою вишуканістю вирізнялися західний фронтон і фасадна стіна притвору, а також південний і північний портали (їх декорація виконана дещо пізніше, в середині XVIII століття). Окрасою соборного інтер'єру був великий семиярусний іконостас, створений 1696 р. як фундація київського міщанина Созонта Балики. Розписів в інтер'єрі не було.

Собор потерпів від артилерійського обстрілу в 1918 р. Впродовж 1920-х років Всеукраїнська академія наук вживала заходів щодо ремонту й утримання собору. Проте 1934 р. його було знищено без попередніх досліджень і обмірів. Дотепер збереглися тільки численні фотографії та схематичні кресленики плану й західного фасаду, зроблені в 1840-х роках. На місці собору в 1962—1965 рр. за проектом архітектора А. Мілецького збудовано Київський палац піонерів.

12. Дзвіниця Микільського монастиря (пл. Слави). Зведена 1750 р., перебудована в 1890-х роках, знищена в 1934 р.

Дзвіниця належала до типу надбрамних. Вона триярусна, увінчана двоярусною банею, восьмигранна. Збудована 1750 р. під впливом архітектурного вирішення Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври Й.-Г. Шеделея. Стояла навпроти західного фасаду собору. У першому ярусі — арка головного проїзду на територію монастиря, у другому й третьому — великі аркові отвори для дзвонів. Стіни першого ярусу декоровано рустованими лопатками. Кути восьмериків другого і третього ярусів акцентовані пучками тричетвертних колон відповідно коринфського і композитного ордерів. У 1890-х роках було перебудовано верх дзвіниці, внаслідок чого в основі бані з'явилися зовсім неорганічні для архітектурних форм дзвіниці московські кокошники.

Дзвіниця потерпіла під час артилерійського обстрілу 1918 р., відремонтована 1922 р. і знесена 1934 р. одночасно з Микільським собором.

13. Трапезна Микільського монастиря (пл. Слави). Збудована 1693 р., знищена 1962 р.

Монастирська трапезна збудована одночасно з собором тим-таки зодчим Й.Старцевим. Була розташована на південь від собору. Її розпланувально-просторова композиція незвичайна для українських монастирських трапезних. Одноповерхова, на підвалах. Центральним об'ємом будівлі був великий, прямокутний у плані трапезний зал, перекритий склепіннями, які спиралися на центральний стовп. Із заходу до трапезного залу прилягали сіни, зі сходу — невеличкий молитовний зал церкви з вівтарем. Уся будівля мала горизонтальну об'ємну композицію, увінчувалася розкрепованим карнизом і вальмовим дахом. Білі потиньковані стіни ритмічно членувалися тоненькими півколонками та великими вікнами, які мали наличники з масивними фігурними сандриками, заповненими ліпленим декором рослинного характеру.

Під час руйнування монастирських споруд 1934 р. трапезна потерпіла, але не була цілковито знищена. Розібрали її 1962 р. під час будівництва Київського палацу піонерів за проектом архітектора А. Мілецького

14. Собор Микільського (Слупського) монастиря (вул. Січневого повстання (Івана Мазепи). Побудовано в 1715 р., перебудовано в середині XIX ст., знищено, орієнтовно, в 1934—1936 рр.

Мурований храм Микільського Пустинного або Слупського монастиря, який, на відміну від Микільського (Військового) собору називали «Малим Миколою», збудовано на Печерську на місці однойменного старого дерев'яного храму 1715 р. коштом київського генерал-губернатора князя Д. Голиціна. Це був тридільний храм зального типу, центральний четверик якого увінчаний однією високою ярусною банею дуже

пластичних обрисів. Храм мав гранчасту апсиду зі сходу й високий бароковий фронтон на західному фасаді. 1831 р. прибудували бічні вівтарі, згодом з'явився західний притвор, додаткові бані й церква набула дуже мальовничого, еклектичного вигляду. 1849 р. (за іншими даними — 1874 р.) біля церкви з боку вулиці спорудили триярусну дзвіницю в неоросійських формах, проте з банею, яка повторювала форму головної бані «Малого Миколи». Точна дата знищення собору й дзвіниці не встановлена, орієнтовно — 1934—1936 рр. Від собору збереглося лише кілька фотографій та схематичні кресленики плану й західного фасаду, датовані 1840-ми роками.

15. Богоявленський собор Братського Богоявленського монастиря (Контрактова пл., 26-а). Споруджено 1693 р., зруйновано 1935 р.

Мурований собор Братського Богоявленського (училищного) монастиря збудовано в 1690—1693 р. коштом гетьмана І. Мазепи за проектом, згодом, московського архітектора Й. Старцева за участю І. Зарудного. Собор разом із дзвіницею були головними містобудівними домінантами низинної частини Києво-Подолу.

За архітектурним типом подібний до Микільського (Військового) собору: хрещатобаневий, тринавовий, шестистовпний, триапсидний, з виділенням трансепта і ризалітами на західному фасаді, п'ятибанний. У середині XVIII ст. фронти на всіх фасадах та чоло низенького західного притвору пишно декоровано барельєфним ліпленням з фігурними нішами, картушами й орнаментами рослинного характеру. Собор потерпів під час пожежі 1811 р. (згорів іконостас). Після того було змінено форму бань і влаштовано 1825 р. за проектом київського архітектора А. Меленського новий ампірний іконостас. 1853 р. всі п'ять бань позолотили. Розписи в інтер'єрі виконали художники киянин І. Квятковський та італієць А. Скотті.

У соборі був похований гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. Тут зберігалися його срібний хрест, а також срібний вівтарний хрест, подарований Петром Могилою, та срібна чаша — дар Марії-Магдалини Мазепи.

У 1920-х роках монастир закрили, а 1935 р. собор висадили в повітря. На його місці соруджено чотириповерховий будинок. Собор був включений до затвердженого Урядом України 1999 р. Переліку визначних пам'яток історії та культури, які передбачалося відтворити.

16. Дзвіниця Братського Богоявленського монастиря (Контрактова пл., 26-а). Зведено 1756 р., реконструйовано 1829 р., зруйнована 1935 р.

Мурована триярусна надбрамна дзвіниця містилася із заходу від собору над головним входом до монастиря з боку Контрактової площі. Збудована при митрополиті Тимофіїві Щербацькому майстром Києво-Печерської лаври Степаном Ковніром у 1756—1759 рр. Потерпіла під час пожежі Києво-Подолу 1811 р. і перебудована в класицистичних формах у 1829 р. за проектом А. Меленського. Перший і другий яруси були четвериками, третій — циліндричний. Вінчала дзвіницю плеската баня з високим шпилем.

Дзвіницю знищено 1935 р. і згодом на її місці збудовано чотириповерховий адміністративний будинок (нині це корпус національного університету «Києво-Могилянська академія»).

17. Будинок Київського магістрату (Контрактова площа). Збудовано у першій половині XVIII ст., пошкоджено пожежею 1811 р., розібрано 1815 р.

Вперше мурована будівля київського магістрату на Подолі (цю будівлю ще називали ратушою) споруджена 1697 р. замість своєї дерев'яної попередниці. Ця споруда згоріла під час пожежі 1718 р., після чого в 1737 р. зведено новий будинок

магістрату. Він став важливою містобудівною домінантою, яка зафіксувала головну вісь архітектурно-просторової композиції Контрактової площі.

Це була двоповерхова на підвалах мурована велика кам'яниця компактної симетричної структури з дворядним анфіладним розплануванням. В об'ємній композиції вісь симетрії виділяється 30-метровою восьмигранною вежею з круговим балконом і високою бароковою банею. Основний корпус був накритий високим мансардовим дахом і мав увінчаний фронтоном вишуканий ганок з парадними сходами, звернений до фонтану «Самсон». На вежі був годинник, а також мідний горельєф Архістратиґа Михаїла, котрий списом уражає змія. Ганок прикрашала статуя Феміди.

Ця ефектна будівля, що була символом міського самоврядування, згоріла під час пожежі Києво-Подолу 1811 р. і 1815 р. її рештки розібрали. Збереглися тільки кресленики, зроблені архітектором А. Меленським.

18. Фонтан «Самсон» (Феліціал) (Контрактова площа). Споруджено в 1748—1849 рр., знищено в 1934 р. Відтворено 1982 р.

Мурований павільйон-ротонду збудовано у 1748—1749 рр. київським архітектором І. Григоровичем-Барським над міським фонтаном, що містився навпроти головного фасаду магістрату. Вода в нього надходила по дерев'яних трубах з Андріївської гори. Магістрат назвав цю споруду Феліціалом.

Споруда вирішена в барокових архітектурних формах: кругла ротонда, увінчана подвійною сферичною банею, має чотири пілони, з'єднані арками і фланковані на фасадах спареними колонами композитного ордера. Ці колони несуть сильно розкрепований антаблемент з парапетом. У 1780-х роках викладач Київської духовної академії Брульйон установив на прямокутних площинах цих парапетів сонячні годинники. Баню увінчувала двометрова мідна позолочена статуя св. апостола Андрія Первозваного з хрестом. У середині ротонди був сам фонтан, увінчаний постаттю янгола з чашею в руці. З цієї чаші текла вода в басейн. 1800 (за іншими даними — 1808) року постать янгола замінила дерев'яна скульптурна група «Самсон, котрий роздирає пашу лева»: з цієї паші лився струмінь води. Від того часу фонтан стали називати «Самсоном». Зараз ця скульптурна група зберігається в Національному художньому музеї України.

Споруду знищено вибухівкою 1934 р. Відтворено до святкування 1500-ліття Києва в 1981—1982 роках за проектом архітектора В. Шевченко.

19. Петропавлівська церква (вул. Притиско-Микільська). Збудовано 1610 року як домініканський костел. Перебудовано 1750 р. Знищена 1935 р.

Великий мурований храм базилікального типу будувався наприкінці XVI ст. й завершений римо-католицьким єпископом Кшиштофом Казимирським 1610 р. як Миколаївський костел Київського домініканського монастиря на Подолі. На його спорудження використано матеріал із зруйнованого Борисоглібського мурованого храму княжої доби у Вишгороді. Будівельні роботи в монастирі тривали до 1640 р. Костел був тринавовою базилікою з гранчастим видовженим пресбітерієм. Бічні нави набагато вужчі від середньої. Всі вони перекривалися хрещатими нервюрними склепіннями. Стіни були прорізані високими стрілчастими вікнами. Невідомо, чи була ця базиліка купольною (банястою), чи баня над пресбітерієм, відома за креслениками і світлинами XIX—XX ст., є результатом пізніших перебудов. Відтак цей костел був єдиним відомим нам взірцем готичної архітектури на теренах Києва.

Під час Хмельниччини 1648 р. домініканський монастир у Києві був знищений. Його маєтності передано православним, а всі споруди зруйновано. Костел стояв за-

непалим (у ньому навіть влаштували шинок) до 1691 р., коли Київський митрополит Варлаам Ясинський освятив його заново як православну Петропавлівську церкву, приписану до Софійського собору.

У 1744—1750 рр. будівля зазнала серйозної перебудови: понижено дах, високий готичний шпиль (так званий щипець) на західному фасаді поступився невисокому, але пишно декорованому бароковому фронтону, влаштовано бароковий портал і хрещате вікно на чолі. Обабіч пресбітерія були два бічні вівтарі, час появи яких не встановлено. Після пожежі Києво-Подолу 1811 р. перед західним фасадом від вулиці добудували низеньку галерею, яка закрила бароковий портал.

Богослужіння в церкві припинено 1920 р. 1930 р. її планувалася використати як архівне сховище, проте в 1935 р. одну з найцікавіших пам'яток української архітектури знищили без попередніх досліджень і належної фіксації. Тому багато важливих питань історії та архітектурного устрою цієї пам'ятки лишаються нез'ясованими.

20. Дзвіниця Петропавлівської церкви (вул. Притиско-Микільська). Збудована 1750 р., перебудована після 1811 р., знищена 1935 р.

Мурована, квадратова в плані триярусна дзвіниця збудована відомим київським архітектором І. Григоровичем-Барським в 1744—1750 рр. по червоній лінії вулиці на південь від церкви. Потерпіла від пожежі 1811 р., після чого стала двоярусною, типу «четверик на четверику», увінчаною гранчастою плескатою банею з ліхтариком і високим шпилем.

Четверик нижнього ярусу декорований строєними пілястрами композитного ордера, накладеними на рустовані наріжні лопатки. Верхній ярус мав на рогах пучки тричетвертних колон композитного ордера на п'єдесталах і арку дзвонів, фланковану колонками того ж ордера. Загалом, барокові архітектурні форми дзвіниці дуже характерні для творчої манери І. Григоровича-Барського.

Дзвіниця знищена одночасно з Петропавлівською церквою.

21. Церква Різдва Христового (Поштова площа). Побудована в 1810—1814 рр., розширена 1841 р., знесена 1935 р., відтворена у 2004 р.

Муровану церкву взамін розібраної дерев'яної збудували у 1810—1814 рр. за проектом видатного київського архітектора А. Меленського в класицистичних архітектурних формах. Це була монументальна восьмигранна ротонда, увінчана масивною глухою банею, з дзвіницею на західному фасаді й півкруглою апсидою. Через нестачу коштів церкву збудували у спрощених формах: без люкарн на бані й первісно без портиків на фасадах. Ці чотириколонні портики добудували аж 1825 р., але не іонічного ордера, як первісно запроектував архітектор, а тосканського. У 1837—1841 рр. прибудовано теплу церкву Св. Сергія Радонезького. 1911 р. з боку вівтаря добудовано невеличку ротонду.

Церква Різдва Христового була однією з найзначніших містобудівних домінант Києво-Подолу, своєрідною віхою, що відзначала початок Подолу від Володимирського узвозу.

Цей храм має велике історичне значення для українського народу. Тут 6—7 травня 1861 р. стояла труна з тілом Тараса Шевченка під час перевезення його з Петербурга до Канева, і тут київські священники П. Лебединцев та Й. Желтонозький відслужили панахиду. З того часу церкву стали називати в народі «Шевченковою».

Церкву Різдва Христового знесено 1935 р. під приводом реконструкції Поштової площі. Зараз під тим місцем, де вона стояла, проходить тунель метрополітену. Церкву було включено до затвердженого Урядом України 1999 р. Переліку визначних

пам'яток історії та культури, які передбачалося відтворити. Відтворена у 2002—2004 рр. за проектом архітектора Ю. Лосицького.

22. Церква Миколи Доброго (вул. Покровська, 6). Збудована в 1800-1807 роках, знищена 1935 р.

Мурована церква св. Миколи постала на Подолі навпроти Покровської церкви на місці зруйнованої однойменної церкви 1706 р. Та, в свою чергу, була зведена взамін дерев'яної Микільської церкви, фундованої XVI ст. козацьким гетьманом Самійлом Кішкою на знак вдячності за визволення з турецької неволі. При тій церкві був шпиталь, від якого її й прозвали «Миколою Добрим».

Мурований храм збудований у 1800—1807 рр. за проектом архітектора А. Меленського в стилі класицизму коштом відомого київського купця Сухоти. Відновлена після пожежі 1811 р. Церква квадратована в плані, з однією масивною банею, чотириколонним тосканським портиком і двома циліндричними вежами-дзвіницями на чолі. Церква знищена 1935 р.

23. Воскресенська церква з дзвіницею (вул. Межигірська). Збудована 1670 р., зазнала перебудов у 1698, 1732, 1760-х та 1886 рр. Дзвіницю зведено 1809 р. Церкву й дзвіницю знищено у середині 1930-х років.

Мурована Воскресенська церква на Подолі збудована на місці дерев'яної, відомої з 1508 р., у 1670 р. коштом київського міщанина Михайла Грека. Перебудована 1698 р. коштом Михайла Рудзинського. Церква стояла на розі вулиць Спаської і Межигірської. Вона була хрещатою, п'ятидільною, п'ятибанною. Ремонтувалася 1732 р. коштом полкового осавула Павла Гудими (тоді, ймовірно, зроблено прибудову із заходу), а також у 1760-х роках за проектом архітектора І. Григоровича-Барського. При останній «репарації» сандрики над вікнами й капітелі пілястр отримали рокайлеві оздобы, характерні для творчої манери І. Григоровича-Барського. При реконструкції церкви 1886 р. ліквідовано чотири бічні бані, а на центральній змінено характер завершення.

1809 р. за проектом архітектора А. Меленського споруджено високу циліндричну триярусну надбрамну дзвіницю у стильових формах класицизму.

Церкву разом із дзвіницею знищили в середині 1930-х років.

24. Борисоглібська церква з дзвіницею (вул. Борисоглібська, 10). Збудована 1692 р., добудовалася у XIX ст. Дзвіниця прибудована на початку XIX ст. Знищена, орієнтовно, 1936 р.

Мурована Борисоглібська церква збудована 1692 р. коштом полковника київського Григорія Коровки-Вольського на Подолі, недалеко від берега Дніпра на історичному місці: за переказами, тут була в княжу добу так звана Турова божниця чи мурована «небесі подібна» церква Святих Бориса і Гліба, зруйнована татарами під час нападу на Київ 1482 р.

Церква була тридільною, ймовірно — трибанною. До кінця XIX ст. збереглася баня над навою, увінчана пластичним грушовидним верхом з маківкою. 1802 р. до церкви з північного боку прибудовано бічний вівтар, дещо пізніше — триярусну дзвіницю в класицистичних архітектурних формах за проектом, ймовірно, А. Меленського.

29 червня 1934 р. президія Київської міськради прийняла закриту (тобто секретну) постанову про знищення церкви й дзвіниці. Їх знесли в 1936 р.

25. Церква св. Костянтина і Олени з дзвіницею (вул. Щекавицька, 6). Споруджена 1734 р., перебудована в 1747—1757 рр. Зруйнована наприкінці 20-х років XX ст.

Мурована церква св. Костянтина і Олени збудована 1734 р. коштом київського бурмистра Минцевича на місці однойменної дерев'яної церкви, яка згоріла 1726 р. У 1747—1757 рр. за проектом славетного київського архітектора І. Григоровича-Барського при церкві споруджена галерея і мурована триярусна дзвіниця в стилі рококо. У другому ярусі дзвіниці була влаштована церква св. Димитрія Ростовського. У 1830 р. дзвіниця капітально відремонтована. 1865 р. до неї прибудована мурована церква зального типу з трьома апсидами. Дзвіниця мала дуже вишукану форму бані й слугувала важливим композиційним акцентом забудови Подолу.

У 1930-х роках верхні яруси дзвіниці, галерея і баня церкви були розібрані. Лишилися тільки нижній ярус дзвіниці й стіни церкви 1865 р., перетвореної на спортивний зал. Позостала будівля зараз прямокутна в плані, триапсидна, має неглибокий напівпідвал, перекритий коробовим склепінням з розпалубками. Фасади декоровані подвійними пілястрами з витонченими ліпними коринфськими капітелями, накладеними на одну широку рустовану пілястру. Над кожною парою вікон, облямованих вишуканими наличниками, розташовані ліпні картуші з пальметами, стилізованими розетками і раковинами. Ця споруда є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 29).

26. Будинок Артемихи (Поділ). Споруджено наприкінці XVII ст., надбудовано у XVIII столітті. Розібрано після пожежі 1811 року.

Точна дата спорудження будинку не встановлена. Назву отримав за іменем власниці. Як свідчить «Опис Києва» І. Фундуклея, будинок стояв у тій частині Подолу, що «поблизу канави», неподалік так званого будинку Петра І, який зберігся. Отже, локалізувати цей будинок можемо поблизу перетину сучасних вулиць Костянтинівської і Верхнього Валу. Будинок неодноразово перебудовувався і на початку XIX ст. був двоповерховим на підвалі, прямокутним у плані, з критим ґанком на чолі. Двосхилий (шпильастий) дах був укритий черепицею. Судячи з літографії Тьєррі, опублікованої І.Фундуклеєм, первісно будинок був одноповерховим, з високими фігурними фронтонами на причілках і на фасаді ґанку, мав високий дах з переломом, на кшталт мансардового.

Будинок Артемихи знесено при переплануванні Подолу за проектом архітектора В. Гесте після пожежі 1811 р.

27. Церква Всіх Святих на Щекавицькому цвинтарі (гора Щекавиця, вул. Олегівська, 32). Споруджено 1782 р., перебудовано у 1810-х роках, знищено у 1935—1936 роках.

Цвинтар для мешканців Подолу на горі Щекавиці було влаштовано 1772 р. 1782 р. збудовано муровану цвинтарну Всіхсвятську церкву в архітектурних формах так званого елизаветинського бароко. Вона була тридільною, однобанною, з квадратовою в плані навою і півкруглим вітварем, перекрита хрещатими склепіннями. Баня мала восьмигранний підбанник. Стіни членували пілястри з композитними капітелями, вікна мали «вухасті» наличники з пластичними сандриками над ними. 1809 р. церкву перебудовано, з прибудовою ампірної двоярусної дзвіниці. 1857 р. прибудовано бічний вітвар в ім'я св. Марії Магдалини з плоскими перекриттями й декоративною банькою.

Церкву знищено за постановою президії Київської міськради від 21 жовтня 1935 р.

28. Стрітенська церква (Львівська площа). Зведена 1858 р., знесена в середині 1930-х років.

Мурована церква збудована в 1858 р. на місці попередньої дерев'яної церкви на Львівській площі, на трикутній ділянці між вулицями Великою Житомирською і Стрітенською. Вона була однобанна, з дзвіницею на західному фасаді, вирішена в архітектурних формах неовізантійського стилю. Баня була позолоченою.

У 1924 р. «обновилася» баня цієї церкви, що привернуло увагу багатьох прочан, які приходили подивитися на чудо, і викликало невдоволення комуністичної влади. Церква знесена в середині 1930-х років.

29. Вознесенська церква з дзвіницею на Кудрявці (Вознесенський узвіз (вул. Смірнова-Ласточкина), 22). Збудована у XVIII ст., розібрана на початку XX ст.

Дерев'яна Вознесенська церква стояла на Кудрявці, в садбі теперішньої Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. Збудована у XVIII столітті (точна дата не встановлена). Була тридільною, триверхою з двозаломними верхами. Із заходу, півночі й півдня були низенькі притвори під двосхилими дашками. Зруби були ошальовані дошками вертикально з нащільниками. Від вулиці містилася рублена з брусів дзвіниця типу «четверик на четверику», увінчана дахом пластичних обрисів з маківкою. Винятково вишукані форми й бездоганні пропорції робили церкву однією з найвизначніших пам'яток київської школи народної дерев'яної архітектури.

30. Церква Св. Олександра Невського (Маріїнський парк). Збудована у 1889—1890 рр., знесена після 1934 р.

Мурована церква збудована у 1889—1890 рр. за проектом архітектора В. Ніколаєва на честь порятунку російського імператора Олександра III і царської родини під час залізничної катастрофи в 1888 р. Вирішена в неовізантійських архітектурних формах, прямокутна в плані, хрестовокупольна, з акцентованими на фасадах високими фронтонами середньою навою і трансептом, п'ятибанна, з масивною центральною банею на 16-арковому світловому підбаннику і дуже пониженими бічними банями в міжрукав'ях архітектурного хреста. Із заходу мала низенький ганок, увінчаний банею.

Церква знищена в середині 1930-х років.

31. Будинок Міської Думи (вул. Хрещатик, 18). Зведено в 1874—1876 рр. Зруйновано вибухом у жовтні 1941 року, руїни розібрано 1944 р.

Мурований будинок Міської Думи взамін старого магістрату на Подолі збудували в 1874—1876 рр. на новій головній вулиці міста — Хрещатику, що тільки почав забудовуватися імпозантними будинками загальноміського значення. Автором проекту був колишній київський міський архітектор О. Шілле, який відійшов від пізньокласицистичної стилістики й вирішив цей імпозантний будинок в стилі необа-роко.

Двоповерховий, з триповерховою центральною частиною, увінчаною вежою, цей будинок мав дуже пластичні план і фасади. У плані він дугоподібний, з чолом, що виходило на червону лінію забудови Хрещатика, і крилами, заверненими в тил площі. У пластиці фасадів використано мотиви, типові для київського бароко XVIII ст.: пучки колон, енергійно розкреповані антаблементи, рустовані лопатки, розірвані фронтони, пластичні сандрики над вікнами. Над усією композицією домінувала вишуканих форм вежа з годинником і високим шпилем, увінчаним постаттю Архістратига Михаїла — явна ремінісценція архітектурно-художнього ладу старого магістрату на Подолі.

На початку XX століття над бічними крилами надбудували поверх і весь будинок став триповерховим. При цьому загальна пластичність його композиції дещо втра-

тилася. У радянську добу тут містилися різні установи. Під час Другої світової війни перед відступом радянської армії з Києва будинок був замінований і наприкінці жовтня 1941 р. знищений радіокерованим вибухом. Руїни його розібрали в 1944 р., при початку повоєнної відбудови Хрещатика, оскільки, згідно з концепцією московського архітектора В. Власова, котрого прислали керувати відбудовою Києва, на місці колишньої Міської Думи мав бути головний майдан міста. Зараз на цьому місці — Майдан Незалежності.

32. Надбрамна церква-дзвіниця Кирилівського монастиря (вул. Фрунзе, 103 / Олени Теліги, 12). Збудована 1760 р., реконструйована 1850 р., знищена 1937 р.

Мурована надбрамна церква-дзвіниця як головний вхід до Кирилівського монастиря споруджена за проектом архітектора І. Григоровича-Барського у 1760—1773 рр. Споруда була тридільною, триярусною, однобанною. Центральний компартимент був квадратним у плані, бічні — гранчастими. На першому ярусі містився проїзд з кордегардіями, на другому — Благовіщенська церква, на третьому — дзвіниця. Ця унікальна за об'ємно-просторовим вирішенням будівля мала дуже витончену декорацію фасадів у стильових формах пізнього бароко і рококо. Тут були застосовані характерні для творчості І. Григоровича-Барського пучки пілястр і півколон композитного ордеру, розкреповані антаблементи з багатообломними карнизами, характерні пластичні форми надвіконних сандриків, елементи штукатурного ліплення. Винятково пластичною була баня дзвіниці з люкарнами, ліхтариком і шпилем.

Споруда потерпіла від пожежі 1849 р. і в 1850 р. була відбудована з деякою зміною форм завершення.

Радянська влада 1929 р. оголосила територію Кирилівського монастиря державним заповідником. Професор Ф. Ернст навіть планував відкрити в приміщеннях церкви-дзвіниці музей І. Григоровича-Барського. Проте 1937 р. пам'ятку було розібрано на цеглу. 1999 р. її включено до затвердженого Урядом Переліку визначних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити.

33. Дзвіниця Китаївської пустині (вул. Китаївська). Споруджена в 1829—1837 рр., знищена 1932 р.

Мурована надбрамна дзвіниця Китаївської пустині збудована в 1829—1837 рр. архітектором І. Богдановим, імовірно, за проектом архітектора А. Меленського у стилістиці пізнього провінційного класицизму. Вона чотириярусна, увінчана пласкою банею зі шпилем. Перший ярус — масивний двоповерховий об'єм брами, арка проїзду якої фланкована спареними колонами тосканського ордеру, що несли важкий антаблемент з трикутним фронтоном. З цього п'єдесталу виростав циліндричний об'єм власне дзвіниці, яруси якої розділено антаблементами, що спиралися на пристінні півколони коринфського і композитного ордерів. Між ними розташовані почергово аркові отвори дзвонів і глухі ніші, облямовані архівольтами. Нижній ярус циліндричного об'єму було вирішено в римо-доричному ордері. Дзвіниця знищена в 1932 р.

Розділ 4. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ОПОРНИЙ ПЛАН м. КИЄВА

Зміст історико-архітектурного опорного плану зумовлений вимогами нормативних документів. З огляду на них, основні зміни, порівняно з попередніми історико-архітектурним та історико-містобудівним опорними планами, що увійшли до генерального плану міста, затвердженого рішенням Київської міської ради від 28.03.2002 № 370/1804, стосуються таких принципових моментів.

Відповідно до вимог Центру всесвітньої спадщини ЮНЕСКО істотно збільшено й об'єднано буферні (охоронні) зони пам'яток всесвітньої спадщини — ансамблю споруд Софійського собору та Києво-Печерської лаври. Враховуючи, що на цей час обидві буферні зони поєднані територією пам'ятки ландшафту місцевого значення «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра»¹, вирішено об'єднати буферні зони двох частин єдиного об'єкта всесвітньої спадщини — «Собор Святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська Лавра» за рахунок паркової території першої надзапальної тераси та схилів правого берега р. Дніпра. Це дає можливість реалізувати ті міжнародно-правові зобов'язання, які Україна взяла на себе при ратифікації Конвенції про охорону всесвітньої спадщини, а також оптимізувати розвиток містобудівної інфраструктури історичного центру Києва у комплексі зі збереженням традиційного характеру середовища. Межі й режими використання охоронної (буферної) зони пам'яток-об'єктів всесвітньої спадщини «Собор Святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська Лавра» затверджені наказом Міністерства культури України від 05. 07. 2011 р. № 511/0/16-11.

Зонами охорони пам'яток м. Києва, на територіях яких охороняється культурна спадщина та зберігається традиційний характер середовища, визначено:

- території пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (ансамблів Софії Київської та Києво-Печерської лаври);
- території державних історико-культурних заповідників;
- території великих за площею пам'яток (парк «Феофанія», Політехнічний інститут, Кіностудія ім. О. Довженка, пам'ятка ландшафту місцевого значення «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра»);
- єдина охоронна (буферна) зона пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — ансамблів Софії Київської та Києво-Печерської лаври;
- зони охорони пам'яток, а саме — охоронні зони, зони регулювання забудови 1-ї, 2-ї та 3-ї категорій.

¹ Наказ Міністерства культури і туризму України від 03. 02. 2010 р. № 58/0/16-10.

З огляду на значну кількість і високу концентрацію в центральній частині міста пам'яток культурної спадщини різних видів і категорій, визначено комплексну охоронну зону пам'яток центральної частини міста, яка об'єднує раніше визначені дискретні охоронні зони.

Зони охоронюваного ландшафту, затверджені розпорядженням Київської міської державної адміністрації від 25. 12. 2007 р. № 1714 і скориговані з урахуванням наказу Міністерства культури і туризму від 03. 02. 2010 р. № 58/0/16-10 та відповідно до затвердженої містобудівної документації.

Межі зон охорони пам'яток та заповідників визначено з урахуванням розпорядження Київської міськдержадміністрації від 17. 05. 2002 № 979 «Про внесення змін та доповнень до рішення виконкому Київської міської Ради народних депутатів від 16. 07. 1979 № 920 «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури у м. Києві».

Межі Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» уточнено відповідно до проекту землеустрою для створення музейно-меморіального комплексу та меморіального парку на Броварському проспекті у Дніпровському районі м. Києва та згідно з Генеральним планом розвитку заповідника, який свого часу був розроблений колективом НДІ пам'яткоохоронних досліджень².

Межі Державного історико-меморіального заповідника «Лук'янівське кладовище» визначено у межах землевідводу, затвердженого рішенням VII сесії Київради XXIV скликання від 27. 05. 2004 р. № 281/1491.

Межі Національного заповідника «Бабин Яр» визначено відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 03.09.2009 № 928 та проекту землеустрою.

Межі пам'ятки ландшафту місцевого значення «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» визначено відповідно до облікової документації.

Зони охорони пам'ятки історії національного значення — Національного академічного театру російської драми ім. Л. Українки нанесено відповідно до затверджених зон охорони пам'ятки³.

Територію і зони охорони Національного музею народної архітектури та побуту України в Голосіївському районі (с-ще Пирогів) визначено відповідно до затвердженої науково-проектної документації «Зони охорони (скориговані) Музею народної архітектури та побуту НАН України (с. Пирогів) з урахуванням вимог Указу Президента України від 25 червня 2007 року № 553/2007».

Охоронну зону пам'ятки садово-паркового мистецтва національного значення «Феофанія» визначено відповідно до затвердженої в установленому порядку «Схеми меж охоронної зони навколо території парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Феофанія» (скорегованої) та поверховості її забудови» (2007 р.).

Територію, на якій сконцентровано 87 пам'яток історії національного значення Байкового цвинтаря визначено як охоронну зону в сучасних межах території цвинтаря (по лінії огорожі).

Межі зони охоронюваного ландшафту та зон регулювання забудови 1-ї, 2-ї та 3-ї категорій скориговані відповідно до затвердженої містобудівної документації.

² Історико-культурні заповідники / За ред. Вечерського В. В.; Відп. за вип. Сердюк О. М. — К., 2011. — 292 с.

³ Наказ Міністерства культури і туризму України від 13. 12. 2007 р. № 1669/0/16-07.

Існуючі станом на 2009 р. **історичні ареали міста** уточнені порівняно з попереднім Генеральним планом, затвердженим рішенням Київської міської ради від 28.03.2002 № 370/1804: колишні Солом'янський, Північний та історичний ареал Пуща-Водиця скасовано, оскільки вони були визначені в 2001 р. всупереч вимогам законодавства.

Скориговано межі Південного та Китаївського історичних ареалів відповідно до наявності пам'яток культурної спадщини. Межі території Китаївського історичного ареалу відкориговані з урахуванням розташованих у цій історичній місцевості пам'яток культурної спадщини — групи печер Китаївської пустині (XVII ст.) та давньоруського курганного могильника у південній частині визначеного ареалу, у північній частині — городища та посаду, на заході — археологічного культурного шару. Цей ареал об'єднано з Південним історичним ареалом. Об'єднаний ареал надалі називається Південним.

Визначено також новий історичний ареал в районі Дорогожичів, який охоплює найважливіші пам'ятки (Кирилівську церкву з прилеглими монастирськими спорудами) та заповідники національного й місцевого значення: Державний історико-меморіальний заповідник «Лук'янівське кладовище» та Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». За рахунок території прилеглої пам'ятки ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» цей ареал об'єднується з Центральним історичним ареалом в єдину територію. Межі Центрального історичного ареалу було визначено з урахуванням наявності заповідників, численних пам'яток та об'єктів культурної спадщини, історичних ландшафту, розпланування, забудови, зон охорони пам'яток, а також містобудівної ситуації, що існує на сьогодні у місті. До складу території Центрального історичного ареалу включено й територію пам'ятки ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра».

Номенклатура і межі історичних ареалів — Центрального та Південного — визначені відповідно до вимог законодавства (Закон України «Про охорону культурної спадщини», постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 318, ДБН Б.2.2-3-2008).

Межі зон охорони пам'яток та історичних ареалів міста уточнені також відповідно до транспортно-планувальної схеми та схеми функціонального використання території відповідно до Концепції стратегічного розвитку м. Києва, затвердженої VI сесією Київської міської ради VI скликання від 16.09.2010 р. № 35/4847.

Зазначена науково-проектна документація складається з 5-ти книг, 28-ми розділів (що включають 441 сторінку тексту, 61 історичний план, 86 архівних фотографій, 2214 натурних фотографій, та 11 креслеників (6 креслеників в масштабі 1:5000; 2 — 1:2000; 2 — 1:25000; 1 — 1:50000). Основні з цих креслеників подано наприкінці цього тому.

Розділ 5. ПРОЕКТНО-РЕГУЛЯТИВНИЙ РОЗДІЛ

5.1. Визначення територій пам'яток, заповідників, зон охорони пам'яток, історичних ареалів міста

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів) навколо них повинні встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. Межі та режими використання зон охорони пам'яток визначаються відповідною науково-проектною документацією та затверджуються центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Зони охорони пам'яток охоплюють значну частину території міста. Межі історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток м. Києва було затверджено ще до набрання чинності Законом України «Про охорону культурної спадщини» рішеннями виконкому Київської міської ради народних депутатів від 16.07.79 № 920, від 10.10.88 № 976, розпорядженнями Київської міськдержадміністрації від 16.05.2002 № 979 та від 25.12.2007 № 1714.

Виходячи з цього, основні зміни, порівняно з попереднім генпланом міста, стосуються наступних принципових моментів.

Відповідно до вимог Центру всесвітньої спадщини ЮНЕСКО істотно збільшуються і об'єднуються буферні (охоронні) зони пам'яток всесвітньої спадщини — ансамблю споруд Софійського собору та Києво-Печерської лаври. Враховуючи, що на цей час обидві буферні зони поєднані територією пам'ятки ландшафту місцевого значення «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» (наказ Міністерства культури і туризму № 58/0/0/16-10 від 03.02.2010 р.) об'єднано буферні зони двох частин єдиного об'єкта всесвітньої спадщини — «Собор Святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська Лавра» за рахунок паркової території першої надзапальної тераси та схилів правого берега р. Дніпра. Це дає можливість реалізувати ті міжнародно-правові зобов'язання, які Україна взяла на себе при ратифікації Конвенції про охорону всесвітньої спадщини, а також оптимізувати процеси розвитку містобудівної інфраструктури історичного центру Києва у комплексі зі збереженням традиційного характеру середовища. Межі й режими використання охоронної (буферної) зони пам'яток-об'єктів всесвітньої спадщини «Собор Святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська Лавра» затверджені наказом Міністерства культури України від 05.07.2011 № 511/0/16-11.

Загалом у м. Києві територіями, на яких охороняється культурна спадщина та зберігається традиційний характер середовища, визначено:

території пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (ансамблів Софії Київської та Києво-Печерської лаври);
території 6-ти державних історико-культурних заповідників;
території великих за площею пам'яток («Феофанія», Політехнічний інститут, Кіностудія ім. О. Довженка, пам'ятка ландшафту місцевого значення «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра»);
єдина охоронна (буферна) зона пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — ансамблів Софії Київської та Києво-Печерської лаври;
охоронна зона довкола Національного музею народної архітектури та побуту України;
зважаючи на значну кількість і високу концентрацію в центральній частині міста пам'яток культурної спадщини різних видів і категорій, визначено комплексну охоронну зону пам'яток центральної частини міста, яка об'єднує визначені у попередні роки дискретні охоронні зони пам'яток;
охоронні зони пам'яток;
зони регулювання забудови 1-ї, 2-ї та 3-ї категорій;
зони охоронюваного ландшафту, затверджені розпорядженням Київської міської державної адміністрації від 25.12.2007 р. № 1714 і скориговані з урахуванням наказу Міністерства культури і туризму від 03.02.2010 р. № 58/0/0/16-10 та відповідно до затвердженої містобудівної документації;
археологічні охоронні зони й зони охорони археологічного культурного шару.

Принципи визначення меж територій пам'яток, заповідників, зон охорони пам'яток, історичних ареалів

Зони охорони пам'яток є складовою частиною охоронного зонування як містобудівного засобу збереження культурної спадщини. До охоронного зонування, крім зон охорони пам'яток, належать території пам'яток та території державних історико-культурних заповідників.

Територія пам'ятки — це земельна ділянка, на якій розташована пам'ятка і яка пов'язана з нею історично і функціонально та забезпечує її збереження і функціонування як об'єкта культурної спадщини.

До зон охорони пам'яток належать:

- охоронна зона;
- зона регулювання забудови;
- зона охоронюваного ландшафту;
- зона охорони археологічного культурного шару.

Охоронна зона — це територія, що виділяється для збереження найближчого середовища пам'ятки, головним чи істотним елементом якого вона є, а також для створення оптимальних умов огляду пам'ятки, забезпечення належного її функціонування, охорони від вібрацій, забруднень, затоплення, підтоплення та інших негативних техногенних і природних впливів.

Охоронна зона має охоплювати ділянки історичної забудови, вільні простори та ландшафти, які становлять характерне історичне середовище пам'ятки, а також кращі оглядові точки та зони. До охоронної зони також мають бути зараховані території, необхідні для захисту пам'ятки від шкідливих техногенних і природних

впливів. Охоронна зона повинна забезпечувати оптимальне зорове сприйняття пам'ятки.

Зона регулювання забудови — це забудована чи призначена під забудову територія за межами охоронної зони, на яку поширюється композиційно-видовий вплив пам'ятки. Ця зона призначена для збереження особливостей візуального сприйняття пам'ятки, її активної ролі в композиції і пейзажі населеного місця. Вона виконує функції буферної, перехідної та синтезуючої зони у взаємодії пам'ятки з новими об'єктами довкілля.

Зона регулювання забудови повинна охоплювати пов'язані з пам'яткою ділянки історичної забудови і розпланування, а також території, на які поширюється композиційно-видовий вплив пам'ятки: точки її оптимального сприйняття; території, що оглядаються разом з нею в цінних пейзажах і видах; ділянки, на яких необхідно регулювати висоту та інші параметри забудови задля збереження цінних пейзажів і видів. Межі зони регулювання забудови треба встановлювати як загальний зовнішній контур зон впливу пам'ятки (пам'яток).

Зона охоронюваного ландшафту — це природна чи переважно природна з розосередженою іншою традиційною забудовою територія за межами охоронної зони, з якою пам'ятка має активний візуальний зв'язок. Вона визначається для збереження і реабілітації природних територій та утворень, які є характерним історичним середовищем пам'ятки і відіграють важливу роль в образі населеного місця або окремому пейзажі, що містить пам'ятку.

Межі зони охоронюваного ландшафту визначаються поширенням візуально-пейзажних зв'язків пам'ятки з природними складовими довкілля й установлюються із врахуванням природних і розпланувальних рубежів. До зони охоронюваного ландшафту включають природні утворення і такі, що мають переважно природний характер (поля, городи, сади, сквери, парки, місця традиційної розосередженої забудови тощо), які становлять характерне середовище пам'ятки, або відіграють важливу роль у цінних пейзажах, що містять пам'ятку чи є істотними складовими видів на неї.

На даному етапі важливу роль у формуванні системи охоронного зонування території Києва відіграє територія пам'ятки ландшафту. У 2010 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі — Реєстр) було зараховано пам'ятку ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра».

Занесенню об'єкта до Реєстру передували натурні, бібліографічні, архівні, іконографічні дослідження. На об'єкт культурної спадщини було складено паспорт, облікову картку та історичну довідку. В паспорті на об'єкт культурної спадщини визначено межі території об'єкта. Облікову документацію розроблено Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень (виконавець — Звіряка А. І., науковий керівник — Вечерський В. В.).

Занесення до Реєстру здійснено за поданням Головного управління охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації від 04.09.2009 № 5770.

За дорученням Державної служби з питань національної культурної спадщини від 04.09.2009 № 6/2174 облікову документацію було розглянуто на засіданні Вченої ради Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень від 14.10.2009, протокол № 5 (ухвалено внести до Реєстру як пам'ятку ландшафту місцевого значення та рекомендовано до внесення до Реєстру як пам'ятку ландшафту національного значення).

Питання щодо занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру «Історичного ландшафту Київських гір і долини р. Дніпра» було розглянуто на засіданні Експертної

комісії з розгляду питань занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України від 04.11.2009, протокол № 4/09 (ухвалили рекомендувати для занесення до Реєстру об'єкта культурної спадщини «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» за видом пам'ятка ландшафту національного значення).

На засіданні Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини від 10.11.2009 р. Протокол № 33 було затверджено протокол експертної комісії від 04.11.2009 № 4/09 щодо занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Наказом Міністерства культури і туризму від 03.02.2010 № 58/0/0/16-10 «Про затвердження науково-проектної документації щодо меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів та занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» об'єкт культурної спадщини «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» було занесено до Реєстру як пам'ятку ландшафту місцевого значення (додаток 25 до наказу МКТ України від 03.02.2010 № 58/0/0/16-10).

Пам'ятка ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» (наказ Міністерства культури і туризму № 58/0/0/16-10 від 03.02.2010 р.) міститься на території міста Києва, у межах Дніпровського, Печерського, Шевченківського, Подільського районів: це Київські гори і долина р. Дніпра, від залізничного мосту на півдні до Подільсько-Воскресенського мостового переходу на півночі.

Габаритні розміри: даний культурний ландшафт займає цілісну територію, що простяглася вздовж р. Дніпро на 8,6 км з південного сходу на північний захід при максимальній ширині 3,6 км.

Орієнтовна площа у зазначених межах 2 800 га.

Межі території пам'ятки ландшафту: територією пам'ятки є земельна ділянка та частина акваторії з відповідною ділянкою річища, на якій розташована пам'ятка з усіма її складовими, що пов'язані з нею історично і функціонально та забезпечують її збереженість.

Межі територій ландшафтних пам'яток визначаються безпосередньо на підставі натурних наукових обстежень і обумовлюються такими принципами:

ландшафтні пам'ятки (культурні ландшафти), насамперед великі за розміром, можуть включати об'єкти (пам'ятки) культурної спадщини всіх видів і типів (споруди (витвори), комплекси (ансамблі), археологічні, історичні об'єкти, об'єкти монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, архітектури та містобудування, науки і техніки);

при визначенні території ландшафтної пам'ятки враховуються всі об'єкти (пам'ятки), що формують культурну та історичну насиченість її території, а також ландшафтних комплексів, історичних місцевостей, урочищ, паркових територій, археологічних об'єктів (пам'яток), дерев і чагарників, характер озеленення і впорядкування (благоустрою);

при визначенні території ландшафтної пам'ятки треба враховувати головні містобудівні компоненти ландшафту: архітектурні комплекси, ансамблі й окремі об'єкти, що формують її сутність як пам'ятки (культурного ландшафту) з виразним об'ємно-просторовим сприйняттям та видовим розкриттям пам'яток у середовищі з основних видових точок, зон і фронтів видимості;

межі території ландшафтної пам'ятки встановлюють з урахуванням розпланувальних (садиб, кварталів, площ, міст, вулиць, шляхів) і природних (берегів річок та інших водойм, країв схилів, вододілів тощо) меж та орієнтирів, за відсутності яких використовуються GPS-прив'язки до діючої геофізичної системи координат.

Межі Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» уточнено відповідно до проекту землеустрою для створення музейно-меморіального комплексу і меморіального парку на Броварському проспекті у Дніпровському районі м. Києва та згідно з Генеральним планом розвитку заповідника.

Межі Національного заповідника «Бабин Яр» визначено відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 03.09.2009 № 928 та проекту землеустрою.

Межі Державного історико-меморіального заповідника «Лук'янівське кладовище» визначено у межах землевідводу, затвердженого рішенням VII сесії Київради XXIV скликання від 27.05.04 № 281/1491.

Межі зон охорони пам'яток та заповідників визначено з урахуванням розпорядження Київської міськдержадміністрації від 17.05.02 № 979 «Про внесення змін та доповнень до рішення виконкому Київської міської Ради народних депутатів від 16.07.79 № 920 «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури у м. Києві».

Зони охорони пам'ятки історії національного значення — Національного академічного театру російської драми ім. Л. Українки нанесено відповідно до зон охорони пам'ятки, затверджених наказом Міністерства культури і туризму від 13.12.07 р. № 1669/0/16-07.

Територію й зони охорони Національного музею народної архітектури та побуту України в Голосіївському районі (с-ще Пирогів) визначено відповідно до «Зон охорони (скоригованих) Музею народної архітектури та побуту НАН України (с. Пирогів) з урахуванням вимог Указу Президента України від 25 червня 2007 року № 553/2007».

Охоронну зону пам'ятки садово-паркового мистецтва національного значення «Феофанія» визначено відповідно до затвердженої в установленому порядку «Схеми меж охоронної зони навколо території парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Феофанія» (скоригованої) та поверховості її забудови» (2007 р.).

Територію, на якій сконцентровано 87 пам'яток історії національного значення Байкового цвинтаря визначено як охоронну зону в сучасних межах території цвинтаря (по лінії огорожі).

Межі зони охоронюваного ландшафту та зон регулювання забудови 1-ї, 2-ї та 3-ї категорій скориговані відповідно до затвердженої містобудівної документації.

Існуючі на сьогодні **історичні ареали** міста уточнені порівняно з попереднім Генеральним планом, затвердженим рішенням Київської міської ради від 28.03.2002 № 370/1804: колишні Солом'янський, Північний та історичний ареал Пуща-Водиця скасовано, оскільки вони були визначені в 2001 р. всупереч вимогам законодавства.

Скориговано межі Південного та Китаївського історичних ареалів відповідно до наявності пам'яток культурної спадщини. Межі території Китаївського історичного аре-

алу відкориговані з урахуванням розташованих у цій історичній місцевості пам'яток культурної спадщини — групи печер Китаївської пустині (XVII ст.) та давньоруського курганного могильника у південній частині визначеного ареалу, у північній частині — городища й посаду, на заході — археологічного культурного шару. Цей ареал об'єднано з Південним історичним ареалом. Об'єднаний ареал надалі називається Південним.

Визначено також новий історичний ареал в районі Дорогожичів, який охоплює найважливіші пам'ятки (Кирилівську церкву з прилеглими монастирськими спорудами) та заповідники національного й місцевого значення: Державний історико-меморіальний заповідник «Лук'янівське кладовище» і Національний заповідник «Бабин Яр». За рахунок території прилеглої пам'ятки ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» (наказ Міністерства культури і туризму № 58/0/0/16-10 від 03.02.2010 р.) цей ареал об'єднується з Центральним історичним ареалом в єдину територію. Межі Центрального історичного ареалу було визначено з урахуванням наявності заповідників, численних пам'яток та об'єктів культурної спадщини, історичних ландшафту, розпланування, забудови, зон охорони пам'яток, а також містобудівної ситуації, що існує на сьогодні у місті. До складу території Центрального історичного ареалу включено територію пам'ятки ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра».

Номенклатура і межі історичних ареалів — Центрального та Південного — визначені відповідно до вимог законодавства (Закон України «Про охорону культурної спадщини», постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 318, ДБН Б.2.2-3-2008).

5.2. Межі територій пам'яток

Межі території пам'ятки ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра»:

від Залізничного мосту на південний захід до Наддніпрянського шосе;
далі на південь та південний захід по Наддніпрянському шосе до перетину з вул. Тимірязєвською;
далі на північ по вул. Тимірязєвській до перетину з вул. Бастіонною;
далі на північний захід по вул. Бастіонній, по вул. Струтинського до перетину з бульв. Дружби народів;
далі на північ по західній межі Звіринського цвинтаря до вул. Старонаводницької;
далі на південний схід по вул. Старонаводницькій до перетину з вул. І. Мазепи;
далі на північ та північний захід по вул. І. Мазепи до вул. М. Грушевського;
далі на північний захід по вул. М. Грушевського до вул. Трьохсвятительської;
далі на північний захід по вул. Трьохсвятительській до вул. Великої Житомирської;
далі на захід по вул. Велика Житомирська до вул. Артема;
далі на північний захід та захід по вул. Артема до перетину з вул. Глибочицькою;
далі на північний захід по вул. Глибочицькій до перетину з вул. Солянкою;
далі на північ по вул. Солянній до перетину з вул. Богговутівською;

далі на захід по вул. Багговутівській до перетину з вул. Нагірною;
 далі на північ та північний захід по вул. Нагірній до Подільського узвозу;
 далі на захід та північний захід по провулку, що йде вздовж південно-західної сторони ур. Кирилівський Гай до перетину з вул. Герцена;
 далі від вул. Герцена на північ до вул. О. Теліги по східній межі парку «Кирилівський гай»;
 далі на північний схід по вул. О. Теліги до перетину з вул. Фрунзе;
 далі на південний схід по вул. Фрунзе до перетину з вул. Юрківською;
 далі на північний схід по вул. Юрківській до перетину з вул. Набережно-Луговою;
 далі на схід та південний схід по вул. Набережно-Хрещатицькій до траси Подільсько-Воскресенського мостового переходу;
 далі на північний схід вздовж Подільсько-Воскресенського мостового переходу до садово-дачних ділянок «Русанівські сади»;
 далі на південний схід та південь по західній межі Русанівських садів до вул. Микільсько-Слобідської;
 далі на південь по вул. Микільсько-Слобідській до вул. Русанівська набережна;
 далі на південь по вул. Русанівська набережна до Дніпровської набережної;
 далі на південь по Дніпровській набережній до Залізничного мосту;
 далі на південний захід по лінії Залізничного мосту.

5.3. Межі територій археологічних пам'яток, їх охоронних зон та зон охорони археологічного культурного шару

Оскільки на території міста Києва концентрується велика кількість пам'яток та об'єктів археологічної спадщини, важливим є забезпечення їх максимальної збереженості, або принаймні обов'язкового виявлення та відповідного наукового вивчення під час проведення будівельних і земляних робіт.

Виходячи з цього, запропоновано усю територію міста (в його сучасних межах) визначати як потенційно цінну з огляду на збереження археологічної спадщини та впровадити на ній відповідні охоронні режими. З іншого боку, треба зазначити, що пам'ятки та об'єкти археологічної спадщини на території міста розташовані нерівномірно: найбільша їх концентрація спостерігається у центральній частині міста (поселення та некрополі), на верхів'ях дніпровських схилів (переважно, поселення та могильники), в долині р. Дніпро (ґрунтові могильники та різночасові поселення); істотно менше їх зафіксовано на територіях, віддалених від берегової лінії. Враховуючи зазначене, пропонується в межах міста впровадити диференційоване охоронне зонування для збереження пам'яток та об'єктів археологічної спадщини, з різними за суворістю вимог режимами використання окремих зон. Окрім власне території пам'яток з найсуворішим режимом та обмеженнями щодо їх використання, пропонується в межах міста визначити охоронні зони пам'яток археології і зони охорони археологічного культурного шару 1, 2 та 3 категорій.

Межі територій археологічних пам'яток і щойно виявлених об'єктів археологічної спадщини

Як уже зазначалося, в межах Києва визначається 58 пам'яток археології, які внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (з них 23 — пам'ятки національного значення та 35 — місцевого), а також 11 щойно виявлених об'єктів археологічної спадщини.

Межі територій цих пам'яток та об'єктів нанесені на кресленик відповідно до матеріалів облікової документації (облікових карток і паспортів), схем, розроблених співробітниками Інституту археології НАН України та затверджених Вченою радою Інституту археології, креслеників науково-проектної документації, розробленої щодо меж територій і зон охорони окремих пам'яток («Міста Володимира», городища «Городок Пісочний», Національного історико-культурного Києво-Печерського заповідника).

Межі територій охоронних зон пам'яток археології і зон охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії

Науково-проектна документація щодо меж та режимів охоронних зон пам'яток археології в м. Києві розроблена лише на 2 пам'ятки археології національного значення — городище «Городок Пісочний» та «Хотівське городище»). При цьому для охоронних зон зазначених пам'яток визначено чіткі межі й режими використання територій цих охоронних зон.

Враховуючи велику значущість зазначених територій і подібність режимів їх використання, пропонується розглядати охоронні зони пам'яток археології як зони охорони археологічного культурного шару 1 категорії, визначаючи їх у наступних межах.

1. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії (охоронна зона) пам'ятки археології «Городок Пісочний»:

від лівого берега озера Гнилуша, по вул. Димитрова (Довженка) до перетину вул. К. Маркса;
по вул. К. Маркса від перетину вул. Дмитрова (Довженка) до перетину вул. Боженка;
від перетину вул. Боженка на північний-захід по ґрунтовій дорозі до верхів'я озера Гнилуша;
вздовж кривого берегового краю лівого берега озера Гнилуша, до перетину вул. Димитрова (Довженка).

2. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії (охоронна зона) пам'ятки археології «Хотівське городище» (в межах міської смуги):

від гирла східного яру вздовж верхнього краю плато до верхів'я ставка Палладінський;
від верхів'я ставка Палладінський вздовж паркану на північний захід до перетину з вул. Лебедева;
вздовж краю північно-західного плато до перетину з вул. Леніна;
вздовж вул. Леніна до її перетину з вул. Пирогівською;
від перетину з вул. Пирогівською на правий берег ставка на р. Хотівка;
від верхів'я ставка вздовж берегової лінії до перетину з вул. Партизанська;
від перетину з вул. Партизанською вздовж нижньої частини плато до перетину з вул. Червоноармійською;

вздовж вул. Червоноармійської, від її завершення до місця розташування гирла східного яру.

3. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії довкола пам'яток «Міста Володимира», «Міста Ярослава», об'єктів археологічної спадщини Подолу та Кирилівських висот:

від перетину вул. Олени Теліги і вул. Фрунзе на південний схід вздовж вул. Фрунзе правим її боком до перетину з вул. Оленівською;
 від перетину вул. Фрунзе та вул. Оленівської вздовж лівого боку вул. Оленівської на північний схід, до перетину з вул. Набережно-Луговою;
 від перетину вул. Оленівської і вул. Набережно-Лугової лівим її боком у південно-східному та південному напрямку через перетин з вул. Набережно-Хрещатицькою до перетину з пл. Поштовою;
 від перетину вул. Набережно-Хрещатицької з Поштовою площею в бік Володимирського узвозу вздовж нього правим боком до перетину з Європейською площею;
 від перетину Володимирського узвозу з Європейською площею вздовж вул. Трьохсвятительської правим її боком до перетину з вул. Костьольною;
 від перетину вул. Трьохсвятительської з вул. Костьольною вздовж її правого боку у південно-західному напрямку через Майдан Незалежності та вулицю Грінченка до перетину останньої з вул. Прорізною;
 від перетину вул. Грінченка і вул. Прорізної правим її боком вздовж вул. Прорізної та вул. Ярославів Вал до перетину останньої з вул. Воровського;
 від перетину вул. Ярославів Вал з вул. Воровського вздовж її правого боку до перетину з вул. Обсерваторною і далі через перетин з вул. Артема на пров. Косогірний, до перетину з вул. Кудрявською вздовж її лівого боку до перетину з вул. Смірнова-Ласточкина;
 від перетину вул. Смірнова-Ласточкина вздовж її правого боку до перетину Житньоторзької площі і вул. Оленівської вздовж правого боку останньої до її перетину з вул. Лук'янівська;
 вздовж вул. Лук'янівської правим її боком до західного краю Лук'янівського цвинтаря;
 від західного краю Лук'янівського цвинтаря на північний захід до вул. Нижньоюрківської, вздовж неї правим її боком через вул. Отто Шмідта до перетину останньої з вул. Солянкою;
 від перетину вул. Отто Шмідта та вул. Соляної у північно-західному напрямку до перетину з пров. Шишкінським, далі у західному напрямку через пров. Нагірний, Смородинський узвіз до Подільського узвозу, по узвозу вниз правою його стороною (до середньої його частини), далі — на північний захід, до перетину вул. Макарівської та Новомакарівської;
 від перетину вул. Макарівської і Новомакарівської у північно-західному напрямку через Врубелівський узвіз, далі у північно-західному напрямку через лікарню ім. Павлова до вул. Олени Теліги вздовж її правого боку до перетину останньої з вул. Фрунзе.

4. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії довкола пам'ятки «Культурний шар городища на горі Щекавиці»:

від перетину вул. Нижньоюрківської і вул. Фрунзе на південний схід вздовж вул. Фрунзе правим її боком до перетину з пров. Цемлянським та вул. Введенською;

від перетину вул. Фрунзе з пров. Цемлянським правим боком провулку до східної частини підніжжя гори Щекавиці і далі підніжжям гори у південно-східному напрямку до пл. Житньоторзької;

від пл. Житньоторзької до перетину з вул. Олегівською та вул. Мирною і далі правим боком вул. Мирної в бік вул. Лук'янівської до їх перетину;

від перетину вул. Мирної та вул. Лук'янівської на південний захід та північний захід до перетину вул. Лук'янівської з вул. Олегівською;

від перетину вул. Лук'янівської з вул. Олегівською у північному напрямку до вул. Нижньоюрківської правим її боком до перетину з вул. Фрунзе.

5. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії довкола пам'яток — городища та багатошарового поселення на горі Замковій (Киселівка), урочищ Кожум'яки і Гончари:

від перетину вул. Воздвиженської з пров. Ладо Кецховелі правим боком провулку у північно-східному напрямку до вул. Хоривої;

від вул. Хоривої у південно-східному напрямку через пров. Фролівський до вул. Фролівської;

від перетину вул. Фролівської з пров. Флорівським вздовж підніжжя Замкової гори у південно-східному напрямку через вул. Воздвижинську до перетину пров. Десятинного з Пейзажною алеєю;

від перетину пров. Десятинного з Пейзажною алеєю у західному та північно-західному напрямках вздовж Пейзажної алеї правим її боком до перетину вул. Дехтярної і Киянівського провулку;

від перетину вул. Дехтярної та Киянівського провулку вздовж провулку правим його боком до будинку № 3—7 по Киянівському пров.;

від Киянівського провулку № 3—7 у північно-східному та північно-західному напрямках до перетину з вул. Смірнова-Ласточкина;

від перетину вул. Смірнова-Ласточкина вздовж вулиці правим боком через вул. Кожум'яцьку і вул. Воздвиженську до перетину останньої з пров. Ладо Кецховелі.

6. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії довкола пам'ятки «Культурний шар Міста Ізяслава — Святополка»:

від перетину пл. Михайлівської з вул. Трьохсвятительською вздовж вулиці лівим її боком;

від перетину вул. Трьохсвятительської вздовж вулиці лівим її боком до перетину з парковою доріжкою і далі у північно-східному, західному та південно-західному напрямках до перетину з пл. Михайлівською.

7. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії довкола пам'ятки «Культурний шар урочища Клов»:

від перетину вул. Шовковичної та вул. Пилипа Орлика правим боком вулиці Пилипа Орлика до перетину з пров. Костя Гордієнка;

від перетину вул. Пилипа Орлика та пров. Костя Гордієнка вздовж провулку у південно-західному та північно-західному напрямках по верхній частині схилу до перетину з вул. Шовковичною;

від перетину вул. Шовковичної вздовж її правого боку до перетину з вул. Пилипа Орлика.

8. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії довкола пам'ятки «Культурний шар села Угорського»:

від перетину вул. Михайла Грушевського з вул. Івана Мазепи вздовж останньої лівим її боком до перетину з пл. Слави;

від перетину вул. Івана Мазепи та пл. Слави лівим боком площі до перетину з алеєю Героїв Крут і далі вздовж алеї лівим боком до перетину з пл. Андрія Первозванного;

від пл. Андрія Первозванного у північно-західному, західному та південно-західному напрямках парковою доріжкою до перетину вул. Михайла Грушевського з вул. Івана Мазепи.

9. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії довкола пам'ятки «Звіринецькі печери»:

від перетину вул. Мічуріна та пров. Мічуріна правим боком вул. Мічуріна у північно-східному напрямку (до садиби № 28), звідти у південно-східному, південно-західному та північно-західному напрямках (територія Центрального ботанічного саду ім. М. Гришка НАН України) до перетину з вул. Мічуріна.

10. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії довкола пам'ятки «Культурний шар урочища Видубичі»:

з Наддніпрянського шосе у західному напрямку до перетину з вул. Видубецькою і далі вздовж вулиці правою її стороною у західному напрямку;

від вул. Видубецька парковою доріжкою у західному, південно-східному та східному напрямках (територія Центрального ботанічного саду ім. М. Гришка НАН України) до Наддніпрянського шосе;

від точки, де зазначена межа виходить до Наддніпрянського шосе, лівою стороною шосе у північному напрямку до початку відліку межі.

11. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії довкола пам'ятки «Китаївське городище і курганий могильник»:

по вул. Китаївська лівим боком до будинку № 11;

від вул. Китаївська, 11 на південь та захід (по краю зелених насаджень) до вул. Китаївська лівим боком вулиці до перетину з вул. Ягідною (район Серафимівської церкви);

від вул. Ягідної (район Серафимівської церкви) на південний схід та схід до підніжжя гори на парному боці вул. Червонопрапорної;

від точки, де межа виходить на вул. Червонопрапорну парним її боком у північно-східному напрямку до будинків №№ 44, 46, звідти на захід, північ та захід до вул. Китаївської і далі непарним її боком до будинку № 11.

12. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії довкола пам'ятки «Пирогівське городище»:

зона розташована поміж вул. Академіка Заболотного на півночі, вул. Червонопрапорної на сході; з заходу біля підніжжя пагорба протікає р. Віта.

13. Зона охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії довкола пам'ятки «Феодосієві печери та фундаменти церкви Гнилецького монастиря»:

зона розташована на території санаторію МВС України «Хутір Вільний» і займає верхню частину пагорба у південно-східній частині санаторію між двопо-

верховим цегляним корпусом та господарчою зоною на сході біля підніжжя пагорба.

Межі зон охорони археологічного культурного шару 2-ої категорії

Зона охорони археологічного культурного шару 2-ої категорії визначається довкола територій пам'яток археології, їхніх охоронних зон та зон охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії з метою збереження й перспективного вивчення територій, на яких зосереджено значну кількість об'єктів археологічної спадщини або можливе їх відкриття у майбутньому. В межах територій міста визначається дві зони охорони археологічного культурного шару 2-ої категорії.

1. Зона охорони археологічного культурного шару навколо охоронної зони пам'ятки «Городище Городець Пісочний» та території щойно виявленого об'єкта «Городище Муромець»:

від перетину вул. Оноре де Бальзака з просп. Генерала Ватутіна вздовж проспекту його правим боком у напрямку Московського мосту до перетину лівого берега протоки Десенки (Чорторий);

від перетину просп. Генерала Ватутіна та лівого берега протоки Десенки (Чорторий) у північному напрямку вздовж берега до відмітки навпроти ур. Старе Село;

від відмітки у східному напрямку до ґрунтової дороги в урочищі Старе Село на лівому березі протоки Десенки (Чорторий);

від відмітки на лівому березі протоки Десенки (Чорторий) ґрунтовою дорогою у південно-східному напрямку до перетину вул. Деснянської та вул. Лермонтова (у с. Троєщина);

від перетину вул. Деснянської та вул. Лермонтова вздовж правого боку вул. Лермонтова у східному напрямку до перетину з вул. Шевченка;

від перетину з вул. Шевченка вздовж її правого боку у південно-східному напрямку до перетину з вул. Кірова;

від перетину вул. Кірова вздовж її правого боку у південно-західному напрямку до перетину з вул. Оноре де Бальзака;

від перетину вул. Оноре де Бальзака вздовж її лівого боку у південно-західному напрямку до перетину з просп. Генерала Ватутіна.

2. Зона охорони археологічного культурного шару 2-ої категорії довкола пам'яток центральної частини міста:

від перетину вул. Вишгородської із залізничною колією (район зупинки Вишгородська) вздовж залізничної колії правою її стороною у напрямку Петровського залізничного мосту до перетину з пров. Електриків;

від перетину залізничної колії з пров. Електриків, далі лівим берегом затоки «Гавань» на північний схід вздовж Подільсько-Воскресенського мостового переходу до садово-дачних ділянок «Русанівські сади» і далі у південному напрямку вздовж Русанівських садів до вул. Микільсько-Слобідської;

вздовж вул. Микільсько-Слобідської на південь до вул. Русанівська набережна;

вздовж вул. Русанівська набережна на південь до Дніпровської набережної;

вздовж Дніпровської набережної на південь до Залізничного мосту;

від Залізничного мосту на південний захід до Наддніпрянського шосе;

вздовж Наддніпрянського шосе на південь до перетину з вул. Саперно-Слобідською;

від перетину Наддніпрянського шосе з вул. Саперно-Слобідською у південному напрямку вздовж Столичного шосе до санаторію «Хутір Вільний»;

південніше санаторію від Дніпровського шосе на південний захід та південь вздовж південно-західної межі міста, оминаючи ур. Церковщина, ур. Серякове, ур. Феофанієвський парк та лісовий масив «Феофанія» до перетину з провулком, який йде між домоволодіннями № 12 та № 14 по вул. Метрологічній, до перетину з вул. Академіка Заболотного;

від перетину вул. Академіка Заболотного та вул. Метрологічної у північно-західному напрямку вздовж вулиці до перетину з просп. Академіка Глушкова;

від перетину вул. Академіка Заболотного з просп. Академіка Глушкова вздовж лівого боку просп. Академіка Глушкова до перетину з вул. Васильківською;

від перетину вул. Васильківської вздовж вулиці до перетину з вул. Онуфрія Трутенка та пл. Амурською;

від пл. Амурська на північний схід вул. Амурською до перетину з вул. Сумською, далі вздовж вулиці лівим боком до перетину з вул. Кайстрова;

від перетину вул. Кайстрова та просп. Червонозоряного вздовж його правого боку у північно-західному напрямку до перетину з Чоколівським бульваром;

від перетину з Чоколівським бульваром вздовж його правого боку у північно-західному напрямку до перетину з вул. Індустріальною, далі вздовж неї правим боком до перетину з просп. Перемоги;

від перетину вул. Індустріальної з просп. Перемоги правим боком проспекту в бік парку «Нивки» до перетину з вул. Щербакова;

від перетину просп. Перемоги із залізничною колією (район парку «Нивки») вздовж залізничної колії правою її стороною (в напрямку зупинки Сирець) до перетину вул. Стеценка з вул. Щусева;

від перетину вул. Стеценка з вул. Щусева та залізничною колією (район зупинки Сирець) вздовж залізничної колії правою її стороною (у напрямку зупинки Вишгородська) до вихідної точки.

Межі зони охорони археологічного культурного шару 3-ої категорії

Зона охорони археологічного культурного шару 3-ої категорії визначається довкола територій окремих пам'яток археології та зон охорони археологічного культурного шару 2 категорії з метою збереження вже відомих об'єктів археологічної спадщини, а також таких, що можуть бути виявлені у майбутньому. Тому зовнішні межі цієї зони визначено в адміністративних межах міської території.

5.4. Межі зон охорони пам'яток

Межі охоронної (буферної) зони об'єкта всесвітньої спадщини «Київ: Собор Святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська Лавра»:

від перетину вул. Старонаводницької та Лаврської по вул. Староноводницькій; далі по вул. Лейпцизькій до домоволодіння № 1 по вул. Лейпцизькій;

далі на північний схід до домоволодіння № 24-а по вул. Лаврській;
далі на схід між домоволодіннями № 24 та № 26;
далі по вул. Лаврській до пл. Слави;
далі від пл. Слави по вул. І. Мазепи;
далі на північний захід по вул. М. Грушевського до Європейської площі;
далі на південний захід по вул. Хрещатик до перетину з вул. Інститутською;
далі на південний схід по вул. Інститутській до підпірної стіни біля Монумена Незалежності;
далі на південний захід по підпірній стіні, що огинає комплекс Монумена Незалежності;
далі на північний захід по вул. Городецького до перетину з вул. Хрещатик;
далі на південь по вул. Хрещатик до перетину з вул. Прорізною;
далі на захід по вул. Прорізній до перетину з вул. Володимирською;
далі на південь по вул. Володимирській до перетину з Золотоворітським проїздом;
далі на захід по Золотоворітському проїзду до перетину з вул. Лисенка;
далі на північ по вул. Лисенка до проїзду між домами № 2 та № 4 вул. Лисенка;
далі на північний захід між вулицями Лисенка та І. Франка, починаючи від проїзду між домами № 2 і № 4 вул. Лисенка і далі по історичних межах садиб №№ 1, 3, 5, 7, 9, 11 і садиби № 3 по вул. І. Франка;
далі на північний захід між вулицями І. Франка і О. Гончара — вздовж південного краю будинку № 4 по вул. І. Франка та по історичних межах садиб (разом з флігелями) №№ 13, 15, 17, 19/31 і вздовж західного краю будинку № 33 вул. О. Гончара;
далі на північний захід між вул. О. Гончара і Воровського — по межах історичних садиб (з флігелями) №№ 21/20, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37/1 та далі між будинками № 3 і № 5 по вул. Воровського;
далі на північ вздовж західного боку Львівської площі до вул. Велика Житомирська і вздовж східного фасаду торговельного центру до краю схилу;
далі вздовж верхнього краю схилу на схід до Пейзажної алеї, вздовж Пейзажної алеї до Десятинного провулка, вздовж сходів до тераси біля підніжжя Десятинної гірки та вздовж краю тераси;
далі вздовж північно-західної межі будинку № 32 Андріївського узвозу, перетинаючи Андріївський узвіз, вздовж північно-західної межі будинку № 21 до краю схилів на подвір'ї будинку № 14 вул. Десятинної;
далі на південний схід вздовж краю схилів у тилах забудови парного боку вул. Десятинної до верхньої станції фунікулера і вздовж огорожі, що йде по краю верхньої частини парку Володимирська гірка, до альтанки на розі плато;
далі на південний захід до Володимирського узвозу, перетинаючи Володимирський узвіз по підпірній стіні;
далі по доріжці на схід, що йде від підпірної стіни до підшви схилу;
далі по рельєфу — підшві Київських гір, оминаючи Печерський ландшафтний парк до вул. Старонаводницької.

Межі комплексної охоронної зони:

від перетину вул. Московської та Кловського узвозу на північний захід по Кловському узвозі до західної межі домоволодіння № 19 по Кловському узвозі;
далі на північ між домоволодіннями № 17 та № 19 по Кловському узвозі;
далі на захід вздовж північної межі домоволодіння № 17;
далі на північний захід до домоволодіння № 9/1 та № 8 по Кловському узвозі;
далі на північ по Кловському узвозі;
далі на північний захід по північній межі домоволодіння № 10 по Кловському узвозі;
далі на північний захід по вул. Пилипа Орлика до перетину з вул. Академіка Богомольця;
далі на південний захід та північний захід по вул. Академіка Богомольця до перетину з вул. Шовковичною;
далі на південний захід по вул. Шовковичній до перетину з пров. Івана Козловського;
далі на північний захід по пров. Івана Козловського до перетину з вул. Круглоуніверситетською;
далі на захід по вул. Круглоуніверситетській до Крутого узвозу;
далі на захід по Крутому узвозі до східної межі домоволодіння № 4 по Крутому узвозі;
далі на південь по східній межі домоволодіння № 4 по Крутому узвозі;
далі на захід по південній межі домоволодіння № 4 по Крутому узвозі;
далі на північ по західній межі домоволодіння № 4 по Крутому узвозі;
далі на захід по Крутому узвозі до Бессарабської площі;
далі по південній межі Бессарабської площі до бульв. Тараса Шевченка;
далі на захід по бульв. Тараса Шевченка до перетину з вул. Пушкінською;
далі на північ по вул. Пушкінській до домоволодіння № 23 по вул. Пушкінській;
далі на захід, перетинаючи вул. Пушкінську, до домоволодіння № 24 по вул. Пушкінській;
далі на північ по вул. Пушкінській;
далі на захід по південній межі домоволодіння № 22 по вул. Пушкінській;
далі на північ по західній межі садиби № 20 по вул. Пушкінській;
далі на захід по північній межі домоволодіння № 9 та № 11/1 по вул. Богдана Хмельницького;
далі на південь по східній межі домоволодіння № 11/1 по вул. Богдана Хмельницького;
далі на захід по південній межі домоволодіння № 11/1 по вул. Богдана Хмельницького;
далі на південь по вул. Терещенківській;
далі на схід по південній межі домоволодіння № 15 по вул. Терещенківській;
далі на південь по східній межі домоволодіння № 5 по вул. Терещенківській;
далі на схід по північній межі домоволодіння № 12 по бульв. Тараса Шевченка;
далі на південь по східній межі домоволодіння № 12 по бульв. Тараса Шевченка до перетину з бульв. Тараса Шевченка;

далі на захід по бульв. Тараса Шевченка до перетину з вул. Терещенківською;
далі на північ по вул. Терещенківській до північної межі домоволодіння № 19 по вул. Терещенківській;
далі на південь по східних межах домоволодінь № 9, № 11, № 13, № 15, № 17, № 19, № 21, № 23, № 25/10 до перетину з вул. Льва Толстого;
далі, перетинаючи вул. Льва Толстого, на південь по вул. Горького до північної межі домоволодіння № 3;
далі на південь по східних межах домоволодінь № 3, № 5, № 9, № 15, № 17, № 23 по вул. Горького;
далі на захід по південній межі домоволодіння № 23 по вул. Горького;
далі по вул. Горького до перетину з вул. Саксаганського;
далі на захід по вул. Саксаганського до західної межі домоволодіння № 26/26 по вул. Саксаганського;
далі на північ по західній межі домоволодіння № 26/26 по вул. Саксаганського;
далі на захід по північній межі домоволодіння № 28 по вул. Саксаганського;
далі на північ по східній межі домоволодіння № 24-Б по вул. Горького;
далі на захід по північній межі домоволодіння № 20-Б по вул. Горького;
далі на схід по північній межі домоволодіння № 20-Б по вул. Горького;
далі на північ по західній межі домоволодіння № 14-Б по вул. Горького;
далі на схід по північній межі домоволодіння № 14-Б по вул. Горького;
далі на північ по західній межі домоволодінь № 10, № 8; № 4/6 по вул. Горького;
далі на захід по південній межі домоволодіння № 7/2 по вул. Льва Толстого;
далі на північ по західній межі домоволодіння № 7/2 по вул. Льва Толстого;
далі на захід по вул. Льва Толстого;
далі на південь по східній межі домоволодіння № 9 по вул. Льва Толстого;
далі на захід по південній межі домоволодіння № 9 по вул. Льва Толстого;
далі на північ, захід, південь, по південній межі домоволодіння № 61/11 по вул. Володимирській;
далі на захід по південній межі домоволодіння № 61/11 по вул. Володимирській;
далі на захід, перетинаючи вул. Володимирську, по південній межі домоволодіння № 64 по вул. Володимирській;
далі на північ по східній межі домоволодіння № 15 по вул. Льва Толстого;
далі на північний захід по вул. Льва Толстого до вул. Ветрова;
далі на північний захід по вул. Ветрова до перетину з вул. Комінтерну;
далі на північний схід по вул. Комінтерну до перетину з бульв. Тараса Шевченка;
далі на південний схід по бульв. Тараса Шевченка до перетину з вул. Івана Франка;
далі на схід по провулку, який поєднує вул. Івана Франка та вул. Леонтовича;
далі на південь по вул. Леонтовича до перетину з бульв. Тараса Шевченка;
далі на схід по бульв. Тараса Шевченка до вул. Володимирської;
далі на північ по вул. Володимирській до домоволодіння № 54 по вул. Володимирській;

далі на північний захід по південній межі домоволодіння № 54 по вул. Володимирській;

далі на північ по західній межі домоволодіння № 54 по вул. Володимирській;

далі на схід по північній межі домоволодіння № 54 по вул. Володимирській;

далі на північ по західній межі домоволодіння № 17/52 по вул. Богдана Хмельницького;

далі на захід по вул. Богдана Хмельницького до перетину з вул. Лисенка;

далі на північ по вул. Лисенка до перетину із Золотоворітським пров.;

далі на схід по Золотоворітському пров.;

далі на схід, перетинаючи вул. Володимирську, до східної межі садиби № 45 по вул. Володимирській;

далі на південь по східній межі садиби № 45 по вул. Володимирській;

далі на захід по південній межі садиби № 45 по вул. Володимирській;

далі на південь по східній межі домоволодіння № 47 по вул. Володимирській;

далі на захід по південній межі домоволодіння № 47 по вул. Володимирській;

далі на південь по вул. Володимирській до перетину з вул. Богдана Хмельницького;

далі на схід по вул. Богдана Хмельницького до західної межі домоволодіння № 12-14 по вул. Богдана Хмельницького;

далі на північ по західній межі домоволодіння № 12—14 по вул. Богдана Хмельницького;

далі на схід по північній межі домоволодіння № 12—14 та № 10 по вул. Богдана Хмельницького;

далі на північ по західній межі домоволодіння № 14 по вул. Пушкінській;

далі на схід по північній межі домоволодіння № 14 по вул. Пушкінській;

далі на південь по вул. Пушкінській;

далі на схід по північній межі домоволодіння № 6/13 по вул. Богдана Хмельницького;

далі на північ, схід, північний схід, північ, схід, північ, схід, північ, схід, північ по західній межі садиб № 2/38 по вул. Богдана Хмельницького та № 36, № 32, № 30 по вул. Хрещатик;

далі на схід по вул. Прорізній до перетину з вул. Хрещатик;

далі на північний схід по вул. Хрещатик до перетину з вул. Архітектора Городецького;

далі на південний схід по вул. Архітектора Городецького;

далі на північний схід по північно-західній межі будівлі № 1-3/11 по вул. Городецького;

далі на північний схід по підпірній стіні до вул. Інститутської;

далі на північний захід по вул. Інститутській до перетину з вул. Хрещатик;

далі на північний схід по вул. Хрещатик до Європейської пл.;

далі на схід до вул. Михайла Грушевського;

далі на південний схід по вул. Михайла Грушевського до перетину з Кріпосним пров.;

далі на південний захід по Кріпосному пров. до перетину з вул. Інститутською;

далі на південний схід по вул. Інститутській до Кловського узвозу;
далі на південь по Кловському узвозі;
далі на схід по північній межі будівлі № 8 по Кловському узвозі;
далі на північний схід вздовж північно-західної межі домоволодіння № 36 до вул. Михайла Грушевського;
далі на південний схід по вул. Михайла Грушевського до перетину з вул. Московською;
далі на південь по вул. Московській до перетину з Кловським узвозом.

Межі зони регулювання забудови першої категорії:

Ділянки I:

від перетину вул. Волоської та вул. Верхній Вал на південний захід по вул. Верхній Вал;
далі на північний захід по нижньому краї схилу гори Щекавиці до Цимлянського провулку;
далі на північний схід по Цимлянському пров. до вул. Введенської;
далі на північний схід по вул. Введенській до перетину з вул. Костянтинівською;
далі на південний схід по вул. Костянтинівській до перетину з вул. Щекавицькою;
далі на північний схід по вул. Щекавицькій до перетину з вул. Межигірською;
далі на південний схід по вул. Межигірській до перетину з вул. Ярославською;
далі на північний схід по вул. Ярославській до перетину з вул. Волоською;
далі на південний схід по вул. Волоській до перетину з вул. Верхній Вал.

Ділянки II:

від перетину бульв. Тараса Шевченка та вул. Володимирської на північний захід по бульв. Тараса Шевченка до перетину з вул. Леонтовича;
далі на північний схід по вул. Леонтовича до перетину з провулком, який з'єднує вул. Леонтовича та вул. Івана Франка;
далі на північний захід по провулку до перетину з вул. Івана Франка;
далі на південний захід по вул. Івана Франка до перетину з бульв. Тараса Шевченка;
далі на північний захід по бульв. Тараса Шевченка до перетину з вул. Михайла Коцюбинського;
далі на північний схід по вул. Михайла Коцюбинського до перетину з вул. Олеся Гончара;
далі на північний захід по Чеховському пров. до перетину з вул. Воровського;
далі на північний схід по вул. Обсерваторній до перетину з вул. Артема;
далі на північ по вул. Кудрявській до перетину з Несторівським пров.;
далі на схід по Несторівському пров. до перетину з Вознесенським узвозом;
далі на південь по Вознесенському узвозі до південно-західної межі будівлі № 10 по Вознесенському узвозі;
далі на схід вздовж північної межі будівлі № 4-а по Киянівському пров.;

далі на південь до межі охоронної (буферної) зони об'єкта всесвітньої спадщини «Київ: Собор Святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська Лавра»;

далі на захід та південний захід по межі охоронної (буферної) зони об'єкта всесвітньої спадщини «Київ: Собор Святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська Лавра» до перетину з вул. Артема;

далі на південний захід, вздовж північно-західної межі Львівської пл. до перетину з вул. Воровського;

далі на північний схід вздовж південно-західної межі будівлі № 3 по вул. Воровського, будівлі № 29-г та № 29-в по вул. Ярославів Вал до перетину з вул. Олеся Гончара;

далі на південний схід вздовж південно-західної межі будівлі № 33 по вул. Олеся Гончара та південно-західної межі будівлі № 4 по вул. Івана Франка;

далі на південний схід, перетинаючи вул. Івана Франка, вздовж південно-західної межі будівель № 7, № 3-б по вул. Ярославів Вал та № 2 по вул. Лисенка до перетину з вул. Лисенка;

далі на південний захід по вул. Лисенка до перетину з вул. Богдана Хмельницького;

далі на південний схід до північно-західної межі будівлі № 17/52 по вул. Богдана Хмельницького;

далі на південний захід по південно-західній межі будівлі № 17/52 по вул. Богдана Хмельницького до північно-східної межі будівлі № 54 по вул. Володимирській;

далі на північний захід вздовж північно-східної межі будівлі № 54 по вул. Володимирській;

далі на південний захід вздовж північно-західної межі будівлі № 54 по вул. Володимирській;

далі на південний схід вздовж південно-західну межу будівлі № 54 по вул. Володимирській до перетину з вул. Володимирською;

далі на південний захід по вул. Володимирській до перетину з бульв. Тараса Шевченка.

Ділянки III:

від перетину вул. Володимирської та вул. Богдана Хмельницького на північний захід по вул. Володимирській до південно-західної межі будівлі № 47 по вул. Володимирській;

далі на південний схід вздовж південно-західної межі будівлі № 47 по вул. Володимирській;

далі на північний схід вздовж південно-східної межі будівлі № 47 по вул. Володимирській;

далі на південний схід вздовж південно-західної межі будівлі № 45 по вул. Володимирській;

далі на північний схід вздовж південно-східної межі будівлі № 45 по вул. Володимирській;

далі на північний захід вздовж північно-східної межі будівлі № 45 по вул. Володимирській;

далі на північний схід по вул. Володимирській до перетину з вул. Прорізною;
далі на південний схід по вул. Прорізній до північно-західної межі будівлі № 30 по вул. Хрещатик;
далі на південний захід вздовж північно-західної межі будівлі № 30 по вул. Хрещатик;
далі на північний захід, південний захід, північний захід, південний захід, північний захід, південний захід, північний захід, південний захід та північний захід вздовж північно-західної межі садиб № 30, № 32, № 34, № 36 по вул. Хрещатик, № 2/38 по вул. Богдана Хмельницького та північно-східну межу садиби № 6/13 по вул. Богдана Хмельницького;
далі на північний схід по вул. Пушкінській до північно-східної межі будівлі № 14 по вул. Пушкінській;
далі на північний захід вздовж північно-східної межі будівлі № 14 по вул. Пушкінській;
далі на південний захід вздовж північно-західну межу будівлі № 14 по вул. Пушкінській;
далі на північний захід по північно-східній межі будівель № 10 та № 12—14 по вул. Богдана Хмельницького;
далі на південний захід по північно-західній межі будівлі № 12—14 по вул. Богдана Хмельницького;
далі на північний захід по вул. Богдана Хмельницького до перетину з вул. Володимирською.

Ділянки IV:

від перетину вул. Льва Толстого та вул. Саксаганського на північний схід та південний схід по вул. Льва Толстого до південно-східної межі будівлі № 15 по вул. Льва Толстого;
далі на південний захід вздовж південно-східної межі будівлі № 15 по вул. Льва Толстого;
далі на південний схід вздовж південно-західної межі будівель № 13 по вул. Льва Толстого, № 64 по вул. Володимирській, перетинаючи вул. Володимирську, вздовж південно-західної межі будівель № 61/11 по вул. Володимирській, № 9 по вул. Льва Толстого, № 2/7 по вул. Горького;
далі на південь вздовж західної межі садиб № 4/6, № 8, № 10, № 14-б, № 20-в, № 24, № 26/26 по вул. Горького;
далі на захід та північний захід по вул. Саксаганського до перетину з вул. Льва Толстого.

Ділянки V:

від перетину бульв. Дружби народів та бульв. Лесі Українки на північний захід по бульв. Лесі Українки до будівлі № 44 по бульв. Лесі Українки;
далі на південний захід по південно-західній межі охоронної зони «Госпітальних та Васильківських укріплень Київської фортеці»;
далі на північний схід по пров. Щорса до перетину з бульв. Лесі Українки;
далі на північний захід по бульв. Лесі Українки до перетину з вул. Еспланадою;

далі на південний захід по вул. Еспланадній до перетину з вул. Рогнідинською;
далі на північний захід по вул. Рогнідинській до перетину з вул. Шота Руставелі;
далі на південний захід та південь по вул. Шота Руставелі до перетину з вул. Саксаганського;
далі на захід по вул. Саксаганського до перетину з вул. Горького;
далі на північ по вул. Горького до південної межі будівлі № 33 по вул. Горького;
далі на схід по південній межі будівлі № 23 по вул. Горького;
далі на північ по східній межі будівель № 23, № 21-19, № 17, № 15, № 13, № 11, № 9, № 7, № 5, № 3-а, № 3 по вул. Горького;
далі на захід по північній межі будівлі № 3 по вул. Горького;
далі на північ по вул. Горького;
далі на північний схід, перетинаючи вул. Льва Толстого, до північно-західної межі будівлі № 25/10 по вул. Терещенківській;
далі на північний схід вздовж південно-східної межі будівель № 25/10, № 23, № 21, № 19, № 15, № 13, № 11, № 9 по вул. Терещенківській;
далі на північний захід по північно-східній межі будівель № 9 по вул. Терещенківській;
далі на північний схід по вул. Терещенківській до перетину з бульв. Тараса Шевченка;
далі на південний схід по бульв. Тараса Шевченка до південно-східної межі будівлі № 12 по бульв. Тараса Шевченка;
далі на північний схід по південно-західній межі будівлі № 12 по бульв. Тараса Шевченка;
далі на північний захід по північно-східній межі будівлі № 12 по бульв. Тараса Шевченка;
далі на північний схід вздовж південно-східної межі будівлі № 5 по вул. Терещенківській;
далі на північний захід по північно-східній межі будівлі № 5 по вул. Терещенківській;
далі на північний схід по вул. Терещенківській до південно-західної межі будівлі № 11/1 по вул. Богдана Хмельницького;
далі на південний схід по південно-західній межі будівель № 11/1 та № 9 по вул. Богдана Хмельницького;
далі на південний захід по північно-західній межі будівель № 20 та № 22 по вул. Пушкінській;
далі на південний схід по південно-західній межі будівлі № 22 по вул. Пушкінській;
далі на південний захід по вул. Пушкінській до перетину з бульв. Тараса Шевченка;
далі на південний схід по бульв. Тараса Шевченка до Бессарабської площі;
далі на південний схід по південно-західній межі Бессарабської площі;
далі на схід по Крутому узвозі;
далі на схід по вул. Круглоуніверситетській до перетину з пров. Івана Козловського;

далі на південний схід по пров. Івана Козловського до перетину з вул. Шовковичною;
далі на північний схід по вул. Шовковичній до перетину з вул. Академіка Богомольця;
далі на південний схід та північний схід по вул. Академіка Богомольця до перетину з вул. Пилипа Орлика;
далі на південний схід по вул. Пилипа Орлика до перетину з Кловським узвозом;
далі на південь по Кловському узвозі до південної межі будівлі № 8 по Кловському узвозу;
далі на південний схід, обминаючи будівлю № 13-а по Кловському узвозі, між будівлями № 17 та № 19 по Кловському узвозі до перетину з Кловським узвозом;
далі на південний схід по Кловському узвозі до перетину з вул. Московською;
далі на північ по вул. Московській до перетину з вул. Івана Мазепи;
далі на південний схід по вул. Івана Мазепи, через пл. Слави, по вул. Лаврській до південно-східної межі будівлі № 6 по вул. Лаврській;
далі на південний захід до вул. Лейпцизької;
далі на південь по вул. Лейпцизькій до вул. Старонаводницької;
далі на південний схід по вул. Старонаводницькій;
далі на південь по межі пам'ятки ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра»;
далі на південний захід по бульв. Дружби народів до перетину з бульв. Лесі Українки.

Ділянки VI:

від перетину вул. Інститутської та Кріпосного пров. на північний схід по Кріпосному пров. до перетину з вул. Михайла Грушевського;
далі на південний схід по вул. Михайла Грушевського;
далі на південний захід вздовж північно-західної межі будівлі № 36 по вул. Михайла Грушевського;
далі на захід вздовж північної межі будівлі № 8 по Кловському узвозі;
далі на північ по Кловському узвозі до вул. Інститутської;
далі на північний захід по вул. Інститутській до перетину з Кріпосним пров.

Межі зони регулювання забудови другої категорії:

Ділянки I:

від перетину вул. Набережно-Хрещатицької та вул. Верхній Вал до перетину з вул. Волоською;
далі на північний захід, перетинаючи вул. Нижній Вал, по вул. Волоській до перетину з вул. Ярославською;
далі на південний захід по вул. Ярославській до перетину з вул. Межигірською;
далі на північний захід по вул. Межигірській до перетину з вул. Щекавицькою;
далі на південний захід по вул. Щекавицькій до перетину з вул. Костянтинівською;

далі на північний захід по вул. Костянтинівській до перетину з вул. Введенською;

далі на південний захід по вул. Введенській до Цимлянського пров.;

далі на південний захід по Цимлянському пров. до нижнього краю схилу гори Щекавиці;

далі на північний захід по нижньому краю схилу гори Щекавиці, між домоволодіннями № 3 та № 5 по вул. Юрківській до перетину з вул. Юрківською;

далі на північний схід по вул. Юрківській до перетину з вул. Турівською;

далі на схід по вул. Турівській до перетину з Набережно-Хрещатицькою;

далі на південний схід по вул. Набережно-Хрещатицькій до перетину з вул. Верхній Вал.

Ділянки II:

від північно-західної межі будинку № 96 по вул. Жиянській;

далі на північний захід по вул. Жиянській до перетину з вул. Старовокзальною;

далі на північний схід по вул. Старовокзальній до перетину з вул. Саксаганського;

далі на північний захід, перетинаючи бульв. Тараса Шевченка, по вул. Дмитрівській до перетину з вул. Воровського;

далі на північний схід по вул. Воровського до перетину з вул. Гоголівською;

далі на північний захід та північний схід по вул. Гоголівській до перетину з вул. Артема;

далі на захід по вул. Артема до перетину з вул. Миколи Пимоненка;

далі на північ по вул. Миколи Пимоненка до перетину з вул. Глибочицькою;

далі на схід по вул. Глибочицькій до перетину з Кудрявським узвозом;

далі на південний схід по Кудрявському узвозі до перетину з вул. Кудрявською;

далі на південь по вул. Кудрявській до перетину з вул. Артема;

далі на південь по вул. Обсерваторній до перетину з вул. Воровського;

далі на південний схід по пров. Чеховському до перетину з вул. Олеся Гончара;

далі на південний схід та південний захід по вул. Михайла Коцюбинського до перетину з бульв. Тараса Шевченка;

далі на захід по бульв. Тараса Шевченка до перетину з вул. Комінтерну;

далі на південний захід по вул. Комінтерну до перетину з вул. Ветрова;

далі на південний схід по вул. Ветрова до перетину з вул. Льва Толстого;

далі на південний захід по вул. Льва Толстого до перетину з вул. Саксаганського;

далі на південний схід по вул. Саксаганського до північно-західної межі будівлі № 103 по вул. Саксаганського;

далі на південний захід вздовж північно-західної межі будівлі № 103 по вул. Саксаганського до перетину з вул. Жиянською.

Ділянки III:

від перетину вул. Тимірязевської та вул. Звіринецької на південний захід по вул. Звіринецькій;

далі на захід по провулку, який з'єднує вул. Звіринецьку і вул. Вільшанську біля Інституту проблем міцності;

далі на північ по вул. Вільшанській до перетину з вул. Професора Підвисоцького;

далі на захід по вул. Професора Підвисоцького до перетину з вул. Кіквідзе;

далі на північ по вул. Кіквідзе до перетину з бульв. Дружби народів;

далі на південний захід по бульв. Дружби народів до перетину з вул. Патріса Лумумби;

далі на північний захід по вул. Патріса Лумумби до перетину з вул. Анрі Барбюса;

далі на північ по вул. Анрі Барбюса до перетину з вул. Івана Федорова;

далі на захід по вул. Івана Федорова до перетину з вул. Боженка;

далі на північний захід по вул. Боженка до вул. Короленківської;

далі на північний захід по вул. Короленківській до вул. Жиянської;

далі на північний захід по вул. Жиянській до північно-західної межі будівлі № 88 по вул. Жиянській;

далі на північний схід по північно-західній межі будівлі № 88 по вул. Жиянській;

далі на південний схід по північно-східній межі будівлі № 88;

далі на північний схід вздовж південно-східної межі будівель № 93-б та № 93 по вул. Саксаганського;

далі на південний схід та схід по вул. Саксаганського до перетину з вул. Шота Руставелі;

далі на північ та північний схід по вул. Шота Руставелі до перетину з вул. Рогнідинською;

далі на південний схід по вул. Рогнідинській до перетину з вул. Еспланадною;

далі на північний схід по вул. Еспланадній до перетину з бульв. Лесі Українки;

далі на південний схід по бульв. Лесі України до північно-західної межі охоронної зони «Госпітальних та Васильківських укріплень Київської фортеці»;

далі вздовж північно-західної, західної та південно-західної межі охоронної зони «Госпітальних та Васильківських укріплень Київської фортеці» до вул. Івана Кудрі;

далі на північний схід по вул. Івана Кудрі до перетину з бульв. Лесі Українки;

далі на південний схід по бульв. Лесі Українки до перетину з бульв. Дружби народів;

далі на північний схід по бульв. Дружби народів до перетину з вул. Сергія Струтинського;

далі на південь по вул. Сергія Струтинського до перетину з вул. Бастіонною;

далі на південний схід по вул. Бастіонній до перетину з вул. Тимирязевською;

далі на південь по вул. Тимирязевській до перетину з вул. Звіринцевою.

Ділянки IV:

на захід по вул. Академіка Лебедєва від лісового масиву «Феофанія», перетинаючи вул. Метрологічну, до межі міста;

далі на північ по межі міста до південної межі будівлі № 14-в по вул. Метрологічній;

далі на схід по провулку, який йде вздовж південної межі будівель № 14-в, № 14-а та № 4 по вул. Метрологічній до перетину з вул. Метрологічною;

далі на схід по вул. Академіка Лебедева до східної межі будівлі № 1 по вул. Академіка Лебедева;

далі на південь по західній межі зелених насаджень лісового масиву «Феофанія» до перетину з вул. Академіка Лебедева.

Межі зони регулювання забудови третьої категорії:

Ділянки I:

від перетину вул. Юрківської та вул. Фрунзе на північний захід по вул. Фрунзе до перетину з вул. Олени Теліги;

далі на південний захід по вул. Олени Теліги до провулку, який з'єднує вул. Олени Теліги та вул. Петропавлівську і проходить між будівлями № 31 та № 31-а по вул. Петропавлівській;

далі на північ по провулку до перетину з вул. Петропавлівською;

далі на північний схід по вул. Рилєєва до перетину з вул. Фрунзе;

далі на північний захід по вул. Фрунзе до перетину з Московським просп.;

далі на південний схід по Московському просп. до залізничної колії;

далі на захід вздовж залізничної колії до пров. Електриків;

далі на захід по вул. Електриків до дороги без назви, яка йде до Петрівського залізничного мосту;

далі на захід по дорозі до берегової лінії;

далі на південь, вздовж берегової лінії, обминаючи лінію гавані до вул. Набережно-Хрещатицької;

далі на північний захід по вул. Набережно-Хрещатицькій до перетину з вул. Турівською;

далі на захід по вул. Турівській до перетину з вул. Юрківською;

далі на південний захід по вул. Юрківській до перетину з вул. Фрунзе.

Ділянки II:

від перетину вул. Миколи Лукашевича та Повітрофлотського просп. на південний схід по Повітрофлотському просп. до вул. В'ячеслава Чорновола;

далі на північний захід по вул. В'ячеслава Чорновола до перетину з вул. Артема;

далі на північний захід по вул. Артема до вул. Мельникова;

далі на північний захід по вул. Мельникова до західної межі Військового цвинтаря;

далі на південь вздовж західної межі Військового цвинтаря до вул. Дорогожицької;

далі на схід по вул. Дорогожицькій до вул. Сім'ї Хохлових;

далі на південь, північний захід та північ, охоплюючи споруди, які розташовані біля Лук'янівського цвинтаря;

далі на захід по вул. Дорогожицькій до перетину з вул. Оранжерейною;

далі на північний схід по вул. Оранжерейній до перетину з вул. Мельникова;

далі на захід по вул. Мельникова;

далі на північ, вздовж північно-західної межі будівлі № 52 по вул. Мельникова;

далі на південний схід до провулку, який йде до пам'ятника «Менора»;

далі на північ по провулку;
далі на південний схід по узвозі Герцена;
далі, обминаючи забудову, на північ та захід до вул. Герцена;
далі на південний схід по вул. Герцена;
далі по межі зелених насаджень ур. Кирилівський Гай до Врубелівського узвозу;
далі на захід між будівлями № 19 та № 19-а по вул. Макарівській;
далі на схід, перетинаючи Подільський узвіз до вул. Нагірної;
далі на південний схід по вул. Нагірній до перетину з вул. Татарською;
далі на південь по вул. Татарській до перетину з вул. Багговутівською;
далі на схід по вул. Багговутівській до перетину з вул. Печенізкою;
далі по провулку, який з'єднує вул. Багговутівську та вул. Соляну;
далі на південь по вул. Соляній до перетину з вул. Глибочицькою;
далі на південний захід по вул. Миколи Пимоненка до перетину з вул. Артема;
далі на схід по вул. Артема до перетину з вул. Гоголівською;
далі на південний захід та південний схід по вул. Гоголівській до перетину з вул. Воровського;
далі на південний захід по вул. Воровського до перетину з вул. Дмитрівською;
далі на південний схід по вул. Дмитрівській, перетинаючи бульв. Тараса Шевченка, до вул. Старовокзальної;
далі на південний захід по вул. Старовокзальній до перетину з вул. Жиянською;
далі на південний схід по вул. Жиянській до вул. Короленківської;
далі на південний схід по вул. Короленківській до вул. Боженка;
далі на південний схід по вул. Боженка до перетину з вул. Івана Федорова;
далі на схід по вул. Івана Федорова до перетину з вул. Анрі Барбюса;
далі на південний схід по вул. Анрі Барбюса, перетинаючи вул. Щорса та Новопечерський пров., до вул. Патріса Лумумби;
далі на схід та південний схід по вул. Патріса Лумумби до перетину з бульв. Дружби народів;
далі на північний схід по бульв. Дружби народів до перетину з вул. Кіквідзе;
далі на південь по вул. Кіквідзе до перетину з вул. Професора Підвисоцького;
далі на схід по вул. Професора Підвисоцького до перетину з вул. Вільшанською;
далі на південний схід по вул. Вільшанській до провулку, який з'єднує вул. Вільшанську та вул. Звіринецьку;
далі на схід по провулку;
далі на північний схід по вул. Звіринецькій до перетину з вул. Тимірязєвською;
далі на південь по вул. Тимірязєвській до перетину із Залізничним шосе;
далі на північ по Залізничному шосе до початку Набережно-Печерської дороги;
далі на північний схід вздовж лінії Залізничного мосту до берегової лінії правого берега Дніпра;
далі на південь по береговій лінії до вул. Промислової;
далі на північний захід по вул. Промисловій до вул. Саперно-Слобідської;

далі на північний захід по вул. Саперно-Слобідській до русла р. Либідь;
 далі на північний захід по руслу р. Либідь до вул. Набережно-Жилянської;
 далі на північний захід по вул. Набережно-Жилянській до перетину з вул. Іллі Еренбурга;
 далі на південний захід до лінії залізничної колії;
 далі на північний захід вздовж лінії залізничної колії до перетину з вул. Льва Толстого;
 далі на південний захід по вул. Льва Толстого до пл. Петра Кривоноса;
 далі на північний захід по вул. Ползунова до вул. Миколи Лукашевича;
 далі на північний захід по вул. Миколи Лукашевича до Повітрофлотського просп.

Ділянки III:

у межах русла р. Коник, Столичного шосе, вул. Академіка Заболотного, вул. Червонопрапорної та вул. Охотівської.

Ділянки IV:

у межах вул. Метрологічної, Академіка Заболотного та вул. Академіка Лебедєва.

5.5. Режими використання територій пам'яток, заповідників, зон охорони пам'яток

На територіях пам'яток, заповідників, буферних (охоронних) зон пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та ансамблю споруд Софійського собору) заборонене нове будівництво, не пов'язане з реставрацією, музеєфікацією і реабілітацією пам'яток, регенерацією історичної забудови.

На зазначених територіях допускається тільки реставрація і реабілітація пам'яток та реконструкція інших будівель і споруд без істотного збільшення їхніх висотних параметрів, а також компенсаційне будівництво замість знесених малоцінних чи дисгармонійних будівель у рамках концепції (проекту) регенерації заповідної території.

На території охоронної (буферної) зони об'єкта всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — Київ: «Собор Святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська Лавра» провідним залишається традиційний характер міського середовища. Нові елементи забудови мають бути підпорядковані йому та органічно поєднані з ним. Зберегається історичне розпланування і характер просторової забудови Верхнього міста та прилеглої до Києво-Печерської лаври частини Печерська з додержанням особливостей історичної парцеляції, існуючих ліній забудови і її силуету.

В охоронній (буферній) зоні допустимі обмежені перетворення, основною спрямованістю яких є регенерація та архітектурно-композиційне завершення історично недоосвоєних ділянок, створення оптимальних умов для огляду ансамблів та їх традиційного оточення. На вільних ділянках нове будівництво дозволяється лише за індивідуальними проектами відповідно до історико-містобудівних обґрунтувань, з дотриманням містобудівних умов і обмежень, визначених у планах зонування території.

У охоронній (буферній) зоні режим використання території також передбачає:

збереження розпланування, пам'яток та об'єктів культурної спадщини, елементів історичного упорядкування;

необхідність проведення археологічних досліджень і музеєфікації археологічних об'єктів; заборону розкопування «на знесення» археологічного культурного шару; необхідність резервування нерозкопаних ділянок культурного шару як еталону на майбутнє;

забезпечення сприятливого для пам'яток гідрологічного режиму, пожежної безпеки, захисту від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів;

проведення робіт щодо реставрації і пристосування пам'яток культурної спадщини, упорядкування та озеленення території за проектами, погодженими центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

В охоронній (буферній) зоні дозволяються перетворення, що не суперечать вимогам охорони культурної спадщини Верхнього міста і Печерська, визначної ролі в ансамблів Софії Київської та Києво-Печерської лаври, сприяють регенерації характерних рис історичного середовища ансамблів, а також підвищенню якості міського середовища, а саме:

реставрація пам'яток архітектури національного і місцевого значення, впорядкування, благоустрій територій;

перетворення, пов'язані з функціонуванням Верхнього міста та Печерська як частин ядра загальноміського центру і формуванням його як житлово-ділового, громадського, культурного і туристського центру, з дотриманням обґрунтованих обмежень висоти та щільності забудови відповідно до плану зонування центральної частини міста;

обмежене житлове і громадське будівництво, в тому числі об'єктів соціально-культурних, побутового обслуговування і туристичної інфраструктури;

ремонтно-реставраційні роботи на історичних будівлях, що підлягають збереженню;

реконструкція значних і рядових історичних будівель з можливою їх надбудовою та прибудовами, що не порушують архітектурних особливостей цих будівель і характеру пов'язаного з ними традиційного середовища;

будівництво нових об'єктів у місцях втрачених малоцінних будівель, споруд і на історично недоосвоєних ділянках, за індивідуальними проектами з відповідними науковими обґрунтуваннями та відповідно до плану зонування центральної частини міста;

знесення значних і рядових аварійних історичних споруд (які не є пам'ятками) з наступним компенсаційним будівництвом, де це необхідно, для збереження традиційного характеру середовища;

візуальна нейтралізація дисгармонійних традиційному характеру середовища будівель і споруд та знесення малоцінних господарських і технічних споруд;

впорядкування зелених насаджень, що перешкоджають огляду пам'яток архітектури та історичних містобудівних комплексів;

функціональна адаптація будівель відповідно до потреб громадського обслуговування центру міста.

Гранично допустима висота й інші параметри кожного об'єкта будівництва визначаються на підставі історико-містобудівних обґрунтувань, містобудівних умов та обмежень, що встановлюються в плані зонування центральної частини.

Реконструкція будівель і споруд та нове будівництво в охоронній (буферній) зоні можливе лише на основі погоджених з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини проектів за наявності історико-містобудівних обґрунтувань.

При цьому про всі архітектурні перетворення, заплановані в охоронній (буферній) зоні, необхідно завчасно інформувати Центр всесвітньої спадщини (м. Париж) через Національну комісію у справах ЮНЕСКО. Необхідність завчасного інформування Центру всесвітньої спадщини (м. Париж) визначає центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини залежно від ступеня впливу об'єктів будівництва на традиційний характер середовища.

При реконструкції та будівництві об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури (вулиць, доріг, магістралей, транспортних розв'язок, естакад, мостів, тунелів тощо) в охоронній (буферній) зоні проектна документація має погоджуватися з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за наявності історико-містобудівних обґрунтувань.

В охоронній (буферній) зоні заборонені перетворення, що призводять до порушення традиційного характеру середовища, а саме:

- будівництво будівель підвищеної поверховості та висотних споруд;
- зміни історичного розпланування, перевищення новобудовами і надбудовами висоти традиційної забудови без композиційно-просторового аналізу в складі історико-містобудівних обґрунтувань;
- порушення масштабних співвідношень у забудові й будівництво промислових підприємств;
- розміщення зовнішньої реклами та малих архітектурних форм, що порушує історичне середовище і перешкоджає оглядові пам'яток.

На територіях державних історико-культурних заповідників забороняється:

- діяльність, що негативно впливає або може негативно вплинути на стан збереження об'єктів культурної спадщини, режим їх охорони та використання;
- розкопування «на знесення» археологічного культурного шару по всій його площі й на всю глибину без резервування нерозкопаних ділянок культурного шару як еталону на майбутнє.
- Нове будівництво, земляні роботи, прокладання транспортних комунікацій та інженерних мереж, якщо це не пов'язано із забезпеченням функціонування заповідника та його пам'яток, а також у разі, якщо ці роботи порушують підземні частини пам'яток чи гідрологічний режим території;
- влаштування повітряних ліній електромереж.

Містобудівні, архітектурні й ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи, проведення масових і видовищних заходів у межах кожного заповідника здійснюються за погодженням з органом, до сфери управління якого належить історико-культурний заповідник, та з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

На територіях заповідників зберігаються пам'ятки й об'єкти культурної спадщини, забезпечується охорона археологічного культурного шару, а також традиційного характеру середовища: ландшафту, історично сформованих розпланування, парцеляції, забудови, малих архітектурних форм, елементів історичного благоустрою. За спеці-

альними проектами, погодженими в установленому порядку, проводяться роботи з консервації, реставрації, реабілітації, пристосування, музеєфікації пам'яток, регенерації їх середовища, благоустроїв та озеленення території, реконструкція і будівництво необхідних для експлуатації пам'яток інженерних мереж.

На територіях заповідників забезпечуються інженерний захист території, санітарна і пожежна безпека, сприятлива для пам'яток гідрогеологічна обстановка та захист від динамічних навантажень.

На територіях заповідників забезпечується проведення археологічних досліджень з музеєфікацією виявлених розкопками стародавніх будівель і споруд. Будь-яким земляним та будівельним роботам, запланованим на територіях заповідників, повинні передувати археологічні дослідження (розкопки), а самі роботи повинні здійснюватися під наглядом фахівця-археолога.

На територіях заповідників відповідно до проектів організацій територій допускається розміщення об'єктів громадського обслуговування та туристичної інфраструктури згідно з переліком і порядком, який затверджується Міністерством культури.

Проведення на території кожного заповідника містобудівних, архітектурних, ландшафтних перетворень, реставраційних, будівельних, земляних та інших робіт дозволяється за погодженням з органом управління заповідника і центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

На території пам'ятки ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» допускається реставрація і реабілітація пам'яток та реконструкція інших будівель і споруд без істотного збільшення їхніх висотних параметрів. У місцях, де традиційно існує забудова, можливе зведення окремих нових будівель та реконструкція існуючих, які не порушують цінних природних, історичних та пейзажних якостей ландшафту, що охороняється.

Режим використання території також передбачає:

- збереження розпланування, пам'яток та об'єктів культурної спадщини, елементів історичного упорядження;

- необхідність проведення археологічних досліджень і музеєфікації археологічних об'єктів; заборону розкопування «на знесення» археологічного культурного шару; необхідність резервування нерозкопаних ділянок культурного шару як еталону на майбутнє;

- забезпечення сприятливого для пам'яток гідрологічного режиму, пожежної безпеки, захисту від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів;

- проведення робіт щодо реставрації і пристосування пам'яток культурної спадщини, упорядження й озеленення території за спеціальними проектами, погодженими з центральним та місцевим органами виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, Головним управлінням містобудування й архітектури.

Оскільки дана пам'ятка займає значну територію в центрі міста (габаритні розміри: даний культурний ландшафт займає цілісну територію, що простяглася вздовж р. Дніпро на 8,6 км. з південного сходу на північний захід при максимальній ширині 3,6 км, орієнтовна площа у зазначених межах 2 800 га), для неї розроблений диференційований режим використання, викладений в окремій науково-проектній документації.

У зонах охоронюваного ландшафту забезпечується охорона природного оточення, збереження і відтворення цінних природних та пейзажних якостей пов'язаного

з пам'ятками ландшафту, ліквідація чи візуальна нейтралізація будівель, споруд і насаджень, що спотворюють цей ландшафт.

Забезпечується охорона особливостей рельєфу, водоймищ, рослинності й відтворення їхнього історичного вигляду, збереження візуальних зв'язків пам'яток з природним та переважно природним оточенням, що має історичну цінність, захист берегових, лугових територій від зсувів і розмиву, укріплення схилів, ярів, їх озеленення; проведення інших природоохоронних заходів.

На території зон охоронюваного ландшафту можлива господарська діяльність, якщо вона не порушує характеру ландшафту і не потребує зведення капітальних будівель та споруд.

Відкриті галявини й простори лук можуть використовуватися для епізодичних масових свят та гулянь із встановленням тимчасових збірно-розбірних споруд, а також як лукопарки та гідропарки з відповідними технічними заходами і впорядкуванням, що не впливають негативно на ландшафт та не змінюють його характеру.

У місцях традиційної забудови, відповідно до ДБН Б.2.2-2-2008 можливе зведення окремих нових будівель чи реконструкція існуючих, які не порушують цінних природних, історичних та пейзажних якостей ландшафту, що охороняється.

Усі земляні роботи в зонах охоронюваного ландшафту виконуються з урахуванням вимог охорони наявних у ній археологічних об'єктів або можливості виявлення таких об'єктів.

На територіях охоронних зон заборонено будівництво будинків підвищеної поверховості, а також висотних будинків.

У межах охоронних зон забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідних органів охорони культурної спадщини. Не дозволяється прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, які порушують підземні частини будівель, споруд або гідрологічний режим території, влаштування повітряних ліній електромереж, обладнання, благоустроїв, які не відповідають вимогам охорони культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища.

За спеціальними проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини, виконуються:

- роботи з регенерації історичного середовища, пов'язані зі збереженням і реконструкцією історичного розпланування, будівель та споруд, благоустроєм території, озелененням;

- роботи з консервації, реставрації, реабілітації, пристосування, музеєфікації пам'яток;

- роботи з реконструкції вуличної мережі, інженерних мереж, влаштування майданчиків для паркування автотранспорту, зовнішнього освітлення, встановлення малих архітектурних форм, які необхідні для експлуатації пам'яток, забезпечення інших форм благоустрою, зумовлених вимогами сучасного функціонування міста;

- усунення малоцінних будівель, споруд і зелених насаджень, які порушують традиційний характер середовища;

- заміна малоцінних будівель і споруд, які виводять з охоронних зон, будинками та спорудами чи зеленими насадженнями, що не заважають візуальному сприйняттю та збереженню пам'яток і не порушують їх оточення;

вибіркові реконструкція і збільшення розмірів окремих будівель, які не порушують традиційного характеру середовища відповідно до розроблених і погоджених історико-містобудівних обґрунтувань.

В охоронних зонах зберігається та виявляється історично цінне розпланування, забудова, впорядження і ландшафт і відтворюються їхні кращі втрачені елементи та якості, усуваються або візуально нейтралізуються дисгармонійні будівлі й споруди та елементи впорядження, створюються сприятливі умови для огляду пам'яток і їх оточення.

На територіях охоронних зон забезпечується охорона археологічного культурного шару, проведення археологічних досліджень з музеєфікацією виявлених розкопками стародавніх будівель і споруд. Будь-яким земляним роботам, будівельним роботам, пов'язаним з розриттями, мають передувати археологічні дослідження. У проектно-кошторисній документації на будівництво в обов'язковому порядку передбачаються кошти на проведення археологічних досліджень перед початком земляних робіт.

На територіях охоронних зон забезпечується сприятливий гідрогеологічний стан, чистота повітряного басейну, захист від динамічних впливів, пожежна безпека.

Нове будівництво можливе тільки за проектами, погодженими з місцевими та центральними органами виконавчої влади охорони культурної спадщини. Допускаються вибіркове будівництво й реконструкція будівель і споруд за індивідуальними проектами; при цьому розпланувальний модуль і парцеляція мають лишатися незмінними, а масштаб нових та реконструйованих будівель і споруд, масштабність їхніх членувань, архітектурні форми, матеріали, кольорове вирішення фасадів повинні відповідати безпосередньо прилеглої історичній забудові. При цьому висота й інші параметри нових будівель і споруд визначаються на підставі історико-містобудівного обґрунтування й плану зонування із всебічним композиційним обґрунтуванням проектних рішень.

В охоронній зоні Національного музею народної архітектури та побуту (с-ще Пирогів) на окремих ділянках можливе розміщення садибної забудови відповідно до історико-містобудівних обґрунтувань та містобудівних умов і обмежень, при дотриманні обмежень по висоті, визначених чинними Державними будівельними нормами.

На територіях зон регулювання забудови 1-ї, 2-ї та 3-ї категорій, відповідно до розділу 3.4.2 ДБН Б.2.2-2-2008 нове будівництво і реконструкція об'єктів регламентуються за розташуванням, функціональним призначенням, висотою, площею забудови, масштабом, масштабністю членувань, матеріалом та кольором, визначених проектами розроблених відповідно до історико-містобудівних обґрунтувань, містобудівних умов та обмежень наданих в установленому порядку.

При цьому в межах зазначених зон режими регулювання забудови визначають режим допустимих перетворень (мінімальні, обмежені, активні) на території кожної зони:

на території зони регулювання забудови 1-ї категорії допускаються мінімальні перетворення;

на території зони регулювання забудови 2-ї категорії допускаються обмежені перетворення;

на території зони регулювання забудови 3-ї категорії допускаються активні перетворення.

У зонах регулювання забудови не дозволяється розміщувати промислові підприємства, транспортні, складські та інші споруди, що створюють значні вантажні потоки,

забруднюють повітряний та водний басейни, вогне- та вибухонебезпечні об'єкти, а також об'єкти, що є дисгармонійними до середовища, яке охороняється.

У зонах регулювання забудови не дозволяється будівництво транспортних розв'язок, естакад, мостів та інших інженерних споруд, що порушують традиційний характер середовища пам'яток, крім споруд, які зводяться із застосуванням технічних прийомів і конструкції, що не дисонують з пам'ятками та історичною частиною міста.

Будівництво, реконструкція, земляні та інші роботи в зонах регулювання забудови можуть здійснюватися лише за проектами, погодженими з центральними та місцевими органами охорони культурної спадщини.

У зонах регулювання забудови зберігається пов'язана з пам'ятками цінна історична забудова і розпланування, характерні містобудівні утворення та виразні елементи ландшафту, закріплюється й відтворюється значущість пам'яток в архітектурно-просторовій композиції та історичному середовищі міста; забезпечуються сприятливі умови огляду пам'яток.

Для забезпечення огляду пам'яток та їхніх комплексів і збереження особливостей їх видового розкриття в панорамах і перспективах:

зберігаються оглядові точки, найсприятливіші для візуального сприйняття пам'яток; не допускається екранування пам'яток новобудовами та зеленими насадженнями зі сприятливих боків огляду та зведення нових будинків і споруд, які негативно впливають на композиційну значущість пам'яток.

Зона регулювання забудови 1-ї категорії є зоною суворого регулювання забудови. На території зони регулювання забудови 1-ї категорії зберігається існуюче розпланування. Нове будівництво і реконструкція підпорядковується основним закономірностям історичної забудови кожного кварталу з додержанням відповідності архітектури нових будинків і споруд пам'яткам, а також з урахуванням масштабних, стильових, колористичних та інших особливостей традиційного середовища. На території зони регулювання забудови 1-ї категорії заборонено будівництво висотних будинків, а можливість будівництва будинків підвищеної поверховості обмежується і визначається відповідно до висновків історико-містобудівних обґрунтувань, містобудівних умов та обмежень, що надаються відповідно до плану зонування території міста.

На території зони регулювання забудови 2-ї категорії зберігаються наявні розпланування, висота й масштаб забудови. Заборонено будівництво висотних будинків і споруд, інше будівництво, реставрація, реконструкція, земляні та інші роботи здійснюються відповідно до режиму, встановленого для цих зон регулювання.

На території зони регулювання забудови 3-ї категорії регламентація забудови визначається вимогами збереження загальної композиційної єдності історичного центру міста, композиційної ролі пам'яток у його пейзажі. У межах зони регулювання забудови 3-ї категорії, як правило, зберігається існуюча розпланувальна мережа; у межах територій Нижньої Телички та Рибальського півострова існуюча розпланувальна мережа збереженню не підлягає. У межах зони регулювання забудови 3-ї категорії на ділянках, розташованих на Рибальському острові на північ від вулиці Електриків — Набережно-Рибальської дороги, а також уздовж Залізничного шосе, вулиць Боженка, Антоновича, Великої Васильківської допускається будівництво окремих висотних будівель і споруд, висотність та інші параметри яких мають визначатися історико-містобудівними обґрунтуваннями, планами зонування територій й погоджуватися з органами охорони культурної спадщини.

Режими використання територій пам'яток археології, їх охоронних зон та зон охорони археологічного культурного шару

1. Режими використання території пам'яток археології та щойно виявлених об'єктів археологічної спадщини

У межах територій пам'яток археології та щойно виявлених об'єктів археологічної спадщини встановлюється єдиний режим використання, що відповідає таким вимогам:

у межах територій пам'яток археології зберігаються об'єкти археологічної спадщини відповідно до визначеного для них предмета охорони, а також ландшафтні елементи, пов'язані зі збереженими ділянками стародавніх укріплень (вали, рови та ескарпи);

на пам'ятках археології дозволяється здійснення наукових археологічних досліджень за умов подальшої консервації та музеєфікації (у тому числі *in situ*) виявлених старожитностей, а також збереження недоторканих (резервних) ділянок культурного шару для їх дослідження у майбутньому;

в межах територій пам'яток археології також дозволяється здійснення впорядкувальних робіт з благоустрою території, виконання протизсувних заходів, прокладання інженерних мереж за умови дотримання трас вже існуючих комунікацій;

у виняткових випадках за проектами, погодженими з державними органами управління у сфері охорони культурної спадщини, допускається нове будівництво на незабудованих ділянках територій за умов відсутності на цих ділянках об'єктів, що потребують консервації та музеєфікації *in situ*;

будь-які проекти щодо землеустрою, будівництва, протизсувних та інших інженерних заходів, археологічних досліджень, реставрації пам'яток, реконструкції і благоустрою території в межах пам'яток повинні погоджуватися з державними органами управління у сфері охорони культурної спадщини;

будь-яким земляним роботам (у тому числі пов'язаним з новим будівництвом та інженерними заходами) у межах території пам'ятки повинні передувати наукові археологічні розкопки (з метою дослідження археологічного культурного шару) та спелео-археологічні розвідки (з метою виявлення стародавніх підземних споруд), а самі земляні роботи повинні здійснюватися за спеціальним дозволом державного органу управління у сфері охорони культурної спадщини під наглядом фахівця-археолога.

2. Режими використання охоронних зон пам'яток археології та зон охорони археологічного культурного шару 1-ої категорії

На всіх ділянках охоронних зон пам'яток археології та зон охорони археологічного культурного шару 1-ї категорії встановлюється єдиний режим використання територій:

у межах охоронних зон пам'яток обмежуються земляні й будівельні роботи, не пов'язані з дослідженням об'єктів культурної спадщини, їх збереженням та музеєфікацією; тут дозволяється лише така господарська діяльність, яка є традиційною для цієї території;

погодженню з відповідними державними органами управління у сфері охорони культурної спадщини землевпорядної документації на земельні ділянки, розташовані у межах цієї зони, повинна передувати археологічна експертиза, виконана на підставі натурного обстеження або розвідкового шурфування у межах відповідних земельних ділянок;

будь-які земляні, будівельні та меліоративні роботи в межах зони здійснюються лише з дозволу відповідних державних органів управління у сфері охорони культурної спадщини під наглядом фахівця-археолога;

до початку земляних або будівельних робіт у межах зони повинні проводитися археологічні дослідження (розкопки) відповідно до планів розміщення будівництва за рахунок замовника (кошти на ці дослідження повинні бути передбачені в проектній документації, що погоджується в установленому законодавством порядку);

по завершенні археологічних досліджень виявлені й законсервовані на місці цінні фрагменти стародавніх будівель і споруд підлягають охороні та музеєфікації як нерухомі пам'ятки культурної спадщини. У разі їх відсутності повністю вивчені ділянки археологічного культурного шару за рішенням відповідних державних органів охорони культурної спадщини виключаються зі складу зон охорони археологічного культурного шару.

3. Режими використання зони охорони археологічного культурного шару 2-ї категорії

На всіх ділянках зони охорони археологічного культурного шару 2-ї категорії встановлюється єдиний режим використання територій:

погодженню з відповідними державними органами управління у сфері охорони культурної спадщини землепорядкової документації на земельні ділянки, розташовані у межах цієї зони, повинна передувати археологічна експертиза, виконана на підставі натурного обстеження або розвіdkового шурфування у межах відповідних земельних ділянок;

будь-які земельні, будівельні та меліоративні роботи в межах цієї зони здійснюються лише з дозволу відповідних державних органів управління у сфері охорони культурної спадщини під наглядом фахівця-археолога;

до початку земляних або будівельних робіт у межах цієї зони повинно здійснюватися розвіdkове шурфування в межах територій, передбачених планами розміщення будівництва за рахунок замовника (кошти на ці дослідження повинні бути передбачені в проектно-кошторисній документації, що погоджується в установленому законодавством порядку);

якщо внаслідок здійснених розвідок у межах територій, передбачених планами розміщення будівництва, будуть знайдені залишки археологічних об'єктів, до початку будівництва на цих ділянках необхідно виконати повні археологічні дослідження (розкопки).

4. Режими використання зони охорони археологічного культурного шару 3-ї категорії

На всіх ділянках зони охорони археологічного культурного шару 3-ї категорії встановлюється єдиний режим використання територій:

будь-які земляні, будівельні та меліоративні роботи у межах цієї зони здійснюються лише з дозволу відповідних державних органів управління у сфері охорони культурної спадщини під наглядом фахівця-археолога;

якщо під час археологічного нагляду будуть виявлені істотні археологічні об'єкти, вони повинні бути досліджені більш ретельно шляхом виконання археологічних шурфів або, в разі необхідності, розкопів (лише у межах ділянок культурного шару, що руйнується земельними або будівельними роботами).

Режим використання територій природно-заповідного фонду

До природно-заповідного фонду України належать:

природні території та об'єкти — природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;

штучно створені об'єкти — ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (ст. 1 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»).

На землях природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення забороняється будь-яка діяльність, яка негативно впливає або може негативно впливати на стан природних та історико-культурних комплексів і об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням (ст. 7 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»).

Збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду забезпечується шляхом:

встановлення заповідного режиму;

організації систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів;

проведення комплексних досліджень з метою вироблення наукових основ їх збереження й ефективного використання;

додержання вимог щодо охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду під час здійснення господарської, управлінської й іншої діяльності, розробки проектної і проектно-планувальної документації, землевпорядкування, лісовпорядкування, проведення екологічних експертиз;

запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони;

здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму їх охорони й використання;

встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення чи пошкодження заповідних природних комплексів та об'єктів;

проведення широкого міжнародного співробітництва у цій сфері;

проведення інших заходів з метою збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Території і об'єкти природно-заповідного фонду з додержанням вимог, встановлених Законом України «Про природно заповідний фонд України» та іншими актами законодавства України, можуть використовуватися:

у природоохоронних цілях;

у науково-дослідних цілях;

в оздоровчих та інших рекреаційних цілях;

в освітньо-виховних цілях;

для потреб моніторингу навколишнього природного середовища.

Режим використання ботанічних садів

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються ботанічним садам у порядку, встановленому законодавством України;

забороняється будь-яка діяльність, не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій флори.

У межах ботанічних садів для забезпечення необхідного режиму охорони та ефективного використання можуть бути виділені зони:

експозиційна — її відвідування дозволяється в порядку, що встановлюється адміністрацією ботанічного саду;

наукова — до зони входять колекції, експериментальні ділянки тощо, на відвідування її мають право лише співробітники ботанічного саду у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також спеціалісти інших установ з дозволу адміністрації саду;

заповідна — відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язане з проведенням наукових спостережень;

адміністративно-господарська.

Режим використання парків-пам'яток садово-паркового мистецтва

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забороняється будь-яка діяльність, не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує їх збереженню.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забезпечується проведення екскурсій та масовий відпочинок населення, здійснюється догляд за насадженнями, включаючи санітарні рубки, рубки реконструкції та догляду з підсадкою дерев і чагарників ідентичного видового складу, замість загинувших, вживаються заходи щодо запобігання самосіву, збереження композицій із дерев, чагарників і квітів, трав'яних газонів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може проводитися зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

Утримання та реконструкція парків-пам'яток садово-паркового мистецтва проводиться за проектами, що розробляються спеціалізованими науковими та проектними установами й затверджуються органами, у підпорядкуванні яких перебувають ці парки, за погодженням з:

центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища — щодо парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення;

органами центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища на місцях — щодо парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення (ст. 38 Закону України «Про природно заповідний фонд України»).

Режим використання пам'яток природи

Пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне, пізнавальне і культурне значення, з метою збереження їх у природному стані (ст. 27 ЗУ «Про природно заповідний фонд України»).

На території пам'яток природи забороняється будь-яка діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни первісного їх стану (ст. 28 Закону України «Про природно заповідний фонд України»).

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених пам'ятками природи, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження (ст. 28 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»).

5.6. Межі та режими використання історичних ареалів

Історичний ареал населеного місця — частина населеного місця, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку. Історичний ареал населеного місця є окремою спеціально виділеною територією історико-культурного значення із затвердженими межами, яка має фіксуватися в усіх землепорядних і містобудівних документах та розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування. Значна частина територій історичних ареалів, а саме: території пам'яток, заповідники належать до земель історико-культурного призначення. У межах певного населеного місця може бути визначено один або кілька історичних ареалів.

Режим використання території історичного ареалу визначається його історико-культурним потенціалом, а саме: кількістю, видами, типами і категоріями об'єктів культурної спадщини, наявністю чи відсутністю заповідників, загальною містобудівною структурою, а також встановленими зонами охорони пам'яток.

Межі історичних ареалів населених місць визначаються спеціальною науково-проектною документацією при опрацюванні історико-архітектурних опорних планів цих населених місць. Режим використання територій історичних ареалів населених місць фіксують розроблені на основі історико-архітектурних опорних планів зони охорони пам'яток.

Пріоритетним напрямом діяльності в межах історичних ареалів є збереження традиційного характеру середовища, збереження містоформуючої ролі архітектурної спадщини. Це визначає спрямування подальшого містобудівного і соціально-економічного розвитку. В історичних ареалах міст основним видом містобудівної діяльності є регенерація й реконструкція. Містобудівні перетворення в межах історичних ареалів бажано здійснювати на засадах комплексної реконструкції. Опрацюванню проектних рішень, що забезпечують збереження традиційного характеру середовища історичних ареалів і використання їхньої культурної спадщини, має передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань.

Межі Центрального історичного ареалу:

від Залізничного мосту на південний захід до Наддніпрянського шосе;
далі на південь та південний захід по Наддніпрянському шосе до перетину з вул. Тимірязевською;
далі на північ по вул. Тимірязевській до перетину з вул. Бастионною;
далі на північний захід по вул. Бастионній до Печерського мосту;
далі на північний захід по Печерському мосту, по бульв. Лесі Українки до перетину з вул. Івана Кудрі;

далі на південний захід по вул. Івана Кудрі до перетину з вул. Патріса Лумумби;
далі на північний захід та південний захід по вул. Патріса Лумумби, далі по вул. Тверській до перетину з вул. Боженка;
далі на північний захід по вул. Боженка до перетину з провулком, який проходить між будинками № 84 та № 107/86 по вул. Боженка;
далі на південний захід по провулку до перетину з вул. Миколи Грінченка;
далі на південний схід по вул. Миколи Грінченка до перетину з вул. Кіровоградською;
далі на південний захід по вул. Кіровоградській до домоволодіння № 67 по вул. Волозькій;
далі на північний захід по огорожі Байкового цвинтаря до перетину з вул. Байковою;
далі на південний захід по вул. Байковій до перетину з вул. Профінтерну;
далі на південний захід та північний захід, обминаючи територію Байкового цвинтаря (по огорожі) до перетину з вул. Божків яр;
далі на північний схід по огорожі Байкового цвинтаря до вул. Миколи Амосова;
далі на південний схід, північний схід, північ, північний схід та південний схід по огорожі Байкового цвинтаря до вул. Миколи Грінченка;
далі на північний захід по вул. Миколи Грінченка до перетину з вул. Івана Федорова;
далі на південний схід по вул. Івана Федорова до перетину з вул. Боженка;
далі на північний захід по вул. Боженка до вул. Короленківської;
далі на північний захід по вул. Короленківській до вул. Жиянської;
далі на північний захід по вул. Жиянській до перетину з вул. Старовокзальною;
далі на північний схід по вул. Старовокзальній до перетину з вул. Саксаганського;
далі на північ, перетинаючи бульв. Тараса Шевченка, до вул. Дмитрівської;
далі на північний захід по вул. Дмитрівській до перетину з вул. Воровського;
далі на північний схід по вул. Воровського до перетину з вул. Тургеневською;
далі на північний схід по вул. Тургеневській до перетину з вул. Полтавською;
далі на схід по вул. Полтавській до перетину з вул. Артема;
далі на північний захід по вул. Артема до перетину з вул. Миколи Пимоненка;
далі на північний схід та північ по вул. Миколи Пимоненка до перетину з вул. Глибочицькою;
далі на захід по вул. Глибочицькій до перетину з вул. Соляною;
далі на північний захід по вул. Соляній до перетину з вул. Багговутівською;
далі на захід по вул. Багговутівській до перетину з вул. Татарською;
далі на північ по вул. Татарській до перетину з вул. Нагірною;
далі на північний захід по вул. Нагірній, перетинаючи Подільський узвіз, до перетину з вул. Макарівською;
далі на південь по вул. Макарівській до вул. Пугачова;
далі на південний захід по вул. Пугачова до перетину з вул. Мельникова;
далі на північний захід по вул. Мельникова до перетину з вул. Сім'ї Хохлових;

далі на південь по вул. Сім'ї Хохлових до перетину з вул. Дорогожицькою;
далі на захід по вул. Дорогожицькій до огорожі Лук'янівського цвинтаря;
далі на південний захід та захід по огорожі Лук'янівського цвинтаря до вул. Оранжерейної;
далі на північ по вул. Оранжерейній до перетину з вул. Дорогожицькою;
далі на захід по вул. Дорогожицькій до перетину з вул. Олени Теліги;
далі на північний схід по вул. Олени Теліги до провулку, який йде від вул. Олени Теліги до вул. Петропавлівської між домоволодіннями № 31 та № 31-А по вул. Петропавлівській;
далі на північ по провулку до вул. Петропавлівської;
далі на схід по вул. Петропавлівській до перетину з провулком, який йде між домоволодіннями № 42 та № 42/33 по вул. Петропавлівській;
далі на північ по провулку до вул. Рилеєва;
далі на північний схід по вул. Рилеєва до перетину з вул. Фрунзе;
далі на північний захід по вул. Фрунзе до перетину з Московським просп.;
далі на південний схід по Московському просп. до вул. Новоколястинівської;
далі на південний схід по вул. Новоколястинівській до перетину з вул. Вікентія Хвойки;
далі на південний захід по вул. Вікентія Хвойки до перетину з вул. Фрунзе;
далі на північний схід по вул. Фрунзе до перетину з вул. Юрківською;
далі на північний схід по вул. Юрківській до перетину з вул. Турівською;
далі на схід по вул. Турівській до перетину з вул. Набережно-Хрещатицькою;
далі на південний схід по вул. Набережно-Хрещатицькій до траси Подільсько-Воскресенського мостового переходу;
далі на північний схід вздовж Подільсько-Воскресенського мостового переходу до садово-дачних ділянок «Русанівські сади»;
далі на південний схід та південь по західній межі Русанівських садів до вул. Микільсько-Слобідської;
далі на південь по вул. Микільсько-Слобідській до вул. Русанівська набережна;
далі на південь по вул. Русанівська набережна до Дніпровської набережної;
далі на південь по Дніпровській набережній до Залізничного мосту;
далі на південний захід по лінії Залізничного мосту.

Межі Південного історичного ареалу:

від Дніпровського шосе на північний захід, південний захід, північний захід, північний схід, північний захід, північний схід, північний захід, південний захід, південь, захід, північ, схід, північ, схід, північний схід, північ, захід, північ, захід, північний захід, північний схід, північний захід, північний схід, північ по південно-західній межі міста, обминаючи ур. Церковщина, ур. Серякове, ур. Феофанівський парк, лісовий масив «Феофанія», до перетину з провулком, який йде між домоволодіннями № 12 та № 14 по вул. Метрологічній;
далі на схід по провулку до домоволодіння № 12 по вул. Метрологічній (Інститут агроєкології та біотехнології);

далі на північ вздовж домоволодіння № 12 по вул. Метрологічній до будівлі під № 4 по вул. Метрологічній;

далі на схід вздовж будівлі № 4 по вул. Метрологічній до вул. Метрологічної;

далі на північ по вул. Метрологічній до перетину з вул. Академіка Заболотного;

далі на південний схід по вул. Академіка Заболотного до провулку, який веде до Музею народної архітектури та побуту;

далі на схід по провулку;

далі на північ, південний схід, північний схід та південний схід по огорожі території Музею народної архітектури та побуту;

далі на північний схід по рельєфу (перетинаючи Голосіївський ліс) до Китаївського озера;

далі по межі Голосіївського лісу, обминаючи територію, де розташований Китаївський скит, вздовж будівлі № 32 по вул. Китаївській до вул. Китаївської;

далі на північ та північний схід по вул. Китаївській до домоволодіння № 9 по вул. Китаївській;

далі на південь до домоволодіння № 46 по вул. Червонопрапорній;

далі вздовж домоволодіння № 46 до вул. Червонопрапорної;

далі на південний захід по вул. Червонопрапорній до домоволодіння, що йде перед домоволодінням № 52 по вул. Червонопрапорній;

далі на захід, південний захід, північний захід, південь, південний схід по межі Голосіївського лісу, обминаючи Музей народної архітектури й побуту та ур. Церковище, до провулку, який йде між домоволодіннями № 98 та № 92 по вул. Червонопрапорній;

далі на схід по провулку;

далі на південний захід по вул. Червонопрапорній, перетинаючи вул. Академіка Заболотного до перетину з Дніпровським шосе;

далі на південь по Дніпровському шосе до північно-західної межі міста, яка обминає ур. Церковщина.

Режими використання територій історичних ареалів м. Києва

У межах кожного з історичних ареалів режими використання територій визначаються режимами зон охорони, встановлених у відповідних історичних ареалах. Проектуванню об'єктів містобудування має передувати розроблення історико-містобудівних обґрунтувань, які погоджуються з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Розділ 6. ЗАХОДИ ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Найважливішим завданням є забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток та до переліків (списків) пам'яток, інших об'єктів культурної спадщини з метою запобігання їх руйнації, зміни предмета охорони, знесення чи порушень сталого порядку їх використання, шляхом:

- виявлення, обліку, вивчення об'єктів культурної спадщини, розроблення облікової документації, встановлення відповідних позначень на пам'ятках та об'єктах культурної спадщини;

- розробка охоронної і проектної документації, що має забезпечити утримання й використання пам'яток та об'єктів культурної спадщини відповідно до чинного законодавства;

- виявлення й усунення порушень порядку збереження і використання пам'яток та об'єктів культурної спадщини;

- проведення на територіях пам'яток і об'єктів культурної спадщини реставраційних, консерваційних, реабілітаційних, ремонтних робіт та робіт з пристосування для сучасного використання й благоустрою територій.

Особливе значення мають пропозиції щодо заходів для забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини на територіях таких заповідників і музеїв:

- Державний історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ»;

- Державний історико-меморіальний заповідник «Лук'янівське кладовище»;

- Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»;

- Національний архітектурний музей «Київська фортеця».

Для них необхідно забезпечити впродовж найближчих років (2012—2014 рр.) такі пріоритетні заходи:

- розроблення планів організації територій заповідників відповідно до вимог чинного законодавства;

- розроблення меж та режимів використання зон охорони заповідників.

Пропозиції щодо заходів для забезпечення охорони пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та ансамблю споруд Софійського собору) і об'єктів культурної спадщини, розташованих у межах їхніх буферних зон:

розроблення плану організації території Національного заповідника «Софія Київська»;

розроблення проекту регенерації буферної зони Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника;

розроблення проекту регенерації буферної зони Національного заповідника «Софія Київська»;

забезпечення реставрації і реабілітації пам'яток та реконструкції інших будівель і споруд без збільшення їхніх висотних параметрів;

погодження всіх архітектурних перетворень, запланованих у буферних зонах пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини відповідно до взятих міжнародних зобов'язань з метою погодження й інформування Центру всесвітньої спадщини;

забезпечення збереження розпланування території, пам'яток та об'єктів культурної спадщини, елементів традиційного характеру середовища у буферних зонах пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО;

забезпечення проведення археологічних досліджень і музеєфікації археологічних об'єктів; заборона проведення розкопок «на знесення» археологічного культурного шару; резервація нерозкопаних ділянок культурного шару як еталону на майбутнє;

забезпечення сприятливого для пам'яток гідрологічного режиму, пожежної безпеки, захисту від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів;

проведення дослідження та інвентаризації забудови в буферних зонах (Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та ансамблю споруд Софійського собору) з аналізом стильової й історичної належності споруд та будівель, їхньої цінності і ступеня збереженості;

розроблення плану управління територією пам'ятки всесвітнього значення — ансамблю споруд Софійського собору та її буферної зони.

створення тематичних інтер'єрів кафе, ресторанів, магазинів сувенірів, пов'язаних з пам'яткою всесвітньої спадщини — ансамблем споруд Софійського собору та відповідними персоналіями (Ярослав Мудрий, митрополити Іларіон, Рафаїл Заборовський та ін.);

розроблення програми консервації, реставрації та пристосування (функціональної адаптації) розташованих у буферній зоні пам'яток архітектури й історії, що зберегли цінні інтер'єри;

проведення реставрації та музеєфікації пам'яток історії, монументального мистецтва й археології;

розроблення позначок, дошок, пам'ятних знаків та схем їх розміщення на території буферної зони.

Пропозиції щодо заходів для забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини, розташованих на територіях історичних ареалів та на інших територіях в м. Києві:

проведення квартальної і посадибної історико-архітектурної інвентаризації забудови Центрального історичного ареалу м. Києва з аналізом стильової та історичної належності споруд, визначенням їх цінності і ступеня збереженості; коригування переліків пам'яток за категоріями та видами;

забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та переліків пам'яток і об'єктів культурної спадщини з метою запобігання їх пошкодженню, руйнуванню або знищенню, втрати автентичності пам'яток, порушення встановленого порядку їх використання;

забезпечення проведення робіт щодо реставрації і пристосування пам'яток культурної спадщини за проектами, погодженими з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини:

Музею медицини (Анатомічний театр) (вул. Б. Хмельницького, 37);

Будинку Київського музею російського мистецтва (вул. Терещенківська, 9);

Будинку Президії НАН України (вул. Володимирська, 54);

Національного науково-природничого музею (вул. Б. Хмельницького, 15);

Комплексу пам'ятника Магдебурзького права, входу і сходів до колони Магдебурзького права;

Комплексу споруд Братського монастиря (Києво-Могилянська академія) (вул. Г. Сковороди, 2-А);

споруд Фролівського Вознесенського монастиря (вул. Фролівська, 6—8);

дзвіниці церкви Миколи Доброго (вул. Покровська, 6);

Башти № 4 Київської фортеці (вул. Староноводницька, 2);

Капоніру першого полігону Київської фортеці (вул. Госпітальна, 24);

Підпірної верхньої стіни Київської фортеці (Паркова дорога, 2);

Підпірної нижньої стіни Київської фортеці (Набережне шосе);

Брами Васильківського рavelіну Київської фортеці (вул. Цитадельна, 3);

Казарми військово-сирітського відділення (вул. Цитадельна, 3);

Національного художнього музею України (вул. М. Грушевського, 6);

Житлового будинку, в якому мешкав М. Булгаков (Андріївський узвіз, 13);

забезпечення проведення робіт щодо реставрації і пристосування пам'яток культурної спадщини місцевого значення та об'єктів культурної спадщини:

садиби (вул. Лютеранська, 32);

житлового будинку (вул. Михайлівська, 10);

колишнього прибуткового будинку Микільського монастиря (вул. І. Мазепи, 11);

колишньої казарми військово-сирітського відділення (І. Мазепи, 34-А);

прибуткового будинку (вул. Ярославів Вал, 1);

будинку Духовної семінарії (вул. Костянтинівська, 5);

житлового будинку (вул. Б. Хмельницького, 10);

житлового будинку (вул. Б. Хмельницького, 12);

житлового будинку (вул. М. Житомирська, 12);

садиби художника О. Мурашка (вул. М. Житомирська, 14)

будинку В.Крістера (вул. Осиповського, 2-а);

садиби Міхельсона (вул. Пушкінська, 35, 35а, 35б, 37, 37а, 37б);

лікарні Товариства лікувальних закладів для хронічно хворих дітей (Паркова дорога, 3, 5/7);

Лук'янівського народного будинку (Дехтярівська, 5);
Лук'янівського парку міської залізниці (вул. Дегтярівська, 7, 7-а);
Маріїнського дитячого притулку (вул. Паньківська, 2);
садиби Сікорського (вул. Ярославів Вал, 15);
території Байкового цвинтаря;
житлового будинку (вул. Саксаганського, 34);
садиби Беретті О. В (бульвар Т. Шевченка, 26—28);
житлового будинку (вул. Боричів тік, 23/3);
житлового будинку (вул. Велика Житомирська, 10);
прибуткового будинку (вул. Тургенєвська, 19);
прибуткового будинку (вул. Б. Хмельницького, 12—14);
прибуткового будинку (вул. Червоноармійська, 12);
особняка С. Могильовцева (Шоколадний будинок) (вул. Шовковична, 17/2);
житлового будинку (бульвар Т. Шевченка, 3);

проведення упорядження та озеленення територій історичних ареалів за спеціальними проектами, погодженими з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

обмеження на територіях історичних ареалів забудови (за висотою, поверховістю, щільністю та іншими параметрами) відповідно до спеціально розробленої науково-проектної документації з визначення режимів використання територій зон охорони пам'яток;

заборона будівництва будинків підвищеної поверховості, а також висотних будинків у межах територій історичних ареалів;

забезпечення у межах історичних ареалів розроблення історико-містобудівних обґрунтувань, що мають передувати проектуванню об'єктів;

проведення на територіях пам'яток та об'єктів культурної спадщини реставраційних і реабілітаційних робіт, робіт з пристосування до сучасних потреб та благоустрою їх територій;

дослідження й аналіз цінності та ступеня збереженості історичної забудови, містобудівної структури і парцеляції Центрального історичного ареалу;

забезпечення збереження та візуального розкриття об'єктів культурного ландшафту, що є складовими пам'ятки ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра»;

забезпечення збереження загальної композиційної єдності історичного центру міста, композиційної ролі пам'яток у його пейзажі;

організація оглядових майданчиків для забезпечення огляду панорам історичної забудови та ландшафту міста;

забезпечення в зонах охоронюваного ландшафту охорони природного середовища, збереження й відтворення цінних природних і пейзажних якостей пов'язаного з пам'ятками ландшафту, ліквідацію чи візуальну нейтралізацію будівель, споруд і насаджень, що спотворюють цей ландшафт;

забезпечення охорони особливостей рельєфу, водоймищ, рослинності й науково обґрунтоване відтворення їх історичного вигляду, збереження візуальних

зв'язків пам'яток з природним оточенням, що мають історичну цінність, захист берегових, лукових територій від зсувів та розмиву, укріплення схилів, ярів, їх озеленення; проведення інших природоохоронних заходів;
розроблення програми заходів щодо виявлення й обліку об'єктів культурної спадщини періоду 1930—1950-х рр.;
забезпечення припинення робіт на пам'ятках та їхніх територіях, якщо ці роботи створюють загрозу їх руйнування або пошкодженню;
проведення інвентаризації наявної зовнішньої реклами на об'єктах культурної спадщини та демонтаж об'єктів зовнішньої реклами, які дисгармонують з об'єктами культурної спадщини або спотворюють їхній зовнішній вигляд;
виявлення відповідним уповноваженим органом охорони культурної спадщини міста та усунення порушень порядку збереження й використання об'єктів культурної спадщини користувачами;
забезпечення збереження, відновлення традиційного характеру середовища в зонах охорони пам'яток;
забезпечення збереження археологічної спадщини м. Києва;

Пропозиції щодо подальшої охорони археологічної спадщини Києва

Археологічна спадщина м. Києва не вичерпується пам'ятками та об'єктами, що вже перебувають на обліку (69 пам'яток та об'єктів, Додаток 1). Багаторічними археологічними дослідженнями в межах міста виявлено велику кількість об'єктів археологічної спадщини (поселення, могильники і середньовічні підземні споруди), з яких 87 можуть бути досить точно локалізовані на місцевості (Додаток 1). Ймовірно, цей перелік є неповним, оскільки локалізація багатьох об'єктів потребує окремого додаткового обстеження, зокрема, стосовно підземних споруд, яких за даними архівних джерел на території міста нараховується понад 300.

У зв'язку із зазначеним пропонується здійснити такі заходи щодо вивчення та охорони об'єктів археологічної спадщини у м. Києві:

внесення 11 щойно виявлених об'єктів археологічної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за наявною обліковою документацією;
взяття на державний облік 87 об'єктів археологічної спадщини як щойно виявлених об'єктів (відповідно до списку, наведеного у Додатку 1);
здійснення комплексу пошукових археологічних розвідок на всій території м. Києва з метою виявлення і локалізації на місцевості досі невідомих об'єктів археологічної спадщини.

Останній захід надзвичайно актуальний і може бути виконаний у межах бюджетної програми (загальноміської або державної) впродовж найближчих 5-ти років (2012—2016 рр.). Здійснення суцільної археологічної розвідки в межах території міста дозволить не лише скласти детальну археологічну карту Києва, а й точно визначити межі територій археологічних об'єктів, скласти на них якісну облікову документацію, взяти на державний облік, обґрунтувати межі їхніх охоронних зон і, зрештою, відкоригувати межі зон охорони археологічного культурного шару в бік зменшення їх площі за рахунок вже досліджених ділянок місцевості.

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

Підводячи підсумки історико-містобудівних досліджень Києва, виконаних НДІ пам'яткоохоронних досліджень у 2009—2011 рр., зазначимо кілька принципово важливих моментів.

Найважливіше те, що ці дослідження у формі історико-архітектурного опорного плану включені до Генерального плану розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 р. Тепер це є основою регулювання містобудівної діяльності в столиці України.

На відміну від попереднього історико-архітектурного опорного плану м. Києва, розробленого у 2001 р. інститутом НДІТІАМ, у нашому розділі «Збереження та охорона історико-культурної спадщини» в складі Генерального плану розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 р. вперше підготовлено низку принципово важливих матеріалів, які входять до комплексу науково-проектної документації.

Основний кресленик «Історико-архітектурний опорний план» вперше був виконаний на топографічній основі в базовому масштабі 1:10000 (в електронному вигляді) у програмі, визначеній замовником («Auto CAD»); були нанесені всі пам'ятки та об'єкти культурної спадщини всіх видів, типів і категорій, території заповідників, зони охорони комплексів пам'яток та об'єктів культурної спадщини. Все це здійснено на підставі ретельних натурних досліджень. Відтак для розроблення історико-архітектурного опорного плану як складової генерального плану міста здійснено наступні заходи.

1. Вперше проведені суцільні натурні дослідження і фотофіксація пам'яток та об'єктів культурної спадщини:

- території Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ»;

- території Національного музею «Київська фортеця», в тому числі земляних укріплень Київської фортеці;

- території Центрального історичного ареалу;

- території Південного історичного ареалу;

- території Національного музею народної архітектури та побуту України;

- історичних місцевостей «Соцмісто» (на лівобережжі), Святошин, Пушча-Водиця, Національного комплексу «Експоцентр України»;

- у приміській зоні (Бориспільський, Бородянський, Броварський, Васильківський, Вишгородський, Кагарлицький, Києво-Святошинський, Макарівський, Обухівський, Фастівський райони).

2. Наведено статистичні дані, проаналізовано кількісний склад пам'яток археології.

3. Вперше визначені території всіх нерухомих пам'яток археології національного і місцевого значення та щойно виявлені.
4. Визначені охоронювані археологічні території, зокрема, на території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», «Межі та режими використання території пам'ятки археології національного значення «Місто Володимира — Дитинець стародавнього Києва з фундаментами Десятинної церкви».
5. На основі аналізу археологічної спадщини міста запропоновано перелік об'єктів археологічної культурної спадщини, що пропонуються до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.
6. Виявлена пам'ятка ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра». Визначені її межі та режими використання території. Розроблена облікова документація, і пам'ятка внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.
7. Виявлені пам'ятки містобудування: «Замкова гора — Андріївський узвіз», «Вулиця Хрещатик» та опрацьовуються матеріали по вул. Володимирській. Розроблена облікова документація для внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.
8. Визначені території великих за площею пам'яток (парк «Феофанія», Політехнічний інститут, Кіностудія ім. О. Довженка).
9. Позначені на основному кресленику втрачені об'єкти культурної спадщини міста і дисонуюча забудова.

За результатами цих досліджень захист традиційного характеру середовища й об'єктів культурної спадщини забезпечено такими заходами:

визначені території пам'яток, зон охорони та прописані їхні межі;
прописані межі історичних ареалів м. Києва, визначені площі історичних ареалів, зон охорони й територій окремих пам'яток культурної спадщини;
визначена єдина буферна зона (охоронна) об'єктів всесвітньої культурної спадщини — «Собору Святої Софії та прилеглих монастирських будівель, Києво-Печерська Лавра»;
запропоновано комплексну охоронну зону пам'яток центральної частини міста, яка об'єднує раніше визначені дискретні охоронні зони; визначено режим використання території цієї зони;
вперше на схему «Території та зони охорони пам'яток археології та археологічних об'єктів, розташованих у межах м. Києва» нанесено межі територій пам'яток, зони охорони археологічного культурного шару 1-ї і 2-ї категорій, охоронні зони, окремо розроблені для пам'яток археології;
визначено режими використання всіх категорій пам'яток археології по м. Києву;
на лівому березі Дніпра в районі озера Гнилуша визначено територію та зони охорони літописної пам'ятки «Пісочний городець»,
вперше визначено режими використання територій пам'яток археології, зони охорони археологічного культурного шару.

Крім того, розроблено Заходи зі збереження і реставрації пам'яток та об'єктів культурної спадщини (архітектури, історії, археології і монументального мистецтва), в тому числі першочергові заходи та заходи щодо проведення робіт по київських некрополях.

Підсумовуючи, наголошуємо, що генеральний план міста не є кінцевим етапом містобудівного проектування. Після його затвердження необхідно вишукати кошти на розроблення більш конкретизованих містобудівних рішень, насамперед по тих районах Києва, де сконцентрована основна маса найціннішої культурної спадщини:

1. Концепції та проекти регенерації буферних зон Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Національного заповідника «Софія Київська».
2. План організації території Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ».
3. План організації території Київської фортеці.

Орієнтовна потреба в коштах на проведення цих робіт становить 70 млн грн. Орієнтовний обсяг коштів, необхідних для проведення першочергових ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках культурної спадщини буде визначатися проектно-кошторисною документацією, яка має бути розроблена. Проте, за попередніми оцінками, це має бути близько 2 млрд грн. щорічно.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ БІБЛІОГРАФІЧНИХ І АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативні документи

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» (від 08.06.2000 р., зі змінами і доповненнями).
2. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» (від 18.03.2004 р., зі змінами і доповненнями).
3. Земельний кодекс України (від 25.10.2001 р., зі змінами і доповненнями).
4. Водний кодекс України (1995 р., зі змінами і доповненнями).
5. Лісовий кодекс України (1994 р., зі змінами і доповненнями).
6. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» (від 16.06.1991 р. зі змінами).
7. Закони України «Про екологічну мережу України».
8. Закон України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України».
9. Закон України «Про основи містобудування» (від 16.11.1992 р., зі змінами і доповненнями).
10. Закони України «Про архітектурну діяльність» (від 20.05.1999 р. в редакції від 19.01.2006 р.).
11. Закон України «Про столицю України – місто-герой Київ» (1999 р., зі змінами і доповненнями).
12. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Списку історичних населених місць України» (від 26.07.2001 р. № 878).
13. Постанова Кабінету Міністрів України № 318 від 13.03.2002 «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць».
14. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».
15. Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001, № 1760).
16. Концепція сталого розвитку населених пунктів, схвалена постановою Верховної Ради України від 24.12.1999 р. № 1359-XIV.

17. Інструкція до складання історико-архітектурних планів населених місць України. — К., 1992.
18. ДБН 360-92** «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень». — К.: Держбуд України, 2002.
19. ДБН В.3.2-1-2004 «Реконструкція, ремонт, реставрація об'єктів невикористаної сфери. Реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини». — К.: Держбуд України, 2005.
20. ДБН Б.2.2-2-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування». — К.: Мінрегіонбуд України, 2008.
21. ДБН Б.2.2-3-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України». — К.: Мінрегіонбуд України, 2008.
22. Генеральний план м. Києва, затверджений рішенням Київської міської ради від 28.03.2002 р. № 370/1804.
23. Межі історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури м. Києва (рішення виконкому Київської міської ради народних депутатів від 16.07.1979 р. № 920; від 10.10.1988 р. № 976; розпорядження Київської міськдержадміністрації від 16.05.2002 р. № 979).
24. Правила забудови м. Києва (затверджені рішенням Київради від 27.01.2005 р. № 11/2587).
25. Розпорядження Київської міськдержадміністрації «Про захист історико-культурного середовища та припинення хаотичної забудови історичної частини м. Києва» від 12.05.2006 р. № 817.
26. Наказ Головного Управління охорони культурної спадщини Київської міськдержадміністрації «Про державну реєстрацію об'єктів культурної спадщини м. Києва, включених до Зводу пам'яток історії та культури України» від 25.09.2006 р. № 53.

Література

27. А.Д. Феофановский скит близъ Киева // Киев. епарх. ведомости. — 1866. — №20. — С. 612—618.
28. А.С.С. 300 лучших. Транспорт, вокзалы, аэропорты, мосты, набережные, городские коммуникации. 2003 (47). — № 6. — С. 42—49; 62; 86; 92—93.
29. Абрамова І. Новий підхід до вирішення проблем обліку пам'яток в м. Києві // Культурна спадщина Києва: Дослідження та охорона істор. середовища. — К.: АртЕк, 2003.
30. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Ч. 2. — К., 1999.
31. Алферов И., Антонова В., Любарский Р. Формирование городской среды (на примере Харькова). — М., 1977.
32. Алфёрова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века: Истор.-архит. очерк. — К.: Наук. думка, 1982. — 159 с.
33. Андреев В. Проект восстановления здания вокзала в Киеве // Сов. искусство. — 1946. — 31 мая, № 23.

34. Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казенным железным дорогам. — К., 1898.
35. Андриевский А. Из жизни Киева в XVIII в.: (Архивные заметки). — К.: Изд. Ред. Журн. «Киев. старина», тип. Г. Корчак-Новицкого, 1894. — 120 с.
36. Андрій Меленський — головний архітектор Києва: Буклет. / Авт. О. Фісун. — К.: Заповідник «Стародавній Київ», б. р. — 1 л.
37. Андронов О. Великий Контрактовий шлях: Від стихійних ярмарків до справжньої біржі...: Нариси розвитку торговельно-фінансових відносин в Україні / О. Андронов, О. Анісімов. — К., 2003. — 192 с.
38. Анисимов А. Геростратов замысел. — К., 2004.
39. Анисимов А. Киев и киевляне: Я вызову любое из столетий ... [В 2 кн]. Кн. 1. / А. Анисимов. — К. : Керчь, 2002. — 384 с.
40. Анисимов А. Киев и киевляне: Я вызову любое из столетий ... [В 2 кн]. Кн. 2. — / А. Анисимов — К. : Телеграфъ, 2003. — 352 с.
41. Анисимов А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или Грустные прогулки по городу, которого нет. — К., 1992. — 264 с.
42. Антипов И. Архитектура электростанций / И. Антипов, С. Ракита. — М.: Госстройиздат. — 1939. — С. 98 — 99.
43. Антонов В. Природный ландшафт — пластическая и визуальная основы композиции города. // В помощь проектировщику-градостроителю: Ландшафт и архитектурно-планиров. структура города. — К., 1974. — С. 38 — 47.
44. Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895.
45. Антонович Д. Київ: Короткий начерк. — Нью-Йорк; Відень, 1921.
46. Археологічні дослідження стародавнього Києва: 36. статей. — К.: Наук. думка, 1976.
47. Археологія Києва. Дослідження і матеріали. — К., 1979.
48. Архитектура древнего Киева / Асеев Ю. — К.: Будівельник, 1982. — 160 с.
49. Архитектура Киева: Сб. / КиевЗНИИЭП; Редкол.: В. Дахно и др. — К.: КиевЗНИИЭП, 1982. — 116 с.
50. Архитектура Киева: Поштові листівки. — К.: Архіт. фонд Спілки рад. архіт. УРСР. — 16 л.
51. Архитектура: Короткий словник-довідник. / За заг. ред. А.Мардера. — К., 1995.
52. Архитектурні пам'ятки: 36. наук. праць / За ред. С. Грабовського. — К.: вид-во Акад. архіт. УРСР, 1950. — 124 с.
53. Асеев Ю. Древний Киев (X — XVII вв.). — М.: Изд-во лит-ры по строительству и архитектуре, 1956. — 109 с.
54. Асеев Ю. Стили в архитектуре Украины. — К., 1989. — с. 30 — 31.
55. Бабат М. Пам'ятник командарму // Соц. Київ. — 1936. — № 12. — С. 26—28.
56. Байкина А. Многолетний Киев и малолетняя Одесса. Очерки // Колосья. — 1888. — № 10.
57. Баканов В. Киев. Подол. — К., 2002.
58. Барановский Г. Архитектурная энциклопедия второй половины XIX в.: В 6 т. / Г. Барановский. — Спб.: Строитель, 1902 — 1908. — Т. 1—6. — 5000 с.
59. Барановський Є.Д. Сади і парки Києва //Архитектура Рад. України. — 1939. — № 10; 1940. — № 6.

60. Барановський Є. Сади і парки Києва // Поезія укр. парку. Хроніка. — 2000. — № 41—42. — С. 316—328.
61. Баренбойм И., Фукс Г., Карасик М. Вантовый мост через Днепр в Киеве // Транспорт. строительство. — 1976. — № 8—10. — С. 9—12; 8—10; 6—10.
62. Бачинська Л. Архітектура житла: Проблеми теорії та практики структуроутворення Л. Бачинська. — К.: Грамота, 2004. — 407 с.
63. Безпалый В. Архітектура київської набережної // Соц. Київ. — 1936. — № 2. — С. 20—22.
64. Безпалый В. Правий берег Дніпра. Де і як будувати Центральний парк культури і відпочинку // Соц. Київ. — 1935. — № 7—8. — С. 6.
65. Бейкул С. Київський трамвай / С. Бейкул, К. Брамський. — К., 1992. — С. 6, 10, 11, 21, 22, 26, 27, 30, 31.
66. Белецкая Е. и др. Образцовые проекты в жилой застройке русских городов XVIII—XIX веков. — М., 1961.
67. Белічко Ю., Підгора В. Кризь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII — XX століть. — К.: Мистецтво, 1982.
68. Беляева Е. Архитектурно-пространственная среда города как объект зрительного восприятия. — М.: Стройиздат, 1977. — 119 с.
69. Беляшевский Н. Следы первобытного человека на берегах Днепра вблизи Киева. // Труды 8 археол. съезда. — Т. 3. — 1897. — С. 22.
70. Беляшевский Н. Раскопки в Киеве. — АЛЮР. — Т. I. — 1899. — С. 45.
71. Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопримечательностей и древностей оного. — СПб, 1820.
72. Берлинський М. Історія м. Києва. — К., 1991.
73. Берло Г. З київського життя 1880 — 1900-х рр. // Україна. — 1928. — № 4.
74. Беличко Ю., Галайба В., Нельгівський Ю., Трегубова Т. Парк Вічної Слави // Звід пам'яток історії та культури. — К.: Гол. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М. Бажана, 2004. — Т. 1, ч. 2. — С. 884—891.
75. Білінський М. З минулого пережитого. 1870 — 1888 // Україна. — 1928. — № 2.
76. Білоконь І. Київський ботанічний сад ім. академіка О. Фоміна // Поезія українського парку. — Хроніка — 2000. — № 41—42. — С. 205—217.
77. Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелеоархеол. нарис) — К., 2007. — 176 с.
78. Бобровський Т. Унікальна знахідка трипільського часу на Смородинському узвозі у Києві // Матеріали наук.-практ. конференції за підсумками роботи Музею історії Києва 1999 р. — К., 1999.
79. Бобровський Т. Гнилецкий пещерный монастырь в Киеве (этапы формирования архитектурно-исторического ансамбля) // Пам'ятки архітектури і монумент. мист-ва в світлі нових досліджень: Тези наук. конференції Нац. заповідника «Софія Київська». — К., 1996.
80. Бобровський Т. Київська лавра (до питання культурно-історичної інтерпретації) // Могилян. читання 1998 р.: Матеріали щоріч. наук. конференції. — К., 1999.
81. Бобровський Т., Воронцова О., Страхар М. Спелеархеологічні дослідження у Києві // Археол. дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, 1993.

82. Богусевич В. Про походження і топографію древнього Києва за археологічними даними. — Археологія. — Т. 7. — К., 1952. — С. 68—69.
83. Богусевич В. Споруда XI ст. у дворі київського митрополита // Археологія. — К., 1961 — Т. 13.
84. Богуславский М. Иллюстрированный путеводитель по Киеву. — К., 1904.
85. Богуславский С. Спутник по г. Киеву: Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. — К., 1913.
86. Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995.
87. Бондарь Н. Поселения ранней бронзы в Среднем Поднепровье // Археологія. — Т. 12. — К.: 1974.
88. Борисковский П. Кирилловская палеолитическая стоянка // МИА. — 1959. — № 2.
89. Боровский Я. Раскопки на территории Копырева конца древнего Киева // АО. 1978. — М., 1980.
90. Боровський Я., Толочко П. Київська ротонда // Археологія Києва: дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 90 — 103.
91. Бородин А. Опытные исследования над применением к паровозам паровых рубашек и системы «Compound» / А.П. Бородин, Л.М. Леви // Инженер. — 1888. — № 6. — С. 3—42.
92. Ботанічний сад ім. Академіка О. Фоміна Київського державного університету. 1839—1989. — К., 1989.
93. Брайчевский М. Когда и как возник Киев. — К.: Наук. думка, 1964.
94. Брайчевський М. Коли і як виник Київ. — К., 1963.
95. Брайчевський М. Стиль київських підрядчиків: Про міський архітектурний фольклор / М. Брайчевський // Архітектура України. — 1991. — № 5. — С. 31 — 32.
96. Брамський К. З історії будинку колишньої Центральної електростанції Київської міської залізниці // Збереження пам'яток науки і техніки в музеях: історія, досвід, перспективи. — К., 2002. — С. 39 — 40.
97. Бублик В. Путеводитель по Киеву и его окрестностям, с адресным отделом, планом и фототипическими видами гор. Киева. — Изд. 4, испр. и доп. — К., 1897. — 266 с.
98. Будова соціалістичного Києва. — К.: Вид-ня київ. міськради, 1932. — С. 74.
99. Бужанський А. Гордістю стануть схили Дніпра / А. Бужанський, А. Сенченко, І. Киричко // Соц. Київ. — 1936. — № 11—12. — С. 20.
100. Бунин А. История градостроительного искусства: В 2 т. — Т. 1. / А. Бунин, Т. Саваренская. — 2-е изд. — М.: Стройиздат, 1979. — 496 с.
101. Бусева-Давыдова И. Монастырские комплексы // Рус. градостроит. иск-во: Древнерус. градостроительство. — М.: Стройиздат, 1993.
102. Бялер І. Пам'ятник генералу армії М. Ватутіну в Києві // Вісник Академії архітектури УРСР. — 1948. — №1. — С. 38—40.
103. Вартові героїзму і звитяги: Київський укріпрайон. — К., 2001.
104. Весь Киев: Адрес. книга. — К., 1914.
105. Весь Киев на 1926 г. — К.: Губком КП (б) У, 1926.
106. Весь Киев. Справочная и адресная книга г. Киева. — К., 1915. — Вып. 1899—1915.
107. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України // Теорія і практика історико-містобуд. пам'яткоохорон. досліджень нас. місць. — К.: НДІТІАМ, 2003. — 592 с.

108. Вечерський В. Спадщина містобудування України // Теорія і практика історико-містобуд. пам'яткоохорон. досліджень нас. місць. — К.: НДІТІАМ, 2003. — 560 с.
109. Вечный огонь бессмертия. Мемориалы, обелиски славы 1941—1945 гг. — К., 2010. — С. 9—16.
110. Вигель Ф. Воспоминания. — М., 1864.
111. Виды Киева: Альбом видов города — К.: Тип. С. Кульженко, Б. г. — 20 табл.
112. Висоцький С. Київська ротонда і питання її атрибуції // Археологія. — 1994. — № 1.
113. Витте С. Воспоминания. — Т. 3. — Л., 1924.
114. Віденський меморандум: Всесвітня спадщина та сучасна архітектура — управління історичним міським ландшафтом // Праці Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. досліджень. — Вип. 1. — К.: АртЕк, 2005.
115. Власюк А. Эволюция строительного законодательства России в 1830-е — 1910-е годы. // Памятники рус. архитектуры и монумент. иск-ва: Города, ансамбли, зодчие. — М., 1985.
116. Водзинский Е. Облик Киева и возможности его дальнейшего формирования. // Градостроит. проблемы развития Киева: Сб. науч. трудов / КиевНИИПградогостроительства. — К., 1982. — С. 34 — 44.
117. Водзинский Е. Определение возможных направлений развития архитектурно-пространственной среды исторических городов // Комплекс. развитие архит.-худож. пространств. среды городов: Сб. науч. трудов / Киев НИИПградогостроительства. — К., 1984. — С. 62 — 72.
118. Водзинский Е. Определение ценности территорий в зоне расположения и влияния историко-архитектурных памятников при комплексной оценке городской среды. // Преобразование среды круп. городов. — К., 1977.
119. Водзинський Є. Містобудівна спадщина Києва / Є. Водзинський // Культур. спадщина Києва: дослідження та охорона істор. середовища. — К. : АртЕк, 2003. — С. 25 — 31.
120. Водопостачання Києва. 1872 — 1997 рр. / П. Петімко, М. Царік, В. Кобзар, О. Кириченко. — К., 1997. — С. 15—20, 28—32, 63—66, 73—77, 82.
121. Военно-археологический план Китаевского урочища. — К., 1914.
122. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // І. Мазепа: Зб. — Варшава, 1938.
123. Волконский С. Записки. — СПб, 1901.
124. Володимирська. Культурологічний путівник. — К.: Амадей, 1999.
125. Волошинский Я. Киевские курганы // ИОЛЕАЭ — Т. 20, кн. 2. — Вып. 1. — 1876. — С. 16.
126. Воронцова Е. Киевские пещеры. — К.: «Амадей», 2005.
127. Воронцова О. З історії київського Звіринцю // Янус-нерухомість: Інформ. бюлетень. — К., 1996. — № 24. — С. 10 — 11.
128. Воронцова О. З історії досліджень Звіринецьких печер у Києві // Укр. істор. журнал. — 1995. — № 5.
129. Вортман Д. Щекавиця, Скавика, Олегова могила // Янус-нерухомість. Всеукр. інформ. бюлетень. — К, 2000. — № 24. — С. 20 — 21.
130. Всеобщая история архитектуры: В 12 т. — М.: Стройиздат, 1968. — Т. 6: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV — первой половины XIX вв.

131. Вулиці Києва: Довідник / За ред. А.Кудрицького. — К.: УЕ ім. М. Бажана, 1995. — 352 с.
132. Высоцкий С. Золотые ворота в Киеве. — К., 1982.
133. Гаврилюк В., Речмедін І. Природа Києва та його околиць (Фізико-геогр. характеристика). — К., 1956.
134. Галайба В. Київське благодійство // Фонд відродження культур. середовища Києва / Образ епохи. Культурне середовище Києва кін. XIX — поч. XX ст. — К., 1995. — С. 119—124.
135. Галайба В. Фотоспомин. Київ, якого немає: анотований альбом світлин 1977—1988 років / В. Галайба. — К.: Головкивархітектура: НДІТІАМ, 2000. — 408 с.
136. Галайба В. Хроніка старого Києва / В. Галайба. — К.: Біб-ка українця, 2003. — 175 с.
137. Галайба В. Миколаївський сквер // Янус. — Нерухомість. — 1999. — №18. — С. 13.
138. Галайба В. Пам'ятник Олександрові II в Києві. // Пам'ятки України: історія та культура: Наук. часопис. — 2001. — №4. — С. 126—129.
139. Галин М. Сторінки з минулого. Київ. 1887 — 1897 // Хроніка — 2000. — 2002. — № 51—52. — С. 195 — 225.
140. Гамченко С. Розкопи 1926 року в Києві // Коротке звітлення Всеукр. археол. к-ту за 1926 р. — К., 1927. — С. 17—31.
141. Гасенко І. Весь Киев в кармане: Справоч. книжка. — К., 1902.
142. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. — 4-е вид. — Нью-Йорк; К.: Б-ка журналу «Пам'ятки України». — Кн. 10. — 1991. — 64 с.
143. Географическое описание Киева, сочиненное киевского гарнизона поручиком В. Новгородцевым // Описи Київ. намісництва 70 — 80-х років XVIII ст. — К., 1989.
144. Географічна енциклопедія України: Довід. вид-ня. — В 3 т. — К.: УРЕ ім. М.П. Бажана. — Т.1.
145. Гепенер Н. Печери Київської лаври. — К., 1930.
146. Гизель И. Киевские пещеры. — СПб., 1881.
147. Гинзбург М. Стиль и эпоха. — М.: Госиздат, 1924. — 238 с.
148. Гирич І. До історії топографії Печерської частини Києва XIX ст. (За матеріалами Київ. інж. команди) // Проблеми істор. географії України. — К., 1991.
149. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн // Жовтень. — 1981. — № 4.
150. Гіляров С. Архітектура Києва передреволюційної доби // Соц. Київ. — 1936. — № 4. — С. 36—40.
151. Глаголев А. Записки русского путешественника с 1823 по 1827 г. — СПб, 1837.
152. Гладких М. Палеолітичне місцезнаходження Караваєві Дачі у Києві // Археологія. — № 7. — 1972. — С. 84 — 86.
153. Гладченко І. Про реконструкцію київських мостів // Буд-во України. — 2003. — № 6. — С. 32-34.
154. Голець І. Стан і завдання типового проектування на Україні // Архітектура і буд-во. — К., 1956. — № 1.

155. Головні та міські архітектори Києва 1799 — 1999. Каталог виставки до двохсотріччя введення посади головного архітектора Києва / НДІТІАМ, Головкивархітектура / За заг. ред. М. Дьоміна. — К.: НДІТІАМ, Головкивархітектура, 1999. — 35 с.
156. Голубець О. Синдром гігантоманії: скульптура і система // Образотвор. миство. — 2002. — №3. — С. 26—27.
157. Гольштейн Н. Нова Петрівка. Проект планування Петрівсько-Куренівського району // Соц. Київ. — 1936. — № 1—2. — С. 35 — 36, 39.
158. Гончар В. Нові пам'ятки доби раннього заліза на території сучасного Києва // Археологія. — 1997. — № 1.
159. Гопкало В. Речной вокзал // Строительство и арх-ра. — 1962. — № 7. — С. 17—18.
160. Гордієнко Г. Історія культурних рослин. — Мюнхен, 1970.
161. Гордон П. Київ у 1684 — 1685 рр. // Хроніка-2000. — 1997. — № 17—18.
162. Горчакова Е. Киев. — 2-е изд. — М.: Тип. Л.Ф. Снегирёва, 1886. — 136 с.
163. Гречина М. Реконструкція центрального району столиці // Соц. Київ. — 1936. — № 1. — С. 10 — 16.
164. Григор'єв Г. У старому Києві. — К., 1961.
165. Грицай Н. Здание университета им. Т.Шевченко в Киеве (Памятник архитектуры XIX в.) — К., 1959.
166. Груз И. Теория города / И.Груз. — М.: Стройиздат, 1972. — 248 с.
167. Груневерг М. Славнозвісне місто Київ // Всесвіт. — 1981. — № 5.
168. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К.; Львів: Друкарня Кульженка, 1913.
169. Гупало К., Толочко П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародав. Київ. — К., 1975.
170. Гупало К. Подол в древнем Киеве. — К.: Наук. думка, 1982. — 128 с.
171. Гупало К., Зоценко В., Ивакин Г., Степаненко Л., Чернов С. Раскопки в Киеве // АО 1978. — М., 1979. — С. 324—325.
172. Даниленко В. Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р. — АП. — Т. 6. — 1956. — С. 172—176.
173. Даниленко В. Дослідження пам'яток підгірцівського та бобрицького типу на Київщині. — АП. — Т. 6. — 1956. — С. 11—12.
174. Даниленко В. Неолит Украины. — К., 1969.
175. Даниленко В. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленнями. — АП. — Т. 6. — 1956. — С. 92—98.
176. Дачные местности вблизи Киева. — К. 1909.
177. Фліз Д. де ля. Альбоми = Les Albums / НАН України; Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Ін-т рукописів НБУ ім. В.Вернадського та ін. — К., 1996. — В 2 т.
178. Дегтярьов М., Хромченков В. Голосіївська Свято-Покровська пустинь // Звід пам'яток історії та культури. — К., Г. редакція Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М. Бажана, 1995. — Т. 1., ч. I. — С. 304—305.
179. Дерлеменко Є. Київ. Древність, юність, краса. Фотоальбом. — К., «Мист-тво», 1979. — 192 с.
180. Дєдов В., Каліка Е. Київ Фотоальбом. — К., Мист-во, 1981. — 239 с.

181. Дмитренко Т., Шулькевич М. Киев: Архитектурно-исторический очерк. — 448 с.
182. Дневные записки (Диариуш) Святого чудотворца Димитрия, митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киево-Печерской библиотеке. М., 1781.
183. Днестров И., Игнаткин И. Киевский митрополитен // Архитектура СССР, — № 9, 1961. — С. 27-32.
184. Дніпровська ділянка поясу бойової слави Жуків остров. — К.: Київський міський історико-патріотичний клуб Пошук, 2004. — С. 3-9.
185. Добровольський О. З минулого Хотівської околиці Києва. — К., 1923. — 21 с.
186. Довгалюк І. На фортечних валах. // Соціалістичний Київ. — 1936. — № 1. — С. 25 — 29.
187. Долгорукий И. Путешествие в Киев в 1817 г. — М., 1870. — 208 с.
188. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — Т. 2.
189. Достопамятные древности в Киеве. — К., 1795.
190. Достопамятные древности в Киеве. — К., 1801.
191. Доценко Т. «Методика формирования новой жилой застройки в условиях реконструкции центров крупнейших городов / на примере г. Киева / Автореферат диссертации. — К, 1991.
192. Доценко Т. Київ. Мандрівка стародавнім містом. — К., 1998.
193. Древний план города Киева 1638 года / Изд. Б. Ханенко. — К.: Тип. С. Кульженко, 1896. — 8 с.
194. Друг О. До історії київської садиби ХІХ-ХХ століть: вулиця Липська / О. Друг // Киевский Альбом: ист. альм. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 79 — 88.
195. Друг О. Особняки Києва / О. Друг, Д. Малаков. — К. : Кий, 2004. — 823 с.
196. Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. — К.: «Кий», 2004.
197. Дубелир Г. Городские улицы и мостовые / Г. Дубелир. — К.: Тип. А. Понамарева, 1912. — 407 с.
198. Дубелир Г. Записка профессора Г. Дубелира по вопросу о планировке окраин г. Киева. — К., 1912. — 16 с.
199. Дубелир Г. Планировка городов / Г. Дубелир. — СПб. : Слово, 1910. — 106 с.
200. Ернст Ф. Київ.Провідник. — К., 1930.
201. Ернст Ф. Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві // 36. секції мистецтв Українського наукового товариства. — Вип. 1. — К., 1921.
202. Ернст Ф. Види Києва середини ХІХ віку, що їх писав худ. Гроте. — Б. м., б. р. — С. 404 — 415.
203. Ернст Ф. Київська архітектура ХVІІ віку: (Відбиток з книги «Київ та його околиці в історії і пам'ятках»). — Б. м., б. р., 1926. — 38 с.
204. Ернст Ф. Контракты та контрактный будинок у Києві: 1798—1923: Культ.-історичний етюд. — 2-е вид. — К., 1923. — 96 с.
205. Ерофалов Б. Правило и традиция, или об устойчивом развитии города в конце ХІХ — начале ХХ века (на примере Киева) / Б. Ерофалов // Інститут проблем сучасн. мист-ва НАН України. — 2009. — 6. — С. 43 — 58.
206. Ерофалов-Пилипчак Б.Л. Архитектура имперского Киева (конец ХVІІ — нач. ХХ ст.). — К.: А.С.С.; НИИТИАГ, 2000. — 192 с.

207. Есипов Г.В. Путешествие Екатерины II в Южную Россию в 1787 г. // Киев. старина. — 1891. — № 1—4.
208. Євстаф'єва Т. До історії встановлення пам'ятників у Бабиному Яру // Київ і кияни. Матеріали щоріч. науково-практ. конференції музею історії Києва. — Вип.1. — К., 2001. — С. 20—24.
209. Жарких М. Досвід наповнення бази даних Державного реєстру національного культурного надбання // Культур. спадщина Києва: Дослідження та охорона істор. середовища. — К.: АтрЕк, 2003.
210. Живописное обозрение русских святых мест. Киево-Печерская лавра. — Вып. 1. — Одесса, 1894.
211. Жуков К. Украинский модерн в архитектуре XX в. — Х.: 1936. — 27 с.
212. З іменем святого Володимирира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. — Кн. 1. — К., 1994.
213. За вчасний пуск 2-ої черги КРЕС: Столичний Київ вимагає // Соц. Київ. — 1934. — № 11—12. — С. 18—20.
214. Забудовувати Київ швидко і організовано // Буд-во і архітектура. — № 2. — К., 1954.
215. Забытая Россия. Проекты памятников и монументальная скульптура XVIII — начала XX века. — СПб., 2006.
216. Заваров О., Гомін Л. Пішохідний міст через Дніпро // Буд-во і архітектура. — 1957. — № 4. — С. 22—23.
217. Заваров О. Озеленення Києва. — К., 1968.
218. Завитневич В. Замок князя Симеона Олельковича и летописный Городок под Киевом // Чтения в Истор. об-ве Нестора летописца. — К., 1891 — С. 134 — 141.
219. Зайцев А. Мемориальные ансамбли в городах-героях. — М., 1985.
220. Закревский Н. Два страшные года для Киева (1770 — 1811). Извлечено из «Летописи и описание г. Киева». Н. Закревского // Киевлянин. — № 30. — С. 121 — 122.
221. Закревский Н. Летопись и описание г. Киева. — М., 1858. — 266 с.
222. Закревский Н. Описание Киева : В 2 т. — М.: Изд-во Моск. археол. об-ва, 1868. — Т. 1. — 455 с.
223. Закревский Н. Описание Киева : В 2 т. — М.: Изд-во Моск. археолог. о-ва, 1868. — Т. 2. — 495 с.
224. Залізничний район м. Києва: 3б. матеріалів з історії економічного і культурного розвитку залізничного району м. Києва за роки радянської влади. — К., 1959.
225. Захарук Ю. Поселення Софіївського типу в околицях Києва // АП — Т. 6. — 1956. — С. 111—113.
226. Захарченко М. Киев теперь и прежде. — К.: изд-во С.В. Кульженко, 1888.
227. Звід пам'яток історії та культури України : Енцикл. вид. У 28 т. Кн. 1. К., ч. 1. А — Л / ред. : В. Смолій [та ін.]; редкол. тому: відп. ред. П. Тронько [та ін.]; упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова. — К. : Гол. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — 584 с.
228. Звід пам'яток історії та культури України : Енцикл. вид. у 28 т. Кн. 1. Київ, ч. 2. М — С / ред. : В. Смолій [та ін.]; редкол. тому: відп. ред. П. Тронько [та ін.]; упо-

ряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова. — К. : Гол. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — 585—1213 с.

229. Звіряка А. Культурний ландшафт у формуванні території м. Києва // Регіон. історія України: Зб. наук. статей / Гол. ред. В. Смолій; відповід. ред. Я. Верменич. — Вип. 4. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 227—236.

230. Звіряка А. Ландшафтні особливості м. Києва // Праці Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. досліджень. — Випуск 4. — К.: Фенікс, 2008. — С. 99—110.

231. Звіряка А., Вечерський В. Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра як ландшафтна пам'ятка // Праці Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. досліджень. — Випуск 5. — К.: Фенікс, 2010. — С. 198 — 235.

232. Зельницький О. Старі плани Києва і Київщини // Україна. — 1926. — № 2/3.

233. Зорин А., Кутовой А., Розенберг В. Киев X-XIII веков: Карта-реконструкция. — К., 1972.

234. Ивакин Г. Киев в XIII — XV веках. — К.: Наук. думка, 1982. — 104 с.

235. Ивакин Г. О церкви Успения Богородицы Пирогощи // Древ. славяне и Киев. Русь. — К., 1989.

236. Ивакин Г., Козубовский Г. Новый клад пражских грошей вблизи Киево-Печерского монастыря // Древ. история населения Украины. — К., 1991.

237. Ивакин Г., Степаненко Л. Раскопки в северо-западной части Подола // Археол. исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985.

238. Ивашко Ю. Киевские площади: взгляд во времени // Буд. мастер. — 2001. — № 19. — С. 10 — 13.

239. Ивченко С. Книга о деревьях. — М., 1973.

240. Игнаткин И. Охрана памятников истории и культуры. — К., 1990.

241. Игнаткин И. История планировки и застройки Киева в нач. XIX в. — Автореф. дис... канд. арх-ры — К., 1962.

242. Игнаткин И. История планировки и застройки Киева в начале XIX века: Дис. канд. арх-ры. — К., 1962.

243. Игнаткин И. Киев. — М.: Акад. арх-ры СССР, 1948. — 41 с.

244. Игнаткин И. Киев: Путеводитель-справочник. — К., 1964.

245. Игнаткин И., Килессо С. Новые станции Киевского метрополитена // Арх-ра СССР. — 1964. — № 7. — С. 39—41.

246. Иевлева В. Бетонные сваи киевского инженера А. Страуса // Дослідження з історії техніки. — К.: Політехніка Екмо, 2003. — Вип. 2. — С. 106—112.

247. Из истории Киевского Политехнического института // Сборник документов и материалов. — К.: Изд-во КГУ, 1961. — Т. 1 (1898—1917).

248. Измайлов В. Путешествие в полуденную Россию. — М., 1805.

249. Иконников А. Система предметно-пространственной среды и эстетическая ценность объекта // Эстет. ценности предметно-пространствен. среды. — М.: Стройиздат, 1990.

250. Иконников В. Киев в 1654 — 1855 гг. — К., 1904.

251. Иконникова А. Киев, мать городов русских: Истор. путеводитель по Киеву. — К., 1915.

252. Историческая записка о состоянии Киевской Фундуклеевской женской гимназии в течение первого двадцатипятилетия ее существования. 1860—1885 / Сост. В. Солуха. — К., 1885.

253. Историческая записка о состоянии Киевской Фундуклеевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия ее существования. 1860—1910 / Сост. Александровский Г. — К., 1910.
254. История завода «Арсенал» им. В. Ленина. — К., 1986.
255. История Киева : В 2 т. — К.: Изд-во АН УССР, 1963. — Т. 1. — 663 с.
256. История Киева. В 3 т., 4 кн. Т. 2. Киев периода позднего феодализма и капитализма / Ред. В. Сарбей. — К.: Наук. думка, 1983. — 464 с.
257. История русского искусства. — М.; СПб.: Изд. І. Кнебель, 1912—1914. — Т. 2.
258. История русской архитектуры. — 2-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Стройиздат, 1994.
259. История средних веков / Абрамсон М., Кириллова А. Колесницкий Н. и др. / Под. ред. Колесниченко Н. — М.: Просвещение, 1980.
260. Івакін Г. Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996-1998 рр. // Пам'ятки України. — 1999. — № 1.
261. Івакін Г. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археол. дослідження стародав. Києва. — К., 1976.
262. Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К.: Ін-т археології НАН України, 1996. — С. 42—108.
263. Івакін Г. Оповіді про стародавній Київ. — К., 1982.
264. Івакін Г. Про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Археол. Києва. — К., 1979.
265. Івакін Г., Козубовський Г. Дослідження південної частини Подолу у 1984—1989 рр. // Стародав. Київ: Археол. дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993.
266. Івакін Г., Козубовський Г., Чекановський А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987—1989 рр. // Стародав. Київ: Археол. дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993.
267. Івакін Г., Сергеева М. Дослідження на житловому масиві Теремки-2 (м. Київ) // Археол. дослідження в Україні 1991 р. — К., 1993.
268. Іванченко А. Вся Україна. — К.: ДНВП «Картографія», 2006. — 656 с.
269. Ігнаткін І. Архітектура // Історія укр. мист-ва: [В 6 т.] — Т. 4, кн. 2. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1970. — С. 17—45.
270. Ігнатов О. Архітектура України періоду капіталізму (з середини XIX ст. до Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р.) // Нариси історії арх-ри Укр. РСР. — К.: Держбудвидав УРСР, 1957.
271. Ієвлева В. До проблеми охорони цінних історичних промислових та інженерних споруд Києва // Культурна спадщина Києва: Дослідження та охорона істор. середовища. — К.: Вид-во «АртЕк», 2003. — С. 74-80.
272. Ієвлева В. Охорона та збереження історичної промислово-виробничої за будови населених пунктів України // Архітектурна спадщина України. Питання історіографії та джерелознавства укр. арх-ри. — К.: Українознавство, 1996. — С. 220—225.
273. Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX — першої третини XX століття. — К.: Прес-КІТ, 2008. — 248 с.
274. Ієвлева В. Бородін О. — видатний дослідник залізничного транспорту // Актуальні питання історії техніки: Матеріали 3-ої Всеукр. наук. конференції. — К., 2004. — С. 39—42.

275. Ієвлева В. Вплив історичних інженерних споруд на формування Київського міського ландшафту // Праці Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. досліджень. — Вип. 5. — К.: «Фенікс», 2010. — С. 151—174.
276. Ієвлева В. Індустріальний розвиток Києва на межі XIX та XX ст. // Актуальні питання історії техніки: Матеріали 2-ї Всеукр. наук. конференції. — К., 2003. — С. 80—83.
277. Ієвлева В. Історичні виробничі об'єкти київського Подолу в сучасній структурі міста // Праці Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. досліджень. — Вип. 2, ч. 2. — К.: АртЕк, 2007. — С. 88—108.
278. Ієвлева В. Історичні промислові та інженерно-транспортні об'єкти Києва як специфічний вид культурної спадщини // Збереження пам'яток науки і техніки в музеях: історія, досвід, перспектива. — К., — С. 28—31.
279. Ієвлева В. Споруди київської залізниці XIX — початку XX ст. та їх значення на сучасному етапі розвитку міста // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — 1999. — Вип. 8. — С. 127 — 133.
280. Історико-культурні заповідники України: Довід. вид-ня / Автори-упоряд.: Зливкова О., Градун Е., Звіряка А., Єрзіна І. — К.: Фенікс, 2007. — 176 с.
281. Історія Києва від княжої доби до сучасності: Зб. док. і матеріалів. — К., 2005.
282. Історія Києва. — Т. 1. — К.: Академія наук Укр. РСР, 1959. — 663 с.
283. Історія міст і сіл Української РСР: Київ. — К., 1968.
284. Історія українського мистецтва: В 6 т. — Т. 4, кн. 2. — Мистецтво другої половини XIX — XX століття / АН УРСР; відп. ред. В. Касіян. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1970. — 432 с.
285. Історія українського мистецтва: В 6 т. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1968. — Т. 3.
286. Історія української архітектури / Ю.Асеев, В.Вечерський, О.Годованюк та ін. / За ред. В.Тимофійенка. — К.: Техніка, 2003. — 472 с.
287. Історія української культури. У 5 т. — Т.4, кн. 2. — Українська культура другої половини XIX ст. — К.: Наук. думка, 2005. — 1293 с.
288. Історія Української РСР: В 12 т. — К., 1977. — Т. 6.
289. К 25-летию товарищества Киевского пивоваренного завода (1872—1897): Краткий истор. очерк предприятия. — К., 1898. — С. 5—6, 12.
290. Кадомська М., Кондель-Перминова Н. Парк Політехнічного інституту // Звід пам'яток історії та культури. — К.: Гол. редакція Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М. Бажана, 2004. — Кн. 1. — Т. 2. — С. 969—970.
291. Кадомська М., Лякіна Р. Московська і Васильківська брами Києво-Печерської фортеці // Пам'ятки України: історія та культура. — 2003. — № 3.
292. Казанцева Л. Київське вікно у всесвіт / Л. Казанцева, В. Кислюк. — К.: Наш час, 2006.
293. Календарь, адресная и справочная книга г. Киева на 1916 год. — К., 1916.
294. Кальницкий М. Владимир Николаев — академик архитектуры // Теорія та історія архітектури та містобудування: Зб. наук. праць. — Вип. 5. — К., 2002. — С. 219.
295. Кальницкий М. Знакомтесь: Киев. Подол.: Путеводитель. — К.: Ассоциация «Укрреклама», 1996. — 48 с.

296. Кальницкий М. Знакомьтесь: Киев. Верхний город: Путеводитель. — К., 1998.
297. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по Магдебургскому праву // Киев. старина. — 1888. — № 5, 6, 9.
298. Каменева В. Киевская энергетическая система / В. Каменева, А. Панов. — К., 1982. — С. 24, 25, 28, 36-47, 51-52.
299. Каменецкий М. Первые русские электростанции. — Л.; М., 1951. — С. 28, 91-93.
300. Канализация гор. Киева: Краткое описание ее сооружений и действия / Сост. А. Холодецкий. — К., 1896.
301. Канализация Киева. 1894—1994 гг. — К., 1994. — С. 13-15, 24, 28, 29, 31.
302. Каргер М. Древний Киев — Т. 1. — М.; Л., 1958; Т. 2. — М.; Л., 1961.
303. Каребина О. Тайна Днепровского тоннеля // Секрет. материалы 20 века. — 2005. — № 22 (174) — С. 26.
304. Карпенко Г. Киев в 1836 году // Ландыши Киев. Украины. — Кн. 1. — СПб, 1849.
305. Касьянов О. Третій метрополітен // Вісник Академії буд-ва і архітектури УРСР. — 1961. — № 1. — С. 7-9.
306. Каталог документів з історії Києва 15—19 ст. — К.: Наук. думка, 1982.
307. Киев в конце XIX века: (План Киева с окрестностями): Буклет. / Гл. ред. Г. Маричев. — К.: ГПП «Геопроект»; О.О.О. «Агат-Транс», 1994.
308. Киев в XX веке (Фантазия) // Киевлянин. — 1888. — 1 янв.
309. Киев и его передместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байковая гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным отделом Императорского русского географического общества. — К., 1875.
310. Киев и университет св. Владимира при императоре Николае I. 1825—1855. — К., 1896.
311. Киев: Архитектурно-истор. очерк / М. Шулькевич, Т. Дмитренко. — К.: Будівельник, 1982.
312. Киев: Архитектурно-исторический очерк. — К., Будівельник, 1978.
313. Киев: Виды Киева: Альбом. — Стокгольм, б/г.
314. Киев: Путеводитель-справочник. — К., 1964.
315. Киев: справочник-путеводитель. — К., 1954.
316. Киев: Фотоальбом. 1943 — 1970 гг. DVD / Авторы текста Е. Насырова, В. Невзоров, В. Кручинин. — К.:ООО «Скай Хорс», 2008.
317. Киев: Энциклопед. справочник / За ред. А.В.Кудрицкого. — К., 1985. — 760 с.
318. Киев: Фотоальбом / Текст: О. Кравец, А. Роготченко; Фото И. Кропивницкого. — М.: Планета, 1977. — 93 с.
319. Киевлянин (альманах) — 1840, 1846., 1850 гг.
320. Киевлянин (газета) — 1864 — 1917 гг.
321. Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь и его скит Феофания. — К., 1998.
322. Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь: Истор. очерк. — К., 1880.
323. Киевская гавань по материалам и документам, извлеченным из протоколов строительной комиссии по сооружению Гавани и пояснительных записок к ним. — К., 1899. — 26 с.

324. Киевская старина (журнал) — 1882 — 1906 гг.
325. Киевский железнодорожный вокзал вчера, сегодня, завтра. — К.: Світло й тінь, 2002. — 36 с.
326. Киевский календарь на 1906 г. В. Бублика. — К., 1906. — С. 228—230.
327. Киевский метрополитен / Г. Головкин, Н. Коломиец. — К.: Гос. изд-во по строительству и арх-ре УРСР, 1963. — 39 с.
328. Киевский метрополитен: 40 лет: Публицист. очерки. — Х.: Науч.-технол. ин-т транскрипции, трансляции и репликации. — 2000. — 224 с.
329. Киевский политехнический институт: Из истории Киевского политехнического института: Сб. документов и материалов / Под ред. А. Плыгунова. — К.: Издат-во Киев. ун-та, 1961.
330. Киевский сахаро-рафинадный завод. 1868-1913: В память Всерос. выставки в Киеве 1913 г. — К., 1913.
331. Киевский телеграф (газета) — 1859 — 1876 гг.
332. Київ: статті-довідки. — К.: Укр. вид-во політ. літ., 1948. — 140 с.
333. Київ архітектурний. Фотоальбом / С. Кілессо. — К.: Будівельник, 1987. — 159 с.
334. Київ вчора, сьогодні, завтра: Фотоальбом / Упоряд. В. Єрмаков; Авт. тексту О. Кравець. — К.: Мист-во, 1982. — В 2 т.
335. Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К.: Держвидав України, 1926. — 475 с.
336. Київ: Енциклопед. довідник / Ред. А.В. Кудрицького. — К.: УРЕ, 1981. — 735 с.
337. Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А. Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982. — 231 с.
338. Київ. Поділ, Поділ...: Фотоальбом / Фото С. Розумного; Авт. тексту та упоряд. Л. Федорова. — К.: «Спалах» ЛТД, 1994.
339. Київ: Путівник-довідник. — К., 1958.
340. Київ. Фотоальбом. — К., 1975.
341. Київпроект 70 років / Автори-упорядники: М. Кальницький, В. Суворов. — К.: Видав. дім А+С, 2007. — С. 196—199; 204—205; 218—219; 222—224.
342. Київська старовина. Щорічник / Ред. колегія: П. Толочко та ін. К., Наук. думка, 1972. — 204 с.
343. Київський метрополітен / Ф. Заремба та ін. — К.: Будівельник, 1980. — 168 с.
344. Київський метрополітен: Зб. — К.: Обл. книж. держ. вид-во, 1962. — 259 с.
345. Київський політехнічний інститут: Нарис історії. — К., Наук. думка, 1955.
346. Київські контракти. — К.: Літопис, 1997. — 140 с.
347. Кирилович С. Дитинець Києва IX — першої половини XIII століть. — К., 1982.
348. Кирилович С., Харламов В. Исследование храма Вотча Федоровского монастыря ХП в. в Киеве // Древ. славяне и Киев. Русь. — К., 1989.
349. Кирилович С. Зруйнування київських святинь // Віра й культура (Вінніпег). — 1957. — № 1.
350. Киреєнко В. Вантовий залізобетонний міст // Міське госп-во України. — 1965. — № 1. — С. 6—7.
351. Кириченко Е. Русская архитектура 1830—1910-х годов / Е. Кириченко. — М.: Иск-во, 1978. — 400 с.

352. Кілессо Т. Формування архітектури Києва другої половини XVIII століття: Автореф. дис. ... арх-ри: / УАМ. — К., 1996. — 19 с.
353. Клименко Ю., Чувікіна Н. «Хата на Пріорці» // Міське госп-тво України. — 1998. — №1. — С. 48.
354. Климовський С. Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII ст. — К.: Стило, 2002.
355. Кобелев А. Общая гражданская архитектура: Курс лекций, читаемый в Киев. Политех. ин-те. — К., 1907. — С. 6.
356. Ковалевский Г. Большой город и города-сады / Г. Ковалевский. — К., 1916. — 169 с.
357. Ковалинский В. Меценаты Киева. — К., 1995.
358. Ковалинський В. Панорама «Голгофа» // Печерськ. — 2001. — лют. (№ 2).
359. Ковалинський В. Районування Києва: крок за кроком / В. Ковалинський // Архівіст: ювіл. зб. — К.: ДЦЗДНАФ, 2002. — Вип. 5. — С. 59 — 68.
360. Ковалинський В. Київські мініатюри: Кн. 3. — К., 2004. — С. 54—80.
361. Ковтун К. Троещина — поліський край // Вісник УТОПІК. — 1999. — № 1. — С. 79 — 86.
362. Козловська В. Розкопки 1930 р. у Києві на горі Дитинці // Хроніка археології та мистецтва. — 1931. — Ч. 3. — С. 45 — 49.
363. Колосок Б. Містобудівна спадщина Києва в другій половині XX ст. // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 5. — К., 2003.
364. Колосок Б. Традиции использования рельефа в градостроительстве // Исследование и охрана архитектур. наследия Украины. — К., 1980. — С. 25 — 32.
365. Кондра М., Бут Б. Проектування висотних споруд // Буд-во України. — 2004. — № 6. — С. 10—13.
366. Контрактова площа // Пам'ятки Києва: Путівник / За матер. «Зводу пам'яток історії та культури м. Києва». — К., 1998. — С. 83 — 90.
367. Коровицкий К. Дачный поселок Пуща-Водица (подле Киева) в санитарно-техническом отношении // Труды об-ва киев. врачей. — Т.7. — Вып. 2. — К., 1905.
368. Кохан С. О.М. Вербицький — архітектор і педагог / С.В. Кохан, С.К. Кілессо. — К., 1966. — С. 29.
369. Краинский С. Краткий отчет состояния плодоводства и огородничества в Киевской губернии. — К., 1908.
370. Красавец Киев шлёт Вам привет: (Киев конца XIX — нач. XX ст. в фото, откр. и др.): Каталог выставки: Из собр. киев. коллекционеров / Музей истории Киева Сост.: Н. Садовская, Л. Хоменко, Г. Мирских. — К., 1989. — 24 с.
371. Краснов А. Університетські ботанічні сади та їх завдання // Поезія укр. парку: Хроніка-2000. — № 41—42. — С. 242—250.
372. Красовский И. Некоторые особенности градостроительной структуры Киева середины XII века. // Архитектур. наследство. — № 25. — М., 1976.
373. Краткие исторические сведения о монастырях Киевской митрополии. — К., 1832.
374. Краткое историческое известие о Киеве. — К., 1795.
375. Краткое историческое описание первоапостольной соборной Десятинной церкви в Киеве. — СПб, 1829.

376. Крейтон С. Краткий отчет по сооружению в Киеве памятника св. Ольге. — К., 1911.
377. Кривенко В. Киев // Кривенко В. Мой дорожник. Сб. заметок с 1900 по 1914 г. — СПб, 1914.
378. Криволапов М., Могилевський В. Про деякі тенденції у київській монументально-декоративній пластиці // Київ. — 2000. — № 3—4. — С. 187—188.
379. Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII-XX ст.: Живопис. Графіка: Альбом / Авт.-упоряд.: Ю. Белічко, В. Підгора. — К.: Мист-во, 1982.
380. Крогиус В. Город и рельеф. — М.: Стройиздат, 1979. — 116 с.
381. Круц В. Нові матеріали трипільської культури у Києві // Археологія. — Вип. 19. — 1976. — С. 93—96.
382. Ксєневич М. Містобудівні основи сталого розвитку міста Києва / М. Ксєневич; Головне управління містобудування та арх-ри; Укр. академія арх-ри; Держ. наук.-дослідний і проектний ін-т містобудування; Ін-т урбаністики у м. Києві. — К.: Головкин-вархітектура, 2002. — 169 с.
383. Кубишев А., Круц В. Работы Чапаевского отряда Киевской экспедиции. // АИУ. — В. 1. — 1967. — С. 15—20; В. 2. — 1968. — С. 47—49.
384. Кубишев А. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника // Дослідження з слов'яно-русь. археології. — К., 1976. — С. 23 — 41.
385. Кудрявцев Л. Двадцять архітекторів, які будували Київ / Кудрявцев Л. — К.: ДрУк, 2003. — 127 с.
386. Кузяк А., Кобзар А. Киевский Укрепрайон (КиУр) / Праці Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. досліджень. — Вип. 5. — К.: «Фенікс», 2010. — С. 175—197.
387. Кулешова Т. Своєрідність ландшафту і архітектури в образі Києва кінця XIX — початку XX ст. // Фонд відродження культур. середовища Києва / Образ Епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX — початку XX ст. — К., 1995. — С. 6—7.
388. Кулешова Т. Ландшафтно-композиційні особливості архітектурного образу Києва X — початку XX століть: Автореф. дис. ... канд. арх-ри: / Акад. образотворчого мистецтва і архітектури. — К.: Знання, 1999. — 21 с.
389. Курбатов Ю. Архитектурные формы и природный ландшафт: Композиционные связи. — Л., 1988.
390. Лавров Д. «Святий Київ наш великий...»: (Київ очима славетних письменників та художників) / Д. Лавров. — К.: «Крениця», 2002. — 149 с.
391. Лазаревский А. Документальные сведения о Саве Туптале и его роде // Киев. старина. — 1882. — Т. 3. — Август. — С. 383 — 384.
392. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926.
393. Лазаревський Г. Київська старовина // Укр. літ-ра. — 1943. — № 7—12; 1944. — № 1—11.
394. Лаптев А., Барановский Е. Зеленое богатство Киева и его окрестностей. — К., 1966.
395. Лебединцев А. Русские государи в Киеве. — К., 1896.
396. Ленченко В. Генеральний план Києва 1745 року // Вісник геодезії та картографії. — 2006. — № 3 (42).
397. Линниченко И. Исторический путь и музей г. Киева. — Одесса, 1912.
398. Липа К. Французький трактат з фортифікації в українській книгозбірні // Пам'ятки України: історія та культура. — 1998. — № 3—4.

399. Липа О. Аптекарські, ботанічні та акліматизаційні сади України як інтродукційні осередки // Поезія укр. парку: Хроніка-2000. — № 41—42. — С. 175—195.
400. Липа О. Сади і парки України. — К., 1966.
401. Липа Ю. Київ — вічне місто // Пам'ятки України: історія та культура. — 1997. — № 3.
402. Ліпкес І. Промислове будівництво Києва // Буд-во. — 1934. — № 5—6. — С. 11—14.
403. Лобанів Л. Є.О. Патон — видатний інженер і вчений в галузі будування мостів / Л.Лобанів, В.Кир'ян // Академік Є.О. Патон: Матеріали наук. читань з циклу «Видатні конструктори України». — К.: ЕКМО, 2002. — С. 11—24.
404. Логвин Г. Київ. — М.: Иск-во, 1967. — 264 с.
405. Логвин Г. Київ. — М.: Иск-во, 1982.
406. Логвин Г. Украинское искусство. X-XIII вв. — М.: Иск-во, 1963.
407. Логвин Г., Нельговский Ю., Колобанов С. Строительство в период феодализма (вторая половина XIII — первая половина XVII в.) // Развитие строит. науки и техники в Укр. ССР: В 3 т. — К.: Наук. думка, 1989. — Т. 1.
408. Лужицький І. Київ 1766 р. // Хроніка 2000. — 2002. — № 49—50. — С. 637—690.
409. Лукомский Г. О новом и старом Киеве / Г. Лукомский // Зодчий. — 1913. — № 48. — С. 491 — 498.
410. Лукомский Г. О новом киевском строительстве / Г. Лукомский // Иск-во в Южной России. — 1913. — № 7—8. — С. 374 — 375.
411. Люди и годы завода «Большевик». 1882—1982. — К., 1982.
412. Майбутній київський вокзал (конкурс) // Глобус. — 1927. — № 13. — С. 199.
413. Макаров А. Малая энциклопедия Киевской старины. — К.: Довіра, 2002.
414. Макаров А. Світло українського бароко. — К.: Мист-во, 1994.
415. Макаров А. Тіні минулого з Київської гори // Володимирська: Культуролог. путівник. — К., 1999.
416. Максимов Е. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972. — С. 27.
417. Максимов Є., Орлов Р. Могильник X ст. на горі Юрковиці // Археологія. — 1982. — Вип. 40. — С. 63—72.
418. Максимович М. Обзорение старого Киева: 1839 г. // «Київ явився градом великим». Вибрані українознавчі твори. — К., 1994.
419. Максимович Н. Днепр у г. Киева: Краткий гидрограф. и истор. очерк. — К., 1898. — 59 с.
420. Максимович Н. Перечень общественных и казённых зданий, монастырей, церквей, часовен, памятников, садов, скверов, театров, площадей и проч. в г. Киеве / Сост. Н. Максимович. — К.: Тип. С. Кульженко, 1902. — 15 с.
421. Малаков Д. Скульптурна пушкініана в Києві // Янус. Нерухомість. — 1999. — червень. — № 12.
422. Малаков Д. Архітектор Городецький. — К., 1999.
423. Малаков Д. Київ. 1941 — 1943: Фотоальбом. — К., 2000.
424. Маниковский Ф. Исторически-статистическое описание Киево-Фроловского Вознесенского женского монастыря. — К., 1894.
425. Матушевич А.О. Хрещатик. — К., 1950.

426. Махно Е. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Поднепровье в 1950 году. // МИА. — № 70. — 1959. — С. 94.
427. Мезенцева Г., Мезенцев И. Киев. — К., 1977.
428. Мезенцева Г., Мезенцев И. Киев. Краткий обзор архитектурных памятников и ансамблей: Фотоальбом. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — К.; Будівельник, 1981. — 131 с.
429. Меньшов Д. Старо-Киевская и Печерская крепости. — К., 1913.
430. Методические рекомендации по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украинской ССР. — К.: КиевНИИПградостроительства, 1982.
431. Мильков Ф. Рукотворные ландшафты. — М., 1980.
432. Мистецтво України. Біографічний довідник. — К.: УРЕ, 1997.
433. Містобудування: Міжвидом. наук.-техн. зб. — Вип. 47. / НДПІ містобудування. — К., 2000. — 250 с.
434. Мовчан И. Древние Видубичи. — К., 1982.
435. Мовчан И. Новый могильник на Щекавице и проблемы некрополя древнего Киева. // Новые исследования археологов России и СНГ. — СПб., 1997. — С. 104—106.
436. Мовчан І. Давньокиївська околиця. — К., 1993.
437. Мовчан І., Писаренко Ю. Давньоруська Желянь (з історії київ. околиць). // Археологія. — № 3. — 1994. — С. 106—112.
438. Мовчан І., Харламов В. Стародавній Клов // Археологія Києва. Матеріали і дослідження. — К., 1979.
439. Мокроусова О. До історії нездійсненого пам'ятника Т. Шевченку в Києві // Вісник НТШ. — Львів, 2011.
440. Мокроусова О. Публичное состязание художественных сил // Теорія та історія архітектури і містобудування. — К.: НДІТІАМ, 2005. — Вип. 6.
441. Московський район м. Києва: Зб. матеріалів з історії, економічного і культурного розвитку Московського району за роки радянської влади. — К., 1959.
442. Моця О., Козюба В., Шевцова Л. Дослідження багаточарового поселення біля с. Софіївська Борщагівка // Археол. дослідження на Україні 1992 р. — К., 1993. — С. 99—101.
443. Муравьев А. Путешествие по святым местам русским: Киев. — СПб., 1844.
444. Мышко Д., Игнаткин И., Лысенко Н. Киев: Справочник-путеводитель. — К., 1958.
445. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). — К.: Держ. вид-во літ-ри з буд-ва і архітектури УРСР, 1957. — 560 с.
446. Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період). — К.: Держ. вид-во літ-ри з буд-ва і архітектури УРСР. — 1962.
447. Наумова Н., Єрмоленко Ю. Хата на Пріорці // Чумац. шлях. — 2004. — № 1. — С. 8—11.
448. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2006 р. Міністерство охорони навколишнього середовища України. 2006. — 276 с.
449. Николаев И. Сборник строительных постановлений для города Киева на основании Строительного устава, обязательных постановлений Городской Думы, циркуляров и решений Правительственного сената / Сост. Ип. Николаев. — К.: 1913. — 82 с.

450. Нікітенко Н. Під покровом святої Софії: Некрополь Софійського собору в Києві. — К., 2000.
451. Німенко А. Пам'ятники Тарасові Шевченку. — К., 1964.
452. Новаковская Н. Дворцовый ансамбль в Киеве (Памятники архитектуры XVIII — XIX вв.). — К., 1959.
453. Нові проекти жилих і адміністративних будинків для Києва // Буд-во і архітектура. — 1954. — № 2.
454. Новое в археологии Киева. — К., 1981.
455. Новосельчук Н. Вплив архітектурних стилів і напрямів кін. XIX — поч. XX ст. на формування інтер'єру громадських будівель (на прикладі творчості О.Б. Бекетова) / Н. Новосельчук // Вісник Харків. держ. академії дизайну і мистецтв: Зб. наук. праць — Х., 2004. — № 7. — С. 145 — 156.
456. Нормальная расценка земель в г. Киеве, принят. Киев. Город. Кредитн. Общ. при оценке недвиж. имуществ, поступающих в залог Общества. — К.: Тип. С. Кульженко, 1911. — 24 с.
457. Обозрение Киева в отношении к древностям: Изд. Киевск. гражд. губерн. Иваном Фундуклеем. — К.: Тип. Вальнера, 1847. — 111 с.
458. Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX — поч. XX ст. (1995; Київ): Тези доповідей міжнар. наук. конференції «Образ епохи...», 20 — 22 листопада 1995 р. / Фонд відродження культур. середовища Києва. — К.: Б. вид., 1995. — 217 с.
459. Общественные сады г. Киева в период с 1897 по 1902-й г. Резюмированный отчет о деятельности садовой комиссии Киев. город. управы. — К., 1902.
460. Олександр Парфенійович Бородин / Укл. В. Шатаєв. — К.: ТОВ «Міжнар. фінанс. агенція», 1997.
461. Описание Киева — К., 1890.
462. Описание Киевского водопровода / Составлено техническим отделом Городского общественного Управления. — К., 1910. — С. 11, 17, 104—195.
463. Описи Київського намісництва 70 — 80 років XVIII ст. — К., 1982.
464. Оппоків Є. Київські берегові обшуки та боротьба з ними // Соц. Київ. — 1934. — № 6. — С. 35 — 37.
465. Осипов А. К истории виноградарства в Киеве // Земледелие. — 1896. — 27 февр.
466. Осипов А. Очерк истории древесных насаждений г. Киева и деятельности городской садовой комиссии (1887 — 1897 гг.). — К., 1897.
467. Осипов О. Діяльність міської Садової комісії // Поезія укр. парку: Хроніка-2000. — № 41—42. — С. 298—315.
468. Отченашко В. Садиба Івана Григоровича-Барського та Юрія Дранчева на Подолі // Пам'ятки архітектури і монумент. мист-ва в світлі нових досліджень: Тез. наук. конференції Нац. заповідника «Софія Київська». — К., 1996. — С. 72 — 74.
469. Павленко М. Поділ 70 років тому // Глобус. — 1927. — № 1.
470. Павленко С. Історична періодика Києва другої половини XIX — початку XX ст. / С. Павленко // Фонд відродження культур. середовища Києва: Образ Епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX — початку XX ст. — К., 1995. — С. 161 — 163.
471. Пам'ятки Києва: Путівник. — К., 1998.
472. Пам'ятки Києва, знищені у XX столітті: Карта-схема. — К.: «Картінформ», 1991.

473. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / Вечерський В., Годованюк О., Тиманович Є. та ін. За ред Мардера А. та Вечерського В. — К.: Техніка, 2000.
474. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : Ил. справоч.-каталог: В 4 т. / Госстрой УССР [и др.]; Гл. редкол.: Н.А. Жариков (гл. ред.) [и др.]. — К. : Будівельник, 1983. — Т. 1: Киев. Киевская область / Редкол.: Ю. Асеев (отв. ред.) [и др.]. — 1983. — 160 с.
475. Пеніна Л. Дендрофлора парків Києва // Поезія укр. парку: Хроніка-2000. — № 41—42. — К., 2001. — С. 275.
476. Пергаменщик А. Прибуткові будинки в планувальній структурі Києва на початку ХХ ст. / А. Пергаменщик // Укр. академія мистецтва : дослідницькі та наук.-метод. праці. — К., 2006. — Вип. 13. — С. 247 — 252.
477. Перспективы развития г. Киева: По материалам исследования к ТЭО нового генерального плана. — К., 1982.
478. Петров Н. Греческий Екатерининский монастырь в Киеве // Труды Киев. духов. академии. — 1896. — № 1.
479. Петров Н. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897.
480. Петров С. Київ: погляд крізь століття: Нариси з історії Києва. — Вип. 1 / УТО-ПІК. — К.: Кий, 2001. — 91 с.
481. Петровский М. Мастер и город: Киевские контексты Михайла Булгакова / М. Петровський. — К.: Дух і літера, 2001. — 368 с.
482. Петровский М. Городу и миру: Киев. очерки. — К., 1990.
483. Петровский С. Киев, его святыни и достопримечательности: С рисунками в тексте и 2 планами пещер Киево-Печерской Лавры. — Одесса, 1908.
484. Петровська Є. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва // Археологія. — Т. 24. — С. 138 —143.
485. Петропавловский В. Искусство панорам и диорам. — К., 1965.
486. Пилявский В. Из истории планировки и застройки Киева в начале XIX века // Зодчество Украины. — К., 1954.
487. Підгора В. Образи незалежності // Київ. — 2002. — № 7—8. — С. 183—186.
488. Плісецький М. Київ на шляху соціалістичного будівництва // Путівник по Києву. — К., 1930.
489. Пляшко Л. Літописний Київ: Структура і пейзаж. — К.: Хрещатик, 1994. — 72 с.
490. Подол древний и современный: Альбом. — К.: Реклама, 1989. — 48 с.
491. Позняк П., П'ятериков С. Київ: Погляд через століття: Фотопутівник. — К.: Мист-во, 1987. — 240 с.
492. Пономаренко Л. Гостинний двір на Контрактовій площі // Поділ і ми. — 2001. — № 4—5. — С. 52.
493. Пономаренко Л. Історичне планування Києва // Журн. «А.С.С.». — 1998. — № 1.
494. Пономаренко Л., Різник О. Київ: Короткий топонім. довідник. — К.: Павлім, 2003.
495. Пономаренко Л.А. Вулиці Києва: Довідник. — К., 1995.
496. Похилевич Л. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874.
497. Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и

городах в пределах губернии находящихся. — К.: Тип. Киево-Печер. лавры, 1864. — У, 763 с.

498. Похилевич Л. Где находится киевский дом Савы Туптала? // Киев. старина. — 1887. — Т. 17. — С. 383 — 384.

499. Прахов Н. Страницы прошлого / Н. Прахов. — К.: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1953. — 312 с.

500. Прибега Л. Автентичність як пам'яткоохоронна категорія // Укр. академія мистецтва. — К., 1999. — Вип. 6.

501. Прибега Л. Історичне середовище як пам'яткоохоронна категорія // Укр. академія мист-ва. — К., 2004. — Вип. 11.

502. Прибега Л. Кам'яне зодчество України: Охорона та реставрація / Центр пам'яткознавства АН України; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури. — К.: Будівельник, 1993. — 72 с.

503. Природа Київської області. — К., 1972.

504. Природно-заповідний фонд м. Києва: Довідник / Редкол. М. Мовчан та ін. — К.: Довіра, 2001. — 64 с.

505. Присовский И. Заметка о киевском урочище Гончарах // Киев. губ. ведомости. — 1854. — 2 янв.

506. Приходнюк О. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI — IX ст. н. е. — К., 1980.

507. Про браму столиці. Реконструкція привокзальної площі // Соц. Київ. — 1934. — № 5—6. — С. 23.

508. Проценко Л. Історія Київського некрополя. — К., 1995.

509. Проценко Л. Київський некрополь: Путівник-довідник. — К., 1994.

510. ПСЗ РИ (Повне зібрання законів Російської імперії). — Т. 22. — № 16529.

511. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: В 3 т. — К.: Наук. думка, 1989. — Т. 1.

512. Раппопорт П. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — М.-Л., 1956.

513. Раппопорт П. Русская архитектура X—XIII вв. — Л., 1982.

514. Рассказы про Киев и его прошлое. — Херсон: Тип. О. Аспер, 1988. — 61 с.

515. Рибаків М. Невідомі і маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997.

516. Ривош Я. Время и вещи. Очерки по истории материальной культуры в России начала XX века. — М., 1990.

517. Рихтер Г. Культура ландшафта в социалистическом обществе. — М., 1983.

518. Рогович П. Історична записка про ботанічний сад Університету св. Володимира // Поезія укр. парку: Хроніка-2000. — №41—42. — С. 217—241.

519. Родічкін І. Лісопарковий пояс Києва // Міське госп-во України. — 1964. — № 2. — С. 16—18.

520. Романчук С. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. — К., 1998.

521. Роминський Є. Дніпро в бетон або граніт / Є. Роминський, С. Копман // Соц. Київ. — 1934. — № 7—8. — С. 8—10.

522. Роминський О. Річний порт столиці: Реконструкція Київського водного вузлу // Соц. Київ. — 1936. — № 7—8. — С. 38 — 40.

523. Рочняк І. Місто-сад: Генеральний план озеленення столиці // Поезія укр. парку: Хроніка-2000. — № 41—42. — К., 2001. — С. 332.
524. Рудик Г. Польське культурне середовище в Києві / Г. Рудик // Фонд відродження культур. середовища Києва. Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX — початку XX ст. — К., 1995. — С. 138 — 140.
525. Сабадашов С. К истории Пушкинского парка в Киеве // Не зарастет народная тропа... Пушкин. альбом. — К., 1999.
526. Саваренская Т. История градостроительного искусства. — М., 1984.
527. Сагайдак М. Великий город Ярослава. — К., 1982.
528. Сагайдак М. Городец на Родосині // Історія Русі-України. — К., 1998. — С. 115 — 125.
529. Сагайдак М. К вопросу о Лядских воротах древнего Киева // Древнерусский город. — К., 1984.
530. Сагайдак М. Давньокиївський Поділ. — К., 1991.
531. Саймондс Дж. Ландшафт и архитектура. — М., 1965.
532. Сакович Л. Регулярні містобудівні заходи початку XIX в. у Росії та Україні / Л. Сакович // Питання історії архітектури та буд. техніки України. — К.: Держбудвидав УРСР, 1959. — С. 283 — 284.
533. Сакович Л. Жилая застройка Киева первой половины XIX в.: Дис. ... канд. арх-ры / Науч. рук. — чл.-кор. АА УССР Грабовский И.А. Ч. 1—2. — К., 1954.
534. Самойловский И. Корчеватовский могильник (рубежа н. э. на южной окраине Киева). // МИА. — 1959. — № 70.
535. Самойловський І. Дерев'яні водопровідні труби і мостова в Києві. XVII — XVIII ст. // Нариси з історії техніки. — К., 1955.
536. Самойловський І. Пам'ятки полів поховань у Києві // Археологія. — Т. 6. — 1952. — С. 155.
537. Самойловський І. Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947—1948 // АП. — Т. 3. — 1952. — С. 73—74.
538. Самойловський І. Сліди трипільської культури у Києві // Археологія. — Т. 6. — 1952.
539. Самоквасов Д. Могила русской земли // КСИИМК. — Вып. 16. — М., 1908. — С. 38.
540. Саприкін Л. Нове в будівництві підземних споруд // Буд-во і архітектура. — 1959. — № 5. — С. 23—24.
541. Сапрыкин Л. Технический прогресс на службе у метростроителей // Строительство и арх-ра. — 1960. — № 11. — С. 15.
542. Сарабьянов Д. Стиль модерн. — М., 1989. — 294 с.
543. Сафронов В. В утренней дымке туманятся днепровские мосты // БудМайстер. — 1998. — № 13. — С. 80—83.
544. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К.: Тип. Фёдорова, 1874. — 156 с.
545. Сви́дeрский В. Малые архитектурные формы. — К., 1953.
546. Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому общественному управлению. Изд. с 1871 г. по 1913 г. включительно. С приложением обязательных постановлений, изданных губернской администрацией. — К.: Гор. общ. упр., 1914.

547. Святыни и древности великого града Киева: Изд. 2-е, испр. и доп. — СПб.: журн. «Мирской вестник», 1873. — 60 с.
548. Северин С. Озеленение жилых территорий // Строительство и арх-ра. — 1962. — № 14.
549. Сельцер Н. Ансамблі майбутнього Києва // Соц. Київ. — 1936. — № 1. — С. 17—19.
550. Семенов В. Благоустройство городов / В. Семенов — М.: Изд-во П. Рябушинского, 1912. — 184 с.
551. Семенов В. Благоустройство городов. — М., 1912. — 184 с.
552. Семеновский Н. Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. — Тетрадь 1. — К., 1857.
553. Семеновский Н. Киев и его достопамятности. — К., 1852.
554. Семеновский Н. Киев, его святыни, древности, достопримечательности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. — К., 1900.
555. Семеновский Н. Пустынь Феофания // Киев. телеграф. — 1864. — № 92. — С. 453.
556. Серга Ж. Хронологія забудови Києва (кін. XVIII — поч. XX ст.) за документами Державного архіву м. Києва // Архівіст. — К.: ДЦЗНАФ, 2002. — Вип. 5. — С. 134 — 142.
557. Сердюк О. Деякі особливості планування розвитку території Києва XIX — початку XX ст. // Праці Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. досліджень. — Вип. 3. — К.: Фенікс, 2007. — С. 68—76.
558. Сердюк О. Київське житло другої половини XIX — початку XX століття: наук.-довід. видання / О. Сердюк. — Львів: Центр Європи, 2010. — 608 с.
559. Сердюк О. Огляд стану охорони та використання пам'яток житлової архітектури Києва другої половини XIX — початку XX ст. / О. Сердюк // Праці Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. досліджень. — Вінниця, 2011. — Вип. 6. — С. 63—76.
560. Сердюк О. Особливості формування київського житла наприкінці XIX — початку XX ст. / О. Сердюк // Укр. академія мистецтв: Дослід. та наук.-метод. праці. — К., 2005. — Вип. 12. — С. 157 — 167.
561. Сердюк О. Роль пам'яток у міському середовищі // Укр. академія мистецтв: Дослід. та наук.-метод. праці. — Вип. 13. — К., 2005. — С. 172—79.
562. Сердюк О. Соціально-культурне середовище Києва XIX — початку XX ст. / О. Сердюк // Укр. академія мистецтв: дослід. та наук.-метод. праці. — К., 2007. — Вип. 14. — С. 239 — 248.
563. Сердюк О. Типологія київського житла в другій половині XIX — початку XX ст. / О. Сердюк // Праці Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. досліджень. — К., 2010. — Вип. 5. — С. 60 — 76.
564. Силин О. Минуле і майбутнє київського Подолу // Укр. істор. журнал. — 1976. — № 7.
565. Ситкарева О.В. Исторический опыт и современные проблемы охраны архитектурного комплекса Киево-Печерской лавры (инж.-тех. аспект) // Проблемы охраны, изучения и реставрации архит. памятников Киево-Печер. лавры. — К., 1991. — С. 7—22.
566. Ситкарева О. Киевская крепость XVIII — XIX вв. — К., 1997.

567. Сіткарьова О. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. — К.: Довіра, 2005.
568. Січинський В. Історія українського мистецтва: Архітектура. — Нью-Йорк: Наук.-т-во ім. Шевченка в Америці, 1956. — Т. 1.
569. Скиба Л. Охоронні дослідження Пирогівського могильника // Археол. дослідження на Україні в 1990 р. — К., 1991. — С. 17—18.
570. Скиба Л. Дослідження Пирогівського могильника // Археол. дослідження в Україні в 1991 р. — К., 1993. — С. 117 — 118.
571. Скібіцька Т., Шулешко І. Астрономічна обсерваторія Київського університету: до питання історії освоєння ділянки, проектування та спорудження (1838—1880-ті рр.) // Праці Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. досліджень. — Вип. 2, ч. 1. — К.: АртЕк, 2006. — С. 265—274.
572. Скуратівський В. Київ крізь віки // Філософ. і соціол. думка. — 1991. — № 4.
573. Словарь архитектурно-реставрационных терминов: Метод. пособие / Под ред. И.А.Игнаткина. — К., 1990.
574. Слюдікова Т. Забудова і благоустрій м. Києва в XIX-XX ст. (за документами Київських державних архівів) // Архіви України. — 2009. — № 1—2.
575. Смик О. Житловий квартал в Звіринецькому районі Києва // Арх-ра Рад. України. — 1939. — № 7. — С. 7 — 11.
576. Смишко В. Возрожденный Киев. — К., 1990. — 157 с.
577. Смык Л., Забельская М. Преображение Киевского вокзала // Арх-ра и престиж. — 2001. — № 2. — С. 35—42.
578. Сокол К. Монументы империи. — М. 2001.
579. Соціалістичний Київ. — 1934. — № 11—12. — С. 33.
580. Спогади про Київ: Спецвип. журналу «Однокласник». — К., 1992.
581. Справочная книга «Весь Киев» на 1926 год. — К., 1926.
582. Справочник-путеводитель по Киеву и окрестностям (1913—1914). — К., 1914.
583. Спутник по Киеву. — К., 1910.
584. Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины. — К., 1971.
585. Статистическое описание Киевской губернии, изданное Иваном Фундуклеем. — СПб.: Тип. М-ва внутр. дел, 1859. — 572 с.
586. Степович А. Нові студії з історії Києва В. Щербини. — К., 1926.
587. Стефанович Д. Шулявка та Жовтневий район в історії Києва. — К.: Кий, 2001.
588. Сторожевский Б.Н. Адресная книга г. Киева на 1879 г. — К., 1879.
589. Тарановский Н. Киев и его окрестности. — К., 1884.
590. Тарановский Н. Печерская лавра и к ней главнейшие пути через г. Киев. — К., 1883.
591. Телегин Д. Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии // МИА. — № 172—1973. — С. 173—176.
592. Телегин Д.Я. Там, где вырос Киев. — К., 1982.
593. Телегин Д. Неолітичні пам'ятки Києва та його околиць // ВАН УРСР. — 1956. — № 3. — С. 42—46.
594. Терпиловский Р., Абашина Н. Памятники киевской культуры. — К., 1992. — С. 103.

595. Терпугов М. Граніт, зелень і вода: Буд-во набереж. Дніпра // Соц. Київ. — 1935. — № 9. — С. 19 — 22.
596. Терпугов М. Переправа через Дніпро в Києві // Соц. Київ. — 1940. — № 5. — С. 22—24.
597. Тимофеенко В. Жилая застройка городов Украины в период капитализма / В. Тимофеенко // Известия высш. учеб. заведений. Строительство и арх-ра. — 1972. — № 8. — С. 52 — 57.
598. Тимофієнко В. Енциклопедія архітектурної спадщини України: Темат. словник. — К.: УАА, 1995. — 365 с.
599. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII — початку XX ст.: Біограф. довідник. — К.: НДІТІАМ, 1999. — 477 с.
600. Титов Ф. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и Киева. — К., 1910.
601. Толочко Л. Пам'ятник святому князю Володимиру в Києві. — К., 2007.
602. Толочко П. Древний Киев. — К.: Наук. думка, 1976.
603. Толочко П. Древний Киев. — К., 1983.
604. Толочко П. Історична топографія стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1972.
605. Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII — XIII веков. — К., 1980.
606. Толочко П., Боровський Я. Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва: Дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 3—10.
607. Толочко П., Гупало К., Харламов В. Розкопки Києво-подолу 1973 р. // Археол. дослідження стародав. Києва. — К.: Наук. думка, 1976.
608. Трегубова Т. К истории развития Печерска в Киеве / Т. Трегубова // Строительство и арх-ра. — 1979. — № 6. — С. 25 — 27.
609. Третяк К. Втрачені споруди та пам'ятники Києва: Довідник. — К.: Київ. ун-т, 2004.
610. Третяк К. Київ: Путівник по зруйнованому місту — К., 1998.
611. Троицкий И. Феофания, мужской общежительный скит, приписанный к Киево-Михайловскому Златоверхому первоклассному монастырю. — К., 1901. — 32 с.
612. Троицкий И. Феофания. — К., 1901.
613. Труханов остров: К истории его развития и благоустройства. — К., 1910.
614. Тидман Л. Изба. Дом. Дворец. Жилой интерьер России с 1700 по 1840-е годы. — М.: Прогресс—Традиция, 2000. — 336 с.
615. Увесь Київ. 1927 рік. — К., 1927.
616. Указатель фабрик и заводов европейской России. — СПб., 1881.
617. Умас Н. Значение природно-климатических факторов в градостроительстве. // Арх-ра СССР. — 1974. — № 2. — С. 2—4.
618. Устенко Т., Кондратенко Е., Водзинский Е. Формирование архитектурно-художественного облика центров городов. — К.: Будівельник, 1989.
619. Устенко Т. Комплексный учет градостроительных условий в архитектурно-пространственной композиции прибрежной территории Киева // Градостроит. проблемы развития Киева: Сб. науч. трудов / КиевНИИПградогосроительства. — К., 1982. — С. 34 — 44.
620. Федорова Л. Київ — столиця України та її визначні місця / Л. Федорова — К.: Спалах, 2004. — 95 с.

621. Фельдман Я. Київ: Погляд через століття // Дані (Допомога авторам нових ідей). — 1996. — № 1—2. — С. 39 — 41.
622. Фоменко К. Киев второй половины XIX века // Киев. епарх. ведомости. — 1909. — № 17, 21, 27.
623. Фундуклей И. Описание Киева в отношении к древностям. — К., 1996 (репринт. відтворення вид-ня 1847 р.).
624. Харламов В. Київська садиба X ст. / За матеріалами розкопок Подолу / К.: Наук. думка, 1977.
625. Харламов В. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археол. исследования Киева 1978—1983 гг. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 106 — 120.
626. Харламов В. Нові дослідження на «Вознесенському узвозі» в Києві // Археологія. — 1996. — № 2.
627. Хаустов П. Контури майбутнього Києва: До питання розробки генерального плану міста // Соц. Київ. — 1934. — № 3—4. — С. 12—16.
628. Хаустов П. Планування міст / П. Хаустов, Г. Шапаровський. — Х.: Укр. держтехвид-тво, 1931. — 90 с.
629. Хвойка В. Каменный век Среднего Поднепровья // Труды XI Археол. съезда. — Т. 1. — М., 1901.
630. Хинкулов Л. Золотые ворота Киева. — К., 1988.
631. Хойновский И. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси. — К., 1898. — С. 103. — Табл. V.
632. Хойновский И. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г. — К., 1893. — 78 с.
633. Хорхот А. Архитектура и благоустройство промышленных предприятий. — К.: Изд-во Академии арх-ры Укр. ССР, 1953. — С. 22, 27, 29, 30.
634. Хрещатик: Культуролог. путівник. — К.: Амадей, 1997. — 160 с.
635. Хрущак М. Світ ловив, але не втримав... // Образотвор. мист-во. — 2002. — № 3. — С. 32—34.
636. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — 253 с.
637. Цельтнер Е. Лівобережний Київ // Соц. Київ. — 1934. — № 9—10. — С. 36—37.
638. Чекановський А. Про місце розташування Подільських воріт на Копиревому кінці стародавнього Києва // Старожитності Півден. Русі — 1993.
639. Чепелик В. Йосип Каракіс. Творчість в лещатах тоталітарної доби // Україна — Ізраїль: Вісник. — 1999. — № 1. — С. 20 — 25.
640. Чепелик В., Макаров А., Галайба В. Крещатик: Культуролог. путеводитель. — К., 1997.
641. Чернышов Н. Поездка в Голосеевскую пустынь // Киев. губерн. ведомости. — 1853. — №35. — С. 293—296.
642. Шамурина З. Киев / З. Шамурина — Репринт. вид-ня 1912 р. — К.: Задруга, 1996. — 88 с.
643. Шапаровський Г. Місцеві будівельні правила, що регулюють забудовання (в минулому й сучасному) м. Києва / Г. Шапаровський. — К., 1929. — 23 с.
644. Шапошникова О. Пам'ятки неоліту та трипільської в районі Києва // Археологія. — 8. — 1953. — С. 138—140.

645. Шарлемань М. По Київу і його околицях. — К., 1921.
646. Шевчук В. Козацька держава. — К.: Абрис, 1995.
647. Шереметев С. Киев. — СПб., 1893.
648. Шероцкий К. Киев: Путеводитель / К. Шероцкий. — Репринт. вид-ня 1917 р. — К.: Кобза, 1994. — 374 с.
649. Шило Н. Послевоенное восстановление и строительство Киева в институте «Киевпроект» / Н. Шило, И. Бронштейн // Сообщения Киевпроекта. — 1957. — № 11—12. — С. 5—19.
650. Шимановський О., Дудник Е. Технічний стан і проблеми реконструкції київських мостів // Буд-во України. — 2002. — № 6. — С. 9—14.
651. Шимановський О., Дудник Е., Шапошникова П. Міст ім. Є.О. Патона — минуле, нинішнє, майбутнє // Буд-во України. — 2004. — № 8. — С. 28—33.
652. Шимановський О., Дудник Е., Шаповал О. Технічний стан висячого паркового моста через р. Дніпро в Києві // Буд-во України. — 2003. — № 4. — С. 25—28.
653. Шленский Д., Браславец А. Андреевский спуск: Культоролог. путеводитель. — К., 1998.
654. Шовкоплас А. Исследования на Оболони в Киеве // Новейшие открытия совет. археологов. — Ч. 3. — К., 1975. — С. 34—35.
655. Шовкоплас А. Памятники зарубинецкого времени в г. Киеве. // МИА. — № 70. — 1959.
656. Шовкоплас А. Поселение зарубинецкой культуры на берегу Почайны в Киеве // МИА. — № 176. — 1970.
657. Шулькевич М. Киев. Архитектурно-истор. очерк / М. Шулькевич, Т. Дмитриенко. — К.: Будівельник, 1978. — 461 с.
658. Шулькевич М. Киев: Архитектурно-истор. очерк / М. Шулькевич, Т. Дмитренко — 6-е изд., перераб. и доп. — К.: Будівельник, 1982. — 448 с.
659. Шулькевич М. Київ. — К., 1968.
660. Шулькевич М. Київ: Архітектурно-істор. нарис. — К., 1958.
661. Щербань В. Ландшафт и архитектура города. — К.: Будівельник, 1987. — 88 с.
662. Щербина В. Документи до історії Києва (1494—1835) // Укр. археол. зб. — Т. 1. — К., 1926. — 49 с.
663. Щербина В. Київ та Київщина на початку XIX віку // Україна. — 1929. — № 3/4.
664. Щербина В. Нові студії з історії Києва. — К., 1926.
665. Щиголь М., Бронштейн В. Сборный купол вестибюля станции метро // Строительство и арх-ра, 1960. — № 9. — С. 11—12.
666. Эртель А. Древние пещеры на Зверинце в Киеве. — К., 1913.
667. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (Строит. уч-ща). 1842—1892. — СПб., 1893.
668. Юрченко П. Урядова площа в столичному Києві // Соц. Київ. — 1934. — № 5—6. — С. 14—20.
669. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.: Генеза, 1997.
670. Яковлев А. Предместья Киева. Приорка, Куреневка и Сырец // Известия Киев. гор. думы. — 1914. — №11. — С. 50—75.
671. Яковлев В. История крепостей. — СПб., 2000.

672. Якубовский Г. История возникновения пригорода Приорки // Известия Киев. гор. думы. — 1910. — № 6—7.
673. Ямпольський С. Тунелі під Дніпром / С. Ямпольський, В. Вишневський, В. Кобзар // Уряд. кур'єр. — 2004. № 104. — 5 черв. — С. 14.
674. Ясиевич В. Архитектура Украины на рубеже XIX — XX веков. — К.: Будівельник, 1988. — 183 с.
675. Ясиевич В. Архитектура Украины периода капитализма и империализма (1840—1917) // Памятники арх-ры Украины. — К.: НИИТИАГ, 1986. — С. 66—112.
676. Ясиевич В. У истоков архитектуры XX века / В. Ясиевич // Строительство и арх-ра. — 1975. — № 10. — С. 28 — 37.
677. Яцевский Ч. Практический иллюстрированный путеводитель по Киеву. — К., 1913.

Архівні джерела

678. ПСЗ РИ. — Т 36. — Від. 3. — № 36540.
679. ЦДАК України, Ф. 52, оп. 1, спр. 13 а, «Чертеж Киеву граду...» 1695 р.
680. ЦДАК України, Ф. 442, оп. 1, спр. 13.
681. ЦДАК України, Ф. 442, оп. 5, спр. 340.
682. ЦДАК України, Ф. 2194, оп. 1, спр. 414.
683. ЦДАК України, Ф. 442, оп. 517, спр. 72.
684. ЦДАК України, Ф. 442, оп. 102, спр. 170.
685. ЦДАК України, Ф. 442, оп. 102, спр. 170.
686. ЦДАК України, Ф. 442, оп. 66, спр. 284.
687. ЦДАК України, Ф. 442, оп. 66, спр. 175.
688. ДАК, Р-1, оп. 1, спр. 718.
689. ДАК, Ф. Р-1, оп. 1, спр. 718.
690. ДАК, Ф. Р-1, оп. 1, спр. 6623.
691. ДАК, Ф. Р-1, оп. 1, спр. 5808, спр. 6222, 7104.
692. ДАК, Ф. Р-6, оп. 3, т. 1, спр. 17, арк. 1—23.
693. ДАК, Ф. Р-6, оп. 3, т. 1, спр. 223, арк. 1—12.
694. ДАК, Ф. Р-330, оп. 1, спр. 2389.
695. ДАК, Ф. Р-6, оп. 1, т. 1, спр. 220.
696. ДАК, Ф. Р-6, оп. 1, т. 1, спр. 222.
697. ДАК, Ф. Р-6, оп. 3, т. 1, спр. 16.
698. ДАК, Ф. Р-6, оп. 3, т. 1, спр. 485, арк. 1—9.
699. ДАК, Ф. Р-6, оп. 3, т. 1, спр. 318, арк. 1—50.
700. Перелік садиб та їх власників, яким видано дозволи на будівництво — ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 93, 1871—73 рр.
701. Перелік садиб, до яких проведено каналізацію — ДАК, ф. 163, оп. 48, спр. 58, 1894 р.
702. Барабаш В. Свято-Пантелеймонівський монастир у Феоданії // Звід пам'яток історії та культури. — К., «Укр. енциклопедія» ім. М.Бажана. — Кн. 1. — Т. 3. — рукопис.
703. Звід пам'яток історії та культури України : Енцикл. вид-ня у 28 т. Кн. 1. Київ, ч. 3. С — Я / Редкол. тому : відп. ред. П. Тронько [та ін.]; Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова. — Машинопис. — К. : Гол. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2008. — 1217—2197 с.

704. Висневский В., Козловский С., Гойзман И. Зверинецкие пещеры (доклад Киевской лаборатории спалеологических исследований в 1973 г.) — АКПМІК, ф. 2, спр. 1.

705. Державна програма популяризації пам'яток культурної спадщини Київської області. Перший етап Натурні обстеження об'єктів культурної спадщини Київської області. Кн. 1 та кн. 2. — К., 2008 / Звіт Наук.-дослід. ін-ту пам'яткохорон. досліджень: Рукопис.

706. Історико-архітектурний та історико-містобудівний опорні плани м. Києва. Солом'янсько-Совська частина: Звіт НДІТІАМ. — Додаток 3, кн. 4. — К., 2002: Рукопис.

707. Історико-архітектурний та історико-містобудівний опорні плани м. Києва. Промислові об'єкти і утворення та інженерно-транспортні споруди: Звіт НДІТІАМ. — Кн. 7. — К., 2001: Рукопис.

708. Історія архітектури Української РСР. у 2 т. Т. 2., кн. 2., ч. 2: Машинопис. — К.: Держ. наук. архітектур.-буд. б-ка ім. В. Заболотного, 1974. — С. 228—651.

709. Садиба Київського водогону (верхнє подвір'я): Володимирський узвіз, 6, Подільський район м. Києва: Істор.-архіт. записка / Київ. наук.-метод. центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповід. територій. — К., 2003. — 17 с.

710. Сакович Л. Архітектура індивідуального житла ХІХ сторіччя в м. Києві / Сакович Л.; Ін-т історії та теорії арх-ри Акад. архіт. УРСР: Машинопис. — К.: Держ. наук. архіт.-буд. б-ка ім. В. Заболотного, 1947. — 136 с.

711. Самойловский И. Археологическая карта Киева, 1954 г. — НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 361.

712. Сведения о жизни и деятельности Гражданского Инженера Александра Васильевича Кобелева (с 1887 по 1914 г.). Рукопис у родин. архіві.

713. УСНРПИ. Историко-архитектурная инвентаризация г. Киева. I этап: экспертная оценка по классификации застройки. Зона II, т. 2 і 3. — К., 1984. — Архів ін-ту «Укр-проектреставрація».

Історичні плани і карти м. Києва

Плани

1. План Киево-Печерской лавры и Киева. Кн. «Тератургима» А. Кальнофойсько-го. — К. 1638 (фонди Нац. Киево-Печер. історико-культ. заповідника).

2. «Перспект Киево—Печерской крепости и части форштата от Московской стороны. Сочинен 1783 г.» Київ: Істор. огляд. Карти, ілюстрації, документи. — К., 1982. — С. 62—63.

3. План околичних земель м. Києва 1799 р. Державний архів Києва (далі — ДАК), ф. 1, оп. 4, спр. 68.

4. План м. Києва 1803 р., складений архітектором А. Меленським: Печер. від-ня. // Державний архів Київ. обл. (далі — ДАКО), ф. 1542, оп. 1, спр. 262.

5. План м. Києва 1803 р., складений архітектором А. Меленським. Старокиїв. від-ня і Поділ // Наук. архів ІА АН України.

6. Копія плану м. Києва 1833 р. з позначенням змін у зв'язку зі спорудженням Нової Печерської фортеці // Київ: Істор. огляд. Карти, ілюстрації, документи. — С. 76—77.
7. План м. Києва 1820 р. // Берлинский М.. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города... — СПб., 1820.
8. План м. Києва 1824 р. з доповненнями 1830-х рр. // ЦДАУК, ф. 2194, оп. 1, спр. 392.
9. Часть общего плана г. Киева с показанием Дворцовой Города части между улицами Лютеранскою и Университетскою усадебного места Колежской Асесорши Сулиминой и под буквою С пустопорожней земли, отведенной ей на расширение сада и постройку садовых зданий // ДАКО, ф. 19, оп. 1, спр. 868, поч. 1830-х рр.
10. План м. Києва 1836 р. // ДАК, ф. 239, оп. 1, спр. 1 А.
11. Специальный план г. Киева. Дворцовой, Старо-Киевской, Лыбедской и Подольской частей, с показанием усадеб каждого жителя составлен 1836-го года // Нац. б-ка України ім. Вернадського: Від. картографії. — № 28010.
12. План м. Києва 1838 р. ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 18.
13. План м. Києва 1846 р. Держ. наук. архіт.-буд. б-ка ім. В.Заболотного.
14. Часть общего плана г. Киева с показанием местоположения усадеб, принадлежащих Генерал-Лейтенантше Ловцовой, Титулярному Советнику Пашенку, Титулярному Советнику Царьеву, наследникам Дворянина Ленуара и Чиновнице 3-го класса Алексеевой // ДАКО, ф. 41, оп. 3, спр. 290, 1849 р.
15. Подробный план Дворцовой части г. Киева. // Від. рукописів НБУ ім. Вернадського, ф. XXVIII, № 861, 1854 р.
16. План м. Києва 1861 р. // ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр.
17. Плани Андріївської гори, 1864 р. // ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 328.
18. План Києва з околицями. 1865 р. // Київ: Істор. огляд. Карти, ілюстрації, документи. — С. 87.
19. План окрестностей города Киева, снят топографами, состоящими при штабе войск Киевского военного округа. 1865 // Нац. б-ка України ім. Вернадського: Від. картографії, № 16391.
20. План м. Києва з передмістями. КВО, 1871 — 1873 рр. // ДАК, ф. 163, оп. 45, спр. 1.
21. План м. Києва 1887 р. // Захарченко М. Киев теперь и прежде. — К., 1888.
22. План м. Києва 1893 р. (креслення 1874 р. зі змінами 1881, 1889, 1893 рр.) // ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1457.
23. План до правил користування еспланадними землями Київської фортеці, 1896 р. // ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1558.
24. План м. Києва 1903 р., складений інж. Максимовичем // ДАК, ф. 163, оп. 52, спр. 539.
25. План м. Києва 1914 р. // ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 24.
26. План м. Києва 1918 р. // ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 3654.
27. План м. Києва з передмістями, 1914 р. // ЦДАУ, ф. 725, оп. 1, спр. 64 Б (джерело вказане М.Кадомською).
28. План м. Києва 1914 р. // Держ. наук. архіт.-буд. б-ка ім. В.Заболотного.
29. План-схема м. Києва 1914 р. // Держ. наук. архіт.-буд. б-ка ім. В. Заболотного.
30. План м. Києва 1918 р. // Держ. наук. архіт.-буд. б-ка ім. В. Заболотного.

31. План м. Києва 1923 р. // Держ. наук. архіт.-буд. б-ка ім. В. Заболотного.
32. План м. Києва 1923 — 1931 рр. // Планосховище Гол. управління містобудування, арх-ри та дизайну міськ. середовища Київ. міськдержадміністрації.
33. План м. Києва 1999 р. // Атлас «Київ»: Щорічне довідк. картограф. вид-ня, 1999, № 2.
34. «План Києва в Х веке» / За М.Закревським // Київ. Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А.Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
35. «План Киева от 988 до 1240 года» / За М.Закревським // Київ: Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А.Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
36. Схема розміщення «міста Володимира» // Київ: Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А.Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
37. «План города Киева XII века», складений на основі планів, що були видані М. Максимовичем, М. Закревським, Боллье і Рачинським // Київ. Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А. Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
38. «План Киева от 1400 до 1600 года» / За М. Закревським // Київ: Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А.Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
39. Фрагмент плану м. Києва 1638 р., прикладений до «Тератургими» А. Кальнофойського // Київ: Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А. Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
40. План м. Києва 1693—1695 рр. // Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века: Истор.-архит. очерк. — К.: Наук. думка, 1982. — 159 с.
41. Фрагмент плану м. Києва («Старий Київ у 1695 р.) І. Ушакова // Київ: Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А.Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
42. «План Киева от 1700 до 1800 року» / За М. Закревським // Київ: Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А. Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
43. Фрагмент плану Й. Гесте (Контрактова площа) // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
44. Генеральний план Печерської фортеці 1745 р. // Київ: Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А.Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
45. «План Киево-Печерской, Старокиевской крепостям и нижнего города...» 1780 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
46. Генеральний план Київської фортеці 1787 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
47. План м. Києва 1799 р. // Київ: Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А.Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
48. План м. Києва 1812 р // Київ: Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А. Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
49. План м. Києва 1803 р., складений А. Меленським // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
50. Спеціальний план м. Києва 1833 р. // Київ: Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А.Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
51. Фрагмент загального плану м. Києва 1836 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
52. План м. Києва 1837 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
53. План м. Києва 1837 р. (копія) // Колекція М.В. Виноградової.

54. План м. Києва 1838 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
55. «План окресностей города Киева» 1842 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
56. План м. Києва 1846 р. // Київ: Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А.Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
57. Загальний проектний план для робіт, що плануються ... 1852 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
58. Фрагмент загального плану м. Києва 1854 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
59. Фрагмент загального плану м. Києва (Лук'янів. частина) 1855 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
60. План м. Києва 1860 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
61. Частина загального плану м. Києва 1862 р. // Колекція М.В. Виноградової.
62. План Старого Києва (1240 р., 1800 р., 1864 р.) // Київ. Істор. огляд (карти, ілюстрації, документи) / Ред. А.Кудрицького. — К.: УРЕ, 1982.
63. «План участка реки Днепр у г. Киева. 1907—1910 гг.» // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
64. План м. Києва 1880 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
65. План м. Києва 1890 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
66. План м. Києва 1895 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
67. План города Киева со всеми землями, состоящими в ведении оного, по Киевской губернии. План сост. по новейшим сведениям Киевской городской чертёжной городским землемером Таиловым в 1897 и 1898 годах. — К.: Лит. И. Чоколова, 1899. — 1 карта.
68. План м. Києва 1902 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
69. План м. Києва з околицями 1903 р. (складений інж. М. Максимовичем). // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
70. План м. Києва 1905 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
71. План м. Києва та його передмість. 1914 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
72. План м. Києва та його передмість 1911 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
73. План м. Києва 1912 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
74. План м. Києва 1913 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
75. «План г. Киева и его предместий» 1913 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
76. План м. Києва 1914 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
77. «Участок р. Днепра у г. Киева. 1914 г.» // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.

78. План м. Києва та його околиць. 1914 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
79. План м. Києва 1918 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
80. План-справочник г. Киева. — К., 1923.
81. План м. Києва 1923 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
82. План м. Києва 1924 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
83. Фрагмент плану м. Києва 1925 р. // («Липки») // Колекція М.В. Виноградової.
84. Фрагмент плану м. Києва 1925 р. («Окрисполком») // Колекція М.В. Виноградової.
85. План м. Києва 1930 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
86. Схема маршрутів і проїздів м. Києва. 1932 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
87. План м. Києва 1934 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
88. Проект планування Печерсько-Звіринецького району. 1934 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
89. Генеральний план м. Києва 1935 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
90. План м. Києва 1936 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
91. План м. Києва 1943 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
92. План м. Києва 1947 р. // Старовин. та істор. карти м. Києва і регіону. — Вид. «ВАРТО», 2010.
93. Генеральний план м. Києва 1949 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
94. Генеральний план м. Києва 1967 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.
95. Генеральний план м. Києва 1986 р. // Колекція планів фонду НДІ пам'яткоохорон. досліджень.

Карти

1. Адміністративна мапа Київської округи. 1925 р. Вид-ня Київського окрвиконкому. // Нац. б-ка України ім. Вернадського: Від. картографії, № 13314.
2. Карта Киевского уезда по описанию его Л. И. Похилевичем с дополнениями и поправками. 1864 р. // Нац. б-ка України ім. Вернадського: Від. картографії, № 16482.
3. Карта Киевского уезда Киевской губернии: Составлена по офиц. сведениям в 1914 г. // Нац. б-ка України ім. Вернадського: Від. картографії, № 15205.

Додаток 1. ПЕРЕЛІК ОБ'ЄКТІВ АРХЕОЛОГІЇ М. КИЄВА

№ з/п	Назва пам'ятки	Адреса розташування	Датування	Категорія	Назва документа про взяття на облік	Охоронний №
ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ						
1	Культурний шар села Угорське	урочище Аскольдова могила (Печерський р-н)	IX—XIII ст., (X—XI ст.)	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260006-Н
2	Культурний шар урочища Видубичі	вул. Видубицька, 1 (Печерський р-н)	IX—XIII ст., XII—XVII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260007-Н
3	Місто Володимира — дитинець стародавнього Києва з фундаментами Десятинної церкви	між вулицями Володимирською, В. Житомирською та схилами Старокиївської гори (Шевченківський р-н)	V—IX ст., IX—XIII ст., VII—X ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260010-Н
4	Фундаменти і залишки стін ротонди	вул. Володимирська, 3 (Шевченківський р-н)	IX—XIII ст., XII—XIII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260012-Н
5	Фундаменти церкви Федорівського монастиря	вул. Володимирська, 7—9 (Шевченківський р-н)	IX—XIII ст., XII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260013-Н

6	Фундаменти церкви Св. Георгія	пров. Георгіївський, 2 (Шевченківський р-н)	IX—XIII ст., XI ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260018-Н
7	Культурний шар городища "Красний двір князя Всеволода"	пров. Землянський (мис Чайка, територія Центрального Ботанічного саду) (Печерський р-н)	IX—XIII ст. XI—XIII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260059-Н
8	Фундамент палацу	вул. Ірининська (Шевченківський р-н)	IX—XIII ст. XI ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260023-Н
9	Фундаменти церкви св. Ірини	ріг вулиць Ірининської та Володимирської (Шевченківський р-н)	IX—XIII ст. XI ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260024-Н
10	Китаївське городище і курганий могильник	вул. Китаївська, 15 (Корчувате) (Голосіївський р-н)	IX—XIII ст. X—XIII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260026-Н
11	Культурний шар району стародавнього Києва — Клов	Кловське урочище між вулицями Круглоуніверситетською, Інститутською, Богомольця та Кловським узвозом (Печерський р-н)	IX—XIII ст., XI—XVII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260027-Н

12	Культурний шар "Міста Ярослава"	у межах вул. Костельної, Майдану Незалежності, вулиць Б. Грінченка, Прорізної, Ярославого Валу та Львівської площі (Шевченківський р-н)	IX—XIII ст., XI—XIII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260028-Н
13	Городище і могильник	Лиса гора (Юрковиця) (Подільський р-н)	IX—XIII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260029-Н
14	Звіринецькі печери	вул. Мічуріна, 18—22 (Звіринець) (Печерський р-н)	XI — початок XVII ст. XI—XIII століття	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260034-Н
15	Фундаменти Лядських воріт	майдан Незалежності (Шевченківський р-н)	IX—XIII ст., XIV—XVII ст. XI—XIII ст. XVIII ст.)	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260032-Н
16	Поселення давньоруське	просп. Перемоги, парк Нивки (Шевченківський р-н)	IX—XIII ст. X—XII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260041-Н
17	Фундаменти церкви	вул. Стрілецька, 7/9 (Шевченківський р-н)	IX—XIII ст. XI—XIII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260047-Н

18	Культурний шар села Берестове	територія парку Слави (Печерський р-н)	IX—XIII ст. X—XI ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260048-Н
19	Ремісничий район стародавнього Києва — культурний шар “Міста Ізяслава Святополка”	вул. Трьохсвятительська, 2—4 (територія Михайлівського Золотоверхого монастиря) (Шевченківський р-н)	IX—XIII ст. XI—XIII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260051-Н
20	Кирилівська стоянка первісних людей епохи палеоліту	вул. Фрунзе, 59—61 (Подільський р-н)	палеоліт	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260052-Н
21	Фундаменти церкви Богородиці у Кловському монастирі	вул. Шовковична, 27 (Печерський р-н)	XI ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260056-Н
22	Культурний шар городища	гора Щекавиця (Шевченківський р-н)	IX—XIII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260058-Н
23	Фундаменти мурованої церкви	вул. Юрківська, 3 (Подільський р-н)	перша половина XII ст.	національного значення	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09. 2009 № 928	260057-Н

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ					
		вул. Андріївська, 7/9 (Подільський р-н)	XII—XIII століття	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
24	Фундаменти храму				
25	Поселення багатощарове та городище	вул. Андріївський узвіз (урочище Замкова гора) (Подільський р-н)	III—II ст., до н. е., V—XIII ст. н.е.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976 Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112 Рішення Київського міськвиконкому від 27.01.1970 № 159
26	Фундаменти палацу	вул. Андріївський узвіз, 38 (над урочищем південно-східної частини Старокиївської гори) (Подільський р-н)	IX ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976
27	Фундаменти церкви Борисоглібської	вул. Борисоглібська, 11 (Подільський р-н)	XII ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
28	Культурний шар городища Кия	вул. Володимирська, 2 (Шевченківський р-н)	V—VIII ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976
29	Палац княгині Ольги	вул. Володимирська, 2 (біля ґанку НМІУ) (Шевченківський район)	X ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976 Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112 Рішення Київського міськвиконкому від 27.01.1970 № 159

30	Печі для випалювання плінфи	вул. Володимирська, 2 (Шевченківський р-н)	X ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976
31	Поселення Зарубинецької культури	вул. Володимирська, 2 (Старокіївська гора) (Шевченківський р-н)	II ст. до н.е.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
32	Фундаменти Південного палацу	вул. Володимирська, 2 (територія НМІУ) (Шевченківський р-н)	X ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976
33	Язичницьке каплице	вул. Володимирська, 2 (Шевченківський р-н)	VII — перша половина X ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
34	Язичницьке каплице	вул. Володимирська, 3 (Шевченківський р-н)	X ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976
35	Фундаменти Софійських (Батієвих) воріт	вул. Володимирська, 11 (Шевченківський р-н)	X—XIII ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976
36	Стіна двору митрополита	вул. Володимирська, 24 (Шевченківський р-н)	XII ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
37	Фундаменти будівлі (лазні)	вул. Володимирська, 24 (Шевченківський р-н)	XI—XII ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112

38	Культурний шар ремісничих слобід Гончари та Кожум'яки	урочище між горами Замковою — Дитинкою (Кудрявець)	IX—XVII ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112	
39	Фундаменти церкви св. Василя (Трьохсвятительська)	вул. Десятинна, 2 (Шевченківський р-н)	XII ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976	
40	Фундаменти Західного палацу	пров. Десятинний, 7 (Шевченківський р-н)	X ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976 Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112	
41	Поселення і могильник	гора Дитинка (Шевченківський р-н)	V—XIII, IX—XIII ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112	
42	Дерев'яний водогін та вимощення вулиць	вул. Ігорівська (Контрактова пл., вул. Фролівська, Покровська, Хорива, Братська, Волоська, Г. Сковороди, Андріївська, Нижній і Верхній Вали) (Подільський р-н)	XVII—XVIII ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976 Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112 Рішення Київського міськвиконкому від 27.01.1970 № 159	

43	Печі для випалу вапна	вул. Ірининська, 5—6 (Шевченківський р-н)	XI ст.	місцевого значення	Рішення київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
44	Фундаменти церкви	пров. Киянівський, 2/12 (Шевченківський р-н)	XI ст.	місцевого значення	Наказ Міністерства культури та мистецтв України від 15.06.1999 № 393 Рішення київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
45	Фундаменти та залишки стін церкви Богородиці Пирогощі	пл. Конtrakтова (Подільський р-н)	XII ст.	місцевого значення	Рішення київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
46	Культурний шар Києво-Печерського монастиря	вул. Лаврська, 21-25 (територія заповідника "Києво-Печерська Лавра") (Печерський р-н)	XI—XIII ст.	місцевого значення	Рішення київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
47	Поселення	гора Лиса (над річкою Либідь) (Голосіївський р-н)	III тисячоліття до н. е.	місцевого значення	Рішення київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
48	Культурний шар Копирева кінця	Львівська площа (Кудрявські схили, територія Академії мистецтв України) (Шевченківський р-н)	X—XIII ст.	місцевого значення	Рішення київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112 Рішення київського міськвиконкому від 27.01.1970 № 159

49	Городище Троещина — Вигурівщина	вул. Маяковського (озеро Гнилуша)	XI—XII ст.	місцевого значення	Рішення Київської обласної ради депутатів трудящих від 23.11.1970 № 806	
50	Фундаменти церкви	пров. Несторівський, 9 (Шевченківський р-н)	XII — перша половина XIII ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112	
51	Фундаменти церкви	вул. Олегівська, 41 (гора Щекавиця) (Шевченківський р-н)	XII ст.	місцевого значення	Наказ Міністерства культури та мистецтв України від 15.06.1999 № 393 Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112	
52	Культурний шар Подолу	Поділ (у межах вул. Набережно-Хрещатицька, Введенська, Фрунзе, уличце Гончари — Кожум'яки) (Подільський р-н)	IX—XVIII ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112	
53	Фундаменти Вірменської церкви	вул. Покровська, 7 (територія Покровського монастиря) (Подільський р-н)	XIV ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112	
54	Поселення	Сирець (Шевченківський р-н)	III тисячоліття до н.е.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112	

55	Фундаменти церкви	вул. Смірнова-Ласточкіна, 20 (Шевченківський р-н)	XI ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
56	Фундаменти церкви	вул. Смірнова-Ласточкіна, 22 (територія Академії мистецтв України) (Шевченківський р-н)	XI ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
57	Могильник	вул. Фрунзе, 59—61 (Подільський р-н)	IX—XI ст.	місцевого значення	Рішення Київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112 Наказ Міністерства культури та мистецтв України від 15.06.1999 № 393
58	Феодосіїв печери та фундаменти церкви Гнилицького монастиря	уроч. Церковщина ("Хутір Вільний" (траса Київ— Обухів))	XII ст.	місцевого значення	Рішення київського міськвиконкому від 17.11.1987 № 1112
ЩОЙНО ВИЯВЛЕНІ ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ					
1	Могильник	вул. Велика Житомирська, 11. (Шевченківський р-н)	IX – XVII ст.	щойно виявлений	Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53
2	Оборонний мур (стіна) і рів	вул. Володимирська, 24 (Шевченківський р-н)	XI – XIII ст.	щойно виявлені	Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53
3	Рештки мурованої церкви XII ст.	вул. Волоська, 23 (Подільський р-н)	XII ст.	щойно виявлені	Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53

4	Муромець, городище	Дружби народів парк (Деснянський р-н)	XII – XIII ст.	щойно виявлене	Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53
5	Печерний комплекс на території Виноградного саду	уроч. Китаїв (Голосіївський р-н)	XVI – XVIII ст.	щойно виявлений	Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53
6	Китаївські печери	уроч. Китаїв (Голосіївський р-н)	XVI – XVIII ст.	щойно виявлені	Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53
7	Могильник	пров. Киянівський, 10 (Шевченківський р-н)	XII – XIII ст.	щойно виявлений	Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53
8	Безкурганний могильник	Поділ (квартал між вул. Андріївською, Борисоглібською, Сагайдачного) (Подільський р-н)	XV ст.	щойно виявлений	Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53
9	Подільський могильник	Поділ (у межах вул. Хорива, Волоська, Спаська, Набережно-Хрещатицька) (Подільський р-н)	XI – XIII ст.	щойно виявлений	Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53
10	Кирилівські печери	вул. Фрунзе, 103 (99) (Подільський р-н)	XI – XII ст.	щойно виявлені	Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53
11	Преображенські печери	вул. Ягідна – акад. Кашенка (Голосіївський р-н)	середина XIX ст.	щойно виявлені	Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53

**Об'єкти археологічної спадщини м. Києва, пропонувані
до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України**

№ п/п	Назва об'єкта	Адреса розташування	Датування
1	Поселення	Ріг вул. Автозаводська, Я. Івашкевича та Лугової, уроч. Пріорка, Кристерова гора.	I – II ст. н.е. (Зарубинецька культура); VI – VII ст. н.е.
2	Поселення	Ріг вул. Автозаводська, Я. Івашкевича та Лугової, уроч. Пріорка, Кристерова гора.	VI – VII ст. н.е.
3	Могильник	Багринова гора, поміж Корчуватим і Мишоловкою	I ст. до н.е. — I ст. н.е. (Зарубинецька культура)
4	Могильник	Батієва гора, підвищення на правому березі р. Либідь, поміж вул. Солом'янською і Волгоградською	I – II ст. н.е. (Зарубинецька культура)
5	Поселення, могильник курганий	Батієва могила або гора, підвищення на плато тераси правого берега р. Либідь між Протасовим яром, що відокремлює її від Байкової гори та притокою Либіді – струмком Мокрий (поміж сучасними вул. Протасів яр, Солом'янська, Волгоградська, Городня (колишня Кудряшова) і Мокра)	VIII – X ст.
6	Поселення Оболонь-I	Промзона між Бондарським провулком та залізничною платформою Вишгородська, берегова тераса колишнього рукава Дніпра – Почайної у горішній течії.	IV – III тис. до н.е. (неоліт, Дніпро-донецька культура)
7	Поселення Оболонь – II	Промзона між Бондарським провулком та залізничною платформою Вишгородська, берегова тераса колишнього рукава Дніпра – Почайної у горішній течії.	IV – III тис. до н.е. (неоліт, Дніпро-донецька культура)
8	Поселення багатощарове	Бортничі, уроч. Старий цвинтар та Вітовець.	Доба бронзи (Середньодніпровська, Тшинецька та Білогірдівська культури)

9	Поселення й могильник	Бортничі, південно-західна частина масиву, поміж вул. Лугова і Колекторна, південно-західний схил окремої дюни	Друга половина III – перша половина IV ст. н.е. (Київська культура)
10	Поселення, літописне Предславине	Вул. В.Васильківська, квартал поміж вул. Фізкультурною та Димитрова.	XII – поч. XIII ст.
11	Поселення	Колишнє с. Віта-Литовська; піщана тераса у гирлі р. Віти при її впадінні у Дніпро	III тис. до н.е. (неоліт, Дніпро-донецька культура)
12	Рештки церкви св. Михаїла, або Новгородської божниці (?)	Волоська, 11.	XII ст.
13	Курганне поле	Вул. Грачка, 1 км на південь від оз. Синє	Доба бронзи
14	Культурний шар поселення	Вул. Грушевського (сквер Ватутіна)	X – XI ст.
15	Рештки Спаської(?) церкви	Вул. В.Житомирська, 26	XII – XIII ст.
16	Могильник	Караваєві дачі, вул. Кар'єрна, верхів'я р. Либідь.	I ст. до н.е. – I ст. н.е. (зарубинецька культура)
17	Поселення	Кирилівські висоти, поміж Смородинським та Подільським узвозами, над вул. Кирилівською; понижена ділянка корінного берега заввишки до 30 м над рівнем першої надзапальної тераси, неподалік від Смородинських печер.	III – IV ст. н.е. (Київська культура)
18	Поселення	Киянівський пров., 8	початок III тис до н.е. (пізній етап Трипільської культури (чапайський тип)
19	Стоянка	Ріг вул. Клінічна – узвіз Протасів яр (біля підніжжя південно-східного схилу Батієвої гори, Олександрівська слобідка).	Верхній палеоліт

20	Поселення	Вул. Колекторна, поміж хутором Червоним та Бортничами, край корінної тераси лівого берега Дніпра.	Підгірцевська культура (VII – V ст. до н.е.)
21	Поселення	Пров. Кріпосний, 3; над колишнім Кловським струмком	початок — середина III тис. до н.е. (Трипільська культура)
22	Культурні шари Печерська	Східна частина Печерського плато (вул. Московська /схили до Кловського урочища/ — І.Мазепи — схили до Старонаводницької долини).	XI – XIX ст.
23	Поселення	Між вул. Микільсько-Слобідською та Луначарського, піщане підвищення в заплаві на відстані 1,5 км від лівого берега Дніпра.	III – IV ст. н.е. (Київська культура)
24	Оборонна споруда	Вул. Лаврська, 21 — Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.	друга половина XII ст.
25	Фундаменти церкви св. Петра(?)	Північно-західна частина Михайлівської гори (район фунікулера)	80-ті р. XI ст.
26	Поселення	На південь від колишньої Микільської Слобідки; останець надзаплавної тераси над оз. Святище (Дніпровський р-н).	IV – III тис. до н.е. (неоліт, Дніпро-донецька культура)
27	Поселення	Оболонь, уроч. Луг-IV, правий беріг оз. Оперечень (залишки Почайної), прилягає до ст.м. Оболонь.	Ранній залізний вік (скіфський час), I ст. до н.е. — I ст. н.е. (Зарубинецька культура)
28	Поселення	Оболонь, уроч. Луг-IV, правий берег оз. Оперечень (залишки Почайної), прилягає до станції метро Оболонь.	VI – VII ст.
29	Могильник ґрунтовий	Вул. Патержинського, 14 – 16.	X – початок XIII ст.
30	Поселення, курганний могильник, літописне с. Желянь	Повітрофлотський проспект, р-н аеропорту «Жуляни», з боку платформи Київ-Волинський	X – XIII ст.

31	Гідротехнічна споруда	Поділ. Ручай — права притока Почайної. Поодинокі ділянки відкрито в зоні ст. м. Контрактова пл., на Житньому базарі, по вул. Волоська, 40, у тильній частині садиби по вул. Хорива 30 – 32, Почайнинська 11.	XII ст.
32	Могильник ґрунтовий, з кремаціями в урнах	Квартал від рогу вул. Пушкінська – Прорізна до Б.Хмельницького	VIII – IX ст (?)
33	Поселення	Лівий беріг Русанівської протоки, в районі колишньої Микільської Слобідки (Дніпровський р-н)	IV – III тис. до н.е. (неоліт, Дніпро-донецька культура)
34	Поселення	Беріг Русанівської протоки, навколо колишньої Микільсько-слобідської пристані.	Доба бронзи
35	Штучна печера у суцільному материковому лесі зі слідами періодичного залюднення («Печера Трипільська»)	Південний схил Смородинського яру, над Смородинським узвозом	IV – III тис. до н.е. (Трипільська культура)
36	Багатощарове поселення	Софіївська Борщагівка, перша надзаплавна тераса правого берега р. Нивки, з північного заходу – ставок на південній околиці села, з південно-східної – насип Київської окружної дороги.	VI – V ст. до н.е. (підгірцівська культура); XIII – XIV ст., XVII – XVIII ст.
37	Могильник Верхнього міста (курганний некрополь Києва, I)	Старокиївська та Михайлівська гори – корінний правий беріг Дніпра, вглиб плато до схилів Михайлівського, Хрещатцького, Кожум'яцького та Гончарного ярів, садиби Національного історичного музею, (Володимирська, 3), Михайлівського собору з площею.	IX – X ст.
38	Могильник Верхнього міста	Південна частина Старокиївського плато (Софіївська площа і садиба Софіївського заповідника, вул. В.Житомирська до № 15, вул. Золотоворотська, Рейтарська до перехрестя з вул. О.Гончара)	IX – X ст.
39	Культурний шар Київської Русі	Вул. Старонаводницька (схили вздовж військового училища)	XII – XIII ст.
40	Поселення	Теремки-2, 150 м північніше від перехрестя вул. Касіяна і Якубовського, у верхів'ях р. Нивки, по правому березі, на відстані 50 – 80 м від водойми	XI – XIII ст.

41	Поселення	Вул. Толстого, 34 та квартал поміж вул. Толстого, Комінтерну, Саксаганського; долина лівого берега р. Либідь.	II ст. н.е. (Зарубинецька культура)
42	Фундаменти й стіни Михайлівського Золотоверхого собору	Вул. Трьохсвятительська, 6.	1108 – 1113, XII – XVIII ст.
43	Дмитрівський собор	Вул. Трьохсвятительська, 4 – 4а.	Друга пол. XI ст.
44	Фундаменти надбрамної церкви	Вул. Трьохсвятительська, 8.	70—80-ті р. XII ст.
45	Могильник	Поміж вул. Уманською і залізничною колеєю по правому березі долини р. Либеді, Першотравневий масив.	I ст. до н.е. — I ст. н.е. (зарубинецька культура)
46	Поселення, можливо, літописне с. Шелвове	Вул. Уманська, верхня течія р. Либіді, правобережна тераса в 300 м від заплави та гирла Шулявського струмка	XI – XII ст.
47	Стоянка	Ріг вул. Ушинського і Чоколівського бульвару, між бульваром та ринком по вул. Ушинського (Караваєві Дачі)	Нижній — Верхній палеоліт
48	Фундаменти церкви Миколи Йорданського (?)	Вул. Фрунзе, № 51 – 53 («садиба Марра»).	друга половина XI – XII ст.
49	Поселення, літописні Дорогожичі	Вул. Фрунзе, 99	XII ст.
50	Поселення Сирець-І	Вул. Фрунзе, понад буд. № 148 – 150. Мис правого корінного берега Дніпра, поміж долинами р. Сирець (західний схил) та Дніпра (північний схил).	кін. III тис. до н.е. (Трипільська культура, софіївський тип)
51	Могильник	район Харківської площі; на південь від Червоного хутора, піщана дюна по підшві борової тераси лівого корінного берега Дніпра	кін. III тис. до н.е. (Трипільська культура, софіївський тип)
52	Могильник ґрунтовий	Хрещатий парк (колишній Парк купецького зібрання), схили корінного правого берега Дніпра, поміж Володимирським узвозом та Набережним шосе.	VIII – IX ст. (Салтівська культура)

53	Могильник	Урог. Церковщина, 1,5 км на південь від Пирогова та 1 км на захід від Чапаївки, мис правого корінного берега Днапра.	II ст. до н.е. — I ст. н.е. (Зарубинецька культура)
54	Курганне поле	Вул. Чабанівська (масив Теремки), початок з боку с. Гатне, уроч. Курган.	XIV – XII ст. до н.е. (Середньодніпровська культура), скіфські та сарматські впускніпоховання.
55	Три поселення	Чапаївка, вздовж вул. Лісоводної і Вітовської, останці надзаплавної тераси лівого берегу р. Віта.	II ст. до н.е. — I ст. н.е. (Зарубинецька культура)
56	Могильник ґрунтовий, християнський	Гора Шековиця, центральна частина, садиба міської мечеті (ріг вул. Олегівської і Лук'янівської).	кінець X – XII ст.
57	Поселення	Гора Юрковиця, західний схил над кар'єром колишнього цегельного заводу та горішні шари самого кар'єру.	III тис. до н.е. (Трипільська культура)
58	Поселення	Вул. Ярославів вал, 19 (схил другої надзаплавної тераси р. Либідь)	середина III тис. до н.е. (Трипільська культура)
59	Печерні скарбниці у підвалинах Десятинної церкви	Вул. Володимирська, 2	X—XIII ст.
60	Печерний льох в садбі колишнього Федорівського монастиря	вул. Велика Житомирська, 2	XII-XIII ст.
61	Печерні та напівпечерні льохи на території Михайлівського Золотоверхого монастиря	район вул. Трьохсвятительської, 4–6	XVI-XVIII ст.
62	Печерні та напівпечерні льохи на території колишнього Софійського монастиря та Митрополичої садиби	район вул. Володимирської, 22–24, територія Національного заповідника "Софія Київська"	XVII—XVIII ст.
63	Печерні потерні та контрмінні галереї на території Арсенальних майстерень Нової фортеці	район Кловського узвозу, 19; територія заводу "Арсенал"	перша пол. XIX ст.

64	Печерні та напівпечерні потерні і контрмінні галереї підірваних стін Микільського укріплення Нової фортеці	Паркова дорога, 16, територія т.зв. "Зеленого театру"	перша пол. XIX ст.
65	Печерний льох у садибі колишньої церкви св. Миколи "Слапського"	вул. Січневого повстання, 3/2	XVIII—XIX ст.
66	Печерні льохи у садибі колишнього гетьманського палацу Івана Мазепи	вул. Аніщенко, 17.	поч. XVIII ст.
67	Печерний льох на території Печерського містечка	вул. О.Копиленка, 6	перша пол. XIX ст.
68	Печерні та напівпечерні потерні і сортії Госпітального укріплення Нової фортеці	район вул. Госпітальної, 16.	поч. XIX ст.
69	Напівпечерна сортія у підшві валу Олексіївського бастіону	пров. Панфіловців, 5.	поч. XIX ст.
70	Напівпечерна мінна галерея – пороховий льох люнету Андріївського бастіону	район вул. Панфіловців, 20.	межа XVIII—XIX ст.
71	Напівпечерні сортії у насипі валу між Петровським і Успенським бастіонами	вул. Січневого повстання, 30, територія Старого Арсеналу.	друга пол. XVIII ст.
72	Печерні льохи Вознесенського жіночого монастиря	вул. Січневого повстання, 30, територія Старого Арсеналу.	XVII—XVIII ст.
73	Напівпечерна сортія поблизу Спаського бастіону	район вул. Січневого повстання, 17.	друга пол. XVIII ст.
74	Печерні льохи Верхньої території Києво-Печерської лаври	район вул. Січневого повстання, 21.	XVII—XVIII ст.

75	Напівпечерна дренажна штольня на схилі Дальньопечної гори Києво-Печерської лаври	район перетину Дніпровського узвозу та Набережного шосе.	кінець XVIII ст.
76	Напівпечерні льохи у садбі церкви Успіння Богородиці Пирогощі	Контрактова площа.	XVIII ст.
77	Напівпечерний колектор річки Глибочиці	район перетину Житньоторзької площі та вул. Нижній і Верхній Вал.	XVIII—XIX ст.
78	Печерні льохи Пирогівського монастирського маєтку	район вул. Лауреатської, 36, селище Пирогове.	XVIII-XIX ст.
79	Напівпечерні потерни Лисогірського форту	район вул. Саперно-Слобідської, 104.	поч. XIX ст.
80	Чернецькі печери біля Михайлівської церкви Видубицького монастиря	вул. Видубицька, 41, територія Видубицького монастиря.	XI-XII ст.
81	Чернецькі печери в околицях Видубицького монастиря	район вул. Видубицької, 41, територія Ботанічного саду НАН України.	XVI-XVII ст.
82	Чернецькі печери у Протасівському яру	район вул. Протасів яр, підніжжя Батієвої та Байкової гір.	XIV-XVII ст.
83	Печерні льохи колишнього монастирського Васильчикова хутора	район Артилерійського завулку, 5, територія парку "Нивки".	XVIII—XIX ст.
84	Чернецькі печери на південному схилі гори Щекавиця	район вул. Мирної, уроч. Чорний яр.	XIII—XVII ст.
85	Чернецькі печери на плато гори Щекавиця	район вул. Лук'янівської, 27–29 та вул. Олегівської, 38.	XIII—XVII ст.
86	Житлова жебрацька печера на східному схилі гори Щекавиця	район вул. Фрунзе, 9/3 і вул. Олегівської, 32–36.	XVIII-XIX ст.
87	Печерні споруди в схилах Смородинського яру	район Смородинського узвозу.	IV-III тис. до н.е. XIX-XX ст. н.е.

Додаток 2. ПЕРЕЛІК ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ НА ТЕРИТОРІЇ М. КИЄВА

1. Національного значення

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва:

Володимирська гірка, 1830—1840 рр., вул. Трьохсвятительська (постанова РМ УРСР від 29.01.1960 № 105, перезатверджено постановою колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 № 18);

Маріїнський парк, 1874 р., вул. М. Грушевського (постанова РМ УРСР від 29.01.1960 № 105, перезатверджено постановою колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 № 18);

Голосіївський парк ім. Рильського (див. комплекс);

Голосіївський ліс (див. комплекс);

Парк «Феофанія» (див. комплекс);

Сирецький гай, Шевченківський район, 1952 р. (постанова колегії Держкомприроди УРСР від 26.07.1972 № 22, перезатверджено постановою колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 № 18);

Парк «Нивки» (східна частина), просп. Перемоги, 1962 р. (постанова колегії Держкомприроди УРСР від 26.07.1972 № 22, перезатверджено постановою колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 № 18);

Святошинський лісопарк, просп. Перемоги (постанова колегії Держкомприроди УРСР від 26.07.1972 № 22, розпорядженням РМ УРСР від 31.10.1984 № 588-р зі складу території парку було вилучено 4 га, перезатверджено постановою колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 № 18);

Пуща-Водицький лісопарк, смт Пуща-Водиця (постанова колегії Держкомприроди УРСР від 26.07.1972 № 22, розпорядженням РМ УРСР від 15.05.1978 № 260-р було вилучено 11 га його території, перезатверджено постановою колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 № 18, Указом Президента України від 04.11.2000 № 1207/2000 площа парку збільшена на 1 га);

Київський зоопарк, 1908 р., просп. Перемоги (постанова РМ УРСР від 22.07.1983 № 311).

Ботанічні сади:

Національний ботанічний сад ім. М. Гришка НАН України, вул. Тимірязєвська, 1, 1935, 1944—1945 рр. (парком-пам'яткою садово-паркового мистецтва оголошено постановою колегії Держкомприроди від 22.07.1972 № 22, статус ботанічного саду затверджено постановою РМ УРСР від 22.07.1983 № 311);

Ботанічний сад ім. академіка Фоміна, вул. Комінтерну, 1, 1839 — 1849 рр. (парком-пам'яткою садово-паркового мистецтва оголошено постановою РМ УРСР від 29.01.1960 № 105, статус ботанічного саду затверджено постановою РМ УРСР від 22.07.1983 № 311);

Ботанічний сад національного аграрного університету, вул. Героїв Оборони, 1928 р. (постанова РМ УРСР від 13.02.1989 № 53).

Пам'ятка природи:

Пам'ятка природи «Романівське болото», Ленінградський район (постанова РМ УРСР від 26.03.1979 № 143).

2. Місцевого значення

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва:

Парк ім. Т. Шевченка, вул. Володимирська (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363);

Парк «Кирилівський гай», вул. Герцена (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363);

Парк «Аскольдова могила», Паркова дорога (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363);

Міський сад, вул. Грушевського (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363);

Парк «Березовий гай», 1918 р., Подільський район, вул. Кобзарська (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363);

Парк «Нивки» (західна частина), просп. Перемоги, 82-а, 1955 р. (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363);

Парк Хрещатий, Європейська площа (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 р. № 363);

Парк ім. Пушкіна, просп. Перемоги, 1899—1902 рр. (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363);

Парк Політехнічного інституту, просп. Перемоги (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363);

Парк по вул. Кобзарській, вул. Кобзарська (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363);

Парк «Слава», вул. Лаврська (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 р. № 363);

Сад аптекарський, XIX ст., вул. Притисько-Микільська (розпорядження Київської міської державної адміністрації від 26.04.1999 № 620);

Парк «Партизанська слава», 1970 р., між вул. Тростянецькою та Славгородською (рішення Київської міськради від 17.02.1994 № 14).

Пам'ятки природи:

«Дніпровські кручі» — комплексна пам'ятка природи місцевого значення (рішення Київської міської ради від 15.03.2007 № 254/915). Схили вздовж Набережного шосе від Пішохідного мосту через р. Дніпро до мосту Патона;

«Замкова гора» — комплексна пам'ятка природи місцевого значення (рішення Київської міської ради від 15.03.2007 № 254/915). Схили між Андріївським узвозом, урочищем Гончарі — Кожум'яки, Житнім ринком та Свято-Фролівським жіночим монастирем;

Крістєрова гірка, ботанічна, Подільський район, на розі вул. Вишгородської та Осиповського (рішення Київської міськради від 30.01.2001);

Лісове урочище Крістєрів, ботанічна, Подільський район, вул. Осиповського, 2-а (розпорядження міськдержадміністрації від 14.10.1997 № 1628);

Дендропарк ім. Богомольця, ботанічна, вул. Акад. О. Богомольця, 4 (рішення Київської міськради від 02.12.1999 № 147/649);

Бульвар Т. Шевченка, ботанічна, Старокиївський район (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363);

Золотоворітський сквер, ботанічна, ст. м. Золоті ворота (рішення виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363).

Регіональні ландшафтні парки:

Регіональний ландшафтний парк «Дніпровські острови» (рішення Київської міської ради від 23.12.2004 № 878/2288).

Заказники:

Рибне, лісовий, Дарницький район (спільне рішення виконкомів міської та обласної рад народних депутатів від 10.04.1978 № 522-173);

Межигірське, лісовий, Подільський район (спільне рішення виконкомів міської та обласної рад народних депутатів від 10.04.1978 № 522-173);

Острови Ольжин і Козачий, загальнозоологічний, Харківський район (рішення Київської міськради від 02.12.1999 № 147/649);

Березовий гай, лісовий, Ватутінський район (спільне рішення виконкомів Київської міської та обласної рад від 10.04.1978 № 522-173);

Біла діброва, лісовий, Ватутінський район (спільне рішення виконкомів Київської міської та обласної рад від 10.04.1978 № 522-173);

Урочище Бобровня, загальнозоологічний, Ватутінський район, острів Муромець, урочище Бобровня, парк «Дружби народів» (рішення Київської міськради від 02.12.1999 № 147/649);

Озеро Вербне, іхтіологічний, Мінський район (рішення Київської міськради від 17.02.1994 № 14).

Комплекси:

Голосіївський регіональний ландшафтний парк, Московський, Печерський, Харківський райони (розпорядження Київської міської держадміністрації від 25.12.1995 № 352) включає:

Голосіївський ліс — парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва, просп. 40-річчя Жовтня, 1631 р. (постанова колегії Держкомприроди УРСР від 26.07.1972 № 22, перезатверджено постановою колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 № 18);

Голосіївський парк ім. Рильського — парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва, просп. 40-річчя Жовтня, 1928, 1957 рр. (постанова РМ УРСР від 29.01.1960 № 105, перезатверджено постановою колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 № 18).

Парк «Феофанія» — парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва, вул. Академіка Лебедева, XIX ст. (постанова колегії Держкомприроди УРСР від 26.07.1972 № 22, перезатверджено постановою колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 № 18).

Лісники — заказник, ботанічний, Харківський район (постанова РМ УРСР від 25.08.1989 № 223).

Лиса гора — регіональний ландшафтний парк, між просп. Науки, Столичним шосе та вул. Саперно-Слобідською (рішення Київської міськради від 17.02.1994 № 14, за розпорядженням Київської міської держадміністрації від 25.12.1995 № 352 уроч.

«Лиса Гора» увійшло до складу території РЛП «Голосіївський» без вилучення земельної ділянки в землекористувача);

Жуків острів — ландшафтний заказник, Харківський район (рішення Київської міськради від 02.12.1999 № 147/649);

Дачне — заказник, лісовий, Харківський район (спільне рішення виконкомів міської та обласної рад народних депутатів від 10.04.1978 № 522-173);

Заказник на лівому березі оз. Конча, ландшафтний, Харківський район (розпорядження Київської міської держадміністрації від 14.10.1997 № 1628).

3. Щойно виявлені

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва:

Меморіальний комплекс пам'яті воїнів України, полеглим в Афганістані, на Центральній алеї, 1994—1999 рр., вул. Мазепи (наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53).

Наводницький парк, 1951р., Набережне шосе (наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53);

Сквер, кін. XIX ст., Павлівська вул. (наказ Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища від 30.12.1996 № 14);

Парковий регулярний комплекс Дніпровського парку, II пол. XVIII ст., 1852, 1945—1948 рр., Труханів острів (наказ Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища від 04.02.2002 № 11).

Додаток 3. НЕВІДКЛАДНІ (ПЕРШОЧЕРГОВІ) ЗАХОДИ ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

№ п/п	Назва об'єкта / заходу	Потужність	Орієнтовна вартість, млн грн.	Рік початку проектування	Рік початку будівельних робіт	Рік здачі в експлуатацію (орієнтовно)
1	План організації території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (вул. Лаврська, 9).		3,1	2012		
2	Концепція та проект регенерації буферної зони Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.		30	2012		
3	Розроблення комплексної програми інженерного захисту території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.		7,5	2012		
4	Реконструкція зовнішніх інженерних мереж Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.		1	2013		
5	Реконструкція замощення Верхньої лаври Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.		10,8	2012		
6	Реставрація дзвіниці Успенського собору Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.		29	2010	2011	2012
7	Реставрація Трапезної церкви Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.		7,8	2010	2011	2012
8	Реставрація Онуфріївської (Палатної) вежі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.		5,6			
9	Реставрація келій (корпус № 4) Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.		5,8	2010	2011	2012

10	Реставрація Порохового льоху Спаського бастиону Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.		10	2012	2013	2014
11	Реставрація колишнього прибуткового будинку Микільського військового монастиря (вул. І. Мазепи, 11).			2012	2013	2014
12	Реставрація колишньої казарми військово-сирітського відділення (Івана Мазепи, 34-А).			2013	2014	2015
13	План організації території Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24).	1		2013		
14	Концепція та проект регенерації буферної зони Національного заповідника «Софія Київська»	25		2014		
15	Реставрація будинку по вул. Велика Житомирська, 10.					
16	Реставрація будинку по вул. Велика Житомирська, 28 (особняк С. Месняєва).					
17	Реставрація будинку по вул. Велика Житомирська, 32 (прибутковий будинок).					
18	Реставрація будинку по вул. Велика Житомирська, 40 (прибутковий будинок).					
19	Реставрація будинку по вул. Ярославів Вал, 1 (міська садиба).					
20	Реставрація будинку по вул. Рейтарська, 13 (житловий будинок).					
21	Реставрація будинку по вул. Б. Хмельницького, 10.					
22	Реставрація будинку по вул. Б. Хмельницького, 12—14 (прибутковий будинок).					
23	Реставрація будинку по вул. Мала Житомирська, 12 (міська садиба).					
24	Реставрація будинку по вул. Мала Житомирська, 14 (садиба художника О. Мурашка).					
25	Реставрація будинку по вул. Ярославів Вал, 15 (садиба Сікорського).					

Додаток 3. Невідкладні (першочергові) заходи зі збереження культурної спадщини

26	Реставрація будинку по вул. Михайлівська, 10 (житловий будинок).						
27	Завершення реставраційних робіт на Андріївській церкві та Брамі Заборовського Національного заповідника «Софія Київська».	1	2010	2010	2012	2012	
28	Завершення комплексних робіт з благоустрою території Митрополичого саду Національного заповідника «Софія Київська».	30	2010	2010	2012	2013	
29	План організації території Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ» (Андріївський узвіз, 5).	2,8	2013				
30	Концепція та проект регенерації території Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ».	30	2014				
31	Концепція реставрації, забудови, реконструкції інженерних мереж і благоустрою Андріївського узвозу, вул. Сагайдачного та Контрактової площі.	20	2013				
32	Реставрація об'єктів Братського монастиря — будинку настоятеля і келій (вул. Г. Сковороди, 2-А).	130					
33	Реставрація комплексу Фролівського Вознесенського монастиря (вул. Фролівська, 6—8).	950	2012	2013	2016		
34	Реставрація келій, будинку настоятеля Братського монастиря (вул. Г. Сковороди, 2-А).						
35	Реставрація дзвіниці церкви Миколи Доброго (вул. Покровська, 6).	20					
36	Реставрація житлового будинку за адресою Андріївський узвіз, 13.						
37	Реставрація житлового будинку по вул. Сакаганського, 34.						
38	Реставрація будинку Духовної семінарії по вул. Костянтинівській, 5.						
39	План організації території Київської фортеці						
40	Реставрація башти № 4 Київської фортеці (вул. Старонаводницька, 2).	150					

41	Реставрація капоніру першого полігону Київської фортеці (вул. Госпітальна, 24).				80		
42	Реставрація підірної верхньої стіни Київської фортеці (Паркова дорога, 2).				50		
43	Реставрація підірної нижньої стіни Київської фортеці (Набережне шосе).				50		
44	Реставрація брами Васильківського рavelіну Київської фортеці (вул. Цитадельна, 3).				40		
45	Реставрація казарми військово-сирітського відділення (вул. Цитадельна, 3).				80		
46	Реставрація та реабілітація «Академічного кварталу», обмеженого вул. Володимирською, Б. Хмельницького, Леонтовича та бульв. Т. Шевченка.				980		
47	Реставрація і реабілітація Комплексу пам'ятника Магдебурзького права, входу й сходів до колони Магдебурзького права.				50		
48	Реставрація та реабілітація Ринку критого Бессарабського (Бессарабська пл. 2).				70		
49	Реставрація та реабілітація Національного художнього музею України (вул. М. Грушевського, 6).				100		
50	Реставрація будинку Київського музею російського мистецтва (вул. Терещенківська, 9).						
51	Реставрація Національного науково-природничого музею (вул. Б. Хмельницького, 15).						
52	Реставрація Медичної бібліотеки (вул. Толстого, 7/2).						
53	Реставрація «Шоколадного будиночка» (вул. Шовковична, 17/2).						
54	Реставрація Музею медицини (Анатомічний театр) (вул. Б. Хмельницького, 37).				20		
55	Реставрація Пасажу (вул. Хрещатик, 15).						
56	Реставрація будинку В. Крістера (вул. Осиповського, 2-а).						

57	Реставрація садиби Міхельсона (вул. Пушкінська, 35, 35-а, 35-б, 37, 37-а, 37-б).								
58	Реставрація лікарні Товариства лікувальних закладів для хронічно хворих дітей (Паркова дорога, 3, 5/7).								
59	Реставрація Лук'янівського парку міської залізниці (вул. Дехтярівська, 7, 7-а).								
60	Реставрація Маріїнського дитячого притулку (вул. Панківська, 2).								
61	Реставрація колишнього прибуткового будинку Микільського військового монастиря (вул. Лаврська, 11).								
62	Реставрація колишньої казарми військово-сирітського відділення (вул. Лаврська, 34-А).								
63	Реставрація Лук'янівського народного будинку (вул. Дехтярівська, 5).								
64	Концепція і проект регенерації території Байкового цвинтаря.								
65	Реставрація садиби по вул. Лютеранській, 32.								
66	Реставрація будинку Духовної семінарії (вул. Костянтинівська, 5).								
67	Реставрація будинку В. Крістера (вул. Осиповського, 2-а).								
68	Реставрація лікарні Товариства лікувальних закладів для хронічно хворих дітей (Паркова дорога, 3, 5/7).								
69	Реставрація садиби Беретті О.В (бульвар Т. Шевченка, 26-28).								
70	Реставрація житлового будинку (вул. Боричів тік, 23/3).								
71	Реставрація прибуткового будинку (вул. Тургенівська, 19).								
72	Реставрація прибуткового будинку (вул. Червоноармійська, 12).								
73	Реставрація житлового будинку (бульвар Т. Шевченка, 3).								

Додаток 4. Заходи щодо збереження київських некрополів

№ п/п	Назва і місцезнаходження об'єкту	Дата створення та закриття (знищення)	Площа	Характер використання	Пропозиції	Орієнтовна вартість робіт
1	Байковий цвинтар , Голосіївський р-н, вул Байкова, 6	сер. XIX – поч. XXI ст.	76 га	Некрополь національного значення	План організації території; благоустрій території; реставрація і пристосування огорожі з влаштуванням колумбарної стіни; реставрація церкви; реставрація малих архітектурних форм.	100 тис. 350 тис. 100 тис. 100 тис. 1 млн
2	Лук'янівський цвинтар , Шевченківський р-н, вул. Дорогожицька, 7	1870, 1962	20 га	Державний історико- меморіальний заповідник “Лук'янівський цвинтар”	Благоустрій території; реставрація об'єктів.	150 тис. 300 тис.
3	Звіринський цвинтар , Печерський р-н, вул. Верхня, 21	1894, 1969	6 га	напівзакритий	Благоустрій території; ремонт та влаштування огорожі; встановлення пам'ятного знака; реставрація об'єктів.	100 тис. 50 тис. 100 тис. 200 тис.

Додаток 4. Заходи щодо збереження київських некрополів

4	Солом'янський цвинтар, Солом'янський р-н, Солом'янська пл., 1	1812, 1959	12 га	закритий	Благоустрій території; ремонт та влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	150 тис. 50 тис. 300 тис.
5	Куренівський цвинтар, Подільський р-н, вул. Волковського, 9	1825, 1957	12 га	закритий	Благоустрій території; ремонт і влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	150 тис. 50 тис.
6	Шулявський цвинтар, Солом'янський р-н, вул. Западна, 9	1870, 1962	30 га	закритий	Благоустрій території; ремонт та влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	200 тис. 200 тис. 50 тис.
7	Святошинський цвинтар, Святошинський р-н, вул. Південна, 99	1941, 1975	25 га	напівзакритий	Благоустрій території; ремонт і влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	200 тис. 50 тис.
8	Корчуватський цвинтар, Голосіївський р-н, вул. Ягідна, 24	1937, 1979	25 га	напівзакритий	Благоустрій території; ремонт та влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	200 тис. 200 тис. 50 тис.
9	Пуша-Водицький цвинтар, Оболонський район, вул. Селянська, 14	1929, 1988	35 га	напівзакритий	Благоустрій території; ремонт і влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	200 тис. 50 тис. 100 тис.

10	Позняківський цвинтар , Дарницький р-н, вул. Тепловодна, 2	Кін. XIX ст., 1947	20 га	закритий	Благоустрій території; ремонт та влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	200 тис. 50 тис. 100 тис.
11	Татарський (Мусульманський) цвинтар , Шевченківський р-н, вул. Лук'янівська, 7	1943,	15 га	закритий, на обліку не перебуває	Благоустрій території; ремонт і влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	150 тис. 50 тис. 100 тис.
12	Міський цвинтар (Берківці) , Подільський р-н, вул. Стеценка, 18	1957, 1982	20 га	напівзакритий	Благоустрій території; ремонт та влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	200 тис. 50 тис. 100 тис.
13	Військовий цвинтар , Шевченківський р-н, вул. Дорогожицька, 8	1943, 1988	20 га	напівзакритий	Благоустрій території; ремонт і влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	200 тис. 50 тис. 100 тис.
14	Дарницький цвинтар , Дарницький р-н, Харківське шосе	1947, 1970	40 га	напівзакритий	Благоустрій території; ремонт та влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	200 тис. 50 тис. 100 тис.
15	Лісовий цвинтар , Деснянський р-н, вул. Крайня, 3	1970,	50 га	відкритий	Благоустрій території; ремонт і влаштування огорожі; реставрація об'єктів.	200 тис. 50 тис. 100 тис.
16	Місце розташування історичного цвинтаря Аскольдова могила , Паркова дорога	1786, 1935	10 га	знищений	Благоустрій території; Встановлення пам'ятного знака.	100 тис. 60 тис. 100 тис.

17	Місце розташування історичного цвинтаря Братського на Звіринці, вул. Тимірязєвська, 2	1915, 1920-ті рр.	10 га	знищений	Благоустрій території; Встановлення пам'ятного знака.	60 тис. 100 тис.
18	Місце розташування історичних Йорданського і Богословського цвинтарів, схили Кирилівських висот, понад сучасною вул. Фрунзе	XVII ст., 1928 р.	10 га	знищені, лишилися рештки надгробних знаків	Благоустрій території; встановлення пам'ятного знака; Реставрація об'єктів.	60 тис. 100 тис. 100 тис.
19	Старообрядницький цвинтар, Шевченківський р-н, вул. Лук'янівська, 48	Кін. XIX ст., 1945	15 га	закритий, частина поховань у вкрай занедбаному стані	Благоустрій території; ремонт та влаштування огорожі; Встановлення пам'ятного знака; Реставрація об'єктів.	150 тис. 50 тис. 100 тис.
20	Місце розташування історичного цвинтаря в Кирилівському гаю, Реп'яхів яр, неподалік від Кирилівської лікарні	1871, 1929	5 га	Знищений	Встановлення пам'ятного знака, реставрація об'єкта.	100 тис. 100 тис. 100 тис.

21	Місце розташування історичного Мостицького цвинтаря на Пріорці	XIX ст., 1987	5 га	знищений, забудований житловим масивом	Встановлення пам'ятного знака.	100 тис.
22	Місце розташування історичних цвинтарів єврейського та караїмського на Звіринці територія сучасного Ботанічного саду	1894, 1930-ті	5 га	знищені	Встановлення пам'ятного знака.	100 тис.
23	Місце розташування історичного старого Лук'янівського цвинтаря на території Бабиного Яру	1894, 1943	10 га	знищений, залишилася невеличка меморіальна частина єврейського цвинтаря	Благоустрій території; Встановлення пам'ятного знака.	60 тис. 100 тис.
24	Місця давніх печерних поховань: Звіринецькі, Київські печери, печери в уроч. Церковщина	XII–XIX ст.	15 га	використовуються релігійними громадами як святині	Встановлення пам'ятного знака.	100 тис.

ЗМІСТ

Петро Тимофійович Тронько (В. Вечерський)	3
Вступ (В. Вечерський)	6
Розділ 1. Історіографія киевознавства та проблеми охорони культурної спадщини м. Києва (Л. Томілович)	14
Розділ 2. Етапи історико-містобудівного розвитку м. Києва (В. Вечерський, О. Зливкова)	26
1 етап (VI ст. н.е. — 1240 р.) (О. Зливкова)	29
2 етап (друга половина XIII ст. — середина XVII ст.) (В. Вечерський)	35
3 етап (друга половина XVII ст. — кінець XVIII ст.) (В. Вечерський)	40
4 етап (початок XIX ст. — 1917 р.) (О. Зливкова)	56
5 етап (1917—1941 рр.) (О. Зливкова)	62
6 етап (1943—1991 рр.) (О. Зливкова)	67
7 етап (сучасний) (В. Вечерський)	73
Розділ 3. Історико-культурний потенціал міста	
3.1. Об'єкти археології (А. Закружецька)	77
3.2. Пам'ятки архітектури та містобудування (О. Сердюк)	88
3.3. Пам'ятки Київської фортеці (С. Черновол)	99
3.4. Історичний ландшафт міста. Ландшафтні пам'ятки (А. Звіряка)	108
3.5. Пам'ятки садово-паркового мистецтва (Л. Томілович)	112
3.6. Пам'ятки історії (О. Попельницький, Л. Савостіна)	116
3.7. Пам'ятки монументального мистецтва (О. Мокроусова)	122
3.8. Пам'ятки науки і техніки (В. Ієвлева)	137
3.9. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини Києва (В. Вечерський)	174
Розділ 4. Історико-архітектурний опорний план м. Києва (В. Вечерський)	192
Розділ 5. Проектно-регулятивний розділ (В. Вечерський, Т. Бобровський, А. Звіряка)	
5.1. Визначення територій пам'яток, зон охорони пам'яток, історичних ареалів міста	195
5.2. Межі територій пам'яток	200
5.3. Межі територій археологічних пам'яток, їхніх охоронних зон та зон охорони археологічного культурного шару	201
5.4. Межі зон охорони пам'яток	207
5.5. Режими використання територій пам'яток, заповідників, зон охорони пам'яток	221
5.6. Межі та режими використання історичних ареалів	232

Розділ 6. Заходи зі збереження і реставрації пам'яток та об'єктів культурної спадщини (О. Сердюк, О. Зливкова)	236
Висновки і рекомендації (В. Вечерський)	241
Перелік використаних бібліографічних і архівних джерел (О. Зливкова, А. Звіряка)	244
Додатки	
1. Перелік об'єктів археології (Р. Осадчий, А. Закружецька)	278
2. Перелік об'єктів природно-заповідного фонду (А. Звіряка)	297
3. Невідкладні (першочергові) заходи зі збереження культурної спадщини (О. Сердюк, О. Зливкова).	301
4. Заходи щодо збереження київських некрополів (О. Зливкова, А. Звіряка).	306

Наукове видання

ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КИЄВА

За редакцією кандидата архітектури,
лауреата Державних премій України в галузі архітектури
В. Вечерського

Підписано до друку 20.12.2011 р.
Формат 60х90/8. Ум. друк. арк. 56,75.
Обл.-вид. арк. 46,15. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 1000 прим.
Зам. 11-747.

Віддруковано в друкарні "Видавництво "Фенікс".
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №271 від 07.12.2000 р.
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13 б.